ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

ISSN 1011-727X

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ DERGİSİ

CİLT: XIX MART 2003 SAYI: 55

Levent Sabverdi Arşivi

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

ISSN 1

ATATÜRK ARAŞTI
MERKEZİ DERG

CİLT: XIX MART 2003

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

İÇİNDEKİLER

PROF. DR. SADIK TURAL : Türkiye Cumhuriyeti'nin Tapu Tescil Andlaşması: Lozan 1

DOÇ. DR. BİGE SÜKAN YAVUZ : Kurtuluş Savaşı Sırasında Kurulması Düşünülen Rum-Ermeni Konfederasyonu 17

DOÇ. DR. OĞUZ AYTEPE : Yeni Belgelerin Işığında Şeyh Recep Olayı ve Şeyh Recep Kamil Özgüneş 41

DOÇ. DR. ADNAN SOFUOĞLU : Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında İşgal Döneminde Bursa 51

YRD. DOÇ. DR. FAHRİ SAKAL : Milli Mücadele'de ve Cumhuriyetin İlk Döneminde Propoganda ve Tanıtım Çalışmaları 83

YRD. DOÇ. DR. SELMA YEL : Atatürk ve İnkılâplarının Arnavutluk'taki Tesirleri 105

DR. OSMAN GÜMÜŞÇÜ : Osmanlı'dan Cumhuriyete Geçiş ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye Halk Sağlığı 125

YRD. DOÇ. DR. TAHİR KODAL : Mustafa Kemal Atatürk'ün Denizli Ziyaretleri 147

Levent Şahverdi Arşivi

YRD. DOÇ. DR. RAHMİ DOĞANAY : Atatürk'ün Askerî Yaşamında Suriye Günleri 163

YRD. DOÇ. DR. ERDAL AÇIKSES : Türkiye Büyük Millet Meclisinin, Ermeni Komiteleri Tarafından Şehit Edilenlerin Ailelerine Yaptığı Yardımlar 209

DR. ATİLLA ŞEHİRLİ : Türkiye'ye ve Atatürkçülüğe Yönelen Tehditler 225

UZM. DERYA BOZOKLU : Atatürk Döneminde Bankacılık Sistemine ve Gelişimine Genel Bir Bakış ...269

ÇEVİRİ - İNCELEME

IGOR TCHERNIKOV : Mustafa Kemal Atatürk and Turkish - Ukrainian Relations (1918-1938) 305

BERNA TÜRKDOĞAN (İng. Çeviren) : Mustafa Kemal Atatürk ve Türkiye-Ukrayna İlişkileri (1918-1938) 317

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİNCE DÜZENLENEN KONFERANS, PANEL VE VB. FAALİYETLER

DR. HAYRETTİN PARLAKYILDIZ : Cumhuriyet ve Atatürk Devrimleri 331

Levent Şahverdi Arşivi

DOÇ. DR. S. ESİN DAYI : Atatürk İlkeleri, Atatürk'ün Siyasî ve Askerî Kişiliği 345

DOÇ. DR. KENAN ZİYA TAŞ : Erzincan'ın Düşman İşgalinden Kurtarılışı 371

DOÇ. DR. SAİT AŞGIN : Asılsız Ermeni İddiaları ve Gerçekler 383

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ
DERGİSİ

CİLT: XIX MART 2003 SAYI: 55

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN TAPU TESCİL ANDLAŞMASI: LOZAN

Prof. Dr. Sadık TURAL*

ÖZET

XX. Yüzyılın ilk çeyreğinde kurumlaşmış devlet emperyalizminin temsilcisi olan İngiltere, Fransa ve İtalya Anadolu Türklüğünü parçalamak, bağımsızlığını elinden almak ve uydu devletçikler ile yapay bir siyasî coğrafya oluşturmak için harekete geçmişler ve 16 Mart 1920'de İstanbul'u resmen işgal etmişlerdi.

Tarihin ruhunu, atalarının ruhunu ve toprağın ruhunu kendi ruhlarında duyan, bu duyarlılığın yüklediği sorumluluğa sahip çıkan Mustafa Kemal ve arkadaşları, emperyalizme karşı 19 Mayıs 1919'da Samsun'da başlattıkları ve 9 Eylül 1922'de İzmir'de tamamladıkları büyük zaferi kazandılar. Bağımsız bir devletin doğuşunu kabul etmek anlamına gelen bu zafer, İsviçre'nin Lozan şehrinde, çok taraflı imza edilmiş siyasî sınırları ve ekonomik hakları belirleyen bir barış andlaşması ile tamamlanarak tüm dünyaya ilân edilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Emperyalist Devletler, Mustafa Kemal, Millî Mücadele, Türkiye Cumhuriyeti, Lozan Barış Andlaşması.

* Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanı, Atatürk Araştırma Merkezi Başkan Vekili.

Levent Şahverdi Arşivi

ABSTRACT

The Great Britain, France and Italy the representative of state imperialism, were institutionalize in the first part of XX. Century, started to see partitioned Anatolian Turks, to get the independence of it and to make constitute the satellite states thus to make form artificial political geography and they occupied İstanbul on March 16, 1920 officially.

Mustafa Kemal and his comrades were started big victory against the imperialism in Samsun on May 19, 1919 and on Sept. 9, 1922, they completed it in İzmir. This victory means to accept the birth of an independent state, in Lausanne city of Swiss, this victory was signed multilaterally, it has been declared through the world with the completing of peace treaty which determined the political lines and economic rights.

Key Words

Imperialistic States, Mustafa Kemal, National Struggle, Republic of Turkey, Lausanne Peace Treaty.

Levent Şahverdi Arşivi

I

Antlaşma, iki veya daha çok devlet arasında barışın korunmasını sağlamak üzere karşılıklı güven temelinde çıkarların belirlendiği uzlaşmalar, sözleşmelerdir. Antlaşmalar sıcak çatışmaların, askerî ve siyasî gerginliklerin giderilmesi için yapılan türden olabilir. Antlaşmalar, siyasî ve askerî işbirliği türünden de olabilir. Antlaşmaların bir başka türü ise, inkâr edilmiş, yok sayılmış hakların kabullenilmesi, yeni bir anlayışla tarafların birbirine koyduğu sınırları yeniden belirlemesi gibi daha büyük ve geniş amaçları içinde taşıyabilir.

Ant kelimesi, karşılıklı olarak verilen söz, cayılmayacak uzlaşma, benimsenen anlaşma anlamlarını taşıyor. Antlaşma kavramı ile devletler arası ilişkilerin düzenlenmesini esas alan siyasî, askerî ve ekonomik yapılanmayı sağlayıcı bir tür özel hukuk oluşturan metinleri anlıyoruz. Zorbalığın önlenmesi güç gösterisi ve kullanımının durdurulması tarafların haklarının kabul edilmesi işlevini taşıyan bu türden metinlerin iki boyutu var:

Olmuş, tamamlanmış veya bitmesi istenen yahut muhtemel bir savaşın durdurulmasını hazırlayan metinler olmak değerini taşıması; ikincisi, zorbalığın askerî güç kullanımının ve çeşitli türdeki sömürgeciliğin durdurulması için öncelikle güçsüz ve çaresiz iken hakkını isteme konusunda bir mücadeleyi kazanmış olanların ısrarlı tutumları sonunda kazanımların kabullenilmesi. Zorbalık ve sömürgecilik anlayışıyla bir ülkenin, devletin veya devlet topluluğunun rahatsız edilmesi antlaşmalarla hazırlanacağı gibi, antlaşmalarla önlenebilir, antlaşmalarla durdurulabilir.

İnsanlığın utanılacak, yüzyıl sonra baktığında çirkin bulunacak saldırılarla birbirini kırması, devletlere, tabiata, mal ve hizmetlere en önemlisi de, cana zarar vermesini önleyici hukuk metinleri olan antlaşmaların, çoğaltılması, ve geçerliliği ölçüsünde dünya barışı korunabilir. "Bütün antlaşmalar bozulmak içindir, o gün bu antlaşmayı imzalayacak konumdaydık, şimdi reddedecek, yok sayacak durumdayız." diyen emperyalist tavırlı, zorba davranışlı devletlerin dünya barışını ihlal ettiği çok görülmüştür. Bunu önlemenin tek yolu Birleşmiş Milletlerin birkaç ülkenin ağırlığıyla biçimlenen kararlar almasının durdurularak, **insanlık federasyonu** işleviyle çalışması sağlanmalıdır.

Levent Şahverdi Arşivi

II

Emperyalist tavırlı, siyasî ve askerî öfke dolu, zorba davranışlı Devletler 1800 yılından sonra, hem diplomatik zeminlerde, hem de savaş alanlarında Anadolu Türklüğünü yok etmeye çalıştılar.

Anadolu Türklüğü, Selçuklu'dan Osmanlıya oradan Türkiye Cumhuriyetine bağlanan Devletlerin başat (dominant) nüfusu ile yönetimi bakımından Türk olan bir tarihî topluluğun adıdır. Anadolu Türklüğü içinde Selçuklulardan, Osmanlılardan önce Tatar, Kun, Pomak, Kuman, Uz, Edige, Abar, Alpan, Çeçen, Kumuk, Gorlu (Goralı) Torbeş, Peçenek v.b. adlarla Doğu Avrupa'ya, Ukrayna'ya ve Balkanlara yerleşen Türk topluluklarının da bulunduğunu önemle ve özellikle vurgulayalım.

Bu toprakları vatanlaştıran Türkleri kovmak niyetiyle adı "Haçlı Seferleri" konularak emperyalist arzunun ilân edildiği siyasî ve askerî hareketler 800 yıl önceye dayanır. Bir insan topluluğunu ezmek, sindirmek, yok etmek için 880 sene uğraşıldığını bir düşünelim: Başka halklar olsa, örtülü veya açık fakat, ısrarlı bu yok etme hareketleriyle kaybolup giderdi. Anadolu Türklüğü konusunda düşmanca sert tavır 1800'lü yıllarda başladı: Sindirmek, baş eğdirmek, eğer bunlar mümkün olmazsa, yok etmek yönündeki düşünceler yüzünden Avrupalı Devletleri de, Çarlık Rusya'sını da, oluşturdukları siyasî ve askerî plânlarında değişiklikler yapmaya zorluyordu. Zaman zaman Türklere karşı ittifak andlaşmaları yaparak diplomatik ve askerî alanlardaki vur kaçların, yıllarca süren savaşların merkezi Anadolu coğrafyasıdır.

Birinci Dünya Savaşı denilmesine rağmen, bütün kanlı çarpışmaların Anadolu merkezli Osmanlı Devleti sınırları içinde olduğu da, düşünülmesi gereken sorunlardan biridir.

20. yüzyılın ilk çeyreğinde kurumlaşmış devlet emperyalizminin dört ayağından üçü, İngiltere, Fransa ve Rusya Anadolu Türklüğünü parçalamaya, bağımsızlığını elinden almaya ve uydu devletçiliklerle yapay bir siyasî coğrafya oluşturmaya kararlı görünüyorlardı. Emperyalizmin dördüncü ayağı Almanya İmparatorluğu ise, Osmanlı Devletinin yanında yer almıştı.

Levent Şahverdi Arşivi

1911'den sonra emperyalizmin üç temsilcisi, strateji birliğiyle, İtalyan, Yunan, Bulgar, Romen ve Ermenileri de, Müslüman Arapları da, Türk siyasetçisinin ve askerlerinin karşısına koyma başarısı gösterdiler. Maşa kullanarak ellerinin yanmamasını sağlayanlar, bizim "kirletilmiş bilgi," "çarpıtılmış yorum" dediğimiz **propagandayı** da iyi kullandılar. Propaganda, en iyimser anlamıyla, **benimsetmek, ikna etmek**, kötü anlamıyla **aldatmak** değil midir?

Emperyalizmin üçüncü ayağı olan Rusya, Komünist Ekim ihtilâli dolayısıyla Sovyetleşme sorunları ile uğraşmak ve bizi dört- beş yıl rahat bırakmak üzere Aralık 1917'de ülkemizden askerlerini çekti. Rusya ve İngiltere tarafından aldatılmış Ermeniler ise, mahçup ve mahkum duruma düşürüldüler. Ermenileri yalnızca Ruslar değil, Emperyalizmin diğer iki ayağının da, hattâ Almanların da aldatıp kullandıkları açılan arşivlerle ortaya çıkmaya devam ediyor.

1914-1918 yılları arasında altı cephede savaşan Osmanlı Devleti, Çanakkale savunması ile Kafkas cephesindeki zafer dışında, askerî başarı kazanmamış sayılıyor. Çanakkale savunmasının ise, emperyalizmi nasıl şaşırttığını, Türk Ordusunun silâh ve beslenme yetersizliğine rağmen üstün moral gücünü, Mehmet Akif Ersoy'un **Çanakkale** şiirinde bulabiliriz. Çanakkale, sadece 57.Alay'ın değil bir neslin yazdığı kahramanlık destanıdır.

4 Kasım 1918'de siyasî iradenin hükümet kanadını da askerî kısmını da temsil eden İttihad ve Terakki Fırkası liderleri İstanbul'dan ayrıldılar. Emperyalizmin askerleri ve gemileri İstanbul'a yerleştiler. Sindirdikleri sarayı ve mebuslar meclisini de, irade göstermeye mecali olmayan hükümetleri de gönüllerince yönetmeyi denediler.

Yaygın ve etkili bir askerî hareket sonunda öldürücü darbeyi vurma niyetiyle, İngiliz ve Fransız askerleri 16 Mart 1920'de İstanbul'u resmen işgal ettiler. 18 Mart'ta son Mebuslar Meclisini dağıttılar. Bu işgal Osmanlı Devletinin otopsisine başlangıçtır.[1]

---

1 Bu Kavramı Cumhuriyet tarihi araştırmalarına sokan Prof. Dr. M. Akif Tural'dır. bkz, M. Akif Tural, **Saltanatın Otopsisi Veya Millî Hâkimet Yolunda Çekilen Çileler,** Atatürk Kültür Merkezi Yayını, ilâveli 2.bs., Ankara 1999.

Levent Şahverdi Arşivi

Müttefik emperyalist cephe, öldürücü darbe anlamına gelen ikisi andlaşma, biri askerî hareket olmak üzere üç ağır saldırıyla Osmanlı Devletine boyun eğdirdiler:

1 **Mondros Mütarekesi** (Andlaşması);[2]

2 İtalyan, Fransız, İngiliz ve Yunanlıların ülkenin dört bir yanına ordularıyla çıkartma yaparak siyasî ve askerî sömürgeleşmenin başlatılması (bağımsızlığın yok edilmesi, bütünlüğün ve iradenin kırılması);

3 Bir ölü üzerindeki otopsi çalışması anlamına gelen **Sevr Andlaşması**[3]...

Bu iki andlaşmanın, emperyalist tavır ve zorba davranış belgesi olmak üzere insanlık tarihinin utanç belgeleri arasında yer aldığına inananlardanız.

Bu öldürücü ilk iki darbe ile otopsî niyetli **Sevr** Anlaşmasına karşı tepkimizi, Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde Millî Mücadele ile İstiklâl Harbine dönüştürdük. Ulusal direniş ve Bağımsızlık savaşı, sonunda, bütün dünya, başsız ve devletsiz kalan Anadolu Türklüğünün millî önderiyle önce emperyalizmin askerini mahcup ve mahkûm edişinin, sonra da yeni bir devlet kurmasının tanığı oldu.

Anadolu'ya 1040 yılından itibaren dalgalar halinde göçüp gelmiş olanlar ile, Doğu Avrupa'yla Balkanlara ve Doğu Karadeniz'e 2000 yıl önce yerleşmiş olanların aynı kökten, Türk Ata'dan geldiğini, Hıristiyanlığı veya Museviliği seçenlerin büyük bir kısmının İslâmiyet'le tekrar bütünleştiğini gerçek bilginler bilirler.

Avrupa emperyalist devletlerinin "**Şark Meselesi - Doğu Sorunu**" olarak adlandırdığı öfkeli ve ısrarlı tutumunun arkasında, "Müslüman

2 Mondros Mütarekesi Osmanlı Devletini fiilen ortadan kaldıran bir andlaşma idi. Bu konuda bkz. Fahir Armaoğlu, "Tarihî Perspektif İçinde Misak-ı Millî'nin Değerlendirilmesi" (Makaleler Seçkisi) **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası**, Atatürk Araştırma Merkezi Başk. y., Ankara 2000, s.63-72; Adnan Sofuoğlu, *"Anadolu Üzerindeki Yunan Hedefleri ve Mütareke Döneminde Fener Rum Patrikanesi'nin Faaliyetleri"* **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**., C. 10, Sayı, 28; Ank.,1994;s.211-156.

3 Avrupa Emperyalizminin Osmanlı Devletinin şahsında Türk sayılı halka, milliyetine, dinine ve tarihî işlevine öfkesinden dolayı imzalatılmaya kalkılmış bu metnin ne olduğunu anlamanın en sağlam yollarından birisi – belki de birincisi - Atatürk'ün **Büyük Nutuk'ta** bu iğrenç belgenin adı geçtikçe bir bilinç yıldırımı gibi gürleyen cümlelerinin okunmasıdır. Ayrıca bkz. **Türk Dış Politikası**, Yayına Hazırlayan Baskın Oran, C. I, İstanbul, 2001, s.113-138.

Levent Şahverdi Arşivi

Türklüğü, önce Doğu Avrupa'dan, sonra da Anadolu'dan kovma, gitmezlerse yok etme düşüncesi"ne dayanan önemli bir plânları vardı...

Bu plâna ait andlaşmalara yansıyan zorba davranış, emperyalist tavır konusunda T. Bıyıklıoğlu - T. Ercan'ın eseri[4] ile Fromkin'in[5] eserine bakılabilir. Emperyalistler "benlik; kimlik; bağımsızlık" kavramlarından vazgeçmediği sürece, Türklere varlık alanı tanımamaya kararlı idiler.

Bu andlaşmalardan Osmanlı Devletine imzalattırılan **Mondros Silâh Bırakışması** ve **Sevr'de imzalanan metinlerin** yeterince öğrenilip yorumlanması, emperyalizmin asıl yüzünü doğru tanımaya yardımcı olacaktır.

Millî benliğimizi, millî kimliğimizi, millî bağımsızlığımızı ve millî varlığımızı inkâr eden bu sözüm ona baş eğdirici, sindirici andlaşmalara karşı Gazi Mustafa Kemal Paşanın başlattığı millî direniş, millî derleniş ve millî mücadele hareketiyle, ilk cevabı verdik.

Bu millî direniş ve mücadelenin karşısında emperyalistler, önce **Mudanya Mütarekesi** (Silah Bırakışması)'nı, sonra da **Lozan Andlaşması'nı** imzaladılar.

Bu belgeler, vatan tapusunun tescili, millî varlığın kabul ettirilmesi, millî bağımsızlığın tartışılmaz bir gerçeklik olduğunun içte ve dışta ilânıdır.

III

Tarihin ruhunu, ataların ruhunu, toprağın ruhunu kendi ruhlarında duyan, bu duyarlılığın yüklediği sorumluluğa sahip çıkan Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa ve arkadaşları 9 Eylül 1922'de İzmir'de tamamlanan büyük zaferi kazanmışlardı. Bu zaferin emperyalist devletlere kabullendirilmesi anlamını taşıyacak bir metin halinde, 11 Ekim 1922'de imzalanan Mudanya Andlaşması ile işgalciler barışı yıkan askerî yanlışlarını kabul etmiş oluyorlardı.[6]

---

4 Tevfik Bıyıkoğlu - Tevfik Ercan: **Türk İstiklâl Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı,** ATESE y., Ank., 1992.

5 David Fromkin, **Barışa Son Veren Barış, Modern Orta Doğu Nasıl Yaratıldı?**, (Çev., Mehmet Harmancı) İst., 1994.

6 Mudanya Mütarekesi konusunda Merhum İnönü'nün ve **Büyük Nutuk**'un temel kaynaklar olduğunu belirtelim. Bunun dışında Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi'nde 10'a yakın araştırma yayımlanmıştır. Ayrıca bkz.Baskın Oran, **a.g.e.**, 213-214.

Levent Şahverdi Arşivi

Asıl mesele ise, **bağımsız bir devletin doğuşunu** kabul etmek anlamına gelecek olan, Türk halkının milli benliğine, kimliğine ve dinine karşı öfke ve kinlerini bastırma tartışmalarının yapılıp, **barış** andlaşmasının imzalanması idi.

Yeni Türk Devletinin şafağı 26 Ağustos 1922, aydınlık sabahı 11 Ekim 1922 (Mudanya) idi; Vatanın Türklere tapu tescil işlemlerinin başlaması ise, kuşluk vakti saydığımız 21 Kasım 1922 tarihini taşıyor.

Mudanya Mütarekesi metnindeki hükümler, barışın en kısa zamanda sağlanmasını benimsiyordu, çok taraflı imza edilmiş siyasî sınırları ve ekonomik hakları belirleyen bir Barış Andlaşması imzalanmalıydı. Lozan Konferansı bu amaçla toplandı. **İtilaf Devletleri** denilen, emperyalist tavırlı, siyasî öfkeli, askerî kinli ülkeler, Osmanlı Devleti (?) ni var sayarak, irâdesiz İstanbul hükûmetini de masaya oturtmak istediler. Sadrazam Tevfik Paşanın telgrafı üzerine Atatürk'ümüzün verdiği cevap ve bu türden oyunları yorumlayışı[7] TBMM'sindeki görüşmeler ve İsmet Paşanın konuşması çok dikkate değerdir.[8] Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti, Ankara'daki yeni devlet dışında davet yapılması hâlinde barış konferansına katılmayacaklarını açıkça ifade etti. O tarihte yeni oluşan İngiltere hükûmetinin Dışişleri bakanı, Lord Curzon'un barışta ısrarlı tutumuyla, diğer devletlerin de, yorgun, bezgin ve mahçupluğu birleşince, Ankara hükûmeti, **tek temsilci** olarak kabullenildi.

Ankara hükûmeti İsviçre'nin Lozan (Lausanne) şehrindeki konferansa gidecek olan heyeti seçti.

Gazi Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa heyetin oluşumuna bizzat müdahil olmuştur.

İsmet Paşanın, 3 Ekim 1922'de başlayan çetin tartışmalar sonunda 12 Ekim 1922 günü imzalanma başarısını kazandığı Mudanya Mütarekesi hatırlansın. Yeni Devletin Başkumandanlık makamı adına Garp Cephesi Ku-

7 M. Kemal (Atatürk), **Büyük Nutuk**, (Bugünkü Dille Yayına Hz. Prof. Dr. Zeynep Korkmaz) Atatürk Araştırma Merkezi y., Ankara 2002, s.532 - 534, 536. Ayrıca bkz. **Yetmişbeşinci Yılında Büyük Nutuk'u Anlayarak Okumak, Bilgi Şöleni Bildirileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2003.

8 **70. Yılında Lozan, Barışın ve Tam Bağımsızlığın Adı**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2003 adlı kitaptaki ilk metin.

Levent Şahverdi Arşivi

mandanı İsmet Paşa tek yetkili temsilci olarak Mudanya'da bulunmuştu. İsmet Paşa, İngiltere, Fransa, İtalya gibi emperyalist üç devletin işgal orduları komutanlarıyla- tabiî bu alanda mağlubiyeti tescilli Yunan Ordusu temsilcileriyle- çok sert tartışmalardan sonra isteklerimizi kabul ettirme başarısını göstermişti. İsmet Paşanın Lozan'da da, Baş Delege (Heyet Başkanı, Müzakereye ve imzaya yetkili kişi) olması, Mustafa Kemal Paşanın isteği üzerine hükûmet kararnamesi haline getirildi.

Dr. Rıza Nur ile Hasan (SAKA) Beyin, başkan yardımcılığı görevini üstlendiği hey'etteki diğer üyeler şunlar idi:

Müşavirler (Danışmanlar): Münir Ertegün, A. Muhtar Çilli, Veli Saltık, Zülfü Tigrel, Zekai Apaydın, Şefik Başman, Seniyettin Başak, Şevket Doğruker, Tevfik Bıyıklıoğlu, Tahir Taner, Nusret Metya, Hikmet Bayur, Zühtü İnhan, Fuat Ağralı, Mustafa Şeref Özkan, Şükrü Kaya, Hamit Hasancan, Cavit Bey, Hayım Naum, Baha Bey.

Basın Danışmanları: Ruşen Eşref Ünaydın, Yahya Kemal Beyatlı

Genel Sekreter ve Danışman: Reşit Saffet Atabinen

Çeviriciler: Hüseyin Pektaş

Sekreterler: Ali Türkgeldi, Mehmet Ali Balin, Cevat Açıkalın, Celâl Hazım Arar, Saffet Sav, Süleyman Saip Kıran, Rıfat Bey, Dr. Nihat Reşat Belger, Atıf Esenbel, Sabri Artuç

Yukarıdaki delegasyon. I. Dönem Lozan Konferansı'na (20 Kasım 1922 - 4 Şubat 1923) katılmıştır. Bu gruptan A. Muhtar Çilli, Veli Saltık, Zülfü Tigrel, M.Celal Bayar, Seniyettin Başak, Şevket Doğruker, Zühtü İnhan, Şükrü Kaya, Hamit Hasancan, Cavit Bey, Hayım Naum, Baha Bey, Ruşen Eşref Ünaydın, Yahya Kemal Beyatlı, Raşit Saffet Atabinen, Mehmet Ali Balin, Cevat Açıkalın, Celâl Hazım Arar, Saffet Şav, Süleyman Saip Kıran, II. Dönem Lozan Konferansı'na (23Nisan 1923 - 17 Temmuz 1923) katılmamıştır.

Fransa, İsviçre ve Almanya'da görevli hariciyecilerden Ferit Tek, Cemal Hüsnü Taray, Cevat Üstün ve TBMM Almanya-Avusturya basın temsilcisi ve Servet-i Fünun dergisi sahibi Ahmet İhsan Tokgöz bir süre konferans çalışmalarına katılmışlardır.

Levent Şahverdi Arşivi

Seçilen Hey'etin çalışma yöntemi konusundaki 2 Kasım günlü ve vedâ için 3 Kasım günlü konuşmalarının ardından İsmet Paşa, Türk Heyetiyle 4 Kasım'da Ankara'dan hareket etti; 13 Kasımda toplanması kararlaştırıldığı halde daha önce gelip kulis faaliyeti yürüten Devletlerin konferansın başlamasını geciktireceği anlaşılınca, İsmet Paşa, Müttefik devletlerinin temsilcilerine ulaşmak üzere bir nota hazırladı.

1911'den başlayıp 1914'te şiddetlenen Doğu Avrupa'yı, Anadolu'yu, Kafkasları, ve Irak, Suriye, Arap yarımadası ile Kuzey Afrika'yı içine alan savaşlardan istediği askerî sonuçları alamayan **Düvel-i muazzama** (çok büyük devletler) veya **Müttefikler** yahut **İtilaf Devletleri** adlı güç birliği, TBMM delegelerini öncelikle komisyonlara sokmamak, sonra konuşturmamak, en sonra da istedikleri metni imzalatmak yönünde diplomatik hile ve tuzaklarla ilgili çalışmalarından dolayı açılış oturumunun 20 Kasım 1922 günü yapılması mümkün oldu.

Ev sahibi İsviçre hey'eti başkanı Haab'ın, barış dileyen konuşmasından sonra, Barış Konferansının başkanı Lord Kürzon (Curzon) da, Avrupa ve Ön Asya'da barışın kurulması konusunda herkesin elinden geleni yapması gerektiğini ve dünya barışı için çalışacaklarını söyledi. İsmet Paşa, Türkiye'ye yapılan askerî, siyasî haksızlıklar ve halkın çektiği işgal acılarına yer verdiği ısrarlı ve kararlı tavrın ifadesi olan konuşmasını yaptı.

21 Kasım 1922 günü Uşi Şatosu (CHATEAUD'Uchy) adlı otelin büyük salonunda Türk heyeti karşısında İngiltere, Fransa, İtalya ve Yunanistan oy sahibi üyeler olarak, ABD, Japonya, Romanya, Sırp-Hırvat Sloven Krallığı da gözlemci olarak yer aldılar. Boğazların yönetimi, konumu ve bağımsızlığı konusundaki görüşmelere, İngilizlerin oyunuyla Sovyet Rusya, Bulgaristan ve Romanya delegeleri de oy sahipleri olarak katıldılar.

1876'dan 1922'ye kadar yapılan çetecilik veya sıcak savaşlar sonucunda (Türk Yunan Harbini cephede biz kazandığımız halde) sözüm ona andlaşma metinleri ile Güney-Batı Trakya ile Balkanlarda yönetim yetkisi Türkler, Bulgarlar ve Yunanlılar arasında sık sık el değiştirmişti. Buradaki Türk sınırının Türk nüfusuna dayanması konusu arkasında İtilaf Devletleri ve Sovyet Rusya bulunan Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya'nın

Levent Şahverdi Arşivi

olumsuz tutumuna yol açıyordu. **Musul meselesi İngilizlerin** petrol sömürüsünün, **Hatay meselesi Fransızların** Suriye'yi petrol sevkiyatı ve Hıristiyan halka mal ulaştırma ön pazarı; **Boğazlar ve azınlıklar'ın siyasî ve kültürel hakları** ise, emperyalist devletlerin vazgeçilmez sermayeleri(!?) saymaları yüzünden, tartışmalar uzuyordu.[9]

Kapitülasyonların devam ettirilmesi ve Düyûn-ı Umumiye borçlarının ödenmesi de Düvel-i Muazzama'nın vazgeçilmez istekleri idi.

Emperyal devletler, 28 Ocak 1923'te raporlarını hazırlayıp DÖRT gün içinde imzalanması şartıyla bir andlaşma metni sundular. İsmet Paşa bu tutuma karşı kararlı ve ısrarlı bir davranış gösterince, görüşmeler ve anlaşma kesildi, Türk Hey'eti yurda döndü.

TBMM bir ay içinde Türk tezine son şeklini verdi. İsmet Paşa kabullenilmesinde ısrar edecekleri bu metni, İngiltere, Fransa ve İtalya'ya ulaştırdı. Karşılıklı notalardan sonra Lozan'da tekrar toplanılması kararlaştırıldı.

Bu arada Türkiye Büyük Millet Meclisi 7 Haziran 1923 günü Osmanlı Hükûmetinin imzaladığı bütün andlaşmaları feshetti. Bu kanun Lozan'da da çok etkili oldu. Temmuz ortalarında İsmet Paşa ortak metni kabul ettirmişti; ancak Başbakan konumundaki Rauf (ORBAY) Bey ve hükûmet üyeleri Lozan'da bulunan İsmet Paşaya imza yetkisi vermek istemiyorlardı. İsmet Paşa durumu Atatürk'e şifreli bir telgrafla bildirdi, O da İsmet Paşanın yetkili olduğunu hükûmete söyleyerek hükûmetin konuyla ilgili bütün toplantılarına katılır.

Atatürkümüz 15-20 Ekim 1927 tarihleri arasında Ankara'da okuduğu **Büyük Nutuk** adlı tarihi eserinde, bu konuda Rauf Bey ile kendi arasında geçenlere şöyle yer veriyor.

" İsmet Paşa, barış antlaşması imzalanmadan önce Bakanlar Kurulu Başkanı Rauf Beye konferansın son bulduğunu ve meselelerin ne şekilde çözüme bağlandığını bildirmiş... Rauf Bey, olumlu veya olumsuz hiçbir cevap vermemiş... İsmet Paşa, bekleyiş içinde geçirdiği bu günlerde çok

9 Zekeriya Türkmen, **Askeri Yönden Çözüm Arayışları Musul Meselesi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2003; Raif Karadağ, **Petrol Fırtınası**, Emre Yayınları, İstanbul 2003.

Levent Şahverdi Arşivi

üzülmüş. Hükümetin hiçbir cevap vermeyişini, Ankara'da bir kararsızlığın hüküm sürmekte olduğuna bağlamış... Rauf Beye yazdıktan üç gün sonra 18 Temmuz 1923 tarihinde durumu bana da bildirdi. Telgrafında, Hükûmeti kararsızlığa düşürebileceğini tahmin ettiği noktaları birer birer sayıp açıkladıktan sonra, düşüncelerine şu sözlerle son veriyordu:

Eğer hükûmet kabul ettiğimiz noktalardan geri dönmemiz hususunda kesinlikle ısrar ediyorsa, bunu bizim yapmaklığımıza imkân yoktur. Benim düşüne düşüne bulduğum yol, İstanbul'daki İtilâf Devletleri komiserlerine, imza yetkisinin bizden alındığını bildirmektir. Gerçi, bu durum, bizim için yer yüzünde görülmemiş bir skandal olur. Fakat vatanın yüksek çıkarları, şahsî düşüncelerin üstünde olduğundan, Millî Hükûmet istediği gibi hareket eder. Hükûmetten teşekkür beklemiyoruz. Yaptıklarımızın muhasebesi milletin ve tarihin yargısına bırakılmıştır.

Efendiler, İsmet Paşanın yürüttüğü ve sonuçlandırdığı işin ne kadar önemli olduğunu açıklamaya gerek yoktur. Bu işin sonuçlandırıldığı, son günün, imza gününün geldiğini bildiren telgrafa sevinçle ve can atarak cevap verileceğini kabul etmek tabiîdir. Ankara ile Lozan arasında, bir veya iki günde haberleşmek mümkündü. Üç gün geçtiği halde, hiçbir cevap verilmemiş olması, en basit bir anlayışla, Hükûmet Başkanı'nın işi önemsemediğini ve aldırmazlıkla karşıladığını gösterir. Yapılan işin hükûmetçe noksan görülerek, kabul edilmemesi yoluna girdiği ve bundan dolayı da cevap verilmemekte olduğu zannına da düşülebilir. Bu durum karşısında, işi bitirmek için büyük ve tarihî sorumluluk yüklenerek imza kullanacak olan zatın ne kadar güç bir durumda kalacağı düşünülürse, İsmet Paşanın üzüntü ve ıztırap çekmesini haklı görmek gerekir.

İsmet Paşanın telgrafına hemen şu cevabı verdim:

İsmet Paşa Hazretlerine 18 Temmuz 1923 tarihli telgrafınızı aldım. Hiç kimsede kararsızlık yoktur. Elde ettiğiniz başarıyı en sıcak ve içten duygularımızla tebrik etmek için antlaşmanın usulüne göre imza edildiğinin bildirilmesini bekliyoruz, kardeşim.

Gazi Mustafa Kemal
Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı
Başkomutan

Levent Şahverdi Arşivi

İsmet Paşa, bu telgrafıma cevap verdi. İsmet Paşa'nın ıztırabının derecesini gösteren bu cevabı, aynı zamanda temiz kalpliliğini, içtenliğini ve özellikle alçak gönüllülüğünü de gösteren bir belge olduğu için, aynen bilginize sunuyorum.

Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

Her dar zamanımda Hızır gibi yetişirsin. Dört beş gündür çektiğim azabı bir düşün. Büyük işler yapmış ve yaptırmış adamsın. Sana bağlılığım bir kat daha artmıştır. Gözlerinden öperim pek sevgili kardeşim, aziz şefim.

İsmet

Efendiler, İsmet Paşa 24 Temmuz 1923 günü antlaşmayı imzaladı. Kendisini tebrik etme zamanı gelmişti. Aynı gün şu telgrafı çektim:

Lozan'da Delegeler Hey'eti Başkanı
Dışişleri Bakanı İsmet Paşa Hazretlerine

Millet ve hükûmetin zâtıâlilerine vermiş olduğu yeni görevi başarıyla sona erdirdiniz. Memlekete birbiri ardıca yaptığınız yararlı hizmetlerle dolu ömrünüzü bu defa da tarihî bir başarıyla taçlandırdınız. Uzun çarpışmalardan sonra vatanımızın barış ve istiklâle kavuştuğu bu günde, parlak hizmetiniz dolayısıyla zâtıâlinizi, pek sayın arkadaşlarımız Rıza Nur ve Hasan Beyleri ve çalışmalarınızda size yardım eden bütün Delegeler Hey'eti üyelerini şükran duygularımla kutlarım.

Gazi Mustafa Kemal
Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı
Başkomutan

Efendiler, Bakanlar Kurulu Başkanı Rauf Beyin İsmet Paşaya kutlama telgrafı çekmediğini anladım. Kendisine bunun gerekli olduğunu hatırlattım. Rauf Beye bu konuda bazı arkadaşlar da uyarıda bulunmuşlar.

Daha sonra öğrendim ki, Rauf Bey, İsmet Paşayı kutlamayı ve ona yaptığı bu önemli ve tarihi görevden dolayı teşekkürü gerekli görmüyormuş. Yapılan uyarı üzerine Kâzım Paşaya bir mektup yazarak, ondan ken-

Levent Şahverdi Arşivi

di adına, İsmet Paşaya bir kutlama telgrafı yazmasını rica etmiş. Bunun anlamı nedir?

Kâzım Paşa, bu mektubu Bahriye vekili İhsan Beyin evinde bulunduğu bir sırada almış. Maliye Bakanı Hasan Fehmi Bey de orada imiş...

Hep birlikte, Rauf Beyin ağzından uygun bir telgraf müsveddesi yaparak İsmet Paşayı kutlamışlar ve ona teşekkür etmişler. Bu müsveddeyi bir zarfa koyup Rauf Beye göndermişler. Fakat Rauf Bey müsveddeyi beğenmemiş. İsmet Paşaya başka bir telgraf yazmış veya yazdırmış. Rauf Bey Kâzım Paşayı gördüğü zaman demiş ki: "Sizin yaptığınız müsveddede sanki her işi yapan İsmet Paşa imiş gibi gösteriliyor. Biz burada bir şey yapmadık mı?"

(..)

Efendiler, Delegeler Heyet'etimiz görevini tamamladıktan sonra, Ankara'ya dönmek üzere yolda bulunuyordu. Herkes Delegeler Hey'etini yakından alkışlamak için can atıyordu. O günlerdeydi. Hükumet Başkanı Rauf Bey, Meclis İkinci Başkanı bulunan Ali FUAT Paşa ile birlikte, Çankayada bana geldiler.

Rauf Bey; 'ben, dedi İsmet Paşa ile karşı karşıya gelemem. Onun karşılanmasında bulunamam. Müsaade ederseniz, o geldiği zaman Ankara'da bulunmak için, seçim bölgemde dolaşmak üzere Sivas'a doğru bir geziye çıkayım.'

Rauf Beye bu şekilde davranmasına bir sebep olmadığını, burada bulunarak İsmet Paşayı bir Hükûmet Başkanı'na yaraşırcasına karşılamasının ve görevini başarı ile sona erdirdiği için onu sözle de takdir ve tebrik etmesinin uygun olacağını söyledim.

Rauf Bey, 'kendime hâkim değilim; yapamayacağım;' dedi "ve geziye çıkma hususunda ısrar etti. Hükûmet Başkanlığı'ndan ayrılması şartıyla çıkmasını kabul ettim."

Büyük Nutuk'da Lozan Konferansına ilişkin çok bilgi vardır; Atatürkümüzün Lozan ile Sevr karşılaştırması da ayrıca dikkate değer bir konudur.

Atatürkümüz İsmet (İNÖNÜ) Paşanın Lozan'daki başarısı dolayısıyla daima önde görünmesinde ısrar etmiş, Paşayı kıskananlara karşı da İsmet Beyi ve Andlaşmayı savunmuştur. Lozan'da çözümlenemeyen meselelerden Hatay konusunu, Atatürkümüz bizzat temellerini attığı çalışmalarla

Levent Şahverdi Arşivi

çözümlenmesini hazırlamıştır.[10] Irak Meselesi, daha doğrusu Türk nüfusun 2/5 olduğunu İngilizlerinde kabul ettiği petrol çıkarları dolayısıyla sömürüsünden vazgeçmediği konu ise tarihi bakımdan Türkiye Cumhuriyeti Devletinin haklılığına rağmen çözülememiştir.[11]

IV

İsmet Paşa, cephelerde savaşmış bir topçu subayıdır. Ankara'ya gelip Atatürkümüzün yanında Millî Mücadele'yi örgütlemeye katılması, Şevket Süreyya Aydemir'in söyleyişiyle "İkinci Adam" olması Bağımsızlık Savaşı temellerinin sağlam atılması anlamına gelir. O'nun asıl şöhreti Sakarya Zaferi'nin muzaffer komutanı olmasıyla başlayıp Mudanya ve asıl önemlisi de Lozan Andlaşmalarında bir siyaset adamı, bir diplomat yeterliliğiyle kazandığı üstün başarıdır.

İsmet Bey, Yeni Türk Devletinin kuruluşunda Atatürkümüzün yanında yer alarak verdiği üstün hizmet yanında, ikinci Cumhurbaşkanımız ve bir çok hükûmetin başbakanı olarak Türkiye'ye hizmet etmiştir, hem de çetin zamanlarda, çetin işlerde...

İsmet (Paşa) İNÖNÜ, bugün Ankara'da Çankaya'ya giden yol üzerinde Pembe Köşk adıyla bilinen **müze ev**'de kırk yıla yakın yaşadı. Eşi Mevhibe Hanım, çocukları Özden Hanımefendi ile Erdal ve Ömer Beyler ile dâima mutlu bir aile babası olan İNÖNÜ de, Mevhibe vâlide de bugün vatan toprağındadır. Kızları Özden Hanım ise, Pembe Köşk'ü ziyaret eden çocukları ve gençleri tarihle buluşturuyor, babasının, annesinin tarihleşen hayatları ile yaşayan ve yaşayacak olanlara sorumluluklarını hatırlatıyor.

İçinde bulunduğumuz yıl Lozan Konferansı'nın 80., İsmet Paşanın ölümünün 30. yıl dönümüdür. Bu yıl dönümünde başkanı olduğu İNÖNÜ Vakfı aracılığıyla, orta yaşlıların ve yaşlıların hafızalarını tazelemek, yeni

10 Bu konuda en güvenli çalışmalar Mehmet Tekin tarafından yapılmıştır. Ayrıca bkz. Prof Dr. Mehmet Akif Tural, *"Savaş İstemeyen Bir Liderin Başarısı: Hatay"*., **Ortadoğu'da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslar Arası Bilgi Şöleni Bildirileri** (25-28 Ekim 2000), Atatürk Kültür Merkezi Başk. Y., Ankara 2001, s.55-72 (Açılış Bildirisi)

11 Mim Kemal Öke., **Musul Meselesi Kronolojisi (1918 - 1926)**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul – 1987; Dr. Zekeriya Türkmen, **Musul Meselesi – Askerî Yönden Çözüm Arayışları (1922 – 1923)**, Atatürk Araştırma Merkezi Başk. Y., Ankara 2003.

Levent Şahverdi Arşivi

yetişenlere ise, bu vatana niçin sahip çıkılması gerektiğinin mantıklı sebeplerini göstermek üzere bir kitap hazırlanmasını sağlayan bilinç anıtı saydığım Özden İNÖNÜ - TOKER Hanımefendiye derin saygılarımı ve sevgilerimi belirtmek isterim.

Bu kitabın düzeni bütünüyle onlarındır. Özverili çalışmasıyla Lozan Barış Konferansının özel bir düzenle kitaplaşmasına ait emekler İlhan TURAN Beye aittir. Lozan Konferansı konusunda hâtırât kitaplarını bir kenara bırakırsak Ali Nâci Karacan, Ali Rıza Cihan, Cemil Bilsel ve Bilal Şimşir'in kitap düzenindeki çalışmaları ile İNÖNÜ VAKFI'nın **70. Yılında Lozan Barış Andlaşması** adlı Uluslar Arası Seminerin Bildiriler kitabı ile Lozan Konferansı'yla ilgilenen bilinçlere, yeni bir ışık tutmuş olacağız.

Resimler ve karikatürler ile kitabın metinleri bize düzgün çıktılı bir bilgisayar disketiyle emanet edildi. Sayfa düzenine taşınması ve basılması dışında bir katkımız olduğunu söyleyemem. İlhan Turan Bey Atatürk Araştırma Merkezi ve basımevinde çalışarak çok kısa bir zamanda kitaplaşmayı başardı. Mustafa Cöhce enerjik bilinci ile işi sonuçlandırıyor. Atatürk Yüksek Kurumu'nun bağlı kuruluşlarından olan Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı olarak biz eserle okuyucuyu buluşturma görevini üstlenmeye çalışıyoruz.

Emperyalizm, farklı görüntü ve farklı stratejileriyle Türkiye üzerinde oyun oynamaya hatta Lozan'ı inkar etmeye kalkıyor. Atatürk ve İnönü başta olmak üzere "Murahhas Hey'eti"nin bilinciyle yeniden karşılaşma ihtimallerini unutanlara deriz ki: İsviçre'nin bir şehrinde bir avuç Türkün, İsmet (PAŞA) İNÖNÜ'nün komutasında dünya diplomasisine karşı kazandığı sivil zafer, bilinç sahiplerinin övüncüdür.

Atatürkümüzü, İnönümüzü ve onların yanında hizmet vermiş insanları rahmetle, minnetle, saygıyla selamlıyorum.

Levent Şahverdi Arşivi

KURTULUŞ SAVAŞI SIRASINDA KURULMASI DÜŞÜNÜLEN RUM-ERMENİ KONFEDERASYONU

Doç. Dr. Bige Sükan YAVUZ*

ÖZET

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasını takiben Anadolu'da başlayan işgaller ve bunlara tepki olarak ortaya çıkan iç gelişmelerin yanı sıra Ocak 1919'da Paris'te toplanan barış konferansında Osmanlı Devletinin geleceği ile ilgili önemli kararlar alınıyordu. Paris Barış Konferansı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasından pay almak isteyen yeni ortaklar ortaya çıkmış ve bunlar İtilaf Devletleri'nden aldıkları güçle taleplerini açıkça dile getirmişlerdi. Ne var ki, hiç hesapta olmayan yeni ortakların ortaya çıkması Büyük Devletler arasında çıkar çatışmalarına neden olurken diğer yandan yeni ortakların talep ettikleri topraklardan bazıları da birbirleriyle çakışıyordu. Örneğin, Ermeniler Kilikya, Maraş ve Doğu'daki altı ilin yanı sıra Trabzon'u talep ederlerken, Rumlar da Karadeniz sahilinde bağımsız bir Pontus Cumhuriyeti'nin kurulmasını istiyorlardı. Dolayısıyla kurulması düşünülen Pontus Devleti ile Büyük Ermenistan'ın sınırları Trabzon'da çakışıyordu. Buna karşın Paris Barış Görüşmeleri sırasında Bogos Nubar Paşa "Yunanlılarla iyi ilişkiler sürdürdüklerini" açıklarken, Venizelos da "Ermenilerle dayanışma içinde olduklarını" söylemekten çekinmiyordu.

Araştırmamızda, Pontusçu çevrelerin önderlerinden Trabzon Metropoliti Hrisantos'un bağımsız bir Pontus Devletinin kurulması için Avrupa'da giriştiği destek arayışlarının başarısızlığa uğraması sonrası, Ocak 1920'de Rumlarla Ermeniler arasında bir Rum-Ermeni Konfederasyonu için Erivan ve Tiflis'te yapılan görüşmeler, neden-sonuç ilişkileri çerçevesinde arşiv belgelerinin ışığında değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Rum-Ermeni Konfederasyonu, Rum-Ermeni İşbirliği, Paris Barış Konferansı, Pontus Cumhuriyeti, Hrisantos.

* Ankara Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Öğretim Üyesi.

Levent Şahverdi Arşivi

ABSTRACT

The Paris Peace Conference meeting in January 1919, witnessed the formation of pertinent decisions pertaining to the future of the Ottoman Empire . This Conference also witnessed the emergence of new partners, desiring to acquire shares from the Ottoman territories. These new partners did not hesitate to pronounce their desires to the Allies, albeit the clashes in their zones of interest. The surprised Allies, viewing these demands soon noted that regions such as Cilicia, Maraş and the six Eastern provinces as well as Trabzon, demanded by the Armenians, was partially also a matter of interest for the Greeks. The Greek interests laid particularly in the Trabzon region to fulfill their intention of forming a Pontus republic in the Black Sea. Hence, during the discussions of the Paris Peace Conference as Boghos Nubar Paşa claimed to pursue good relations with the Armenians, Venizelos persisted on preserving affirmative contacts with the Greeks.

This research is designed to analytically evaluate through archival documents as well, the January 1920 discussions in Erivan and Tiflis between the Greeks and Armenians for a possible confederation, attempted following the failure of the search of the Trabzon Metropolit Hrisantos pursued in Europe with the anticipation of finding support for the foundation of an independent Pontus state.

Key Words

Greek-Armenian Confederation, Greek-Armenian Collaboration, Paris Peace Conference, Pontus Greek Republic, Hrisantos.

Levent Şahverdi Arşivi

Bilindiği üzere Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olmayan unsurları, 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi sonrası Osmanlı İmparatorluğu'ndan toprak taleplerinde bulunmuşlardı. Gerek Wilson prensiplerinden gerekse İtilaf Devletleri'nden aldıkları güçle taleplerini 1919 Ocağı'nda toplanan Paris Barış Konferansı'nda dile getiren Ermeni, Kürt, Arap ve Rumların bu istekleri, Büyük Devletler arasında rahatsızlıklara neden olmuştu.

İşte Paris Barış Konferansı'nda bir yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasından pay almak isteyen hiç hesapta olmayan yeni ortakların ortaya çıkması Büyük Devletler arasında çıkar çatışmalarına neden olurken, diğer yandan yeni ortakların talep ettikleri topraklardan bazıları da birbirleriyle çakışıyordu. Örneğin, Paris Barış Konferansı'nda, Ermeniler Şubat 1919'da Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas, Erzurum ve Trabzon'un yanı sıra Kilikya ve Maraş'ı talep ederlerken[1], Rumlar da Karadeniz sahilinde bağımsız bir Pontus Cumhuriyeti kurmak istiyorlardı. Trabzon Metropoliti Hrisantos'un 2 Mayıs 1919'da Paris Barış Konferansı'na sunduğu muhtırada, Trabzon ve Sivas vilâyetlerinin bir kısmı, Amasya, Karahisar sancakları, Kastamonu vilâyetinin bir kısmı ve Sinop sancağı Pontus bölgesi olarak tarif ediliyordu[2]. Buna karşın bir yandan Bogos Nubar Paşa "Ermenilerin Pontus Bölgesi peşinde koşmadıklarını ve esasen Yunanlılarla iyi ilişkiler sürdürdüklerini" açıklarken[3], diğer yandan Venizelos, Paris Barış Konferansı'nda (3-4 Şubat 1919'da) Yunanistan'ın Kuzey Epir, Ege Adaları, Trakya, Batı Anadolu üzerindeki taleplerini dile getirmesine karşın Pontus'tan hiç söz etmiyordu; Venizelos, bunun da ötesinde Ermeni vilâyetleriyle Rus Ermenistanı'nın Milletler Cemiyeti'ne bağlı büyük bir devletin mandası altına konulmak üzere bağımsız bir devlet haline getirilebileceğini, Trabzon vilâyetinin de bu Ermeni Devleti'ne bağlanabileceğini söylüyordu[4]. Deneyimli diplomat Venizelos, Batı Anado-

1 Salâhi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika,** C. I, Ankara, TTK, 1973, s. 21.

2 Nuri Yazıcı, **Milli Mücadelede (Canik Sancağı'nda) Pontosçu Faaliyetler (1918-1922),** Ankara, AÜ Basımevi, 1989, s. 27.

3 Sonyel, C.I, s. 22.

4 Yazıcı, **a.g.e.**, s. 26-27; Dimitri Kitsikis, **Yunan Propagandası,** İstanbul, Meydan Neşriyat, 1963, s. 31-32.

Levent Şahverdi Arşivi

lu'nun Yunanistan'a verilmesini sağlamak için Trabzon vilâyetini ödün olarak Ermenilere bırakıyordu[5].

Esasında 7 Şubat 1919'da İngiltere tarafından hazırlanan bir memorandumda, Giresun-Sivas-Mersin hattının doğusu Ermenistan'a verilmişti; bunun yanı sıra Amerikan ve Fransız delegeleri de Trabzon'un Ermenistan'a bırakılması düşüncesini taşıyorlardı. Zeki bir insan olan Venizelos ise, gerçekte, Yunanistan'a bağlanmasa bile bağımsız bir Pontus Devleti'nin kurulmasından yana idi ve Pontus sorununu zamana bırakıp öncelikle Yunanistan'a yakın bölgeleri talep etmeyi daha mantıklı buluyordu. Ne var ki bu politikası, Pontusçuların tepkilerine neden olacaktı; üstüne üstlük 26 Şubat 1919'da Paris Barış Konferansı'nda Ermeni delegesi Aharoniyan'ın "Trabzon'un Ermenilere verilmesi konusunda Venizelos ile anlaşmanın sağlandığını" açıklaması Pontusçuların tepkisini iyice artıracak ve Fener Patrikhanesi, Patrik Vekili Dorotios başkanlığındaki bir heyeti Avrupa'ya gönderecekti. 28 Nisan 1919'da Paris'e varan heyetin içinde yer alan ve Pontus'un bağımsızlığını, en azından özerkliğini sağlamak üzere sekiz ay Avrupa'da kalan Trabzon Metropoliti Hrisantos, burada ABD Başkanı Wilson, Fransa Başbakanı Clémenceau ve İngiliz Temsilciler Heyeti'nden Nicolson ile ayrı ayrı görüşecek, ne var ki Pontus konusunda beklediği desteği bulamayacaktı[6]. İngilizlere göre, Rumlar Karadeniz bölgesinin hiçbir yerinde çoğunluğu oluşturmadıkları için Pontus Devletinin kurulması olanaksızdı[7]. Ancak Yunanistan Dışişleri Bakanı Politis'in 1919 Aralığı'nda belirttiği üzere, Pontusçular, "Türkiye'den bağımsız bir Pontus devleti için elden geldiği kadar büyük toprak koparmak, Yunanistan'daki gönüllüleri de oraya taşıyarak bir pontuslular ordusu kurmak" istiyorlardı. Ne var ki İngiltere, Trabzon veya Batum'a İngiliz veya Yunan birliklerinin

5 Ercüment Kuran, "Milli Mücadele Esnasında Pontus Rum Devleti Kurma Teşebbüsleri", **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri,** Samsun, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi, 1988, s.79.

6 Abdullah Saydam, "Kurtuluş Savaşı'nda Trabzon'a Yönelik Ermeni-Rum Tehdidi", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,** C. VI, No. 17 (Mart 1990), s. 427-428.

7 Kuran, **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri,** s. 79.

Levent Şahverdi Arşivi

gönderilmesini ve bunların himayesi altında bir Pontus Devletinin kurulmasını kabul etmeyecek, dolayısıyla Pontus ordusu da oluşturulamayacaktı[8].

Büyük Devletlerden beklediği desteği bulamayan Trabzon Metropoliti Hrisantos, yanında birkaç İngilizle birlikte 9 Kasım 1919'da Trabzon'a dönmüş, bir gün sonra "Trabzon Mevki Kumandanı"nı ziyaret ettiğinde ise Avrupalıları şikâyet ederek, Türklerle birlikte çalışmanın gerekliliğini vurgulamıştı. Ancak her zaman gerçek düşüncelerini saklamaya çalışan ve her şeyi gizlice yapmayı alışkanlık haline getiren Yunan emellerinin bu önemli savunucusu 1919 Kasımının sonlarında Batum'a gidince, bu kez seyahatinin Rum halkına Pontus Devletinin hiçbir zaman kurulamayacağını söylemek, onları Pontus fikrinden vazgeçirmek ve Müslüman vatandaşlarla birleşmeyi sağlamak amacını taşıdığı yolunda söylentiler çıkartılmıştı. Fakat Batum seyahati hakkındaki bu söylentiler tamamen asılsızdı; çünkü o, 18 Aralık 1919'da Batum'da bir Pontus Hükümeti kuracaktı[9].

Bu sıralarda, özellikle Mustafa Kemal Paşanın Samsun'a çıkışından sonra Rum Pontus Devleti kurma hayali peşinde koşanların çabaları bocalamaya dönüşmüştü. Şöyle ki, Anadolu halkının durumunu Wilson Prensipleri doğrultusunda inceleyen General Harbord başkanlığındaki kurul raporunu hazırlamış ve Anadolu halkının birbirinden ayrılması gerekmeyen ve mümkün olmayan bir bütün olduğunu belirtmişti. Bunun yanı sıra Hrisantos'un Londra'daki girişimlerinden de olumlu bir sonuç alınamamıştı, dolayısıyla İtilaf Devletleri'nin bir işgal eyleminde bulunmayacakları anlaşılmıştı. Tüm bu gelişmeler üzerine içerideki çalışmalara dönülmüş ve çeteciliğe hız verilerek ayaklanma çıkarma yolu seçilmişti; özellikle Samsun-Amasya bölgesindeki Rum çetecileri, Türk halkına yönelik tedhiş eylemlerini artırarak her türlü kötülüğe başvurmuşlardı. Bunun dışında Gümüşhaneli Rumlar tarafından "Rum İttihad-ı Millî Cemiyeti" adında Pontusçuluğu amaç edinmiş yeni bir dernek oluşturulmuş, Batum'da ise Pontos Komitesi'ne bağlı bir Rum Pontus Hükûmeti kurulmuş, ayrıca "Elefte-

8 Kitsikis, **a.g.e.**, s. 337.

9 Selahattin Tansel, **Mondroş'tan Mudanya'ya Kadar,** C.I, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., 1991, s. 97-98; Yazıcı, **a.g.e.**, s. 18-19.

Levent Şahverdi Arşivi

ria Pontos" adlı bir gazete çıkarılmaya başlanmıştı. Bu arada Pontusçuluk çabalarının genel yöneticisi konumundaki Trabzon Metropoliti Hrisantos gerek dışardaki gezilerinden gerekse Paris Barış Konferansı'ndaki girişimlerinden olumlu sonuç alamazken, Doğu Karadeniz bölgesinden yer isteyen ve bu amaca ulaşmak için Paris Barış Konferansı'na başvuran Ermeniler bazı büyük devletlerden söz almış, hatta Batum'daki Pontusçularla bu konuda uyuşmuşlardı. Bu nedenlerle Hrisantos gazetelere demeç vererek, Trabzon'da bir Ermeni yönetimin kurulamayacağını, Ermenilerin böyle bir hakkı olmadığını ve Türklerle Rumların birlikte yaşamaları gerektiğini açıklamıştı. Bu sırada Yunanlılar da, kendi başlarına Karadeniz kıyılarına bir çıkarma yapma hazırlığı içindeydiler. İstanbul'daki Yunan Temsilcisi, Trabzon'daki Rum çetelerine birkaç Yunan subayı ile bir motor dolusu silâh ve cephane gönderirken, Kızılhaç adına Trabzon'da bulunan Yunanlı bir askerî doktor Kamanis de bu bölgedeki Rumları teşkilâtlandırmaya çalışıyordu. Trabzon'daki Pontusçuların başı eski mebus Kokidis ise, bütün Pontusçuları ve Pontusçu kuruluşları tek bir amaç ve tek bir yönetim etrafında toplamaya çalışıyordu. Artık Pontusçuluk hareketinin yönetim merkezi Trabzon olmuştu ve diğer bölgelerdeki çeşitli Rum kuruluşları buraya bağlanıyorlardı. Bütün bu çabaların amacı ise, içerde güçlü bir şekilde hazır beklemek ve bir Yunan çıkarması olunca ayaklanmayı sağlamaktı. Ayrıca yerli Rumların hepsi ayaklanmadan yana olmadıkları için çevre ülkelerden göçmen olarak Rumlar getirilerek çetelerin güçlendirilmesine ve sayılarının artırılmasına çalışılıyordu.[10] Bunun yanı sıra İngilizler de bölgeye Rumların göç etmesini teşvik ediyorlardı. Örneğin, hararetli bir Rum taraftarı olduğu bilinen Trabzon'daki İngiliz mümessili, 1919 sonlarında Batum'daki Rumların Trabzon'a gelmeleri için çabalıyor ve Trabzon'daki Emniyet Müfettişi'ne Batum'da yoksulluk içinde bulunan 500 Rum aile-

10 Mahmut Goloğlu, **Anadolu'nun Millî Devleti Pontos,** Ankara, 1973, s. 246-249. Mütareke döneminde Pontus projesi çerçevesinde izlenen politikalardan biri de, Trabzon ve yöresine Kafkasya'dan, Rusya'nın Karadeniz sahillerinden ve Osmanlı Devletinin diğer bölgelerinden Rum göçmenler getirerek iskân etmek, bu şekilde bölgede nüfus çoğunluğu sağlamaktı. Karadeniz kıyılarına dışarıdan 250.000 civarında Rumun getirilerek iskânı plânlanmış ve mütarekenin ilk altı ayında Trabzon'a 8000'den fazla Rum göçmeni gelmişti. Daha sonraki dönemde de Trabzon ve yöresine Rum göçmenlerin ve göçmen kıyafetli çetecilerin çıkarılmasına devam edilmişti. Bkz. Sabahattin Özel, **Millî Mücadelede Trabzon,** Ankara, TTK, 1991, s. 45-46.

Levent Şahverdi Arşivi

nin Trabzon'a döneceğini bildiriyordu. Ancak Valilik bu aileler döndüğü takdirde sefaletin artacağını ileri sürerek İngiliz mümessilinin önerisini kabul etmiyordu. İngilizlerin buradaki esas amacı, Trabzon çevresindeki Rum nüfusu artırmaktı. Aslında Rumları kendi siyasî emelleri doğrultusunda kullanan İngilizler, Kasım 1919'da Batum'da Rum, Ermeni ve Rus-lardan oluşan bir jandarma gücü oluşturmuşlardı. Dolayısıyla, İran ve Hindistan yollarını güvence altına almaya çalışan İngilizlerin, Doğu'daki çıkarlarını koruyabilmek için Rum ve Ermenileri bazı vaatler karşılığında kullandıklarını söylemek güç değildi.[11]

İngiltere gibi Yunanistan da, Rum ve Ermenilerden yararlanma yoluna başvuran bir devletti; öyle ki, Anadolu'daki ulusal hareket karşısında başarı sağlayabilmek için Rum-Ermeni işbirliğini oluşturmaya çalışıyordu. Asıl amacı Anadolu'daki ulusal hareketi iki ateş arasında bırakarak işgalleri kolaylaştırmak olan Venizelos, Pontus temsilcilerinin Ermeniler ile anlaşmasını istiyordu. Bunun da ötesinde, Venizelos, Ekim 1920'de Lloyd George'a gönderdiği bir telgrafta, Rusya'nın güneyine yerleşenlerle birlikte toplam 800.000 nüfusa sahip olan Pontuslu Rumlar bağımsız bir devlet haline geldikleri takdirde, bu devletin Ermenistan ve Gürcistan ile işbirliği yaparak İslâm ve Rus emperyalizmine karşı kesin bir set oluşturacağını bildirecek ve bu konuda İngiltere'nin siyasî ve maddî desteğini talep edecekti.[12]

---

11 Mesut Çapa, **Trabzon ve Giresun'da Rum Faaliyetleri (1919-1922)**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜ Türk İnkılap Tarihi Ensitüsü, 1986), s. 50-51.

12 Yusuf Sarınay, "Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası", **Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası (Makaleler)**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1999, s. 25. İngiliz İstihbarat Örgütü, bölgedeki Panislamist faaliyetleri yakından izliyordu. 2 Ocak 1920 tarihli bir İngiliz istihbarat raporuna göre, Muvahhidin derneği adlı Panislamist bir örgüt kurulmuş ve11 Kasım 1919'da Sivas'ta ilk toplantısını yapmıştı. Derneğin amacı, o sırada yabancı koruyuculuğu veya egemenliği altında bulunan tüm İslâm ülkelerinin kurtuluşunu sağlamak ve onları Osmanlı Halifesi'nin başkanlığı altında, tüm dünyayı kapsayan bir İslâm Konfederasyonu içinde birleştirmekti. İngiliz istihbaratının iddiasına göre, derneğin ilk toplantısına katılanlar arasında Mustafa Kemal ve Rauf Orbay gibi Türk ulusçularının yanı sıra Mısır, Suriye, Güney Kafkasya, Kırım gibi İslâm ülkelerinden gelen temsilciler de bulunuyordu. Bunun yanı sıra 14 Kasım 1920 tarihli bir İngiliz istihbarat raporuna göre, Azerbaycan Cumhuriyeti, Enver Paşanın askerî gücünün ulusal güçlerle birleşmesi ve genel bir İslâm Federasyonu'nun kurulması konularını görüşmek üzere Mustafa Kemal'e bir temsilci göndermişti. Ayrıca Kara Vasıf'ın 28 Ekim 1919'da bir Gürcü delegesiyle görüşerek Ermeni hak iddialarına karşı karşılıklı eylemlerde bulunmak için bir ön anlaşma imzaladığı bildirilmişti. Bkz. Salâhi R. Sonyel, **Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri,** Ankara, TTK, 1995, s. 50-52.

Levent Şahverdi Arşivi

Trabzon bölgesinin Ermenilere verilmek istenmesinden büyük tedirginlik duyan, Pontus davasının yılmaz savunucusu Hrisantos ise, her ne kadar Wilson, Clémenceau gibi devlet adamlarından Pontus'a özerklik tanınması önerisine olumlu yanıt alamamış olsa bile, yine de Pontusçuluk çalışmalarından vazgeçmiyor ve bu amaçla 14 Kasım'da Batum'a, oradan da Tiflis'e gidiyordu.[13] Bu arada, Pontus'un bağımsızlığını sağlamaya yönelik çabaların sonuç vermemesine karşın bağımsızlıktan ümidini kesmeyen ve Ermenilerle birleşmeyi "kötünün iyisi" sayan Rumlar eylemlerini aralıksız sürdürüyorlardı. Bir yandan Türk yetkililerince hareketlerinin engellenmemesi için Pontus davasından vazgeçildiği yolunda açıklamalar yapılırken diğer yandan çete saldırıları devam ediyordu. İşte böyle bir ortamda Pontusçular, Ermenilerle pazarlığa başlıyor ve 14 Kasım'da Batum'a giden Hrisantos, daha sonra Tiflis ve Erivan'a geçerek Ermenilerle görüşmeler yapıyordu.[14]

Hrisantos, Tiflis'e orada görev yapan Yunan Yüksek Komiseri Stavridakis ile birlikte gitmişti. Ancak burada hiç hoşuna gitmeyen bir gelişme olmuş ve İngiliz Hükümeti Rum gönüllülerden oluşan askerlerin Atina'dan bölgeye sevk edilmelerine karşı çıkmıştı. Şöyle ki, Venizelos, 6 Mayıs 1919 günü Lloyd George'un önerisi doğrultusunda İzmir'e Yunan kuvvetlerinin sevk edilmesi kararının alınması üzerine, Atina'da Pontus kökenli askerlerden oluşan ve Pontuslular tarafından finanse edilen bir birlik kurmaya karar vermiş ve Venizelos'un talimatı uyarınca Albay Kateniotis Pontus güçlerinin örgütlenmesiyle görevlendirilmişti. Ağustos ayında ise, Paris'te Hrisantos, Kateniotis ve Venizelos arasında yapılan toplantılarda Pontus birliklerinin Atina ve Selanik'te örgütlenmeleri kararlaştırılmıştı. İşte Atina'daki İngiliz Ataşesi ile görüşerek gönüllülerin Batum'a gönderilmelerini isteyen Kaneontis'e "İngiliz Hükümeti ...ne Yunan birliklerine ne de ulusal bir orduya izin verebilir... Pontus örgütlenmesine hiçbir şekilde arka çıkmayı düşünmemektedir" yanıtı verilmesi üzerine, Yunan yetkilileri Pontus temsilcilerini durumdan haberdar ederek Ermenilerle anlaşma

13 Kuran, **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri,** s. 80; Gologlu, **a.g.e.**, s. 248.
14 Saydam, a.g.m., Sayı: 17 Mart 1990, s. 428-429.

Levent Şahverdi Arşivi

yollarının bulunmasını söylemeye karar vermişlerdi. Ve İstanbul'daki Yunan Yüksek Komiseri Kanellopulos, 28 Aralık'ta Batum'a İngilizlerin yanıtı, Ermenilerle bir anlaşma yapılmasının gerekliliği gibi konuları içeren telgrafını göndermişti. Yunan yetkilileri, Trabzon konusunda Rumlarla Ermeniler arasında bir federasyon kurulması düşüncesini benimsetmeye çalışıyorlardı. Hrisantos ve Stavridakis ise, 1919 Aralığının sonlarında, kurulması düşünülen Rum-Ermeni federasyonu ile ilgili çetin tartışmalara başlamak üzere Erivan'a gidiyorlardı. İlk tur tartışmalarda Rumlar, "her bir konfedere devletin tam bağımsızlığa, kendi parlâmentosuna, kendi bakanlıklarına, kendi yasalarına ve kendi ordusuna sahip olacağı", yani gerçekte iki başlı bir devlet olan bir konfederasyon önerdiler. Ancak Hrisantos, Ermenilerin yanıtını beklemek üzere Tiflis'e döndü ve orada 6 Ocak 1920'de Kateniotis ile buluştu. Ermenilerin yanıtı ise, 13 Ocak 1920'de Tiflis'e ulaşacaktı; ancak Rumların önerilerine çok uzaktı. Şöyle ki, Ermeniler, "Pontus'un, Ermenistan Cumhuriyeti'ne, aynı orduya, aynı para birimine, posta ve telgraf ağına, kara ve su yollarına, tek bir dış politikaya ve tek bir parlamentoya sahip olan bir federe devlet olarak dahil olmasını" istiyorlardı. İkinci tur görüşmeler ise, bu kez Tiflis'te başlayacaktı. Ne var ki, bir yanda Hrisantos ile Kateniotis, diğer yanda Hatissian ile Terminassian arasında yürütülen ikinci tur görüşmeler de istenileni vermeyecek ve 16 Ocakta Ermenilerin birinci turda yaptıkları önerilerden çok az farklı karşı önerileriyle sonuçlanacaktı. Ancak iki tarafın üzerinde uzlaşabildikleri tek konu, İtilaf Devletleri'nin ya da Yunanlıların acele olarak askerî yardım göndermeleri için bir çağrının kaleme alınması olacaktı. Hrisantos ise, Ermenilerle tam bir anlaşma sağlanması konusunda ümitlerini Venizelos'a bağlamış durumdaydı ve Venizelos'un siyasî dehasının Rum isteklerinin tümünü Ermeni delegasyonuna kabul ettirebileceğine inanıyordu.[15]

Türkiye'ye karşı propaganda yapmak söz konusu olduğunda, Türk topraklarının parçalanmasından elde edecekleri yarar konusunda Ermenilerle

15 Stefanos Yerasimos, "Pontus Meselesi ((1912-1923)", **Toplum ve Bilim,** No. 43-44, (Güz 1988-Kış 1989), s. 50-56. Kitsikis ise,"Yunan Propagandası" başlıklı yapıtında, 1920 başında Tiflis ve Erivan'a giden Hrisantos'un Ermeni Hükümeti ile bir Rum-Ermeni Konfederasyonu için anlaşma imzaladığını ileri sürmektedir. Bkz. Kitsikis, **a.g.e.**, s. 336.

Levent Şahverdi Arşivi

Yunanlılar arasında tam bir fikir birliği sağlanırken, Pontus sorunu üzerinde Rumlarla Ermenilerin tam bir uzlaşmaya varmaları beklenemezdi. Çünkü Rumlar, İsviçre'deki kantonlar gibi bağımsız, Ermenistan'a bir konfederasyon içinde bağlı da kalsa, ayrı bir Pontus Cumhuriyeti istiyorlardı. Ermeniler ise, Pontuslulara içişlerinde bir dereceye kadar bağımsızlık tanımak koşuluyla, Trabzon vilâyetinin memleketlerine bağlanmasında ısrar ediyorlardı.[16]

Ancak, Pontus konusundaki anlaşmazlığa neden olan Yunan Hükûmeti değil, Pontusçu Rumlardı. Bununla birlikte, 1918'den beri Yunan-Ermeni işbirliği sürüyordu. Cenevre'de 1918'de, Mondros Mütarekesi'nden önce "Türkiye'de Zulme Uğramış Milletler Birliği" kurulmuştu ve birlikte daha çok Rumlar ve Ermeniler vardı. Paris'teki "Yurtsuz Kalmış Yunanlılar(Rumlar) Milli Komitesi"nin yanı sıra Bogos Nubar Paşanın ve İsviçre'deki İngiliz elçiliğinin desteğini sağlamış bulunan bu birliğin görevleri arasında, "Türkiye'ye karşı mücadeleyi pekiştirmek ve gönüllüleri harekete geçirmek üzere tarafsız ve müttefik memleketlerde çalışma kolları kurmak için gayret sarfetmek" ve "Bütün dost ve müttefik memleketlerde fikirlerini yaymaya çalışmak" bulunuyordu.[17]

Esasında Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devletindeki azınlıklar bağımsızlık mücadelelerini yürütürlerken aynı zamanda işbirliği de yapıyorlardı. Bunun en güzel örneği ise, Ermenilerle Rumlar arasındaki işbirliğiydi. Ermeni Patriği Zaven Efendi, Mütareke yıllarında Rumlarla işbirliği yapmış, hatta Rum Patrikhanesi'nde ve Kiliselerde Türkler aleyhine düzenlenen toplantılara katılmıştı. Bunun yanı sıra Mondros Mütarekesi'nden sonra İstanbul'da Ermeniler ve Rumların siyasî bir birlik oluşturma çabaları vardı ve bu çerçevede siyasî bir antlaşma yapılarak "Rum-Ermeni Birliği Komitesi" kuruldu. Fakat, her iki tarafın birbirinin davasını benimseyerek işbirliği yapmasını hedefleyen bu birlik, Rumların Pontus Cumhuriyeti içine almak istedikleri Trabzon gibi bazı yerlerin Ermeni politikacılarca Büyük Ermenistan projesine dahil edilmeye çalışıldığının an-

16 Kitsikis, **a.g.e.**, s. 267-268.
17 **A.g.e.**, s. 268-269.

Levent Şahverdi Arşivi

laşılmasına kadar devam etti. Venizelos'tan aldığı kesin talimat doğrultusunda, Yunanistan'ın İstanbul'daki siyasî temsilcisi tarafından yönetilen birlik, en büyük desteği Fener Rum Patrikhanesi ve Ermeni Patrikhanesi'nden almıştı. Rumlarla Ermeniler arasında siyasî birlik oluşturma çabalarının yanı sıra maddî dayanışma girişimleri de söz konusuydu. Bazı zengin Rumlar ekonomik açıdan Ermenileri destekliyorlar ve bu karşılıklı dostluk ve dayanışma İzmir Rumlarına da örnek oluyordu. Tüm bu gelişmelerin yanı sıra Venizelos, Paris Barış Konferansı'nda 3-4 Şubat 1919'da yaptığı konuşmada, "Ermenilerle dayanışma içinde olduklarını" söyleyerek Ermenilerin en önemli destekçilerinden biri oluyordu.[18]

İşte Mütareke sonrası hasta adamın mirasından pay almaya çalışan Rum ve Ermeniler arasındaki bu dayanışma, Rumların özlemini çektiği "Pontus Devleti" ile Ermenilerin düşlediği "Büyük Ermenistan"ın sınırları çakışınca bozulacaktı. Trabzon konusunda çıkan bu anlaşmazlık 1919 Şubatı'ndan itibaren gerginliğe neden olurken, Ocak 1920'de tarafların masa başına oturmalarıyla sorunlara çözüm arayışları başlayacaktı. Her ne kadar tam olarak uzlaşma sağlamasalar da, Ocak ayının ortalarında bazı konularda anlaşmaya varacaklardı.

İngiliz kaynaklarına göre, Pontusçuları temsil eden eski Yunan subaylarından Albay Katheniotis ve Rus ordusunun eski subaylarından Albay Ananias ile Ermenistan'ı temsil eden General Termenasian arasında 16 Ocak 1920'de Tiflis'te imzalanan bir anlaşma uyarınca, Bolşeviklerin bölgeye sızmasını engellemek amacıyla ortak önlemlerin alınması kararlaştırılmıştı. Pontusçu önderler, Pontus'la Ermenistan birleştiği taktirde, hem Bolşeviklere hem de Türk ulusçularına güçlü bir engel oluşturacaklarına inanıyorlardı. Böylece TBMM'nin açılmasından kısa bir süre önce Anadolu'daki Türk ulusçuları, hem Batı Anadolu'da Yunan ordusuna karşı mücadele vermek zorunda kalacak hem de Kuzeydoğu'da olay çıkarmakla uğraşan ve Sovyet Rusya'dan yardım almalarını engellemeye çalışan Ermeni-Pontus komplosuyla karşı karşıya kalacaktı.[19] Rumlarla Ermeniler ara-

18 Ali Güler, **Yakın Tarihimizde Pontus Meselesi ve Rum-Yunan Terör Örgütleri,** Ankara, 1995, s. 108-111.

19 Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika,** C.I, s. 172.

Levent Şahverdi Arşivi

sında Ocak 1920'de Tiflis'te yapılan görüşmeler sonunda varılan uzlaşmanın bir başka boyutu daha vardı: Bölgeye asker gönderilmesi için İtilaf Devletleri'ne başvurulması konusunda anlaşmaya varılmıştı.[20] İşte bu anlaşmayla Venizelos'un ileride Lloyd George'a açıkça bildireceği plânın yavaş yavaş uygulamaya geçirilmeye başlandığı söylenebilir. Şöyle ki, ilk etapta Pontuslu Rumları bağımsız bir devletin çatısı altında toplamak, daha sonra bu devletin Ermenistan ve Gürcistan ile işbirliği yapmasını sağlayarak Bolşeviklere ve Müslümanlara karşı set oluşturmak ve bu konuda İngiltere'nin siyasî ve maddî desteğini sağlamak... Belki henüz bağımsız Pontus Devleti kurulamamıştı, ancak Ermenistan ile işbirliği konusunda ilk adım atılmış, ayrıca İtilaf kanadından askerî destek alınması konusunda da ortaklar arasında uzlaşma sağlanmıştı. Öyle ki, Pontus Cumhuriyeti'nin kurulması için mücadeleyi elden bırakmayan iki Pontusçu Rum önder, Konstantini ve Pissanis, henüz Rum-Ermeni anlaşmasının mürekkebi kurumadan, 1920 Şubatının sonlarında İngiliz Başbakanı Lloyd George'a gönderdikleri dilekçede, Pontus'la Ermenistan'ın federal bir devlet halinde birleştirilmesiyle Mustafa Kemal ile Lenin arasında bir set oluşturulacağını bildirmişlerdi.[21]

Rum-Ermeni Anlaşması'ndan, Erivan Ermeni Hükûmeti, Yunanistan ve İngiltere'nin dışında başka devletler de haberdar oluyordu. Birinci Dünya Savaşı'na geç de olsa İtilaf Devletleri saflarında katılan, ancak Türkiye'ye savaş ilân etmeyen bir devlet, yani Amerika Birleşik Devletleri de Rum-Ermeni uzlaşması ile ilgili gelişmeleri yakından izlemeyi ihmal etmiyordu. Şöyle ki ABD Başkanı Wilson tarafından daha savaşın bitiminden dokuz ay önce, 8 Ocak 1918'de ortaya atılan ve 14 madde içeren ünlü prensiplerin Türkiye'yi ilgilendiren 12. maddesinde "...şimdi Türk hakimiyetinde bulunan diğer milletlere tam bir yaşama emniyeti ve muhtar bir gelişme imkânı temin edilecektir..." ifadesi kullanılarak Türk olmayan toplulukların İmparatorluk hakimiyetinden çıkarılacağı vurgulanmıştı. Özerkliklerinin sağlanacağı vaad edilen toplulukların başında ise Ermeniler ge-

20 Yerasimos,**Toplum ve Bilim,** No. 43-44, (Güz 1988-Kış 1989), s. 56.
21 Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika,** C.I, s. 217.

Levent Şahverdi Arşivi

liyordu. Üstelik Amerikalıların, başta Ermeniler olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu yönetimindeki Hristiyanlara karşı sıcak bir sevgileri vardı. Ermenilere karşı büyük bir sempati besleyenlerin arasında Başkan Wilson da bulunuyordu; ancak, Amerikalı devlet adamları tarafından kendisine verilen yanlış raporların da etkisiyle, Türkler hakkında pek de iyi niyet beslediği söylenemezdi. Şubat 1919'da Paris Barış Konferansı'na katılan Wilson'un konferansa gelirken getirdiği rapor taslağının Ermenistan ile ilgili maddeleri tartışılırken şu açıklama yapılmıştı: "...haritada görülen...hudutlar arasında kurulacak Ermenistana, iktisadî hayatları için Karadeniz ve Akdenizde olmak üzere iki mahreç verilmelidir. Ermeniler Ahlat, Kars ve Erivanda çoğunluğu teşkil ettiğinden bu hudutlar içine alınmıştır...haritada Ermenistan sınırları çizilirken, bu sınır...bir de Kafkasya'daki Ermeni Cumhuriyeti liderlerinin arzularına uyularak yapılmıştır. Ermenilerin bir avantajı da Trabzon'un kendilerine verilmesi ile oradaki Rumlarla birleşerek çoğunluğu teşkil etmesidir". Görüldüğü gibi Wilson'un arzusu, Ermenistan sınırlarının mümkün olduğu kadar geniş tutulması ve özellikle Trabzon'u da içine almasıydı.[22] Wilson'un Paris Barış Konferansı'nda izlediği politika ise bu arzusuyla uyuşuyordu. Konferans beklenilenden uzun sürmüştü ve bunda Yunanlıların Anadolu ve Trakya'da, Ermenilerin ise Doğu Anadolu'da toprak istekleri gibi çözüm bekleyen sorunların büyük payı vardı. Wilson, Yunan iddiaları konusunda, Venizelos'a gizlice İngiltere, Fransa ve Japonya'nın Yunanistan'ın Anadolu'daki taleplerine yeşil ışık yakmalarına şimdilik katılmakla birlikte aslında bir toplumun çoğunluk olarak yaşadığı toprakların yabancı bir devlete sunulmasına karşı olduğunu bildiriyordu. Türk topraklarında bağımsız Ermenistan ve Türkiye'nin Amerikan mandasına konulması önerisine ise sıcak bakıyordu. Ancak Wilson 1919 Temmuzu'nda ülkesine dönerek manda ve Ermenistan konusunda Amerikan Senatosu'nun görüş ve onayını almak istedi. ABD'ye döndüğünde ise, bu iki olasılık konusunda Türkiye ve Kafkaslar'da bir nabız yoklaması yapmak ve güvenilir veriler toplamak üzere bir heyet görevlen-

22 Mine Erol, **Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi 1919-1920,** İleri Basımevi, Giresun, 1972, s. 7, 16-18.

Levent Şahverdi Arşivi

dirmeye karar verdi. Bu işle görevlendirilen Tümgeneral Harbord, 46 kişilik heyetiyle Ağustos 1919'da İstanbul'a gitti, yaklaşık bir ay Türkiye'de gözlemlerde bulundu, dönüşünde de ayrıntılı raporunu Wilson'a verdi. Wilson ise, bir süre bekledikten sonra, raporu 24 Nisan 1920'de ABD Senatosu'na sundu. Beklemesinin nedeni ise, büyük bir olasılıkla Türk Kurtuluş Savaşı'nın gidişatını izlemek içindi.[23] İşte böyle bir dönemde Pontusçu Rumlarla Ermeniler arasında Tiflis'te yapılan anlaşma Amerikalılar açısından büyük önem taşıyordu.

İstanbul'da görev yapan Amerikan Yüksek Komiseri Tuğamiral Mark Bristol, 3 Kasım 1920'de ABD Dışişleri Bakanına gönderdiği uzun raporda, Rumların Pontus üzerindeki iddiaları, Rum-Ermeni ilişkileri gibi konularda görüş bildiriyordu. Bunun yanı sıra raporunun ilişiğinde, Fransız Deniz İstihbaratı kaynaklı, İstanbul'daki Amerikan Büyükelçiliği çıkışlı, 1 Kasım 1920 tarihli son derece önemli ve kapsamlı bir istihbarat raporu gönderiyordu. Bu rapor, Venizelos, İstanbul'daki Yunan Yüksek Komiseri Canellopoulos ve Yakın Doğu'da görev yapan üst düzey sivil ve asker Yunan yetkilileri tarafından kaleme alınmış olan ve 23 Nisan 1919 ile 25 Ocak 1920 tarihleri arasında çoğu Yunanistan Dışişleri Bakanına gönderilmiş 21 adet belgeden derlenerek Amerikalılar tarafından hazırlanmıştı. Yaklaşık 100 sayfa uzunluğundaki bu önemli belgeler, Fransızlar tarafından gizlice ele geçirilmişti. Bristol'e göre bu belgelerde yer alan bilgilerin doğruluğu kuşku götürmezdi. İşte Ocak 1920'de Rumlarla Ermeniler arasında yapılan görüşmeler de bu belgelerde yer alıyordu.[24]

İstanbul'daki Amerikan Yüksek Komiseri Bristol, 3 Kasım 1920 tarihli raporunda, Rumların Pontus olarak adlandırdıkları bölgede Hristiyan halka yönelik muamele konusunda başlatılan olumsuz propagandaya işaret ederek, Türklere yönelik suçlamaların abartılı ve bu bölgedeki koşulların son iki yıla oranla çok daha iyi olduğunu, Rumların Pontus üzerindeki iddialarını bölgede nüfus çoğunluğuna sahip oldukları savına dayandırma-

23 Seçil Akgün, "Ana Hatlarıyla General Moseley Raporu: Türkiye'de Amerikan Mandası", **Belleten,** C. XLVIII, No.189-192, s. 95-98.

24 Çağrı Erhan, der., **American Documents on Greek Occupation of Anatolia,** Ankara, Center for Strategic Research (SAM), 1999, s. 71-86.

Levent Şahverdi Arşivi

larının kabul edilemez olduğunu, zira raporda da görüleceği gibi Türk nüfusun Rum nüfustan en az iki kat daha fazla olduğunu Rumların da bildiklerini, yine ilişikte sunduğu raporun ve orada yer alan belgelerin Rum taleplerinin emperyalist boyutta olduğunu kanıtladıklarını, ayrıca Yunanlıların bir yıl önce sömürge yönetimi konusunda eğitim almak üzere İngiltere'ye resmî görevliler gönderdiklerini bildiriyor ve Yakın Doğu politikası konusunda İngiltere ile Yunanistan arasında gizli bir anlaşmanın olduğunun kanıtları bulunduğuna dikkat çekiyordu. Bristol'ün Rum-Ermeni ilişkileri konusundaki değerlendirmeleri de çok ilginçti. Ona göre, Rumlarla Ermeniler ticaret ve iş alanında doğal düşmanlardır. Rumlar Ermenilerden nefret ederler, çünkü Ermeniler ticarette Rumlardan genel olarak üstündürler. Ayrıca Rum ve Ermeni patrikleri arasında daima çok keskin bir düşmanlık vardır ve bu duygu, din adamlarınca kendi cemaatlerine aşılanmıştır.[25]

Bristol'ün raporunun ekinde yer alan 1 Kasım 1920 tarihli Amerikan istihbarat raporu ise, gerek içinde yer alan belgelerin içeriği açısından gerekse bu bilgileri aktaran kaynakların nitelikleri bakımından yadsınamaz bir öneme sahiptir. Bununla birlikte, bölgede görev yapan üst düzey Yunan yetkilileri tarafından hazırlanan raporların Fransız Deniz İstihbaratı tarafından gizlice ele geçirilmiş olması, raporda yer alan bilgilere biraz da olsa kuşkuyla bakılmasına neden olsa bile bunların doğruluğunu destekleyen deliller de mevcuttur. Örneğin Rum-Ermeni işbirliği konusundaki bilgilerin raporların hazırlandığı tarihlerdeki gelişmelerle doğrulanması çok da güç olmayacaktır. 1 Kasım 1920 tarihli Amerikan istihbarat raporunun temel aldığı belgeler, Nisan 1919 ile Ocak 1920 tarihleri arasındaki gelişme-

25 **A.g.e.**, s. 71-72. Pontusçular, Avrupa başkentlerine gönderdikleri temsilcileri kanalıyla Pontus Cumhuriyeti kurulması yönündeki tezlerini tanıtarak Paris Barış Konferansı'nda taraftar kazanmaya çalışmışlardı. Trabzon Metropoliti Hrisantos, 25 Mayıs 1919'da,Paris'te bulunan İngiliz Başbakanı Lloyd George'a Pontus bölgesindeki 1.764.000 nüfustan 850.000'inin Rum, 836.000'inin Müslüman ve 78.000'inin Ermeni olduğunu, Rum nüfusun Kafkasya ve Güney Rusya'dan dönen 250.000 Rumu da kapsadığını bildirmişti. Halbuki Türk istatistiklerine göre, Trabzon ilinde 60.000 Hristiyan ve 317.000 Müslüman; Giresun'da 10.000 Hristiyan ve 169.000 Müslüman; Samsun'da ise 60.000 Hristiyan ve 180.000 Müslüman nüfus bulunuyordu. Yine Hrisantos'un iddiasına göre, Rumlar entelektüel ve ekonomik açıdan daha önemli bir unsurdu. Bkz. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C.I, s.40.

Levent Şahverdi Arşivi

lerle ilgilidir ve bu dönem Karadeniz sahilinde bağımsız ya da özerk bir Pontus Devleti kurmak amacıyla yoğun girişimlerin gerçekleştiği bir tarihsel süreçtir. Bunun yanı sıra 1919 sonlarından itibaren Pontus-Rum Konfederasyonu için görüşmeler de başlatılmıştır. Raporda, Venizelos'un Pontus politikası hakkında şu değerlendirme yapılmıştı: "...İzmir'in işgalinden ve bunun öncesindeki sahte iddialara dayalı tahriklerden daha evvel, Venizelos tarafından temsil edilen Yunan Hükümeti'nin, Türk nüfusun Rum nüfusun en az iki katı olduğu belgelerde açıkça görüldüğü halde, Anadolu'nun Pontus olarak bilinen Karadeniz bölgesinde benzer amaçlara ulaşmayı hedeflediği yönünde bariz kanıtlar bulunmaktadır. Daha sonra bu entrika Kafkaslar'ın güneyine ve hatta Güney Rusya'ya kadar genişlemiş, eski Türk ve Rus topraklarında Yunanistan'ın denetleyici güç olarak rol alacağı bir Rum-Ermeni "Cumhuriyeti" kurulmasını ve Rus Ermenistanı'nın gönderilecek Yunan birlikleriyle kontrol altında tutulmasını amaçlayan bir plân üzerinde odaklanmıştır." Raporda bu değerlendirmeden hemen sonra Başbakan Venizelos'un 25 Nisan 1919'da Paris'ten Yunanistan Dışişleri Bakanı'na gönderdiği bir telgrafa yer verilmesi, Paris Barış Konferansı'nda Şubat 1919'da sunduğu ünlü muhtırada Yunanistan'ın taleplerini sıralarken taktik gereği Pontus'tan hiç söz etmeyen Venizelos'un Pontus konusunda izlediği iki yüzlü politikayı gözler önüne serme amacı taşıdığı söylenebilir. Venizelos, telgrafında, Samsun ve Trabzon'dan gelen temsilcilerin ayrı ve bağımsız bir siyasî yaşam için Pontus vatandaşlarından meydana gelen ve gelecekteki bir ordunun nüvesini oluşturacak küçük bir askerî gücün örgütlenmesinde kendilerine yardımcı olmalarını istediklerini, istenen bu yardımın acilen sağlanması gerektiğini, bu örgütlenme için en uygun kişinin Albay Katheniotis olduğunu, şayet albay bu görevi kabul ederse ilk önce İstanbul'a, daha sonra da Pontus doğumlular arasından seçilecek 20 subay yardımcısını almak üzere Atina'ya gitmesi gerektiğini ve bu subayların maşlarının Yunanistan tarafından ödeneceğini bildiriyor, ayrıca bu konunun gizli tutulmasını salık veriyordu. Amerikan istihbarat raporunda, bu telgraf hakkında şu değerlendirme yapılıyordu: "Karadeniz'de Yunan askerî kontrolü altındaki Pontus'u oldubittiye (fait ac-

Levent Şahverdi Arşivi

compli) getirerek Barış Konferansı'na sunma hedefi ve bunun mimarının gizlilik ve entrika öğütleyen halihazırdaki Yunanistan Başbakanı olduğu gözden kaçırılmamalıdır."[26]

Amerikan istihbarat raporunda, Türkiye'nin paylaşılmasına yönelik entrikanın dokuz ay içinde Transkafkasya'yı da içine alacak şekilde genişlediğine işaret edilerek, bunun kanıtı olarak da 25 Ocak 1920'den sonra verilmiş tarihsiz bir Şifahi Nota'da yer alan şu bilgiler gösteriliyordu: Ermenistan ve Pontus, bir Pontus-Ermeni federasyonunun temelini atmışlardır. Ortak askerî harekât koşullarını belirleyen anlaşma, 10/23 Ocak 1920'de Tiflis'te Ermenistan ve Rumlar tarafından imzalanmıştır. Mevcut veya oluşturulacak Pontus askerî gücünün İngiltere'nin yönetiminde olacağı varsayılarak, Ermenistan Ordusu'nun İngiltere dışındaki herhangi bir gücün etkisine girmesi durumunda Pontus Ordusu'nun Ermenistan Ordusu karşısında belli derecede bağımsız olması arzulanmaktadır. Böylece Kafkaslar'da Pontus-Ermeni Cumhuriyeti'nin stratejik savunmasını sürdürecek ve Yunan Hükûmeti'nin yardımından tamamen yararlanabilecek bir İngiliz-Yunan ordusu kurulabilir. Bu ordu hakkında raporda yapılan değerlendirme ise şöyleydi: "Burada sözü edilen İngiliz-Yunan kuvveti ile Haziran 1920'de Mustafa Kemal'e karşı İzmir'den ilerleyen kuvvetin örgütlenmesi arasındaki benzerlik o kadar açıktır ki, Batı Anadolu'nun değişik kökenli insanları arasında büyük kargaşa ve acıya yol açmış olan bu ikinci askerî ittifakın geçen Ocak ayında başladığı söylenebilir..."[27]

Her ne kadar Tiflis'te Pontus-Ermeni federasyonunun temeli atılmış olsa bile, Amerikan raporunda üzerinde önemle durulan ve İstanbul'daki Amerikan Yüksek Komiseri Bristol tarafından da vurgulanan bir nokta vardı: Ermeni ve Rumlar arasındaki gerçek ilişkiler. Kars bölgesindeki Yunan entrikalarının baş düzenleyicisi Albay Polemacrhakis'in hazırladığı bir rapora göre, Kars bölgesindeki Rumlar, Ermeniler ile ittifak görüşmeleri yapmalarına karşın Türklerden çok Ermenilerden nefret ediyorlardı. Fakat

26 **American Documents on Greek Occupation of Anatolia,** s.75-77.

27 **A.g.e.,** s.77-78. Stefanos Yerasimos, "Pontus.meselesi" başlıklı araştırmasında, 25 Ocak 1920'de Tiflis'te Yunanlılarla Ermeniler arasında bir askeri anlaşmanın imzalandığından söz etmektedir. Bkz. Yerasimos, **Toplum ve Bilim,** No. 43-44, (Güz 1988-Kış 1989), s. 57.

Levent Şahverdi Arşivi

bu raporu 24 Eylül 1919 tarihinde Yunanistan Dışişleri Bakanı'na ileten Tiflis'teki Yunan siyasî memuru Stavridakis'in de doğruladığı ve Albay'ın vurguladığı bir başka gerçek vardı: Karslı Rumlarda derin nefret uyandıran, aslında Rumların Ermenilerle işbirliği yapmasıydı. İstanbul'daki Yunan Yüksek Komiseri Canellopoulos ise, 6 Temmuz 1919'da Atina'ya gönderdiği telgrafta, Pontus ileri gelenlerinin ve Kafkaslar'daki çeşitli Pontus örgütlerinin, Ermeni egemenliğine karşı Türkler ile işbirliği yoluyla veya Yunanistan mandası altında veya Ermenistan ile egemenlik ortaklığı yaparak bile olsa bağımsız bir cumhuriyetin kurulmasını öngördüklerini, zira Pontus halkının Ermenilere karşı beslediği olumsuz duyguların yanı sıra Yunanistan'la birleşme arzusunun burada rol oynadığını bildiriyordu.[28]

1 Kasım 1920 tarihli Amerikan istihbarat raporunda Rum-Ermeni işbirliği konusunda yapılan yorum da son derece gerçekçiydi: "İngiltere'nin hizmetine sunulmuş bir Rum-Ermeni ittifakı!" Ancak Karslı Rumları Pontus'ta subay ve asker olarak kullanmayı düşünen, bunun yanı sıra Pontus'u geri almak için yalnızca Kafkas ve Pontus Rumlarına değil, aynı zamanda Güney Rusya ve Kırım'da yaşayan Rumlara da güvenen Yunanistan Hükûmeti'nin 1919 sonbaharında bölgedeki Yunan yetkililerinden aldığı raporlar, Pontus politikasında Rumlara ne kadar güvenilebileceği konusunda yol gösteriyordu. Şöyle ki, "Karslı Rumların Pontus'a yerleştirilmelerinin sağlayacağı avantaja güvenilemeyeceği, çünkü bu kişilerin oraya gitmek konusunda arzulu olmadıkları gibi dillerini de unuttukları ve yalnızca Türkçe ve Rusça konuştukları", "Kırımlı Rumlarda Rum/Yunan ulusal duygularının çok zayıf olduğu" yolunda raporlar geliyordu. Stavridakis'in 1919 Kasımının sonunda Tiflis'ten gönderdiği telgraf ise, Yunanistan'ın Kafkas politikasındaki dönüm noktasını göstermesi açısından önemliydi. Telgrafta, artık sadece yerli Rum çetelerinin kışkırtılması değil, aynı zamanda kapsamlı bir askerî harekât öngörülüyordu. Plân, Trabzon Metropoliti Hrisantos tarafından da onaylandıktan sonra, "Pontus ve Kafkaslar'a yönelik askerî örgütlenme programını birlikte geliştirmek" amacıyla Hrisantos ve

28 A.g.e., s.80, 82.

Levent Şahverdi Arşivi

Stavridakis düzenli olarak Albay Katheniotis ile görüşmeye başlıyorlardı. Stavridakis, telgrafında Pontus plânı hakkında şu değerlendirmeyi yapıyordu: "...Pontus plânının altında daha büyük bir amaç yatmaktadır: İzmir'in işgaline koşut olarak Kafkaslar'da da Küçük Asya ve aynı zamanda Türk ulusçularının karşısına set oluşturulması; Türk ulusçularının, şu an işin içinde olan ve iyi politika ile müttefikimiz haline getirebileceğimiz diğer Müslüman ırklara sığınmalarının ve o yönde yayılmalarının önünün kesilmesi..."[29]

Raporun son bölümünde yer alan konu, yine Pontus-Rum "ittifakı" ile ilgiliydi: Yapılan değerlendirmeye göre, bölgede görev yapan Yunan yetkililerinin de belirttiği gibi, "halkları arasında pek sevgi bulunmayan Rum Pontus ve Rus Ermenistanı" arasındaki sözde "'ittifak" doruk noktasına ulaşmıştı. Trabzon Metropoliti Hrisantos, İstanbul'da görev yapan Yunan Yüksek Komiseri Canellopoulos'a 17 Ocak 1920 tarihinde, Ermenistan'daki Rum Konseyi Başkanı Manousso'ya iletilmek üzere, aşağıda yer alan ve Ermeni Hükümeti tarafından kabul edilen Rum isteklerini haber veriyordu. Üzerinde uzlaşma sağlanan konular şunlardı: 1.Trabzon vilâyeti (Samsun, Amasya, Sinop'un kazaları ve Karahisar kazası ile birlikte) Ermenistan ile bir Pontus-Ermeni Konfederasyonu oluşturacak, 2. Her bir devlet tam bir özerkliğe, ayrı bir parlâmento ve yasama organı ile ayrı bakanlıklara ve düzenli orduya sahip olacak, 3. Ancak, hem savaş hem barış zamanında ortak bir kumandan ve tek bir savaş bakanı yönetiminde ortak silâhlı güçleri olacak, 4. Dış politika, para, posta, telgraf ve her türlü iletişim araçlarında birlik sağlanacak, 5. İki devletin temsilcilerinden oluşan Yüksek Komiserlik, konfederasyonla ilgili bütün ortak sorunların giderilmesinden yükümlü olacak, 6. Barış konferansında hazır bulunacak Rum ve Ermeni delegeler iki halkın bağımsızlığını gerçekleştirmek amacıyla ortak isteklerde bulunacaklar.[30]

Yunanistan'ın Karadeniz, Doğu Anadolu, Tiflis gibi stratejik bölgelerdeki üst düzey görevlilerinin genellikle Yunanistan Dışişleri Bakanlığına

29 **A.g.e.,** *s.* 83-85.
30 **A.g.e.,** *s.* 85-86.

Levent Şahverdi Arşivi

gönderdikleri bilgiler doğrultusunda hazırlanan 1 Kasım 1920 tarihli Amerikan istihbarat raporunun sonunda şu soru soruluyordu: Böyle bir örgütlenmede hangi ülke hakim unsur olacak? Yanıt ise şöyleydi: "Düzenli, daimi bir yönetime ve Yakın Doğu'da tek hazır orduya sahip ve hepsinin ötesinde İngiltere'nin desteğini, Amerika'nın sempatisini kazanmış bir Yunanistan; yoksa düzensiz, tükenmiş, aç, sefil, gizli derneklerin bencil entrikaları ve iç kavgalarla hırpalanmış, şimdi yarı Bolşevik, uluslaşamamış ve dağınık bir ırkın oluşturduğu Ermenistan değil."[31]

Görüldüğü gibi 1 Kasım 1920 tarihli Amerikan istihbarat raporunda, Karadeniz bölgesi, Transkafkasya (Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan) ve Rusya'ya yönelik Yunan entrikaları ve İngiltere'nin bunlarla bağlantısı, Yunanistan'ın Pontus politikası ve Venizelos'un Ermenilerle işbirliği yapma çabaları hakkında ilginç değerlendirmeler yer alıyordu. Örneğin, Batı Anadolu'dan başlayarak Karadeniz, Güney Kafkasya, hatta Güney Rusya'ya kadar uzanan Yunan entrikasının, eski Türk ve Rus topraklarında Yunanistan'ın denetleyici güç olarak rol alacağı bir Rum-Ermeni "Cumhuriyeti"nin kurulmasını ve Rus Ermenistanı'nın gönderilecek Yunan birlikleriyle kontrol altında tutulmasını amaçlayan bir plân üzerinde odaklandığı yolundaki değerlendirme hiç de göz ardı edilecek gibi değildi. Esasında bu yorum, Yunanistan'ın Tiflis Yüksek Komiseri Stavridakis gibi bölgede izlenen politikalarda etkili bir şahsiyetin yaptığı değerlendirmeye paraleldi. Stavridakis, Mondros Mütarekesi sonrası İngiltere'nin Anadolu ve Kafkaslar'da Yunanlıları kullanarak izlediği politika çerçevesinde bir değerlendirme yaparak Pontus plânını gözler önüne sermişti. Şöyle ki, İzmir'in işgaline paralel olarak Kafkaslar'ın denetim altına alınmasına dayanan ve bu şekilde bir tampon bölge oluşturularak Anadolu'nun diğer Müslüman ülkelerle bağlarının kesilmesini hedefleyen, hatta Türk ulusçularının işgalcilere karşı verdiği mücadeleyle kötü örnek oluşturmasını engellemeye yönelik çok amaçlı bir plânın varlığı ortaya çıkmış oluyordu.

Gerçekte Panislâmizm, İngiltere, Fransa gibi Müslüman sömürgeleri bulunan emperyalist ülkelerin en büyük korkularından biriydi. Güçlü istih-

31 **A.g.e.,** s. 86.

Levent Şahverdi Arşivi

barat örgütleri kanalıyla Anadolu ve Kafkaslar'daki Panislâmist faaliyetleri izleyen bu ülkeler, Pontus-Rum Konfederasyonu girişimlerinin başladığı dönemlerde Anadolu'da kurulduğunu öğrendikleri örneğin bir Muvahhidin derneğinden son derece rahatsız olmuşlardı. Öyle ki, İngilizlere, bu derneğin ilk toplantısına Mustafa Kemal'in yanı sıra Mısır, Suriye, Arabistan, Kırım ve Güney Kafkasya'dan Müslüman delegelerin katıldığı yönünde haberler gelmişti.

Stavridakis'in Pontus plânına ilişkin değerlendirmesi, Venizelos'un Ekim 1920'de Lloyd George'a bildirdiği plânla da örtüşüyordu. Paris Barış Konferansı'nın başlangıcında Yunanistan'ın toprak taleplerinden söz ederken taktik olarak Pontus'tan söz etmeyen, fakat İzmir'in işgali görevinin Yunanistan'a verilmesiyle birlikte strateji değiştiren Venizelos, bağımsız bir Pontus devleti kurulduğu takdirde Ermenistan ve Gürcistan ile işbirliği yapılarak Bolşeviklere ve Müslüman ülkelere karşı bir set oluşturulacağı düşüncesindeydi. Venizelos'un bu yaklaşımı, İtilaf Devletleri'nin o dönemde izledikleri Kafkas politikasına uyum sağlıyordu. Şöyle ki, Kurtuluş Savaşı'nı başlatan, hem askerî hem de ekonomik desteğe ihtiyaç duyan Türkiye'ye yardım ancak Doğu'dan gelebilirdi. Zaten 1919 Eylülünden itibaren Azeriler ve Bolşevikler ile temaslar başlamış ve Bolşeviklerin yardım yapacağı anlaşılmıştı. Ancak, Sovyet Rusya ile Türkiye arasındaki karayolu Gürcistan ve Ermenistan gibi devletlerce kapatılmıştı. Sovyet malzeme yardımının sağlanabilmesi için Kafkas engelinin yok edilmesi gerekiyordu. Ancak Ocak 1920'de İtilaf Devletleri, Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'ı fiilen tanımak ve silâh yardımı yapmak kararı almışlardı Dolayısıyla İtilaf Devletleri, Türklerle Bolşevikler arasına Kafkas ulusları aracılığıyla bir set çekmek istiyorlardı.[32]

Amerikan raporunda "İngilizlerin hizmetine sunulmuş bir Rum-Ermeni ittifakı" olarak nitelendirilen Rum-Ermeni işbirliğinin 1920 Ocağında ulaştığı aşama ise, Erivan ve Tiflis'te gerçekleşen Rum-Ermeni Konfederasyonu görüşmeleri oluyordu. Raporu bu aşamada ilginç kılan

32 Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C.I, s. 173, 177, 180.

Levent Şahverdi Arşivi

nokta, Trabzon konusunda Ermenilerle Pontusçu Rumlar arasındaki konfederasyon görüşmelerine bizzat katılan Trabzon Metropoliti Hrisantos'un ikinci tur görüşmelerin bitiminde, 17 Ocak 1920'de, İstanbul'daki Yunan Yüksek Komiseri Kanelopulos (Canellopoulos)'a Ermeni hükûmetinin daha önceki görüşmelerde üzerinde uzlaşmaya varılamayan bazı Rum isteklerini kabul ettiğini ve Trabzon Vilâyeti ile Ermenistan'ın birlikte bir "Pontus-Ermeni Konfederasyonu" oluşturacağını bildirmesiydi. Zira bazı kaynaklarda Rum-Ermeni Konfederasyonu'nun kurulması konusunda Tiflis'te iki tarafın uzlaşmaya varıp varamadıkları hakkında farklı bilgilerin yer aldığı düşünülürse, Amerikan istihbarat raporunun -konfederasyon konusunda anlaşma sağlandığı bilgisini veren kişinin unvanı ve konumu göz önüne alındığında- önemli bir tartışmaya ışık tutarak bir boşluğu doldurduğu söylenebilir. Bunun yanı sıra Ermeni hükûmetinin Pontusçu Rumlarla uzlaşmaya vardığı konuların Hrisantos tarafından detaylarıyla verilmesi, yine Amerikan raporunu ilginç kılan bir başka boyutu oluşturmaktadır.

İşte Paris Barış Konferansı sırasında Anadolu'nun taksimi projesi çerçevesinde ortaya çıkan, bir yandan Anadolu'yu iki ateş arasında bırakarak işgalleri kolaylaştırmayı, diğer yandan Anadolu ile Bolşevikler ve Müslüman ülkeler arasında bir set oluşturmayı amaçlayan ve bu doğrultuda bölgedeki Ermeniler ile Rumların kullanılmasını öngören geniş kapsamlı bir uluslar arası plân dahilinde kurulmaya çalışılan Rum-Ermeni Konfederasyonu'nun geleceği, her ne kadar Erivan ve Tiflis'te bu konuda önemli adımlar atılmış olsa bile, çok net değildi.

Konfederasyonun geleceğinde Rumlar kadar Ermenilerin de önemli rolü vardı. Ancak Tiflis'teki görüşmelerin sona ermesinden ve 25 Ocak 1920'de burada bir askerî anlaşmanın imzalanmasından sonra Paris'te Bogos Nubar Paşanın Yunan Elçisi Romanos'a Erivan ve Tiflis anlaşmaları sanki hiç yapılmamış gibi Pontuslu Rumların Ermenistan'a dahil olmayı kabul edip etmediklerini sorması oldukça şaşırtıcıydı. Bunun da ötesinde Londra'da toplanan barış konferansında (12 Şubat-10 Nisan 1920), Kateniotis'in Bogos Nubar Paşa ile görüşerek konferansta Tiflis

Levent Şahverdi Arşivi

anlaşmalarından söz etmesini özellikle rica etmesine karşın bu konuda hiçbir sonuç elde edilememişti. Ne var ki yine de Londra Konferansı, 27 Şubat tarihli oturumunda Trabzon'u ileride kurulması tasarlanan Ermeni devletinin sınırları dışında bıraktı.[33]

Trabzon sorunu, Birinci Londra Konferansı'nın devamı niteliğinde olan ve Osmanlı Devleti ile yapılacak barış koşullarına son şeklin verildiği San Remo Konferansı (18-26 Nisan 1920)'nın sonuna doğru bir kez daha gündeme gelecekti. Üstelik Amerikan kamuoyunu kendisine önerilen Ermenistan mandası konusunda ikna etmeye çalışan, bu nedenle Trabzon'un da Ermenistan'a bağlanmasını sağlamaya çalışan Amerikan yönetimi tarafından gündeme getirilecekti. Sonuçta, sorun 22 Nisan tarihli oturumda tartışılmasına karşın, konferansın sonunda Ermenistan sınırının çizilmesi için Başkan Wilson'a başvurulmasına karar verilecektir. San Remo Konferansı'nı izleyen Hrisantos ile Trabzon'lu işadamı Konstandinis ise, 30 Nisan tarihinde bir memorandum vererek artık sadece yeni kurulacak Türk devleti içerisinde Pontus'u içine alan bir idarî birimin kurulmasını ve bu birimin başına Milletler Cemiyeti tarafından bir vali atanmasını isteyeceklerdir. Buna karşın, Venizelos uzun vadeli düşünüyor ve sorunun ancak yirmi veya otuz yıl sonra çözülebileceğini savunuyordu.[34]

Sonuç olarak, ABD'nin kendi toprakları dışındaki sorunlarla ilgilenmesine karşı çıkan Amerikan Senatosu, 1 Haziran 1920'de Wilson'un Ermeni mandası önerisini oy çokluğuyla reddetmiştir. Trabzon ise, Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalama ve paylaşma projesi olan Doğu Sorunu (Şark Meselesi)'nun geldiği son aşama ve Osmanlı topraklarının resmen paylaşıldığı sözde bir barış antlaşması olan 10 Ağustos 1920 tarihli Sèvres Antlaşması'nda Erzurum, Van, Bitlis ile birlikte Ermenilere bırakılmıştır. Bununla birlikte Karadeniz'de devam eden Pontusçuluk faaliyetleri, Ankara Hükûmeti'nin ilgi odağını oluşturmaya devam etmiştir. Ne var ki, Sèvres Antlaşması'nın yürürlüğe konmasını arkasına Türk ulusunu da

33 Yerasimos, **Toplum ve Bilim,** No. 43-44, (Güz 1988-Kış 1989), s. 57-58.
34 A.g.m., s. 60-61.

Levent Şahverdi Arşivi

alarak engelleyen Ulu Önder Atatürk'ün Misak-ı Millî sınırlarının korunması yolunda ödünsüz ve kararlı politikaları sayesinde Türk topraklarının paylaşılması projesinin önemli bir parçasını oluşturan Pontus Sorunu, Batılıların bütün yaptırımcı politikalarına set çekilerek bitirilmiştir.

Ancak, konu bitmekle beraber bu kez azınlıklar tartışmaları çerçevesinde ve Ermeni sorunu şeklinde uluslar arası platformda ısıtılmaya başlanmıştır. Ve yüzyıllık tarihî hesapların görüleceği Lozan Barış Konferansı'na Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Kasım 1922'de Dışişleri Bakanı İsmet Paşayı başdelege sıfatıyla gönderirken kendisine verdiği on dört maddelik talimatın en başında "Doğu Sınırı: Ermeni Yurdu söz konusu olamaz, olursa görüşmeler kesilir" cümlesi yer almaktaydı. Nitekim, Batılılar, konferansta konuyu beş kez gündeme getirdilerse de, İsmet Paşanın kararlı ve ödünsüz tavrı karşısında vazgeçmek zorunda kalmışlardır.[35] Böylece, Lozan Barış Antlaşması'nın Rum, Ermeni hayallerini ortadan kaldırarak Türkiye Cumhuriyeti Devletinin ulusal coğrafyasını belirleyen bir tapu tescil belgesi olduğu yolundaki değerlendirme, doğru ve gerçekçi bir tarihi tespitin ifadesi olmaktadır.[36]

35 Bilâl N. Şimşir, "Lozan ve Çağdaş Türkiye'nin Doğuşu", **70. Yılında Lozan Barış Antlaşması Uluslararası Semineri 25-26 Ekim 1993,** Ankara, İnönü Vakfı Yay., 1994, s. 25 vd.

36 Sadık Tural, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Tapu Tescil Andlaşması: Lozan", **80. Yılında Lozan Barışın ve Tam Bağımsızlığın Adı,** Haz. İlhan Turan, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., 2003, s. XVIII-XXXI.

Levent Şahverdi Arşivi

YENİ BELGELERİN IŞIĞINDA ŞEYH RECEP OLAYI VE ŞEYH RECEP KAMİL ÖZGÜNEŞ

Doç. Dr. Oğuz AYTEPE*

ÖZET

Şeyh Recep olayı Millî Mücadele'ye tepki olarak meydana gelmiş olaylardan biridir. Amasya görüşmeleri sırasında, Şeyh Recep ve arkadaşları 18 ve 19 Ekim 1919 tarihinde Sivas postahanesinden tehditle Padişah'a, Salih Paşaya ve Mustafa Kemal Paşaya üç mektup gönderirler. Mustafa Kemal Paşanın isteği üzerine Sivas Valisi Reşit Paşa tarafından Şeyh Recep ve arkadaşları tutuklanırlar. Şeyh Recep davayı Samsun'a nakleder ve Samsun'dan İstanbul'a gider. 1922 Ekiminde Ulusal kuvvetler İstanbul'a girince, Atina'ya gider oradan, Mısır, Mekke ve Suriye'ye geçer. Suriye'nin Humus Sancağı'na yerleşir. Güç şartlar altında yaşar. 1938 yılında çıkarılan Genel Af Kanunu ile yurda döner.

Anahtar Kelimeler

Şeyh Recep, Millî Mücadele, Sivas Kongresi, Amasya Görüşmeleri, Mustafa Kemal Paşa.

* Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Öğretim Üyesi.

Levent Şahverdi Arşivi

ABSTRACT

Sheikh Recep incedent is one of the important events against the National Struggle. Sheikh Recep and his friends send three letters to the Sultan Vahidettin, Salih Pasha and Mustafa Kemal Pasha during the Amasya Meeting, in Sivas Post Office on 18, 19 October 1919, in a threatening manner Sheikh Recep and his friends are arrested by the governer of the Sivas province, Reşit Pasha, by the request Mustafa Kemal Pasha. Sheikh Recep transfers the trial to the Samsun province and goes to İstanbul. And then he goes to Athen when the Turkish armies occupy İstanbul in October 1922. And then he goes to Egypt, Mecca and finally settles down in one of the Syria's conty, Humus. He lives in very hard conditions and he returns motherland when the general exemption is proclamated in 1938.

Key Words

Sheikh Recep, National Struggle, Sivas Congress, Amasya Meeting, Mustafa Kemal Pasha.

Levent Şahverdi Arşivi

Sivas Kongresi'nde Anadolu ve Rumeli'deki müdafaa-i hukuk örgütlerinin birleştirilmesi ve İstanbul hükûmetiyle ilişkilerinin kesilmesi sonucunda Damat Ferit hükûmeti çekilmiş yerine Ali Rıza Paşa hükûmeti geçmişti. Heyet-i Temsiliye ile iyi ilişkiler kurmak isteyen Ali Rıza Paşa, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları ile görüşmeler yapmak üzere Amasya'ya Salih Paşa başkanlığında bir heyet gönderdi. Ancak Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa ve ulusal hareket aleyhinde olanlar çalışmalarını sürdürüyorlardı. İstanbul hükûmetince yaygınlaştırılan ve işgalci devletlerce de desteklenen propagandalar neticesinde Türkiye'nin çeşitli yerlerinde ulusal birliği zedeleyici hareketler meydana geldi. İşte bu olaylardan birisi de 1919 Ekim sonunda Amasya görüşmeleri öncesinde meydana gelen 'Şeyh Recep olayı' dır.

Şemsettin oğullarından Şeyh Recep Kamil [Özgüneş][1], İlyasoğlu Ahmet Kemal ve Zaralıoğlu Celal Sivas'tan saraya, Salih Paşaya ve Mustafa Kemal'e üç telgraf çekmişlerdi. Amasya'da bulunan Salih Paşa ile İstanbul'a padişaha çekilen telgraf 18 Ekim 1919, Amasya'da bulunan Mustafa Kemal Paşaya gönderilen telgraf ise 19 Ekim tarihinde çekilmişti. Sivas postanesinden telgrafların çekilmesi sırasında Şeyh Recep ve arkadaşları postane memurlarını tehdit etmişler, bunlardan kendileriyle ilişkisi olan memuru kandırarak padişaha telgraf çekilmesini sağlamışlardı.[2]

Salih Paşa ile padişahın Başyaveri Naci Beye çekilen telgrafı, Mustafa Kemal Paşa onun Amasya'ya gelmesi üzerine kendisine verdirmiş ve Şeyh Recep ile arkadaşlarının İstanbul hükûmetince cezalandırılmalarını istemişti. Telgrafta, " Sivas'ta aylardan beri olup bitenleri anlamak ve meselenin içyüzünü öğrenmek için Sivas'a gelmeleri " rica edilmişti. Ayrıca bu çağrının, bilgin, tüccar ve esnaftan 160 kişinin mührünü taşıdığı açık-

1 Hürriyet ve İtilâf Fırkası mensubu olan Şeyh Recep Kamil Özgüneş 18 Ağustos 1938'de Halep Konsolosluğumuza affedilmek üzere verdiği dilekçesinde: ?? tarihinde Sivas'ta vefat eden Şemseddin Sivasi evladından olduğunu, 1293 (1877)'te Sivas'ta doğduğunu , asıl nüfus sicilinin Sivas'ın Küçük Minare mahallesinde kayıtlı bulunduğunu, 1921'de nüfus kaydının İstanbul'a nakledildiğini belirtmektedir. **Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi, (E.G.M.A.)** Dos. 12242 / 5 (I).

2 Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk,** C. III, İstanbul, 1973, s.1114 (Belge161).; Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım,** C. I, İstanbul, 2000, s.284.

Levent Şahverdi Arşivi

lanmıştı. Mustafa Kemal Paşaya çekilen üç imzalı telgrafta, " Halkımız, padişahın ve hükûmetin fikirlerini bizzat Salih Paşadan veyahut güvenilir bir kaynaktan işitmedikçe, aradaki anlaşmazlığa halledilmiş gözüyle bakamayacaktır. Bundan dolayı iki şıktan birini seçmek zorunda olduğunuzu arz ederiz" diyerek tehdit edilen Mustafa Kemal Paşanın, ya müdafaa-i hukuk' tan vazgeçmesi ya da Sivas'a gelmemesi istenmiş olmalıydı.[3]

Padişaha gönderilen telgrafta, "...Kongre Heyeti'nin başkanı Mustafa Kemal Paşa ve yanındaki küçük grubun, padişahın güvenine sahip ve ulusal iradeyi temsil eden kişiler gibi davranmalarından yakınılmıştı. Kendilerinin padişaha her yönüyle bağlı olduklarını vurgulayarak Amasya'ya gelecek olan Salih Paşa ile Başyaver Naci Beyin Sivas'a gönderilmesini dilemişlerdi." Şeyh Recep ve arkadaşları padişaha çektikleri telgrafın başına, telgrafları engelleyenlerin din ve devlet düşmanı olduklarını ve sonunda kan dökülmesine neden olacaklarını belirten bir kayıt koymuşlardı.[4]

Gece yarısı postahanede geçen bu olaydan ne telgraf memurları ne de başka bir kimse tarafından hiçbir makama haber verilmemişti. Ancak ertesi sabah Telgraf Başmüdürü tarafından olayın vilâyete bildirilmesi üzerine harekete geçilmişti. Gelişmelerden Sivas Telgraf Başmüdürü sayesinde haberdar olan Sivas Valisi Reşit Paşa olanları Mustafa Kemal'e bildirmiş, alınan seri ve şiddetli önlemler sayesinde bu olayın önlendiğini ileri sürmüştü. Mustafa Kemal Paşa, Amasya'ya geldiklerinde İtilâf ve Hürriyetçilerin yabancılarla birlikte birtakım haince hareketlere teşebbüs ettiklerine dair bilgiler almış ve bunu her tarafa bildirmişti. Sivas' ta böyle bir hareketin gerçekleşmesine de inanmamıştı. Mustafa Kemal Paşa olaya neden olan şahısların derhal tutuklanmasını Reşit Paşadan istemiş o da, Şeyh Recep ve arkadaşlarını tutuklamıştı.[5] Ancak Reşit Paşa bu olayı önemsememiş,

3 Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi,** 2. Kitap, İstanbul, 1992, s.19.

4 Gönderilen mektuplar için bkz., M.K. Atatürk, **a.g.e.,** s.301-302.

5 Dahiliye Nazırı Şerif Paşa kendisiyle yapılan bir mülâkatta adliye müfettişinin tahkikat için Sivas'a göndereceğini açıklamıştı. İkdam, 31 Ekim 1919, s.1. ; Adliye Nezaretinden gönderilen Mazhar Beye davanın Samsun'a nakledilmesi isteğinde bulunan Şeyh Recep, isteğini kabul ettirmiş ve davayı takip etmek için Samsun'a gitmiştir. Ancak Samsun'da uzun süre kalamayacak ve İstanbul'a gidecektir. **E.G.M.A.,** Dos.,12242 / 5 (I), s.3. ; Tutuklananlardan haberleşme memuru Nazmi ve Başmemurluk müstahdahdemi Osman Efendilerin işlerine son verilmiş, Nazmi Efendiye görevini suistimalden dolayı ayrıca 3 Lira nakdî ceza verilmişti.. **E.G.M.A.,** Dos. 12242 / 5 , B. 1- A/ 8, (s.1).

Levent Şahverdi Arşivi

memlekette durumun normal olduğunu, asayişin bozulmadığını ileri sürmüştü.

Mustafa Kemal Paşa Amasya'dan Sivas'taki Heyet-i Temsiliye üyelerine gönderdiği telgrafta alınması gereken önlemleri bildirmiş ve şu noktalara değinmişti : " Şeyh Recep ve hempalarının Sivas'ta Zat-ı Şahane' ye çektikleri telgrafnameyi Alemdar gazetesi neşretmiş ve Sivas'ın hal-i heyecan ve galeyanda bulunduğuna dair mütalâatta ilâve etmiştir. Bu mütalâat meyanında ahaliden cebren birçok para topladığımız yalanı da mündericiştir. Vilâyet heyet-i merkeziyesi ve icap eden esnaf ve ayanın imzaları altında ihzar olunacak tekzipnamenin umum matbuatla neşredilmek üzere Matbuat Cemiyeti Reisi Velid Beye keşidesinin temin..."[6]

Mustafa Kemal Paşanın 24 Ekim 1919 tarihli bu yazısına, 26 Ekim 1919 günü gönderilen Heyet-i Temsiliye' nin cevabi yazısında " Vali Paşa hazretleriyle esnaf ve ahali tarafından tekzipnamelerin yazıldığı maruzdur" deniyordu.[7]

Mustafa Kemal Paşa bu telgrafları ve Heyet-i Temsiliye üyelerinin tutumunu şöyle değerlendiriyordu : " Biz, bütün memleketi ayıltmak ve aydınlatmakla uğraşıyoruz. Fakat düşmanlarımız da bize karşılık her yerde ve hatta bulunduğumuz, her suretle hakim olduğumuz Sivas şehrinde bile, alçakça maksatlarını gerçekleştirebilecek aşağılık vasıtalar bulmakta muvaffak olabiliyorlar. Bütün ikazlarımıza, ihtarlarımıza rağmen , ben ayrılır ayrılmaz, Sivas'taki zatların görülen dalgınlığı, her yerde, ne kadar kayıtsızlıklar ve müsamahalar doğmuş olduğuna çok güzel bir misal teşkil eder." " Sivas'tan yükseltilen bu sesin, düşmanlar için ne kadar kuvvetli ve önemli olduğu takdir buyurulur." [8]

Çekilen telgrafın gerçeği yansıtmadığı ve Sivas halkı ile ileri gelenlerinin düşüncelerini taşımadığı konusunda gönderilen tekzip telgrafında, şu hususlar üzerinde durulmuştu : " Sivas'ta küçük bir ekalliyeti bile temsil etmeyen kısa akıllı bir şahıs ... safdilleri kandırarak imza aldıkları ... ma-

6 Atatürk Özel Arşivi'den aktaran, İzzet Öztoprak, " Milli Mücadele'ye Tepki : Şeyh Recep Olayı", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,** C. V, S. 13 (Kasım 1988), s.239.

7 Atatürk Özel Arşivi'nden aktaran, İzzet Öztoprak, a.g.m., s.239.

8 M.K. Atatürk, **a.g.e.,** s.302, 305.

Levent Şahverdi Arşivi

beyn-i hümayuna çekmeye cüret ettikleri telgrafnamenin mealine muttali olduk... üç şahısa, muhitte ne fikri, ne de içtimai hezeyannamenin ancak kendi şahıslarının fikirlerinin tercümanı olabileceğini katiyetle beyan eyleriz... Millî emellerin gerçekleşmesi için sönmez bir azim ve sarsılmaz bir iman ile çalışan memleketimizde ... bu yerler ahalisi para toplamak gibi hasis bir isnat ve iftirayı da kemal-i nefret ve şiddetle red ve tekzip eyleriz... vahdet-i millîyenin nezih cereyanına el uzatmak isteyen şerirlerin amme vicdanının pak hükmüne tevdiini..." [9]

26 Ekim 1919 tarihli telgrafta, başta Müftü olmak üzere Belediye Başkanı, ulemaya mensup olanlar, ayan ve eşraf, vilâyet meclisi azaları, tüccarlar, ticaret odası üyelerinden bazılarının isimleri bulunmakta, toplam 45 kişinin imzası yer almaktaydı. Bu telgraf, padişaha çekilen telgrafın gerçekte 200 kişinin imzasını taşımadığı sadece Şeyh Recep ve iki arkadaşı tarafından gönderilmiş olduğunu ortaya çıkardı.

Bu telgraf İstanbul'a ulaşıp gazetelerde yayınlanmadan önce, 24 Ekimde Alemdar gazetesinde yayınlanan Şeyh Recep ve arkadaşlarının padişaha çektikleri telgraf, İstanbul basınında karşılıklı suçlamalar varan eleştirilere neden oldu.

Ruşen Eşref' in Amasya'da, Mustafa Kemal Paşa ile yaptığı görüşme ve konuşmalara dayalı olarak gönderdiği 27 Ekim 1919 tarihli Tasvir-i Efkar'da yer alan haberlere göre; Kuva-yı milliye başkanları arasında anlaşmazlığın söz konusu olmadığı ve olamayacağı, Salih Paşa ile Millî Teşkilat'ın Heyet-i Murahhasası arasında hiçbir anlaşmazlığın bulunmadığını ve nihayet Hareket-i Milliye aleyhine telgrafnameyi çektirenlerin de Şeyh Recep ile Kemal ve Celal Efendi namlarında üç şahıstan ibaret olduğunu ortaya çıkarıyordu. [10]

Alemdar, Peyam ve Türkçe İstanbul gazeteleri, 25 Ekim 1919 tarihli Tasvir-i Efkar'da yayınlanan ve Ruşen Eşref imzasıyla gönderilen habere sert şekilde karşı çıktılar. Üzerinde durdukları hususlardan biri de Millî Hareket' e İttihatçılığın ve İttihatçıların karıştığı iddiası idi. Haberde şunlar yer almıştı: Şeyh Recep'in şeyh olmadığı halde bu lâkabı taşıdığı, yarı

9 **İkdam**, 28.10.1919'dan aktaran, İzzet Öztoprak, a.g.m., s. 240.
10 İzzet Öztoprak, a.g.m., s.241.

Levent Şahverdi Arşivi

meczup olduğu, Millî Hareket'in sevk ve yönetiminde dahiyane sandığı oy ve düşüncelerinden yararlanılmadığı, kendisine özgü saçma telkinleriyle halkı kandırmaya yeltendiği, bunun üzerine siyasal davranış değişikliği göstererek Hareket-i Millîye' nin kendisi ve yandaşları tarafından yönetilmesi gerektiğini savunmaya başladığı, bunda da başarılı olamayınca milletvekili seçilmek için halk ile ilişki kurmaya çalıştığı, bu girişimlerinde de başarılı olamayınca Bahriye Nazırı Salih Paşanın Amasya'da bulunmuş olmasından yararlanarak onu sözkonusu olan telgrafla Sivas'a davet ettiği, bu telgrafa kendisiyle birlikte Ahmet Kemal, Zaralıoğlu Celal ve yüzbaşılıktan emekli İbrahim ismindeki kişilerin imzaladığı belirtilmekteydi..[11]

Bu haberin yayınlanmasıyla birlikte Şeyh Recep hakkındaki bilgilerin gerçeği yansıtmadığı, onun ilim ve tahsil sahibi olduğu, soylu bir aileye mensup bulunduğu v.b. iddialar bazı gazetelerde ortaya atılmıştı. Şeyh Recep'in özeliklerine ve karakterine ilişkin olan bilgilerin önemli bir kısmı ayan üyesi Aristidi Paşanın açıklamasıyla Sivas'tan gönderilen bir telgrafa dayanıyordu. Aristidi Paşanın Millî Mücadele' ye karşı olan Peyam gazetesinin 29 Ekim 1919 tarihli sayısında yayınlanan mektubunda " Şemsi Sivasi Hazretleri ahvadından olan mumaileyh Şeyh Recep Efendi meczup değil, bilakis memleketin dirayet ve kiyasetle maruf-ı akil ricalinden ve fikr-i selim erbabından olduğu..." yer almıştı. Bu düşünce ve iddiaları destekler nitelikte olan bir yazı da Sait Molla' nın Türkçe İstanbul gazetesinde yer almıştı. Buna göre Şeyh Recep ; "Sivas'ta en nafiz ve en akil ve en namuslu kimselerden biriydi ..[12]." Vasıf Bey de bir gazeteciyle görüştüğü sırada bu zevatın Sivas Kongresi'nin aleni olmasını istediklerini söylemiştir.[13]

---

11 28 Ekim 1919'da yayınlanan bazı gazetelerinin telgraf olayı ile ilgili başlıkları şöyleydi; "Mustafa Kemal'den gazetemize telgraf – Meczup falcının mahut itirafları, Sivas ulema, meşayih, ayan ve eşrafından red ve tekzip ediliyor" **Türk Dünyası** ; "Sivas'ın gerçek söz sahipleri mahut telgrafa karşı ne diyorlar ? " **Vakit** ; "Sivas telgrafının hakikati : Yalancının mumu yatsıya kadar yanar" **İfham**.

12 **Alemdar Gazetesi,** 27 Ekim 1919'dan aktaran, İzzet Öztoprak, **a.g.m.,** s.242.

13 Vakit gazetesinin 27 Ekim 1919 tarihli sayısında Vasıf Beyle yapılan söyleşide ; " Kongre inikat ettiği sürede Sivas' dan murahhas intihap edilmeye çalışmışlardır. Ahali kendilerini intihab etmemiştir. Bunun üzerine kongreye müracaat ederek müzakeratın aleni olmasını ve kendilerinin sami sıfatiyle hazır bulunmalarını istemişlerdir. Kongre bu talebi müzakereye koymuş ve reddetmiştir. İzzet Öztoprak, **a.g.m.,** s.242 / n.14 ; Oysa, Sivas Kongresi açıldığı sırada Vilâyet encümeni üyesi olan Şeyh Recep, konuştuğu Rauf ve Bekir Sami Beylere kongreyi açmak yerine hemen seçimlerin yapılmasını ve mebusların oyu ile Damat Ferit hükûmetinin düşürülmesini söylemiş, ancak bu isteği reddedilmiştir. **E.G.M.A.,** Dos. 12242 / 5 (I) s.2.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu tür yazılar bazı İstanbul gazetelerinde[14] yer almıştı . Bu yazı, Sivaslı Hamza Beyzade Abdullah Behcet, ve Sivaslı Gazzaz Osman Paşazade Halil Cevdet imzalı idi. Yazıda, Şeyh Recep'in asil bir aileye mensup, yüksek öğrenim görmüş, yüksek seviyeli bir vatansever olduğu ileri sürülmüştü. Buna kanıt olarak da, Aristidi Paşanın mektubu gösterilmişti. Gerçek, Aristidi Paşanın mektubunda ve Sivas' tan gönderilen yazıda yer aldığı gibi miydi ? Bu sorunun yanıtını Sivas Valisi Reşit Paşanın Dahiliye Nezaretine gönderdiği bir raporda görüyoruz.

"... Bu adam ahaliden atfen şeyh lâkabını taşımakla beraber sivildir. Tekkesi ve bilfiil meşihatı yoktur. Elyevm vilâyet encümeni muvakkat azasındandır.... mecnun değildir, fakat akıllı da değildir. Memleketçe inadıyla maruftur. Kendisini Platon addeder... falcılıkla iştigali meşhurdur. Bütün millete şamil olan bir teşebbüste, önayak olduklarını zanettiği bazı zevatın ittihatçı oldukları düşüncesiyle bu hareketin kendi ve hempaları tarafından idare edilmesi lüzumunu ileriye sürmeye başlamış... Salih Paşaya telgraf çekerek..." [15]

Şeyh Recep ve arkadaşlarının girişimlerinde yabancıların etkisi olmuş mudur ? Nutuk' ta bu konuyla ilgili önemli bilgiler vardır. Mustafa Kemal Paşa, "... düşmanların, Şeyh Recep'e gerçekten önemli bir rol ifa ettirmiş olduklarını" , İngiliz Muhipleri Cemiyeti' nin başkanı Sait Molla' nın Rahip Frew' a yazdığı 24 Ekim 1919 tarihli mektupta[16] Sivas olayı ile ilgili olarak "Sivas vakasını nasıl buldunuz? Biraz düzensiz ama yavaş yavaş düzelecek" [17] dediğini belirterek, olayın dışarıdan ve İstanbul'dan yönlendirildiğini vurgulamaktadır.

Heyet-i Temsiliye Tutanakları'nda, Şeyh Recep'in yabancılarla ilişkisi olduğu açıkça görülmektedir. 20 Kasım 1919 tarihli oturumda , Sivas polisinin şehirdeki yabancılara ait raporu görüşülürken, İtalyan zabitinin gel-

14 Bkz, 27 Ekim 1919 tarihli **Peyam** ve **Alemdar** gazeteleri.

15 Atatürk Özel Arşivi'nden aktaran, İzzet Öztoprak, **a.g.e.,** s. 243.; Şeyh Recep'in başka bir arşivde, Kadiri Tarikatı postnişini olduğu belirtilmektedir. **E.G.M. A.,** 12232 / 5 (I), B.: 1 / C-4.

16 Sait Molla ve Rahip Frew arasındaki yazışmalar ele geçirilmiş, önemine binaen Amerikan ve Fransız siyasî temsilcilerine verilmiştir. **Cumhurbaşkanlığı Atatürk Arşivi,** A.II-3, D. 14, F. 63-3.

17 M.K. Atatürk, **a.g.e.,** s.304.

Levent Şahverdi Arşivi

diği günden beri daima Karakin Efendiyle, birtakım Ermenilerle, Şeyh Recep ve rüfekasıyla daima temasta bulunduğu. İngiliz Sulter'in de bunları aradığı ve daima meşgul olduğu belirtilmektedir.

Bekir Sami Bey de, Şeyh Recep'in İtalyan ve İngilizlerle görüşmesinin nazarı dikkati celbetmeli idi. Hükûmetin vazifesidir [18] diyerek konunun önemine değinmiş ve dikkatli olunmasını istemiştir.

Şeyh Recep ve arkadaşlarının bu tür hareketleriyle ilgili kaydı, İngiliz Askerî İstihbarat Teşkilâtı'nın İstanbul şubesince hazırlanan 7-14 Ocak 1920 günlerini kapsayan haftalık raporlarda görüyoruz. Ankara Valiliği'nin 3 Ocak 1920 tarihinde Dahiliye Nezaretine gönderdiği raporda ; " üç ay önce milliyetçilerle çatışmaya giren Şeyh Recep ve taraftarlarının Kayseri çevresindeki anti-nasyonalist grupları örgütlediği" ve bunların, " İngilizlerce Anadolu'ya gönderilecek büyük bir ordunun, milliyetçileri silip süpürerek anti- nasyonalistlerin böylece zarardan kurtarılacakları" söylentileri yaydıkları ve halkı kışkırtmaya çalıştıkları belirtilmekteydi.[19]

Bu kayıtlardan da anlaşıldığı gibi, Şeyh Recep ve arkadaşlarının, olay sırasında ve sonrasında sürekli yabancılarla doğrudan veya dolaylı olarak ilişki içinde oldukları ve Türkiye'nin parçalanmasında bir araç olarak kullanıldıkları görülmektedir.

Tutukluluk hali uzun sürmeyen ve Vali Paşa tarafından kefaletle serbest kalan Şeyh Recep Kamil [20] davasını 14 Aralık 1919'da Samsun'a nakletmiş ve orada fazla kalmayarak İstanbul'a gitmiştir. Sadrazam Damat Ferit Paşa kendisine beş bin kuruş maaş tahsis eder. Ancak Şeyh Recep, bir dilekçe ile bu parayı kabul etmez ve hazineye bağışladığını bildirir.[21]

İstanbul'un ulusal kuvvetler tarafından ele geçirilmesi sonucu, 7 Ekim 1922'de, Atina'ya gider, orada kısa bir süre kaldıktan sonra Mısır'a, oradan Mekke'ye, nihayet Suriye'nin Şam ve sonradan Humus Sancağına bağlı Derfor Köyü'ne yerleşir.[22]

---

18 **Heyet-i Temsliye Tutanakları,** Hazırlayan, Uluğ İğdemir, Ankara, 1975, s.76, 77.

19 Bilal N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938),** C.I., Nisan 1919- Mart 1920, Ankara, 1973, s. 329.

20 **Heyet-i Temsiliye Tutanakları,** s.76.

21 **E.G.M.A.,** Dos., 12242 / 5 (I), s.4.

22 **E.G.M.A.,** Dos. 12232 / 5 (I), B. 1 / D – 4.

Levent Şahverdi Arşivi

Yüzelliliklerden Ömer Fevzi Eyüboğlu, onu kurduğu şubenin başına geçirir.[23] Bulunduğu yerlerde ülke aleyhinde çalışan, yüzellilikler, saltanat ve hilâfet taraftarları, hanedan üyeleri ve Hoybuncular' la işbirliği yapar.[24] 1934 yılında, ülkeye dönmek ister fakat zararlı faaliyetlerinden dolayı bu isteği kabul edilmez.[25] Eşi yanına gelir, maddî sıkıntı çeker, ancak, 29 Haziran 1938'de çıkarılan Genel Af Kanunu ile yurda dönebilir.

23 **E.G.M.A.**, Dos. 12232 / 5 (I), B. 1 / B- 13.
24 **E.G.M.A.**, Dos. 12232/ 5 (I), B. 2 / F- 4.
25 **E.G.M.A.**, Dos. 12232/ 5 (I), B. 1 / G - 11.

Levent Şahverdi Arşivi

OSMANLI ARŞİV BELGELERİ IŞIĞINDA İŞGAL DÖNEMİNDE BURSA

Doç. Dr. Adnan SOFUOĞLU*

ÖZET

Osmanlı Devletine uzunca bir süre başkentlik yapmış olan Bursa, Anadolu'da her açıdan önemli vilâyet merkezlerinden biri idi. Millî Mücadele döneminde Bursa, Ankara Yönetimi açısından hem iç hem de dış cephe özelliği taşımaktaydı. Bu bakımdan Bursa Mondros Mütarekesi sonrasında önemli gelişmelere sahne oldu. Nitekim Bursa Damat Ferit Paşa Hükümetince Millî Mücadele'ye karşı bir merkez haline getirilmeğe çalışıldı. Ancak Heyet-i Temsiliye bilâhare TBMM ve Hükümetinin girişimleriyle Yunan işgaline kadar Bursa Millî Kuvvetlerin kontrolünde tutuldu. Ancak İzmir'in işgalinden sonra İtilaf Devletlerinin izni ve desteğiyle Anadolu'da yeniden işgal harekâtına girişen Yunanlılar 8 Temmuz'da Bursa'yı işgal ettiler. Bundan sonra Bursa'da tam bir işgal yönetimi oluşturan ve buraya yerleşmeğe çalışan Yunanlılar kenti takriben iki yıl ellerinde tuttular. Bursa bu işgal boyunca tam bir baskı, kaos ve anarşi ortamında kaldı. Bu dönemde Bursa ve çevresinde Rum ve Ermeni çetelerinin terörü esti. Bursa bu ortamdan ancak Büyük Taarruz sonrası Millî Kuvvetlerce 10 Eylül 1922'de geri alınmasından sonra kurtuldu.

Anahtar Kelimeler

Bursa, Millî Mücadele, Millî Kuvvetler, İşgâl, Yunanlılar.

* Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Öğretim Üyesi.

Levent Şahverdi Arşivi

ABSTRACT

Bursa which was the capital of Ottoman State for a long time, it was one of the prominent cities in Anatolia. During the National Struggle, Bursa had both infront and also out-front speciality for the Ankara Administration. Therefore, Bursa withnessed the important processes aftermath of Mudros Armistice. As a matter of fact, Bursa was being tried to be a center against the National Struggle by Damat Ferid Pacha Government. However, with the enterprise of the Representative Committe, TGNA and its government, Bursa was hold under the control of national forces until the Greek occupation. But, after the occupation of İzmir, on 8 July the, taking the permission and support of Entente powers, the Greeks occupied Bursa. Later on, the Greeks whose tried to be settled and occupied there, they stayed there for almost 2 years. Bursa stayed under the pressure, chaos and anarchy situation during this occupation. In this period, in Bursa and its enviroment, the terror of Greek and Armenian bands was there. Bursa was saved from this situation hardly after the Big Attack by the National Forces on Sept. 10, 1922.

Key Words

Bursa, National Struggle, National Forces, Occupation, Greeks.

Levent Şahverdi Arşivi

Giriş

Osmanlı Devletine uzunca bir süre başkentlik yapmış olan Bursa her açıdan önemli vilayet merkezlerinden biri idi. Osmanlı Devletinin son zamanlarında Bursa, Saray ve çevresinin emekli üst düzey memurlarının yerleştiği bir eğlence ve dinlenme merkezi haline gelmişti.[1] Ayrıca bölgede yaşayan halk açısından Ali Fuat Paşa (Cebesoy) hatıralarında, bölge için: " Karesi (Balıkesir), İzmit ve Bolu sancakları ile Bursa vilâyetinin bir kısmında Sarayla sıhriyeti veyahut intisabı olanlarla Damat Ferit Paşa ve taraftarlarının tesiri altında kalmış kimseler mühim bir yekun teşkil ediyorlardı." değerlendirmesini yapmaktadır.[2] Millî Mücadele açısından Bursa, İzmit ve Bilecik ile birlikte iç cephe özelliği taşımaktaydı. Nitekim Ali Fuat Paşa (Cebesoy) "Millî hareket bakımından bu bölgenin rolü; ya millî mukavemete taraftar olmayan bir hükûmetin buralardaki teşkilatlanmamıza tecavüzü halinde emniyet ve müdafaa altına alınması veyahut herhangi gayri millî hükûmetin millî talepleri kabul etmemekte ısrarı halinde hareket üssü olarak kullanılması lazım gelen bir mıntıka idi." Değerlendirmesini yapmaktadır. Ki, İsmet Paşa (İnönü) da bölgenin iç cephe olduğu konusunda aynı görüştedir.[3] İşte böyle bir durumda olan Bursa, Mondros Mütarekesi sonrasında önemli gelişmelere sahne olacaktır.

Mondros Mütarekesi Sonrasından İşgal Dönemine Kadar Bursa

Mütareke imzalandığı sırada Bursa'da valilik görevinde Ebubekir Hazım Bey (Tepeyran) bulunmaktaydı. Damat Ferit Paşa Hükümeti kurduktan sonra 13 Mart 1919 da Hürriyet ve İtilaf Fırkası kurucularından olan Gümülcineli İsmail Beyi Bursa vali vekilliğine atadı. Bu durum Bursa'da eski vali taraftarları ile yeni valinin yanında yer alan Hürriyet ve İtilâf Fırkası taraftarlarını karşı karşıya getirdi. Ancak tüm girişimlere rağmen eski vali görevinde bırakılamadı.[4] Gümülcineli İsmail Beyin valiliği sırasında ise Bursa'da İttihat ve Terakki Fırkası ileri gelenleri tutuklandı. Ayıca

1 Kamil Erdeha, **Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler**, İstanbul 1975 s. 331.

2 Ali Fuat Cebesoy, **Milli Mücadele Hatıraları** , İstanbul 1953 s. 352.

3 Ali Fuat Cebesoy, **a.g.e.**, s. 239, İsmet İnönü, **Hatıralar**, C. 1, Ankara 1985 s.198-199 ; Adnan sofuoğlu, **Kuvay-ı Milliye Döneminde Kuzey Batı Anadolu 1919-1921**, Ankara 1994 s. 28-29.

4 Erdeha, **a.g.e.**, s. 333-335.

Levent Şahverdi Arşivi

yeni Vali daha sonra Millî Mücadele yanlılarını Bursa'dan sürmeğe ve Millî Mücadele yanlısı yerel basına da baskı uygulamaya başladı.Gümülcineli İsmail Beyin Valiliği döneminde Hürriyet ve İtilâf Fırkası en geniş faaliyetini gösterdi. Bu dönemde Bursa'da açıkça Müdafaa-i Hukuk teşkilatı da oluşturulamadı. Bu yöndeki faaliyetler ancak gizlice sürdürülebildi. Çünkü Vali Gümülcineli İsmail Bey Jandarma ve Polis idarecilerini kendi düşünceleri doğrultusunda baskı aracı olarak kullanıyordu.[5] Bu dönemin Bursa halkının tutumunu etkileyen önemli gelişmelerinden biri de Hükûmetin halkı sükûnet, kanunlara ve hükûmete itaata davet etmek üzere oluşturduğu iki Nasihat Heyeti'nden biri olan Şehzade Abdurrahim Efendi başkanlığındaki heyetin 20 Nisan'da Bursa'ya gelişidir. Heyet Bursa'da Vali Gümülcineli İsmail Beyin de içinde bulunduğu kalabalık bir halk topluluğu tarafından karşılandı. Heyet burada halka Padişahın selamını iletti. İki gün Bursa'da kalan Heyet, 22 Nisan'da halkı sükûnete davet eden, onların kanunlara ve hükümete itaatlerini isteyen bir genelge yayınladı.[6] Gümülcineli İsmail Bey bilâhere İzmir'in Yunanlılarca işgali üzerine dağılan 17. Kolorduyu yeniden düzenlemek üzere bölgeye gönderilen ve bu çerçevede Batı Anadolu'yu dolaştıktan sonra Bursa'ya gelen Bekir Sami Beyin Bursa'ya gelişinden hemen önce 29 Haziran 1919 da Bursa Vali Vekilliğinden ayrılmak zorunda kalmış İstanbul'a dönmüştür. Gümülcineli İsmail Beyin görevinden ayrılışında, yaptığı icraatlardan ötürü ne hükümeti ne Partisinin kendine muhalif kanadını ne de basını memnun edememesinin de rolü vardır.[7]

---

5 Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk** C. 3, İstanbul !984 vesika 172; Mümtaz Şükrü Eğilmez, **Millî Mücadelede Bursa**, Yayına Hazırlayan İhsan Ilgar, İstanbul 1981 s. 9 v.d.; Erdeha; **a.g.e.**, s. 334-335, Sofuoğlu; **a.g.e.**, s. 118 ; Saime Yüceer, **Bursa'nın İşgal ve Kurtuluş Süreci**, Bursa 2001, s. 16-17.

6 Şehzade Abdurrahim Efendi Başkanlığındaki Bu "Heyet-i Nasiha", Ali Riza Paşa, Süleyman Şefik Paşa ve Bursa Müftüsü Ömer Fevzi, Pazarcık Müftüsü Halil Fehim Efendilerle eski Karahisar Mebusu Yanko Güvenidis ve Dahiliye Nezareti Memurin Kalemi Müdürü Ohannes Ferit Beylerden oluşuyordu. M. Tayyib Gökbilgin, **Millî Mücadele Başlarken**, C. 1, Ankara 1959, s. 64-65; Ayrıca Bu konuda geniş bilgi için bkz. Sofuoğlu; **a.g.e.**, s. 42 v.d. ; Mevlüt Çelebi, "İzmir'in İşgâlinden Önce Şehzade Abdurrahim Başkanlığında Anadolu'ya Gönderilen Nasihat Heyeti (Anadolu Heyet-i Nasihası) 16 Nisan !8 Mayis 1919", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. 1, Sayı 19, Temmuz 1990, s. 560 v.d.

7 Sina Akşin, **Osmanlı Hükümetleri ve Milli Mücadele**, İstanbul 1983 s. 33 ve 478-479; Erdeha, **a.g.e.** s. 337; İlhan Selçuk, **Yüzbaşı Selahattin'in Romanı**, 2. Kitap İstanbul !987 s. 113-114; Sofuoğlu, **a.g.e.** s. 118-119.

Levent Şahverdi Arşivi

Bekir Sami Bey bundan sonra bitkin, yılgın, korkmuş halkı canlandırmaya ve onların maneviyatını yükseltmeye girişti. Bu doğrultuda önce Merkezdeki inzibat kuvvetlerini eline aldı.Vali İsmail Bey'in oluşturduğu şekavet unsurlarını temizledi. Şehirden sürülenlerin geri dönmelerini sağladı. Asılsız suçlamalarla, Ermeni taktil ve tehcir ile ilgili görülerek tutuklanmış olanları serbest bıraktı. Tehcir ve taktil Divan-ı Harbi'nin çalışmalarını durdurdu. Bu arada millî Mücadeleye karşı tavır almış ve bu yönde halkı etkilemeye çalışan Hürriyet ve İtilâf Fırkası şubelerini kapattı. Gizli faaliyet göstermeğe çalışan millî Mücadele taraftarlarıyla ilişki kurdu. Diğer taraftan 56 ncı fırkanın ihtiyacı olan fertleri ve Fırkanın maddi ihtiyaçlarını temin etti. Bütün bunların yanı sıra Bursa'da emniyetin tam olarak temini ve devamı için 18-9-1919 da Harbiye Nezareti'ni uyararak, bilahare Bursa'da sıkı yönetim ilan etti.[8] Ayrıca bu sırada 20 nci Kolordu Kumandanı Ali Fuat Paşa ile Bekir Sami Bey arasında Sivas Kongresine Bursa'dan delege tayini ile ilgili yazışmalar oldu. Neticede Bursa adına eski belediye reisi Ahmet Nuri, Dava Vekili Osman Nuri ve Asaf Bey murahhas olarak Sivas Kongresine katıldılar.[9]

Bölgede bu gelişmeler yaşanırken Hükûmet (Damat Ferit Paşa Hükümeti) Anadolu'da oluşturulmaya çalışılan Millî hareketi etkisiz hale getirmek ve kontrolü elde tutmak için Anadolu'ya Millî hareket karşıtı sivil ve askeri yönetici atama çerçevesinde Bursa'ya Ağustos 1919 sonlarında Nemrut Mustafa Paşayı (Tutum ve davranışlarından dolayı bu lakap takılmıştır) Vali olarak atamıştır.[10] Müdafa-i Hukuk ve Kuvay-ı millîye'ye karşı teşkilat geliştirmek isteyen ve bu çerçevede Bekir Sami Bey'i etkisiz hale getirmeyi hedefleyen Vali Bursa'ya gelirken beraberinde bilahare Balıkesir Mutasarrıflığına atanacak olan İzmit eski Mutasarrıfı Ahmet Anzavur'u da getirmişti. Bursa'da bu gelişmeler olurken, daha önce görüşme-

8 Selçuk, **a.g.e.**, 2. K s. 115-116; Sofuoğlu; **a.g.e.**, s. 120-121 ve 187.

9 Sofuoğlu, **a.g.e.**, s. 151-152; Delegelerin Bursa'ya dönüşlerinde kendileri için parlak bir tören düzenlenmişse de bilahare halk tarafından pek sevilmeyen Ahmet Nuri aleyhine tepki oluşmuş ve Kendisi zorunlu olarak Bursa'dan uzaklaştırılmıştır. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Sofuoğlu, **a.g.e.**, s. 191-192 Sami Önal, **Hüsrev Gerede'nin Anıları**, İstanbul 2002 s. 97.

10 İçişleri Bakanlığı Arşivine göre Divan-ı Harbi Üyesi olan Mirliva Mustafa Paşa Bursa Valiliğine 25 Eylül'de atanmıştır. Bkz. Erdeha, **a.g.e.**, s. 338.

Levent Şahverdi Arşivi

lerde bulunmak üzere İstanbul'a gönderilmiş olan Yüzbaşı Selahattin'in (Bekir Sami Bey'in yaveri) 3 Eylül'de Bursa'ya gelişinde, İstanbul'da edindiği bilgiler doğrultusunda Valinin İstanbul'a geri gönderilmesinin gerekli olduğunu beyan etmesine karşılık, Bekir Sami Bey, kendisini Bağdat'tan beri tanıdığını ve bir fenalığını görmedikçe Onu kovamayacağını belirtti. Ancak bu sırada gerçekleştirilen Sivas Kongresi sonrasında Heyet-i Temsiliye'nin İstanbul'la irtibat kesme kararı, İstanbul teşkilatının Valinin mutlaka uzaklaştırılması telkinleri ve Vali Mustafa Paşa'nin millî Harekete Karşı olumsuz tutumu ile İstanbul'la irtibatını sürdürmeğe çalışması üzerine Bekir Sami Bey'in de katılımı ile aralarında Yüzbaşı Selahattin ve Yarbay Rahmi Bey'in de bulunduğu subaylar Valiyi görevinden uzaklaştırma faaliyeti içine girdiler. Nihayet alınan tertibat sonucu Vali Mustafa Paşa görevinden ayrılmak zorunda kaldı. Kendisi 4-10-1919 da yani Damat Ferit Paşa Hükûmetinin düşmesinden sonra muhafaza altında Mudanya'ya götürülerek oradan İstanbul'a gönderildi. Bu gelişme üzerine Ahmet Anzavur da ayrı olarak İstanbul'a gitti.[11] Bundan sonra Bursa tamamen Heyet-i Temsiliye'ye bağlandı. Mustafa Kemal Paşa Bekir Sami Beyi uyarmasından sonra, daha önce gizli ve illegal olarak faaliyetini sürdüren millî Teşkilât yani Reddi İlhak Cemiyeti ile diğer cemiyetler birleştirilerek, 5 Ekim'de resmen Müdafa-i Hukuk teşkilâtı olarak kuruldu. Bunu Bekir Sami Bey, Sıvas'ta bulunan Heyet-i Temsiliye'ye 18 Ekim'de "...Kongre mukarreratı vasıl olduktan ve iş alenen icraya başladıktan sonra mevcut bilumum millî cemiyetleri Anadolu ve Rumeli Mudafaa-i Hukuk Cemiyeti namı ile tevhid ve Kongre mukarreratını tatbike başladım" diyerek bildirecektir.[12] Bilâhare 7 Ekim'de Mustafakemalpaşa'da, yine Ekim ayı içinde Yenişehir'de, Kasım 1919 da da Orhaneli ve Karacabey Kazalarında Müdafa-i hukuk Teşkilâtları kuruldu.[13] Bu gelişmelerin yanı sıra 10 Ekimde

11 Sofuoğlu, **a.g.e.**, s. 188-190, Selçuk, **a.g.e.**, 2.K s. 120-122, Erdeha, **a.g.e.**, s. 340, Yüceer, **a.g.e.**, s. 19-20.

12 **Nutuk** , C. 3 Vesika 155b ve 155c, Sofuoğlu, **a.g.e.**, Ayrıca Bursa'daki milli örgütlenme için bkz. Yüceer, **a.g.e.**, s. 43 v.d.

13 Sofuoğlu, **a.g.e.**, s. 121-122 ve 190-194, **Türk İstiklal Harbi (T.İ.H.)** C.2 K.(kısım) 2 s. 33 ve 37, Eğilmez, **a.g.e.**, s. 189.

Levent Şahverdi Arşivi

Bursa'da Kuvay-ı millîye lehinde ve halk üzerinde çok olumlu tesir bırakan bir miting tertiplendi.[14]

Diğer taraftan Ali Rıza Paşa Hükûmeti Heyet-i Temsiliye ile irtibat kurduktan sonra Anadolu'da tasarruflarda bulunmaya başladı. Bu çerçevede boş bulunan Bursa Valiliğine ikinci defa 11 Ekim'de Ebubekir Hazım Bey tayin edildi.[15] Ebubekir Hazım Bey'in dört ay süren bu ikinci valiliği sırasında, iktidardan düşmüş olan Damat Ferit Paşa ve Taraftarlarının tekrar iktidarı ele almak ve Anadolu'da kontrolü ele geçirmek için millî Hareket ile Hükümete karşı giriştikleri faaliyetler neticesinde Bursa bölgesinde de bazı hareketler başladı. Zaten Bursa'da Gümülcineli İsmail Bey zamanında teşkil edilen guruplar Millî Hareket aleyhinde faaliyet halinde idiler. Şimdi bunlara Vali Mustafa Paşa tarafından bir günde tamamı hapisten çıkarılmış olan Nigehbancılar da eklenmişti. Bu gelişmeler ve yapılan propagandalar sonucu Bursa Vilâyetinde, özellikle Yenişehir, Mustafakemalpaşa ve Karacabey yöresinde bazı karışıklıklar çıktı. Bu karışıklıklar 56. Tümen Kumandanı Albay Bekir Sami Bey ile birlikte, Vali tarafından alınan tedbirlerle önlendi.[16]

Bu sırada bir taraftan da 7 Ekim tarihli beyanname ve 9 Ekim tarihli mebuslar seçimine mahsus kararname doğrultusunda Bursa'da da seçim faaliyetleri sürdürülmekteydi. Nihayet yapılan seçimler sonucunda Bursa'dan Hasan Fehmi Efendi (Hakim) , Osman Nuri Bey (Dava vekili) , Hacı İlyas Efendi (müderris) , Ahmet Münir Bey (maliye müfettişi) mebus seçildiler.[17]

Bu sırada Ocak 1920 de Reşit Bey, Padişah adına Bursa'ya gelerek, Emin (Erkul) Bey'in evinde Bekir Sami Beyle görüştü. Görüşmede, Milli Harekete karşı tavır alması karşısında, Padişahın Kendisine istediği her şeyi vereceği, bu çerçevede 20 bin Sterlin verilerek, Paşalık rütbesiyle

14 Sofuoğlu, **a.g.e.**, s. 192.

15 Ebubekir Hazım Tepeyran, **Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları**, İstanbul 1982 s. 11, Erdeha, **a.g.e.**, s. 342.

16 Sofuoğlu, **a.g.e.**, s. 206-208, Erdeha, **a.g.e.**, s. 342-343, Orhan Hülagü, **Milli Mücadele'de Bursa**, İstanbul 2001 s. 53.

17 Mahmut Goloğlu, **Sivas Kongresi**, C. 2, Ankara 1969 s. 295-303, ek. 1, Sofuoğlu, **a.g.e.**, s. 203-204.

Levent Şahverdi Arşivi

Anadolu kuvvetlerinin başına getirileceğini söyledi. Ancak bu teklifi Bekir Sami Bey reddetti.[18]

Bilâhare Vali Ebubekir Hazım Bey 8 Şubat 1920 de Sadrazam Ali Rıza Paşa tarafından Dahiliye Nazırlığına getirildi. Yerine ise Dahiliye Nazırı Müsteşarı Keşfi Bey atandı. Bu sırada Hükûmet ile Heyet-i Temsiliye arasında bir takım sıkıntılar yaşanmaktaydı. Heyet-i Temsiliye, Hükümetin tayin ettiği bazı vali ve kumandanlara, milli hareketin aleyhinde olduğu gerekçesiyle karşı çıkmaktaydı. Bu ortamda Mustafa Kemal Paşa Keşfi Beyin valiliğine karşı çıktı. Bu doğrultuda kolordu ile tümen komutanlıklarına gönderdiği talimatlarla yapılan tayini uygun bulmadığını belirtti.[19] Ancak Keşfi Bey Ali Rıza Paşa Hükûmetinin yanı sıra, Salih Paşa Hükûmetinin istifasına kadar valilik görevini sürdürecektir.

Vali Keşfi Bey döneminde bölgede karışıklıklar artmıştır. İlk olarak şimdi Dahiliye Nazırlığına getirilmiş olan Ebubekir Hazım Bey'in, gerekli tedbirlerin alınması için Bursa Valiliğine gönderdiği ve içinde isimlerin de yer aldığı rapordan anlaşıldığına göre , Millî Hareket karşıtlarınca Bursa'da isyan çıkartmak ve Bekir Sami Bey'e suikast düzenlemek üzere girişimde bulunuldu. Bunun üzerine 56. Fırka Komutanlığınca araştırma başlatıldı. Araştırma sonucu bu işle ilgileri tespit edilen Hürriyet ve İtilaf Fırkası Bursa Şubesi Başkanı Aziz Nuri ile Eski Müftü Ömer Fevzi ve bunlara yardımda bulunan beş kişi tutuklandı.[20] Bundan sonra 26 Marttan itibaren Şubat ayında başlamış olan Anzavur Ahmet ayaklanması şiddetlendi. Ayaklanma Gönen ve Biga'dan Mustafakemalpaşa ve Karacabey'e kadar yaygınlaştı. Bu sırada İstanbul'un İşgalinden sora İstanbul ile irtibatı kesme kararı doğrultusunda Anadolu'daki denetimi kaybolmuş olan Salih Paşa Hükümeti, Anadolu'daki en kıdemli komutan olan 14. Kolordu Komutanı Yusuf İzzet Paşa vasıtası ile askeri birlikler üzerinde denetimi sağlayarak ve Hükümete yakın Valiler vasıtasıyla Anadolu'daki kontrolü

18 Yüceer, **a.g.e.**, s. 40-41.

19 Erdeha, **a.g.e.**, s. 344-345, **Nutuk** , C. 1 s. 383 v.d. İle C.3 vesika 236, Bu konuda geniş bilgi için bkz. Sofuoğlu, **a.g.e.**, s. 293-296.

20 Yüceer, **a.g.e.**, s. 41.

Levent Şahverdi Arşivi

tekrar sağlama çabasına girmişti. Ancak Bu sırada her taraftan baskı gören Salih Paşa Hükûmeti istifa edecektir. Hükümetin girişimine olumlu cevap veren ve faaliyete girişen Yusuf İzzet Paşanın tutumu Ankara'ca hoş karşılanmadı. Kendisi Hükümetin İstifasından sonra Ankara'nın isteği üzerine Bursa'da 56. Fırka Kumandanı Bekir Sami Bey Tarafından uygun bir yolla Ankara'ya gönderildi.[21] Aynı şekilde Bekir Sami Bey, Keşfi Beyi 13 Nisan'da valilikten uzaklaştırarak, Onu da İstanbul'a yolladı. Kendisi Vali Vekili olarak valilik görevini de üzerine aldı.[22] Bekir Sami Bey bu görevi, Ankara'da Büyük Millet Meclisinin açılışından sonra 24 Nisanda Ankara Tarafından Hacim Muhittin Beyin fevkalade yetkilerle tayinine kadar sürdürdü.[23] Bekir Sami Bey bu dönemde Vilayetin idaresini kumandanlık dairesinden yürüterek, Ankara ile irtibat halinde Kuvay-ı Milliye'nin nüfuzunun genişletip çoğaltmak için çalıştı. Bu doğrultuda bir takım tayinler de yaptı. Nitekim Polis Müdürü Zeynelabidin Beye işten el çektirerek, yerine Nuri Bey tayin etti. Ayrıca Yenişehir, Orhangazi ve Orhaneli kaymakamları sırasıyla Tahsin, Tevfik ve Hüsnü beylere de işten el çektirerek, Onları Vilâyet merkezinde alıkoydu.

Bunların yanı sıra Ahmet Anzavur'a karşı Mukabele ve müdafaada bulunmak üzere Merkez Hapishane ve tevkifhanesinde bulunan bazı kişileri tahliye edip silâhlandırdı. Bu şekilde güçlendirilen millî kuvvetleri Karacabey ile Mustafakemalpaşa taraflarına sevk etti. Ayrıca posta hane ve telgrafhaneye şiddetli sansür uygulayarak, Millî Mücadele aleyhtarı bazı İstanbul gazetelerinin Bursa'ya sokulmasını men etti. Bilâhare Hacim Muhittin Beyin göreve başlamasından sonra da tayinlere devam edildi. Nitekim Hacim Muhittin Bey de eski Üsküdar Jandarma Tabur Kumandanı

21 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Sofuoğlu, **a.g.e.**, s. 310 v.d., Cebesoy, **a.g.e.**, s.342 v.d., Anzavur Olayı için bkz. Sofuoğlu, **a.g.e.**, s.281 v.d. ile 322 v.d.

22 Erdeha, **a.g.e.**, s. 347-348, Bursa'nın işgalinden sonra İstanbul Hükümetince Hüdavendigâr vilayetinin tanzim ve ıslahı için Bursa'ya gönderilmiş olan Mülkiye Müfettişleri Esat ve Badi beylerin Dahiliye Nezaretine sundukları raporda; Keşfi Bey'in, Bekir Sami Bey'in her halükarda idareye müdahalesine tahammül edemeyerek vekaleti Bekir Sami Bey'e devredip valilikten ayrıldığını ifade etmektedirler. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Babı-Ali Evrak Odası (BOABEO)** Umumi No: 348223.

23 Şerafettin Turan, **Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacım Muhittin Çarıklının Kuvay-ı Milliye Hatıraları**, Ankara 1967 s. 257, Yukarıda adı geçen müfettişlerin raporunda Hacim Muhittin Beyin göreve başlama tarihi 28 Nisan olarak belirtiliyor. **BOABEO** Umumi No: 348223.

Levent Şahverdi Arşivi

Remzi Beyi Jandarma Alay Kumandanlığına, eski Gebze Bölük Kumandanı Nail Beyi Tabur Kumandanlığına tayin etti. Bundan sonra, 647 piyade ve 98 nefer süvariden oluşan jandarmanın miktarı, 1. Tabur 743 piyade ve 87 süvariye, 2. Tabur 473 piyade ve 87 süvariye çıkarıldı. Ayrıca Kuvay-ı Milliye'ye karşı olan bazı adliye hakimlerini ve kadılarla müftüleri azletti. Yine Maarif Müdürü Mustafa Nuri, İstanstik Müdürü Osman, Evkaf (Vakıflar) Müdürü Nafiz, Maarif Müfettişi Bayram Fehmi Bey ve Efendiler görevlerinden alınarak İstanbul'a gönderilerek, yerlerine başkaları tayin edildi. Bu arada Ziraat Müdürlüğüne Rıza Bey, Defterdarlığa Zekaî bey getirildi. Mudanya Kaymakamı Ali Rıza Bey'in Ankara Hükümetince Erzincan Mutasarrıflığı'na nakledilmesi üzerine de buraya Manisa Sancağı'na bağlı Babaköy Nahiyesi eski Müdürü Bahri Efendi getirildi.

Bunların yanı sıra Hacim Muhittin Bey Kuvay-ı Milliye'nin ihtiyacını karşılamak üzere Oktruva Resmi ile Duyun-u Umumiye gelirlerine el koyup, Karacabey'deki Hümayun Çiftliği'ni ve rüsûmat-ı devairini(gümrük dairelerini) Vilayet Defterdarlığı'na bağlayarak idare ettirmeğe başladı. Bütün bunların yanı sıra Yalova, İznik ve Adapazarı gibi bazı kazaları Bursa'ya bağlayarak, buralardan ve diğer yerlerden topladığı kişileri Kuvay-ı Milliye'ye katarak İzmit taraflarına sevk etti.[24]

Bu şekilde bu tarihten Bursa'nın Yunanlılarca işgaline kadar, 56. Fırka Kumandanı Bekir Sami Bey ile Vali Hacim Muhittin Bey uyum içinde çalışmışlardır. Bu dönemde yukarıda sözünü ettiğimiz Ahmet Anzavur ayaklanmasından, alınan tedbirlerle Bursa bölgesinin uzak tutulması başarılacaktır. Bu çerçevede Ali Fuat Paşa da 19 Nisan'da Bursa'ya gelmiş, ulema ve ileri gelenlerle bir görüşme yapmıştır. Bu girişimler sonucu Bursa'da Milli Hareket daha da canlandırılacaktır.[25]

Bursa'nın Yunan Kuvvetlerince İşgali

Bilindiği gibi 15 Mayıs 1919 da İzmir'e çıkarma yapan Yunanlılar, İzmir'in işgaline müteakip 17 Mayıs'ta Urla ve Çeşme'yi işgal ederek, biri

24 **BOABEO** Umumi No: 348223.
25 Erdeha, **a.g.e.**, s. 354-355, Cebesoy, **a.g.e.**, s. 353-356.

Levent Şahverdi Arşivi

deniz yoluyla Ayvalık istikametine olmak üzere İzmir'in doğusu ile kuzeyine doğru üç koldan ilerleyerek, 26 Mayıs'ta Manisa'yı 29 Mayıs'ta Turgutlu'yu işgal etmişlerdi. Bu sırada 29 Mayıs'ta Ayvalık'a çıkarma yapan Yunanlılar bilahare burayı da işgal etmişlerdi. Yunanlıların bu işgallerine karşı alelacele oluşturulan milli kuvvetler direniş göstermiş ve şiddetli çatışmalar olmuştu. İşgallere karşı direniş ve çatışmalar sürerken İtilâf Devletleri adına Karadeniz Ordusu Başkumandanı General Milne'nin devreye girmesiyle yapılan görüşmeler sonucu, Milne Hattı olarak bilinen, Ayvalık- Kozluca ile Manisa'nın kuzeyinden, Soma- Akhisar ile Salihli'nin batısından, Aydın ile Ödemiş'in doğusundan geçip Büyük Menderes Boyunca uzanan hat boyunca işgal sınırlandırılmış ve çatışma durdurulmuştu.[26]

Diğer taraftan İtilâf Devletleri temsilcileri Mondros Mütarekesinden sonra Osmanlı Devletine imzalatılacak barış antlaşması için Şubat 1920 de Londra'da, Nisan 1920 de İtalya'nın San Remo kentinde bir arya gelmişiler ve çok ağır şartları ihtiva eden barış antlaşmasının esaslarını tespit etmişlerdi.[27] Daha sonra Osmanlı Devleti temsilcileri Paris'e davet edilmiş ve Tevfik Paşa başkanlığındaki Osmanlı Heyeti Paris'e gelmiş, işte bu heyete 11mayıs 1920 de barış antlaşması şartları bildirilmişti. Ancak Tevfik Paşa barış şartlarını çok ağır bularak İtilaf Devletleri temsilcilerine böyle bir ültimatomu imza edemeyeceğini bildirip İstanbul'a dönmüştü.[28] Diğer taraftan 23 Nisan 1920 de Ankara'da açılmış ve 30 Nisanda Türk millî iradesini sadece TBMM'nin temsil ettiğini Büyük Millet Meclisi reisi Mustafa Kemal Paşa tarafından tüm Avrupa devletlerine bildirilmişti. Bilâhare 22 Mayısta san Remo kararlarını ele alan TBMM'si kararları kabul edilemez olarak değerlendirmiş ve açıklamıştı.[29] Ayrıca bu sırada TBMM'ne karşı olan ayaklanmaları bastırmış ve Kuvay-ı İnzibatiye birliklerini yenil-

---

26 İzmir'in işgali ve diğer işgaller ile direnişler hakkında geniş bilgi için bkz. Sofuoğlu, **a.g.e.**, s. 47 v.d. – 89 v.d. ayrıca Milne Hattı hakkında geniş bilgi için bkz. Sofuoğlu, **a.g.e.**, s. 222 v.d.

27 Sofuoğlu, **a.g.e.**, s. 372, San Remo Kararları geniş bir özeti için bkz. Kâzım Özalp, **Milli Mücadele**, C.1 Ankara 1985 s. 130-132.

28 Özalp, **a.g.e.**, C.1 s. 127, **T.İ.H**; C.2, K.2, s.180-182, Salahi R. Sonyel, **Kurtuluş Savaşında Batı Siyasamız, Nisan 1920- Mart 1921**, Ankara 1981 s. 340.

29 Sofuoğlu, **a.g.e.**, s. 372-373, Özalp, **a.g.e.**, C1, s. 129, **TBMM Zabıt Ceridesi** Devre 1 C.2, Ankara 1940 s. 11v.d.

Levent Şahverdi Arşivi

giye uğratmış olan Millî Kuvvetler, İzmit önlerine kadar gelmişlerdi ki bu durum karşısında İngiliz mevzilerinin tehlikeye düştüğünü ifade eden General Milne takviye kuvvetleri istemişti. İşte bütün bu gelişmeler üzerine İtilaf Devletleri hem San Remo kararlarını kabul ettirerek imzalatmak ve buna karşı direneceği bilinen Millî Kuvvetleri etkisiz hale getirmek, hem de İstanbul ve Boğaz bölgesinin savunulmasına yönelik takviye kuvvetler sağlamak için kuvvet kullanma yoluna gidildi.[30] Bilahare alınan karar doğrultusunda Yüksek Konsey tarafından bu işlere gönüllü talip olan Yunan kuvvetlerinin ilerlemesine izin verildi.[31] Bu gelişmeler çerçevesinde gerekli hazırlıklarını tamamlayan Yunanlılar, 22 Haziran 1920'de Milne Hattı'nı aşarak üç koldan Anadolu'nun içlerine doğru ilerlemeğe başladılar.[32]

Bu gelişmeler karşısında TBMM Hükümeti Batı Cephesi oluşturulmasına karar verdi. Bu doğrultuda TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa 21 Haziranda Batı Cephesi Komutanlığına Ali Fuat Paşanın getirileceğini açıkladı. Bilahare 24 ve 25 Haziran tarihlerinde Ankara'ca alınan karar ve yayınlanan genelge doğrultusunda Batı Cephesindeki birlikler yeniden düzenlenerek, Batı Anadolu'daki bütün kuvvetler Batı Cephesi Komutanlığı'na bağlandı. Cephe Komutanlığına yukarda ifade edildiği gibi Ali Fuat Paşa getirildi. Ayrıca birlikler yeniden düzenlenerek, atamalar yapıldı. Bu çerçevede İzmir Kuzey Kolordu Komutanlığına Albay Kâzım Bey (Özalp), 20. Kolordu Komutanlığına Albay Bekir Sami Bey (Günsav) getirildi. Ancak bu sırada Bursa'da bulunan Bekir Sami Bey, Yüzbaşı Hüseyin Rahmi Beyi (Apak) birkaç kişi ile 20. Kolordu Karargahına gönderdi. Kendisi ise Bursa'nın savunulması için tedbirler almak üzere Bursa'da kaldı.[33]

---

30 Sofuoğlu, **a.g.e.**, s. 373, **T.İ.H**, C.2, K.2, s.180-182.

31 Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C.2, Ankara 1973 s. 88 Michael Llewelyn smith, **Anadolu Üzerindeki Göz**, İstanbul 1978 s.140-142; Sofuoğlu, **a.g.e.**, s. 373-374.

32 Özalp, **a.g.e.**, C.1, s. 129-134; **Nutuk** , C.2, s. 460; Cebesoy, **a.g.e.**, s. 423; Damar Arıkoğlu, **Hatıralarım (Milli Mücadele)** , İstanbul 1962 s. 140, Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C.3, Ankara 1973 s. 144-145; Sebahattin Selek, **Milli Mücadele Ulusal Kurtuluş Savaşı** , C.2, Ankara 1971 s. 813-817, **T.İ.H.** C.2, K. 2, s. 274-277; Fahri Belen, **Türk Kurtuluş Savaşı**, Ankara 1983 s. 187-189; Tevfik Doğantan, **Bursa Bölgesinde Yapılan Savaşlar**, İstanbul 1940 s. 29.

33 Cebesoy, **a.g.e.**, s. 424, Selçuk, **a.g.e.**, K.2, s. 229- 233, Belen, **a.g.e.**, s. 188, **T.İ.H.** C.2, K.2, s.214, Sofuoğlu, **a.g.e.**, s. 377.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu gelişmeler olurken 25 Haziranda İngilizler Yunan harekatının önünü açmak bu arada Bursa'daki millî direnişi kırmak gayesiyle Mondros Mütarekesi'nin ilgili maddelerini bahane edip Mudanya'ya asker çıkararak, şehirde bir gösteri yürüyüşü yaptılar. Bilahare aynı şeyi 26 Haziranda Gemlikte tekrarladılar. Bu gelişmeleri Bursa Valisi Hacim Muhittin Bey şiddetle protesto etti. Bilâhare adı geçen yerler Bursa'dan gönderilen 56.Tümene mensup bir kısım kuvvetle desteklenen milli kuvvetlerce savunuldu. Bu olay 12 Temmuzda Gemlik Kaymakamlığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne yazılan rapordan anlaşıldığına göre şöyle gelişti. 6 Temmuz Salı günü sabahleyin İngiltere donanmasından bir zırhlı iki torpido ve birkaç istimbot ile şalap odan oluşan bir filo Gemlik Limanı'na gelip yanaşması üzerine, Kuvay-ı Milliye tarafından Gemlik Kaymakamlığı'na getirilmiş olan Cemil Efendi, Jandarma ve polis memurları ile ahaliden silâhlandırdığı bazı kişilerle İngiliz Donanması'na karşı şehir merkezinden İlçeyi müdafaaya teşebbüs etti. Bunun üzerine donanmadan açılan ateş sonucu Şehirde önemli ölçüde tahribat meydana geldi. Mukavemetin kırılmasından sonra İngilizler şehre asker çıkardılar. Arkasından İşgal Kumandanı şehirde sıkı yönetim ilân etti ve İlçe Kaymakamlığı ile diğer memurluklara Kuvay-ı Milliye karşıtı kimselerden yeni tayinler yaptılar. Bu şekilde kaymakamlığa Yusuf Kemâl Efendi getirildi. Bu arada işgal günü Karsak Derbendinde 9 Müslüman Türk Ermeniler tarafından katledildi.[34] Bu şekilde buradaki çatışmalar Bursa'nın Yunanlılar tarafından işgaline kadar sürecektir.

Bölgede bu gelişmeler olurken yukarıda belirttiğimiz gibi üstün kuvvetlerle taarruza geçen Yunan kuvvetleri, henüz tam teşkilatlanamamış Millî Kuvvetlerin zayıf kalan direnişi karşısında hızla ilerleyerek, sırasıyla Akhisar'ı, Salihli'yi, Soma ve Kırkağaç'ı 24 Haziran'a kadar işgal ettiler. Bundan sonra biraz duraklayan Yunan harekatı 29 Haziran'da tekrar başladı ve 30 Haziran'da Balıkesir işgal edildi. Bu sırada Balıkesir ve Mustafakemalpaşa mıntıkasındaki Türk kuvvetlerine kuzeyden bir darbe indirmek gayesiyle 1 Temmuz'da Limni Adası'ndan hareket eden bir kısım Yunan birlikleri birkaç

34 **BOABEO** Umumi No: 348223, Sofuoğlu, **a.g.e.**, s. 378- 379, Turan, **a.g.e.**, s. 258-266, Eğilmez, **a.g.e** s. 39 v.d., Rahmi Apak, **İstiklal Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu**, İstanbul 1990 s. 165 v.d., Selçuk, **a.g.e.**, K.2, s. 233, Arıkoğlu, **a.g.e.**, s. 140, Hülagü, **a.g.e.**, s. 105 v.d., **T.İ.H.** C.2, K.2, s. 287-288.

Levent Şahverdi Arşivi

torpido eşliğinde 8 nakliye gemisiyle 2 Temmuz'da Erdek ve Bandırma'ya çıktılar. Bilâhare Karacabey ve Susurluk'a doğru ilerlediler.

Bu sırada Millî Kuvvetler Bursa'yı savunmak üzere 500 ile 600 nizamiye eri ile bir kısım Kuvay-ı Milliye Karacabey şosesi üzerinde Bursa'ya bir buçuk iki saat mesafede Beşevler mevkiinde Ulubat Köprüsü civarında siper ve hendek kazarak mevzilenmişlerdi. Ancak yukarıda belirttiğimiz gibi İngilizlerin de desteklediği ve üstün silâh, araç ve gereçlerle donatılmış Yunan kuvvetleri 7 Temmuzda Bursa üzerine harekete geçtiler. Bu kuvvetleri Ulubat civarındaki iki bin beş yüz kişiden az ve morali bozulmuş birliklerce uzun süre durdurulması mümkün değildi. Nitekim Batı Cephesi Komutanlığı birliklerin ciddi muharebe kabul etmeyerek, vakit kazanmak ve toparlanmak üzere Bursa'nın doğusuna çekilmesi kararını aldı. Bu doğrultuda, esasında mümkün olduğunca Bursa'da kalmaya çalışan Bekir Sami Bey, şehri tahliye için gerekli hazırlıkların yapılması ve tedbirlerin alınmasından sonra 8 Temmuz sabahından itibaren Bursa'yı tahliye etmeğe başladı. Bilahare de aynı gün Yunanlılar ciddi bir mukavemetle karşılaşmadan şehri işgâl ettiler. Bekir Sami bey ile Vali Hacim Muhittin Bey ve beraberindekiler Şehir'den ayrılışlarından iki saat sonra İnegöl'e ulaştı. İki saat burada kalan Heyet bilâhare Bozüyük' hareket etti. Buradan da Bekir Sami Bey 56. Fırka subaylarını bırakarak Eskişehir'e hareket etti.

Yine aynı gün işgâl kuvvetlerinin Bursa merkez kumandanlığını yürüten Miralay Mavridis Hükümet Konağı'na gelerek üst kattaki 6 odayı işgal edip yerleşti. 10 Temmuz'da bir Albay komutasında 6'ncı Deniz Alayı, bir dağ topçu bataryası, bir süvari bölüğünden kurulu bir Yunan birliği İnegöl ve Yenişehir istikametinde güvenliği sağlamak üzere Kestel'e doğru ilerledi ve Çataltepe ile Kızıltepe mevkiine yerleşti. 4'üncü Alayın 4'üncü Taburu ise İngiliz birliklerinden kenti devralmak üzere Mudanya'ya gitti.[35]

35 Yukarıda sözünü ettiğimiz Esat ve Badi beylerin raporuna göre 56. Fırkanın mevcudu 800 ile 1000, Kuvay-ı Milliye'nin mevcudu ise 300 kadardı. 7, 8 Temmuzdaki Yunan saldırısı sırasında millî kuvvetler 300 kadar maktul verdi. Arkasından bir mülazım kumandasında dört süvari şehre geldi. Bilahare 200 kadar Yunan süvarisi şehri abluka altına aldı. Bunu takiben iki tabur piyade peyderpey şehre girdiler. Kendilerine ahali tarafından mukabele ve direnme olmadı. **BOABEO** Umumi No: 348223; Ayrıca Yunan harekatı ve Bursa'nın işgali ile ilgili geniş bilgi için bkz. Sofuoğlu, **a.g.e.**, s. 374 v.d., Özalp, **a.g.e.,** C.1, s. 134 v.d. , **T.İ.H.** C.2, K.2, s. 184 v.d., Hülagü, **a.g.e.**, s. 100 v.d. Cebesoy, **a.g.e** ., s.422 v.d., Eğilmez, **a.g.e.**, s.58-60, Yüceer, **a.g.e.**, s. 69 v.d.

Levent Şahverdi Arşivi

Bursa İşgalinin Meclisteki Yankısı

Bursa'nın Yunanlılarca işgali TBMM'de büyük bir üzüntü meydana getirdi ve tepki doğurdu. Yapılan görüşmelerde bir çok kişi tedbirsizlikle suçlandı. 10 Temmuz günü Trabzon mebusu Hamdi Bey (Nebioğlu) ve 30 arkadaşınca verilen önerge ile, Bursa'nın işgali ve işgal sonucunda oradaki Müslüman halkın uğradıkları kötülük ve zülümlerin üzüntüsüne Meclisin katıldığının bir belirtisi olarak, oturuma yirmi dakika ara verilmesi ve Başkanlık kürsüsünün siyah bir örtü ile örtülmesi istendi. Bunun üzerine oturuma yirmi dakika ara verildi ve kürsü de siyah bir örtü ile örtüldü. Bu örtü bir daha zaferin kazanılıp Bursa'nın geri alınmasından sonra kaldırılacaktır.[36] Bunun yanı sıra milletvekilleri Millî cephelerin bozulması ve Bursa'nın düşüşü ile ilgili şiddetli tenkitlerini sürdürmekte ve mesullerini aramaktaydı. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Beyin (İnönü) çabaları milletvekillerini yatıştırmadı. 13 Temmuz 1920 günkü oturumunda milletvekilleri, taksirat ve idaresizliklerinden dolayı 20. Kolordu Kumandanı Albay Bekir Sami Bey, Bursa Valisi Hacim Muhittin Bey ve Alaşehir Kumandanı Aşir Beyin niçin Yüce Divana gönderildiklerini sordular. Bunun üzerine konuyla ilgili gizli oturum yapıldı. Bu oturumda yapılan tartışmalardan milletvekillerinin adı geçen üç kişi üzerinde durduğu anlaşıldı. Sonuçta Garp Cephesi Kumandanlığına konuyla ilgili tahkikat açılması kararlaştırıldı. Yapılan tahkikat neticesinde ise, Albay Bekir Sami Bey 20. Kolordu Kumandanlığından alınarak, Antalya ve Havalisi Komutanlığı'na atandı. Bilahare buradan da alınarak Kuzey Kafkasya Askerî Murahhaslığı'na getirildi. Bir müddet sonra yani 1921 yılında Bekir Sami Bey fiilen komutanlık görevinden çekildi. görevinden alınarak emekliye sevk edildi. Aşir Beyin görevi ise daha önce başka bir olay yüzünden değiştirilmiş olduğundan hakkında herhangi bir işlem yapılmadı.[37]

36 Cebesoy, **a.g.e.**, s. 434-435, **TBMM Zabıt Ceridesi** Devre 1 C.2, s. 217 v.d.

37 Sofuoğlu, **a.g.e.** , s. 388, **Nutuk,** C. 3, s. 461-465, İnönü, **a.g.e.**, C. 2, s. 210-211, Konuyla ilgili Meclisteki tartışmalar için bkz. Goloğlu, **Üçüncü Meşrutiyet**, Ankara 1970, s. 210 v.d., **TBMM Zabıt Ceridesi** Devre 1, C. 2, s. 217 v.d. Yüceer, **a.g.e.**, s. 83 v.d.

Levent Şahverdi Arşivi

İşgalin İlk Günlerinde Bursa'daki Vaziyet

Yukarıda belirtildiği gibi Bursa'nın Milli Kuvvetlerce boşaltılacağının anlaşılması üzerine, işgalden bir iki gün önce Bursa eşrafı ve ahalisinden bazıları Belediyede toplantılar yaparak, mütecavizden ahalinin can ve mallarını mümkün mertebe korumak ve işgalden dolayı ortaya çıkacak olayları tahkik ve izale etmek maksadıyla bir temsil heyeti oluşturdular. Bu heyet bu yönde yani işgalin olumsuz gelişmelerini önlemeye yönelik olarak, işgalin üçüncü günü mahalli hükümetin tekrar teşkilatlandırılması ve Vali Vekâletine Mektupçu Sadık Vicdani Beyin getirilmesine kadar Yunan Kumandanlığı ile ilişki ve irtibatta bulundular. Ancak işgali takip eden birkaç gün zarfında, işgalin kötü sonuçlarına şahit oldular. Yani İşgalin ilk günlerinde Yunanlıların şehirde ve köylerde yaptıkları büyük yağma ve talanlarına mani olamadılar. Nitekim Mülkiye Müfettişleri Esat ve Badi Beylerin 17 ve 18 Temmuz 1920 de Dahiliye Nezaretine gönderdikleri raporlar ile 12 ile 21 Temmuz 1920 arasında İstanbul'a gönderilen telgraflardan anlaşıldığına göre, İşgalin ilk günlerinde Yunan işgal kuvvetinin Bursa ve on kilometre ilerideki havalide bulunan dört beş bin kişilik işgal kuvvetinin iaşesi için lazım gelen erzak ile diğer ihtiyacın İşgal kumandanlığınca peşin para ile tüccar ve ziraat erbabından satın alma yönüne gidildi ise de Yunan askerlerinden pek çoğu Bursa Ovasındaki mahsulleri ve ekinleri, bağ ve bahçeleri külliyetli miktarda talan edip yağmaladılar. Bu sırada tesadüf ettikleri ve tarlalarda çalışan çiftçi, orakçı, amele gibi Müslüman halkı yaraladılar, birçoğunu da katlettiler. Bu şekilde beş bin kişiyi bulan Yunan askerleri bağ ve bahçeleri talan ettiler. Bu sırada işgalden doğan karışıklıktan ve Yunanlılardan aldıkları destekten cesaret alan Bursa civarı Rum köyleri ahalisi de, Müslüman köylerine saldırarak halkı taciz ettikleri gibi, köylerde bulabildikleri büyük ve küçük baş hayvanlarla kıymetli eşyaları gasbettiler. Bu olaylar sırasında Bursa hükümet merkezi dahilinde 38 kişi olmak üzere, katlettikleri Müslüman sayısı köylerde katledilenlerle birlikte yüz kişiyi aşmaktaydı.[38]

38 **BOABEO** Umumi No: 348223, Sofuoğlu, **a.g.e.**, s. 390.

Levent Şahverdi Arşivi

Bursa ve çevresinde bu gelişmeler yaşanırken Yunan işgal yönetimi, Bursa'ya bağlı karakollara jandarma askeri gönderildiği gibi Yunan Kumandanlığınca da yardımcı kuvvet olarak yüz kişilik bir askeri müfreze yerleştirilmek üzere karakollara dağıtıldı. Ayrıca asayişi temin bahanesiyle,Bursa Havalisi İşgal Kumandanı Miralay Çirolis imzasıyla yayınlanan dört kıta beyanname ile Müslüman ahaliden yirmi dört saat zarfında ellerinde bulundurdukları her türlü silahı Yunan Merkez Kumandanlığına teslim etmelerini istedi. Ayrıca telefon ve telgraf tellerini koparan kimselerin idam cezasıyla cezalandırılacaklarını belirtti. Bunların yanı sıra Yunan Drahmisinin piyasa değerinin on üç kuruş olduğunu ve her türlü alışverişlerde drahminin bu fiyatla alınıp verileceğini de belirtti ki bu durum Yunanlıların bölgeye yerleşmeğe çalıştıklarını göstermektedir.[39] Yunanlılar bu bildirilerini işgalden iki üç gün sonra eski öğretmen İbrahim Hilmi tarafından Yoldaş adlı yerel gazete vasıtasıyla yayınlayacaklardır ki bu gazetede yayın hayatı boyunca daha çok Yunan Kumandanlığı ile Bursa sivil yöneticilerinin bildirileri yer alacaktır.[40]

Bu şekilde Müslüman ahaliden ellerindeki av tüfekleri ve hatta balta ile oraklara varıncaya kadar tüm silahlar zorla toplandı.Bu sırada İslam ahaliye tahammül edilemeyecek ölçüde zulmettiler. Bir çoklarını da ki sayıları 40 ı aşıyordu, Kuvay-ı Milliye taraftarı gerekçesiyle tutukladılar. Bu gelişmeler üzerine İşgal Merkez Kumandanına baş vuran ve asayişin temini ve tutuklama işlerinin yerel yönetimce yapılması gerektiğini ifade eden mülkiye müfettişlerine, Yunan İşgal Kumandanı, bu kabil icraata ancak Yunanlıların salahiyettar olduğunu ifade etti. Bu görüşme esnasında evvel-

39 Beyannamede "...asayişin temini için işbu araziyi işgal elediği ve herkesin iş ve güçleriyle meşgul olup umum ahalinin bilatefrik cins ve mezhep irz ve namusu din ve mezhebi ve mal ve hayatı temin edilmesi için tedabir-i lazime ittihaz olunduğu ve tarihi ilandan yirmi dört saat zarfında herkesin yedilerinde bulunan harp silahlarını mahalli merkez kumandanlığına teslim eylemeleri ve telefon ve telgraf tellerini kesip koparan kimselerin idam cezasıyla tecziye olunacakları ve Yunan Drahmisinin rayic-i piyasasi on üç kuruş olup her türlü ahz ve i'tada Drahminin bu fiyatla alınıp verileceği..."ifade edilmekteydi. **BOABEO** Umumi No: 348223 18-19 Temmuz 1920 tarihli Esat ve Badi Beylerin Dahiliye Nezaretine raporları.

40 Konu ile ilgili bkz. Eğilmez, **a.g.e.**, s.114.

Levent Şahverdi Arşivi

ce Kendisine söz verdiği gibi, Valinin gelmesine kadar kısa süre için işgal ettiği odaların tahliyesi hatırlatılınca, Kendisinin verdiği söz hilafına, işgal ettiği odayı ve diğer daireleri katiyen tahliye edemeyeceğini, Kendisinin Merkez Kumandanı olması dolayısıyla Valinin fevkinde bulunduğunu beyan etti. Ayrıca gelecek Valiye kalabalık bir istikbal yapılmamasını,Türk polis müdürüyle jandarma kumandanının hakiki amiri kendisi olduğu için Osmanlı Hükûmeti memuru erkânınca kendilerine emir verilemeyeceğini, Vali salahiyetinin de bunun üstüne çıkamayacağını, Çünkü Sulh Konferansına karşı ancak Yunan Hükümetinin mesul vazıyette bulunduğunu, Osmanlı Hükümetinin ancak "mesul-u adiye" ile meşgul olmaya yetkisi olabileceğini, "mesul-u mühimme" hakkında kararlar almaktan yasak bulunduğunu katı bir lisanla ve münakaşaya meydan bırakmayacak şekilde açık olarak ifade etti. Diğer taraftan Rum ahali aksine silahlandırıldı. Bu şekilde hareket etmelerindeki esas amaç, yerli Rumlarla birlikte bölgede tam bir hakimiyet oluşturmaktı.[41]

Nihayet bu girişimlerin arkasından Yunanlılar, Bursa'da tam bir işgal yönetimi oluşturdular. Nitekim işgal kuvvetinin Vilayetin ihtiyaçlarını kolayca temin maksat ve gerekçesiyle Yunan işgal Kumandanlığı her nevi mal ve eşyanın ihracını yasakladı. Ayrıca serbestçe seyahat etmek hususunda da kısıtlamalar getirilerek, bazı mevkilerde kontrol noktaları oluşturuldu. Bu şekilde Yunanlılar Vilâyette her şeyi kontrol altına almışlardı. Bu doğrultuda Vilâyet halkından ve bilhassa muhacir ve milliyetçilerden İstanbul'a her ne suretle olursa olsun gitmek isteyenlere müsaade olunmayıp, ancak polis müdüriyetinden seyahat belgesi alıp da Yunan İşgal Kumandanlığınca mühim görülüp itimat edilenlere muhalefet edilmemekte gitmelerine müsaade olunmaktaydı. Bu arada işgal edilen Karesi (Balıkesir) ile havalisinden iltica eden ve Bursa'ya bağlı yerleşim birimlerinden gelmiş olan muhacirlere, geri dönmelerinde de bin bir müşkülat çıkarılmakta idi. Hatta bunlar arasından tutuklamalar yapmaktaydılar. Ayrıca şe-

41 **BOABEO** Umumi No: 348223; Sofuoğlu, **a.g.e.**, s. 390-391.

Levent Şahverdi Arşivi

hirden kaçarak Millî Kuvvetlere katılanların ailelerini de çok sıkıştırıyorlardı.[42]

Diğer taraftan işgalden sonra İstanbul Hükûmeti (Damat Ferit Paşa Hükümeti), Hüdavendigâr Vilâyetini kendilerine göre yeniden düzenlemek için yukarıda raporlarından sözünü ettiğimiz Mülkiye Müfettişleri Esat ve Badi Beyleri Bursa'ya göndermişti. Onlar da Bursa'ya gelip çalışmalarına başlamışlar ve Vilâyetin işgal sonrası genel durumunu İstanbul'a rapor etmeğe başlamışlardı. İşte bu çerçevede Esat ve Badi beyler 18,19-20 ve 21Temmuz 1920 tarihli raporlarıyla, Vilâyetin bir müddet hükûmetsiz kalması Yunanlıların müdahalesinin genişletilmesiyle sonuçlanacağından, bu durumun mahalli halkın yeise düşmesini arttıracağından, hükümet işlerinin usulünce işlemesi gerektiğinden bahisle, bunun temini ve mahalli halkın tatmini için Vilâyet makamına bir an önce gerekli seçim ve tayinlerin yapılmasını talep ettiler. Bu sırada tabi olarak Ankara Hükûmeti'nin tayin ettiği memurlar Millî Kuvvetlerin çekilmesiyle beraber onlarla birlikte Bursa'dan ayrılmışlardı. Aynı şekilde aynı tarihlerde Hüdavendigâr İstînâf Müddeî-i Umumisi (savcı) Adliye Nezaretine gönderdiği rapor ile, Bursa civarındaki köylerle Orhaneli, Yenişehir ve İnegöl kazalarında silahlı kişilerin yağma kârlık ile insanları katlettikleri, bu hareketleri önleyecek yerel kuvvetlerin bulunmadığı, bu durumun Yunan işgalini genişletebileceği, bu halin sebep olacağı kötü neticelere meydan verilmemesi için vali, polis müdürü ve jandarma kumandanı ile kâfi miktarda zabıta kuvvetinin süratle tayin ve temin edilerek gönderilmesini istedi.[43] Nitekim bu sırada keşif taarruzlarında bulunan Yunanlılar, 6. Adalar Alayı ile 20 Temmuz'da

42 İzmir'in işgali üzerine Bursa'ya 905 hanede 3518 kişi iltica etmişti. Son işgal hadisesi üzerine de Akhisar, Soma, Balıkesir, Susığırlık (Susurluk), Kirmasti (Mustafakemalpaşa), Karacabey, Manisa, Bandırma, Edremit, Biga ve havalisinden Bursa'ya bin hanede 3246 nüfus iltica etmişti. Bunlardan kudreti bulunanların bir kısmı tek başına, bir kısmı da iki üç aile birlikte kiraladıkları hanelere yerleşmişler, kudreti bulunmayanlar ise cami, mescit ve mektep gibi umuma ait yerlere yerleştirilmişler, ayrıca bunlardan geçimlerini temin edemeyenlerin iaşeleri de Muhacirin Müdüriyetince karşılanmakta idi. Bu arada memleketlerine geri dönmek isteyenlerin ancak parası bulunmayanların da ücretleri Mal Sandığından karşılanmaya çalışılmakta ancak yeterince para da bulunmamakta idi. **BOABEO** Umumi No: 348223, Eğilmez, **a.g.e.** s. 62-63 Valinin adı için bkz. s. 78.

43 **BOABEO** Umumi No: 348223.

Levent Şahverdi Arşivi

Yenişehir'i alıp İnegöl'ün batısına kadar ilerleyeceklerdir.[44] Esat ve Badi Beylerin Raporları ile Dahiliye Nezareti Müsteşarı'nın Sadarete raporlarından anlaşıldığına göre, bilahare istenen bu atamalar, Vali vekaletine bakan Sadık Vicdanî Bey ile birlikte Ki, bilahare Valiliğe Ziver Bey getirilecektir, Esat ve Badi Beyler tarafından gerçekleştirildi. Bu şekilde Jandarma Alay Kumandanlığına Binbaşı İrfan Bey, Merkez Tabur Kumandanlığına Kıdemli Yüzbaşı Muhittin Efendi ile Polis Müdüriyetine Seyrüsefer Kalemi Müdürü sabıkı Hüsnü Bey getirildiler. Bunları yanı sıra Zeynelabidin Bey Mudanya Kaymakamlığı vekâletine, Gemlik Kaymakamlığına, İngilizlerin atadığı Yusuf Kemal Efendi yerine Kuvay-ı Milliye tarafından daha önce bu görevinden alınan Tevfik Bey tekrar, Kirmasti (Mustafakemalpaşa) kaymakamlığına Nurettin bey tayin edildiler. Bunların dışında henüz Kuvay-ı Milliye'nin kontrolünde bulunan Yenişehir, Orhaneli ve Orhangazi ilçeleri için de daha önce buraların kaymakamları olup Kuvay-ı Milliye tarafından alınan sırasıyla, Tahsin, Hüsnü ve Tevfik Beyler atandılar. Bunlar, bilahare yerlerine gönderilmek üzere şimdilik Bursa'da bekletilmekteydiler. Bu arada adı geçen Mülkiye Müfettişleri, Hükümetten Vilayetin mali durumunun pek perişan olduğunu, Mayıs'tan beri maaş alamayan bu sebeple sefalete düşen memurlar ile emekli ve yetimlerin ihtiyaçlarının karşılanamadığı, ihtiyaçların karşılanması için tahsilata ne kadar gayret ve itina edilse de ele geçecek paranın ihtiyaçları karşılamağa yeterli olamayacağı, bunun için 100 bin liranın Vilayete gönderilmesini istemekteydiler. Aynı şekilde Gemlik Kaymakamlığı da 10 bin lira talep etmekteydi.[45]

Ancak bu girişimler olurken yukarıda belirttiğimiz gibi Bursa'da tam bir işgâl yönetimi oluşturan ve denetimi sağlayan Yunanlılar, bölgede henüz ele geçirilememiş yerleri işgal etmek için faaliyetlerine başlamışlardı.

Diğer taraftan Bursa'dan çekilmek zorunda kalan Millî Kuvvetlerin Darakça Köyündeki Bölge Komutanı Kurmay Haydar Beyin girişimiyle Bursa ve Mudanya'daki Yunan birlik ve kuvvetleri ile komutanları hakkın-

44 **T.İ.H.**, C. 2, K. 2 s. 292; Sofuoğlu, **a.g.e.**, s. 392.
45 **BOABEO** Umumi No: 348223.

Levent Şahverdi Arşivi

da bilgi toplamak üzere Mümtaz Şükrü beyin çabalarıyla gizli bir haber alma teşkilâtı oluşturuldu.[46]

İşgal Süresince Yunanlılar'ın Tutumu

Yunanlılar, yukarıda anlatıldığı gibi işgalin ilk günlerinde bölgede denetimi sağladıktan sonra, bölgede azınlıkların varlığını ve işgale karşı güçlü bir direniş olmayışını da göz önüne alarak baskılarını azaltmışlar ve kendilerini halkın kurtarıcısı olarak takdim edip, halka sempatik görünme gayreti içine girmişlerdir. Bu ortamda Yunanlılar Rum ve Ermeni çetelerini bölge halkına şirin görünme politikaları doğrultusunda bir süre frenlemeğe çalışacaklardır. Esasında böyle fevkalade barışçı bir tutum içinde görünmeğe çalışmaları işgalleri kolaylaştırmak ve halkın işgallere karşı olası direnmelerini engellemeğe yönelikti. Nitekim Yunanlıların bu politikaları işgal bölgelerinde halkın direnme içine girmelerini bir süre için de olsa engellemiştir. Ancak diğer taraftan önceki bölümde izah edildiği gibi, işgal bölgelerindeki Müslüman halkı pasifize ederken, yerli Rum ve Ermenileri silahlandırmayı da ihmal etmemişlerdir.[47] Bu arada Yunanlılar, işgal boyunca denetim altına aldıkları yerel basından kendi propagandaları için azami ölçüde istifade edeceklerdir. Nitekim bu doğrultuda her türlü bildirilerini yerel basın vasıtasıyla halka duyurmuşlardır.[48]

Ancak Yunanlıların bu tutumu fazla da uzun sürmeyecektir. Nitekim Sevr Antlaşmasının 10 Ağustos 1920 de İstanbul Hükûmetince imzalanmasından sonra Antlaşmayı tatbik edebilmek ve bunun için antlaşmayı ke-

46 Haber alma teşkilatının nasıl ve kimlerden oluştuğu ve faaliyetleri için bkz. Eğilmez, **a.g.e.**, s. 63 v.d.

47 Hülagü, **a.g.e.**, s. 201-203, Talat Yalazan, **Türkiye'de Yunan Vahşet ve Soy Kırımı Girişimi**, Ankara 1994 s. 79 v.d.

48 Bazı bildiri metinleri için bkz. Eğilmez, **a.g.e.** s. 116 v.d. Bursa'da yukarıda sözünü ettiğimiz Yoldaş adlı gazetenin dışında 6 Aralık 1920 de Ahmet Refik tarafından Ertuğrul adlı gazete yayınlanmış, haftada üç gün olmak üzere yedi sayı çıktıktan sonra sahibinin 19 Aralık'ta Yunanlılar tarafından tevkifi üzerine kapanmıştır. Gazetenin sorumlu yazı işleri müdürlüğünü Mümtaz Şükrü Bey (Eğilmez) yapmaktaydı. Bundan sonra 2 Mart1921 de Mümtaz Şükrü Bey tarafından Kevkep adlı gazete yayınlanmağa başlamıştır. Bu gazete yayın hayatını ise ancak Vilayet adına Vali Vekili Mektupçu Sadık Vicdanî Bey ile Yunan sansür subayı tarafından sansüre tabi tutularak ve onların imzalarıyla sürdürebilmiştir. Bir de İntibah Gazetesi çıkarılmış daha sonra bu gazete Yoldaş gazetesi ile birleşerek İntibah Yoldaş olarak çıkmağa devam etmiştir. Eğilmez, **a.g.e.**, s. 95-98 ve 114-116.

Levent Şahverdi Arşivi

sinlikle kabul etmeyen Ankara Hükûmetine antlaşmayı kabul ettirmek gayesiyle İtilaf Devletleri askerî çözümü gündemde tutuyorlardı. Nitekim Yunanlılar 29 Ağustosta Uşak'ı, 3 Eylülde Simav'ı işgal ettiler.[49] Bilahare Yunanlılara karşı, Batı Cephesi Komutanı Ali Fuat Paşanın komutasında Millî Kuvvetlerin 24 Ekimde pek başarılı olmayan Gediz Taarruzu gerçekleşti.[50] İşte bu ortamda Yunanlılar Bursa cephesinde harekete geçerek, 27 Ekim'de Yenişehir ve İnegöl'ü işgal ettiler.[51] Bu gelişmelerden bir müddet sonra Sevr'in uygulanması ile ilgili askerî çözüm çerçevesinde İtilaf Devletleri özellikle İngilizlerin desteği ile Ankara'ya karşı 6 Ocak'ta Yunan harekatı tekrar başlatıldı. Ancak Yunan kuvvetleri İnönü önlerinde, bir müddet önce Batı Cephesi Komutanlığına getirilmiş olan İsmet Paşa (İnönü) Komutasındaki düzenli ordu birliklerince durdurulduldular ve geri atıldılar. Bu gelişme üzerine Yunan Birlikleri taarruzdan önceki mevzilerine çekilmek zorunda kaldılar. Bu arada Yenişehir ve İnegöl tekrar Türk kuvvetlerinin denetimine geçti.[52]

Bundan sonra 23 Mart'ta Yunan kuvvetlerinin tekrar başlattıkları taarruzun, İnönü önlerinde Düzenli ordu birliklerince yine durdurulup mağlup edilmesi ve Yunanlıların tekrar eski mevzilerine çekilmek zorunda kalması ki, yine harekatın başlarında Yunan birliklerince işgal edilmiş olan İnegöl ve Yenişehir tekrar Millî kuvvetlerce geri alınmıştır,[53] bu gelişmelerin halk üzerinde olumlu tesir meydana getirip kendilerine güvenin artması ve Bursa'nın Millî Kuvvetlerce kurtarılması ümidinin doğması üzerine, Yenilgilerinin etkilerini kırmak ve Türkleri sindirmek maksadıyla, Bursa'daki işgâl yönetimi tutum ve davranışını değiştirerek, tekrar baskı uygulamağa yöneldi. Nitekim bu durum Yunan İşgâl komutanlığının, Bursa yerel ba-

49 İşgal tarihleri için bkz. Utkan Kocatürk, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi (1918-1938),** Ankara 1988 s. 198-199.

50 Gediz Taaruzu için bkz. Özalp, **a.g.e.**, c. 1 s. 164 v.d., Cebesoy, **a.g.e.**, s. 500, **Nutuk**, C.2, s. 497, **T.İ.H.** C.2, K.2 s. 318 v.d.

51 **T.İ.H.** C.2 K.2 S. 328-329.

52 Geniş bilgi için bkz. **Nutuk**, C.2, s. 547 v.d., Özalp, **a.g.e.**, C.1 s. 171, **T.İ.H.** C.2, K 3 s. 166 v.d., İsmet İnönü, **Hatıralar,** C.1, Yayına Hazırlayan, Sabahattin Selek, Ankara 1985 s. 240-245.

53 İkinci İnönü Muharebesi için bkz. **Nutuk**, C.2 s. 579-580, **T.İ.H.** C.2, K.3 s. 311 v.d., Özalp, **a.g.e.**, C.1 s. 175, İnönü, **a.g.e.,** C.1, s. 246 v.d.

Levent Şahverdi Arşivi

sınında yayınladığı bildirilerde açıkça görülmektedir. Bu bildirilerden anlaşıldığına göre ve önceki bölümde belirtildiği gibi işgalin ilk günlerinde uygulanan, ancak daha sonra yerel yöneticilerin girişimlerinin de etkisiyle biraz yumuşatılan, kente giriş ve çıkışları denetim altına alma ve Anadolu'nun iç kısımları ile yapılan ticareti kısıtlama uygulaması tekrar sıkı bir şekilde başlatıldı. Ayrıca casus arama bahanesi ile evlere baskınlar düzenleme, şüphelendikleri kişileri tutuklayarak, kendi göstermelik işgâl mahkemelerinde yargılayıp cezalandırma uygulaması başlatıldı. Nitekim bu şekilde Bursa İstinaf Ceza Mahkemesi başkanı Süleyman Vehbi, İstinaf Mahkemesi üyelerinden Selânikli Hakkı oğlu Edip, Göçmen İşleri Müdürlüğü memurlarından İstanbullu Mustafa oğlu İlhami, Emekli Teğmen (Yüzbaşı olması gerekir) Bursalı İsmail Hakkı, otelci Bursalı Mustafa oğlu Hacı Sadık, Eczacı Bursalı Mehmet Şükrü, Bursalı matbaacı Hacı Mehmet oğlu Refik, Bursa Belediye Kimyageri Afyonkarahisarlı Mustafa Hakkı ve Mümtaz Şükrü (Eğilmez) Beyler tutuklanıp Yunan Harp Divanında yargılandılar.[54] Bunlardan casusluk ve hıyanet suçlarıyla hüküm giyen Hancı sadık, Matbaa Müdürü Refik, Göçmen Dairesi Muhasebecisi İlhami, Emekli Yüzbaşı İsmail Hakkı, Eczacı Mehmet Şükrü ve Mahkeme üyelerinden Edip Beyler önce İzmir'e oradan da Atina'ya gönderildiler.[55] 9 Mart'ta ise casusluk yaptıkları gerekçesiyle daha önce Ziver Beyin yerine Valiliğe getirilmiş olan Vali Emin, Mektupçu Sadık Vicdanî ve Polis Müdürü Hüsnü Beyler ile daha bazı ileri gelen Bursalılar tutuklandılar. Bunlardan Vali, Mektupçu ve Polis Müdürü bir kamyonla Mudanya'ya, oradan da İstanbul'a gönderildi. Yerlerine yani Vali Vekâletine İstatistik Müdürü Osman, Polis Müdüriyeti Vekâletine İdare Kısım Başkanı Cemâl Bey getirildi. Bilahare Valiliğe Nafiz Bey getirilecektir. Yunanlılar bu şekilde davranmakla aynı zamanda kenti kendi bildikleri gibi yönetmek için Bursa'nın başındaki Türk Yöneticilerini sindirmek istiyordu.[56] Bu arada

54 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Eğilmez, **a.g.e.**, s. 70 v.d. ile 116 v.d., Hülâgü , **a.g.e.**, s. 181 v.d.

55 Eğilmez, **a.g.e.**, s. 119.

56 Eğilmez, **a.g.e.**, s. 85-89 ve Vali ismi için bkz. s. 99.

Levent Şahverdi Arşivi

Bursa'da bulunan Türk subayların ellerinde silah bulunan halkı çeteler halinde düzenleyerek, cephe gerisinde özellikle Yunanlıların ikmâl yollarını kesmekten çekindikleri için Müslüman halktan baskı yaparak tekrar silah toplamağa giriştikleri gibi resmi görevde bulunanlarla emekli subayları daha sıkı bir kontrole tabi tuttular. Nitekim bu doğrultuda 21 Mayıs 1921 de Yoldaş Gazetesinde 16 Mayıs tarihli ve Bursa Yunan Kuvvetleri Komutanı Albay İspartitos imzasıyla bir bildiri yayınlandı.[57]

Bunların yanı sıra Bursa ve çevresinde daha önce oluşumlarına göz yumdukları ve destekledikleri Rum ve Ermeni çeteleri terör hareketlerini tekrar yoğunlaştırarak, katıl ve yağma hareketlerine giriştiler. Bu şekilde Yunan kuvvetlerince göz yumulan ve desteklenen Rum ve Ermeni çeteleri, İşgalin başından olmak üzere ama yoğun olarak 1920 yılının son aylarından itibaren, Bursa'nın merkez köyleri, İnegöl, Orhangazi, Gemlik, Mudanya, Karacabey ve Mustafakemalpaşa kazalarıyla köylerinde estirdikleri terör ile büyük bir vahşet sergilediler. Girişilen bu terör sonucu adı geçen bölgelerde çok sayıda Müslüman katledildi veya sakat bırakıldı. Köyler yağmalanarak, yakılıp yıkıldı. Nitekim önüne geçilemeyen bu durumun önlenmesi için İstanbul Hükûmeti, İtilâf Devletleri Yüksek Komiserlerine olayları içeren bir raporla baş vurdu.[58] Ancak bu terör olayları işgâlin sonuna kadar devam edecektir.[59]

Diğer taraftan İnönü Muharebelerinde yenilen Yunanlılar, hem bu yenilgilerin olumsuz sonuçlarını gidermek, hem de Millî Kuvvetleri dolayısıyla Ankara'yı etkisiz hale getirip, Sevr Antlaşmasını kabul ettirerek uygulanmasına zemin hazırlamak için İngiliz Hükûmetinin özellikle Lloyd

57 Eğilmez, **a.g.e.**, s. 118-120.

58 **BOABEO** Umumi No: 349746.

59 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Hülagü, **a.g.e.**, s. 203 v.d., Talat Yalazan, **Türkiye'de Yunan Vahşet ve Soy Kırımı,** Ankara 1994 s. 79 v.d., Ayrıca bkz. Kayhan Sağlamer, "Anadolu'nun İşgâli ve Yunan Mezalimi Hakkında Müttefiklerarası Komisyonun Raporu" **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi** Sayı: 49 İstanbul 1971, **Arşiv Belgelerine Göre Balkanlarda ve Anadolu'da Yunan Mezalimi,** C.2, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yayını Ankara 1996, Mehmet Hocaoğlu, **Belgelerle Yunan Barbarlığı**, İstanbul 1985, Kadir Mısıroğlu, **Türk'ün Siyah Kitabı**, İstanbul 1966; **Anadolu'da Yunan Fecayinin Tafsilatı**, 'Kısım Matbuat ve İstihbarat Matbuası Ankara 1338; **Türkiye'de Yunan Fecayii** , 2. Kitap Dahiliye Nezareti Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi yayını İstanbul 1337.

Levent Şahverdi Arşivi

George'nin desteği ile Anadolu'daki kuvvetlerini yeni birliklerle takviye edip,yeniden taarruza geçme kararı verdiler. Taarruz hazırlıkları sırasında, hazırlıkları denetlemek ve taarruzu başlatmak üzere Yunan Kralı Konstantin beraberinde Başbakan Gunaris, Harbiye Nazırı Teotekis ve bazı generallerle üç Prensi olduğu halde 12 Haziranda İzmir'e geldi.[60] Bir müddet burada kalan heyet Temmuz'da Uşak'a hareket etti. 8 Temmuz'da umumi taarruz için cephenin muhtelif yerlerinden ileri harekat başlatıldı. 10 Temmuz'da ise Yunan kuvvetleri tüm cephe boyunca genel taarruza geçtiler.[61] Eskişehir, Kütahya ve Afyonkarahisar'ı ele geçirdiler. Bilahare 28 Temmuz'da Kütahya'da toplanan Kral Konstantin ve Başbakan Gunaris'in de katıldığı savaş meclisinde, Ankara üzerine taarruza geçme kararı alındı.[62] Bu sırada Sakarya'nın doğusuna çekilen Türk kuvvetlerine karşı, 13 Ağustos'ta Yunan ileri harekatı başlatıldı. Bilahare 23 Ağustos'ta Sakarya önlerine gelen Yunan Kuvvetleri ile Türk Birlikleri arasında Sakarya Meydan Muharebesi başladı.[63]

Sakarya'da Türk kuvvetleri ile Yunanlılar arasında şiddetli çatışmalar devam ederken, 4 Eylül'de Yunan Kralı Konstantin Bursa'ya geldi. Gayesi, 26 Haziranda Millî kuvvetlerin taarruzu sonucu Yunan kuvvetlerinin 28 Haziran'da boşaltmak zorunda kaldığı İzmit ve çevresini tekrar işgal etmek üzere başlatılacak harekatı idare etmekti.[64] Ancak bu sırada 5 ve 6 Eylül günleri Sakarya'da Yunan taarruzu Türk kuvvetlerince kırıldı. Bilâhare Türk kuvvetleri 10 Eylülde karşı taarruzda bulundu. 13 Eylülde de Sakarya'nın doğusu Yunan kuvvetlerinden temizlendi. Hatta Eskişehir'e doğru çekilmekte olan Yunan kuvvetlerini Sakarya'nın batısına geçen Türk kuvvetleri takibe aldı. Yunan kuvvetleri geri çekilirken İnönü Savaşlarında da olduğu gibi köyleri ve kasabaları yakıp yıkmaktan da geri kalmıyorlar-

60 Kocatürk, **a.g.e.**, s. 260, Bilal Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk**, C. 3, Ankara 1979 s. 385 ve 393, Özalp, **a.g.e.**, C.1, s. 180.

61 **Nutuk**, C.2, s. 608, Özalp, **a.g.e.,** C.1, s. 181, Fahri Belen, **Askerî, Siyasal ve Sosyal Yönleriyle Türk Kurtuluş Savaşı,** Ankara 1973 s. 328 v.d., İnönü, **a.g.e.**, C.1, s. 254-259.

62 Belen, **a.g.e.**, s. 345 , İnönü, **a.g.e.**, C.1, s. 254-256, Kocatürk, **a.g.e.**, s. 272.

63 İnönü, **a.g.e.**, C.1, s. 259 v.d., Belen, **a.g.e.**, s.345 v.d., Özalp, **a.g.e.,** C.1, s. 189 v.d., **Nutuk,** C.2, s. 615 v.d.

64 Hülagü, **a.g.e.**, s. 176, Yüceer, **a.g.e.**, s. 96-98.

Levent Şahverdi Arşivi

dı.[65] Bu gelişmeler sırasında yukarıda belirttiğimiz gibi Bursa'da bulunan Konstantin, 15 Eylül'de Bursa'da Toplanan Yunan Savaş Konseyi'nin yenilgiyi kabul etmesinden sonra 24 Eylül'de Yunan ordusuna teselli eden ve moral vermeğe çalışan bir beyanname yayınladı. Arkasından 26 Eylül'de Atina'ya dönmek üzere Bursa'dan ayrıldı.[66]

Cephelerde olaylar bu şekilde gelişirken, Bursa merkez köyleri ile kaza ve köylerinde yukarıda sözünü ettiğimiz Rum ve Ermeni çetelerinin Türklere karşı katil ve yağma hareketleri devam etmekteydi. Bunun sonucunda çok sayıda Müslüman katledilmiş, köyler yağmalanmış ve yakılıp, yıkılmıştır.

Yunanlılar, Birinci ve İkinci İnönü savaşlarından sonra, Eskişehir ve Kütahya savaşlarını kazanmaları üzerine Sakarya Savaşı sonuna kadar tutumlarını çok sertleştirmişler ve yukarıda belirtildiği gibi tutuklamalara girişmişlerdi. Bu tutumlarını Sakarya Savaşından sonra da devam ettireceklerdir. Ayrıca Eskişehir- Afyon hattının gerisindeki kısımda tutunup kalabilmek için Adalar'dan ve Yunanistan'dan Rum göçmenleri getirme çabası içine girmişlerdi.[67]

Diğer taraftan Yunanlılar, Bursa'ya 1921 Ekim ayında üstün yetkili komiser olarak Aleksandır İzvolo adında bir siyasi vali gönderdiler. Bu kişinin 27 Ekim'de İntibah gazetesinde görev ve amacını ortaya koyan, aynı zamanda talepleri içeren, yerel gazetecilerle yaptığı bir görüşmesi yayınlandı. Adı geçen kişi aynı zamanda İzmir'de bulunan Yunan Yüksek Komiserinin vekiliydi.[68] Yunanlılar, Sakarya Savaşı sonrasında Bursa'da yeni tutuklamalara giriştiler. Bu tutuklananlar arasında Yunan taarruzu sonucu cephenin Eskişehir'den Anadolu'nun ortalarına doğru kayması sebebiyle Bursa'daki haber alma hizmeti eski önemini kaybetmiş, ancak bu işin

65 Sakarya muharebeleri hakkında geniş bilgi için bkz. Özalp, **a.g.e.**, C.1, s. 192 v.d., **Nutuk,** C.2, s. 617 v.d., İnönü, **a.g.e.**, C.1, s. 259 v.d., Belen, **a.g.e.**, s. 350 v.d.

66 Hülagü, **a.g.e.**, s. 177; Yüceer, **a.g.e.**, s. 96-98; Kocatürk, **a.g.e.**, s. 290, **T.İ.H.**, C.2, K.5, k (kitap) 2, s. 359.

67 Eğilmez, **a.g.e.**, s. 146.

68 Eğilmez, **a.g.e.**, s. 142-146.

Levent Şahverdi Arşivi

devam etmesi için Sakarya Savaşı sıralarında cepheden gönderilen Yüzbaşı Tahir de vardı. Yunanlılar tutuklulara işkence de yapmaktaydılar.[69]

Bunların yanı sıra Yunan işgal yönetimi Bursa'da tam denetimi sağlamak üzere şehre giriş çıkışları tekrar sıkı bir şekilde kontrole aldıkları gibi, ev ve dükkanlarda akşam yediden sabaha kadar olmak şartıyla fener yakma zorunluluğu getirerek, bu şekilde baskıyı arttırıp kendilerine karşı oluşabilecek propaganda ve hareketleri engelleme çabası içine girdiler. Ayrıca her türlü haberleşmeye sıkı bir sansür koydular. Bu arada İstanbul'da çıkan ve Millî Kuvvetleri destekleyen Tasvir-i Efkâr, Akşam, İleri, İkdam gibi gazetelerin de Bursa'ya girişini yasakladılar.[70] Ayrıca Yunanlılar Türk savuma gücünü kırmak için İzmir'de basılıp kendi uçakları aracılığı ile cephelere attıkları bildirileri Yunan bölge Komutanı Tuğgeneral Yuvanis Striftos'un emriyle Bursa'daki yerel gazetelerde de yayınlattırıldı. 7 Aralık'ta Yoldaş-İntibah gazetesinde yayınlanan bu bildiride "Her kim Millî Kuvvetlerden kaçarak bizim kuvvetlerimize teslim olursa hemen serbest bırakılarak kendi ülkelerine gönderilecek ve önceden olduğu gibi tutsak işlemi yapılmayacaktır. Tüm işgalimiz altında bulunan kent ve köy halkınca bilinmesini isterim. Yukarıdaki genel karargâh emrinin bütün asker ve inzibat kuruluşları aracılığı ile tüm bölgedeki topluma bildirilerek gazetelerle yayınlanmasını emrediyorum." Denmekteydi.[71] Bu şekilde Bursa bölgesindeki Türk savunma gücü kırılmak istenmekteydi.

Diğer taraftan bütün bunlara rağmen Millî kuvvet yanlıları Bursa'da faaliyetlerini sürdürmekteydiler. Nitekim Sakarya Savaşı sonrasında Bursa'da eski Bursa mebusu Senih Beyin girişimiyle gizli bir Millî teşkilat oluşturuldu. Jandarma Komutanı Hasan Bey, o zaman silahla dağa çıkmış olan püskülsüz İsmail Abdülrezzak çetesini bu kuruluşa kattı. Bu kuruluşun amacı Yunanlılar buradan giderken Bursa'yı korumak, çapulculara meydan vermemek ve Yunanlıları arkadan vurmaktı.[72]

69 Eğilmez, **a.g.e.**, s. 108-111.
70 Daha geniş bilgi için bkz. Eğilmez, **a.g.e.**, s. 121 v.d.
71 Eğilmez, **a.g.e.**, s. 125-129.
72 Eğilmez, **a.g.e.**, s. 108-110.

Levent Şahverdi Arşivi

Sakarya Savaşı'ndan sonra Yunanlılar artık Anadolu'da kolay tutunamayacaklarının farkına varmışlar ve bunun bunalımı içine girmişlerdi. Ayrıca Yunanistan'daki politik gelişmeler, parti çekişmeleri ordu içine kadar yansımıştı. Yüksek komuta kademelerindeki sık sık değişiklikler ordudaki huzursuzluğu arttırmaktaydı. Böyle bir ortamda Yunanlıların Anadolu'dan çekilmek zorunda kalacakları veya Millî Kuvvetlerce atılmaları ihtimaline karşı İzmirli Rumlar tarafından oluşturulan ve Yunanistan'dan önemli ve etkili çevrelerce destelenen Küçük Asya Hareketi adlı bir teşkilat Batı Anadolu'da İzmir merkezli bir İyonya Devleti kurma çabası içine girdi.[73]

Diğer taraftan Yunanlılar Anadolu'daki Millî Direnişi sabote etmek için Türk Yurdunu bölmeyi amaçlayan girişimlerde bulundular veya bu tip girişimleri desteklediler. Nitekim bu sırada yani 1921 Aralık ayında, daha önce gizli olarak kurulmuş olan "Anadolu Cemiyeti" adlı anti-Kemalist cemiyet üyeleri, Bursa merkezli "Batı Anadolu Özerk Devleti" kurmak için İstanbul'daki Yunan siyasi temsilcisi Triandafilakos'la temasa geçtiler. Yunanlılar konuyla ilgili ayrıntıların yazılı olarak bildirilmesini isteyince, Cemiyetin teklifleri yazılı olarak tespit edildi. Bilahare metin 11Aralık1921 de Yunan siyasi temsilciliğine sunuldu. Buna göre Bursa'da Ankara Hükûmetine rakip "Batı Anadolu Hükümeti" kurulacak, bu Hükümet Sultana da son derece gevşek bir şekilde bağlı kalacaktı.[74] Bu konuda İzmir'de de toplantılar düzenlendi. Ayrıca konu ile ilgili Bursa'da da girişimler oldu. Nitekim bu doğrultuda Belediye Başkanı odasında toplanan Bursa'nın bir kısım ileri gelenleri müteşebbis heyet oluşturdular. Yunan Jandarma Komutanı Papa Argiri'nin emir ve komutasıyla Belediye önünde toplattırılan bir kısım halka Müteşebbis Heyetten Evkaf Müdürü İsmail Hakkı, İngiliz ve Yunanlıları öven ve Ankara Hükümetine karşı ağır suçlamalar içeren bir nutuk verdi. Bilahare önceden hazırladıkları telgrafları birkaç kişiye imza ettirerek arabalarla Yunan Bölge Komutanı İzavolos'a götürdüler.[75] Bu girişimler Patris Gazetesi'ne "Batı Anadolu'nun Yunan iş-

73 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Adnan Sofuoğlu, "Yunanlıların Batı Anadolu'ya Yerleşme Girişimleri (İlhak Çabaları) ve İyonya Devleti Macerası", **Meslek Hayatının 25. Yılında Prof. Dr. Abdulhâlûk M. Çay Armağanı**, C.2, Ankara 1998 s. 867 v.d.

74 Sofuoğlu, a.g.m. s. 867-868.

75 Konuyla ilgili bilgi ve teşebbüsün içinde yer alan isimler için bkz. Eğilmez, **a.g.e.**, s. 152-154.

Levent Şahverdi Arşivi

gali altında bulunan Balıkesir, Bandırma, Erdek, Gönen, Payas, Kirmasti (Kemalpaşa), Karacabey, Bursa, İnegöl, Yenişehir, Aydın, Eskişehir, Kütahya, Afyon, İzmit, Adapazarı, Hendek, Düzce ve Bolu gibi şehirlerinde bulunan tüm Çerkezlerin delegeleri İzmir'de toplanarak, Çerkezlerin varlık ve haklarını koruyabilmek için Yunan ulusu ile birleşmeyi kararlaştırarak düzenledikleri bildiriyi İzmir Baş komiserliğine, büyük devletlere ve diğer Avrupalılara gönderme kararı almışlardı. 1921 tarihli bildiri Adapazarı delegesi, Meclis Kurulu Başkanı Bağ Dalvişan imzasını taşımaktadır." Şeklinde yansıdı.[76] Bilahare bu konuda pek çok yazışma oldu. Ancak düşüncenin gerçekleştirilmesi yönünde herhangi bir adım atılmadı.[77]

Diğer taraftan Bursa'da Yunan işgâl yönetiminin baskıları da devam etmekteydi. 20 Ocak 1922 de Askeri İdare Komutanı General Striftos Yuvanis yayınladığı bildiriyle, Bursa'dan Eskişehir'e ve diğer bölgelere gönderilecek ticari eşyalar için vesika alınması ve vesikaların askerî idarece kontrolü zorunluluğu getirildi. Buna uymayanların cezalandırılıp hapsedileceği belirtildi. Nihayet Yunanlıların Bursa'da gerçekleştirdiği son tutuklamalar da Ağustos 1922 ortalarına doğru gerçekleştirildi.[78]

Bursa'nın İşgâlden Kurtarılışı ve Sonuç

Bölgede yukarıda anlatılan gelişmeler yaşanırken Ankara Hükümeti büyük bir gizlilik içinde taarruz hazırlıklarını sürdürüyordu. Nihayet siyasi ve askerî hazırlıklarını tamamlayan Türk Ordusu 26 Ağustos 1922 de Yunanlılara karşı büyük bir taarruza geçti. Harekât hızlı bir şekilde Türk Kuvvetlerinin kesin zaferine doğru gelişti. Yunan ordusu dağınık bir şekilde geri çekilmeğe başladı. Bu gelişme karşısında Yunan işgâl bölgesindeki Rumlar korkuya kapılmıştı.[79] Bu durum Bursa'da da kendini gösterdi. Yunanlılarda gizlenemeyen bir telaş belirdi. Şimdi Hristiyanlar çok düşün-

76 Eğilmez, **a.g.e.**, s. 133-134.

77 Ayrıca konuyla ilgili bilgi için bkz. Bilâl N. Şimşir, **İngiliz Belgeleriyle Sakarya'dan İzmir'e (1921-1922),** Ankara 1989 s. 294, Bilge Umar, **İzmir'de Yunanlıların Son Günleri**, Ankara 1974 s. 246-247.

78 Eğilmez, **a.g.e.**, s.137 ve 146.

79 Büyük Taarruz hakkında geniş bilgi için bkz. Özalp, **a.g.e.**, C.1 s. 227 v.d., **Nutuk**, C.2, s.674 v.d., İnönü, **a.g.e.**, C.1, s. 283 v.d., **T.İ.H.** C.2, K.6, k.1, s. 89 v.d.

Levent Şahverdi Arşivi

celi ve kuşkulu görünmekte, Ermeni ve Rum kiliselerinde sık sık toplantılar yapılmaktaydı. Bu arada Bursa'da özellikle Eskişehir ve Bilecik yönlerinden gelen göçmenler ve çeteler yayıldı. Şehirde telaş ve kargaşa hakimdi. Alttan alta sürdürülen bir sinsi söylenti de Bursa'da Rum ve Ermeniler arasında panik ve göç başlattı ki, Yunan yöneticiler onları Mudanya ve Gemlik'e doğru yönelttiler.[80]

Büyük Taarruz başladığında Bursa bölgesindeki Yunan mevzileri Gemlik Körfezi Kumla İskelesi'nden İznik Gölü'ne dayanmakta, buradan da İznik Gölü doğusundan olmak üzere, Bilecik, Söğüt, Bozdağ'ın da doğusundan geçerek Alaçam, Alkin'e kadar uzanmaktaydı. '6 Ağustos'ta Gemlik, Orhangazi, İznik, Bilecik hattında Türk Birlikleri Yunan Birlikleri ile temas halindeydi. 29-30 Ağustos gecesi Kocaeli Gurup Komutanlığı'na bağlı birlikler Bursa üzerine taarruz etmek üzere yürüyüşe geçti. Bu sırada Eskişehir bölgesindeki Yunan birliklerinde geri çekilme işaretlerinin görülmesi üzerine 31 Ağustos günü Batı Cephesi Komutanlığı Kocaeli Gurup Komutanlığı'ndan Orhangazi'yi hızla aşarak Bursa'ya varmasını ve Bursa ile İzmir arasındaki harekat yollarını kesmesini ve Yunan kuvvetlerinin yürüyüşünü durdurmasını istedi. Diğer taraftan bu sırada Yunan birlikleri Trakya'dan getirilerek Gemlik'e çıkarılan Yunan Piyade birlikleri ile takviye edildiler.

Nihayet Türk kuvvetleri ile Yunan birlikleri arasında meydana gelen şiddetli çarpışmalardan sonra Millî Kuvvetler 6 Eylül'de Yenişehir ve İnegöl'e 10 Eylül'de Orhangazi ve Bursa'ya 11 Eylül'de de Orhaneli'ne girdiler. Bu gelişmeler olurken 11 Eylül'de Gemlik'teki Yunan birlikleri kıyıyı takiben Mudanya'ya doğru çekildiler. Bilahare 12 Eylülde Millî Kuvvetler Gemlik ve Mudanya'ya girerek, burada 2. Yunan Tümeni esir alındı.[81] Ancak Türk kuvvetleri karşısında tutunamayıp mağlup olarak işgal ettikleri bölgelerden bozgun halinde geri çekilen Yunanlılar diğer bölgelerde olduğu gibi Bursa ve çevresindeki yerleşim birimlerinde bu sefer önce-

80 Eğilmez, **a.g.e.**, s. 146-147.

81 Bölgedeki harekatın gelişmesi ve çarpışmalarla ilgili Geniş bilgi için bkz. Hülagü, **a.g.e.**, s. 255 v.d., Eğilmez, **a.g.e.**, s. 146 v.d.

Levent Şahverdi Arşivi

kilere nazaran daha geniş boyutlu yakıp yıkma, yağma ve katliama giriştiler, köy ve kasabalarda büyük tahribat yaptılar.[82]

Cephelerde bu gelişmeler olur ve Yunanlılar Bursa'dan çekilirken şehri onlardan teslim alıp bilahare zorunlu olarak Millî Kuvvetlere teslim etmek üzere 10 Eylül sabahı Mudanya'dan Fransız, İtalyan ve İngiliz generalleri otomobillerinde kendi bayrakları olduğu halde gelmişlerdi. Derhal bu heyet Belediyede Vali Nafiz bey ile Belediye Başkanı Zıya Bey'in de katılımıyla bir toplantı yaptı. Toplantıda Türk Ordusuna gönderilecek heyetin hazırlanması istendi. Bilahare İtilaf Devletleri Subayları yarım saat sonra bir emir subayı ile otomobil göndereceklerini söyleyerek toplantıdan ayrılıp, Madam Brot Oteline gittiler. Bu durum üzerine Vali ve Belediye Başkanı Mümtaz Şükrü Beyi çağırarak, Ona durumu açıklayıp Ondan bu işte görev almasını istediler. Kendisine, Kendisi ile birlikte Müftü Ahmet Efendiyi İtalyan Generalinin arabası ile Generalin yaverinin de yanlarında olduğu halde şehre yaklaşmakta olan Türk Ordusuna göndereceklerini söylediler. Mümtaz Şükrü Bey de bu görevi kabul etti. Ancak Mümtaz Şükrü Bey ve Müftü Ahmet Efendi Belediyede bekledikleri halde kendilerine söylendiği gibi ne otomobil ne de İtalyan Generalinin emir subayı geldi. Adı geçen kişiler Belediyede beklerken, Belediyenin etrafı Bir kısım Yunan birliklerince sarıldı. Esasında Yunan birlikleri Kentin birçok bölümlerini ateşe vererek Mudanya istikametinde Marmara yönüne çekilmekteydi. Şehirde bu gelişmeler olurken Yukarıda belirtildiği gibi Millî Kuvvetler Bursa'ya girmişlerdir. Böylece Bursa işgalden kurtulmuş oluyordu ki, Bursa halkı çok büyük bir heyecan ve sevinç coşkunluğu içinde sabahlara kadar bu kurtuluşu kutladı.[83]

Bilâhare Bursa'da Millî Kuvvetlerin tam kontrolü sağlandıktan sonra, Yunan işgalinden kurtarılmış olan kentlerde görev yapmakta olan ve yeniden atanmaları Büyük Millet Meclisi ve Hükûmetinin kararına bağlı olduğu için tüm görevlilere işten el çektirildi. Bilahare 11 Eylül günü Merkez

82 Yunanlıları geri çekilirken Bursa ve çevresinde yaptıkları zülüm ve tahribat ile ilgili geniş bilgi için bkz. Hülagü, **a.g.e.**, s. 314 v.d. Eğilmez, **a.g.e.**, s. 157-159, Yüceer, **a.g.e.**, s. 131 v.d.

83 Eğilmez, **a.g.e.**, s. 148-151, Ayrıca Bursa'nın kurtuluş süreci için bkz. Yüceer, **a.g.e.**, s.117 v.d.

Levent Şahverdi Arşivi

Komutanlığı görevini alan Yarbay Mustafa Nuri Beyin emriyle acele olarak geçici bir hükûmet kuruldu. Bu doğrultuda Avukat Numan Bey Vali vekilliğine, Mümtaz Şükrü Bey ise Polis Müdürü Vekilliğine getirildi. Aynı şekilde Hakim, Ziraat Müdürü ve Ziraat Bankası Müdürünün yerlerine de vekilleri atandı. Bu arada Kendi ifadesiyle kadro yetersizliğinden dolayı Kentte asayişi sağlayamayan Mümtaz Şükrü Bey yirmi dört saat sonra görevinden ayrıldığından yerine Avukat Kâzım Azamet Bey getirildi.[84]

Böylece Kentte denetim tam olarak Millî Kuvvetlerin dolayısıyla Ankara Hükümetinin eline geçmiş oluyordu. Aynı zamanda Bursa takriben yirmi altı ay süren Yunan işgalinden, dolayısıyla baskı, kaos, anarşi ve Rum ve Ermeni teröründen kurtulmuş oluyordu. Tabi ki bu arada Yunanlıların Batı Anadolu'ya yerleşme çabaları, yani Batı Anadolu'yu ilhaka yönelik (Enosis) politika ve girişimleri de tarihe gömülüyor ve büyük bir hayal sona eriyordu.

84 Eğilmez, **a.g.e.**, s. 151 ve 158.

Levent Şahverdi Arşivi

MİLLÎ MÜCADELE'DE VE CUMHURİYETİN İLK DÖNEMİNDE PROPOGANDA VE TANITIM ÇALIŞMALARI

Yrd. Doç. Dr. Fahri SAKAL*

ÖZET

Osmanlı Devletinin, dağılma döneminde, bu süreci hızlandırmak ve topraklarını paylaşmak için Batı ülkelerinde yapılan faaliyetlerden biri de Osmanlı Devletinin aleyhinde yapılan propagandalardı. Bu dönemde çok güçlü bir anti -Türk kampanya ve iftiralar batı basınına hakim durumdaydı. Bunun karşısında çok güçlü tanıtım ve propaganda ile durulabileceğini gören Millî Mücadeleci kadro ve Mustafa Kemal Paşa (Atatürk), Anadolu Ajansı, Basın Yayın Genel Müdürlüğü, Diyanet İşleri Başkanlığı ve din adamları gibi propaganda kabiliyeti bulunan her çeşit kişi ve kurumu harekete geçirdi. Propaganda ve tanıtım, Atatürk'e göre ordudan daha önemliydi

Anahtar Kelimeler

Osmanlı Devleti, Propaganda, Batı Basını, Millî Mücadele, Mustafa Kemal Paşa.

* Ondokuzmayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

Levent Şahverdi Arşivi

ABSTRACT

The European Powers acted in different ways to bring about the end of the Ottoman Empire in order to get a portion. Propaganda was an important part of this campaign aimed at dismembering the empire. Therefore, the western media covered frequently strong comments degrading the Turkish Administration. Faced with this, the leader of the national movement Mustafa Kemal Paşa took some measures through Anatolian Agency, the Directorate General of Press and Information with regard to media, and the Directorate of the Religious Affairs as well as persons with special abilities on propaganda to publicize the aims and program of the government in Ankara. According to Atatürk, propaganda activity was much more important than the military activity.

Key Words

Ottoman Empire, Propaganda, Western Media, National Movement, Mustafa Kemal Pasha.

Levent Şahverdi Arşivi

Millî Mücadele'nin başlangıç döneminde ve bütün safhalarında Türkiye'nin içinde bulunduğu yalnızlık halini ve tanıtıma olan ihtiyacını bugün herkes bilmektedir. Dışarıda Şark Meselesi'ni kendi çıkarları doğrultusunda çözmeyi düşünen ve bu sebepten dolayı yıllardan beri yapageldikleri Türkiye'nin taksimi plânlarının sonuncusu olan Sevr Anlaşması'nı uygulamayı isteyenler ve bazı azınlıkların Batı ülkelerindeki lobi çalışmaları, içeride kimi İngiliz muhibbi, kimi saltanat veya hilâfet yanlısı, kimi de şahsî çıkarları doğrultusunda çetecilik yapan kişi ve gruplar vardı. Din, mezhep ve etnik farklılık esası üzerine bölücü ve kışkırtıcı faaliyetler, mesela misyoner okullarının çalışmaları, sözde bilimsel faaliyetler, yalan haberler ve her türlü anti-Türk kampanyalar hızla devam ediyordu.

Bütün bunlardan dolayı, Millî Mücadele esnasında ve cumhuriyetin ilk yıllarında halkın gönlünün alınıp idareye desteğinin arttırılması için "tenvir ve irşadı" elzem görüldüğünden, bu konuda bir çok çalışmaların yapıldığı biliniyor. Başlangıçta bu çalışmaları Ankara'ya destek için yapan Millî Mücadeleciler daha sonra, inkılapları ve cumhuriyeti yerleştirmeyi de düşünmüşlerdi. Ancak bazı icraatları görünce bu kadarla yetinmek istemediklerini, Türkiye halkını çağdaş(muasır) ve medenî bir seviyeye getirmeyi de gaye edindiklerini anlıyoruz. Halkın "Tenvir ve İrşadıyla" bir taraftan vatan müdafaası için seferber olması sağlanırken, diğer taraftan da ümmet kimliğinden yeni bir Türk kimliğine kavuşturulması ve bütün bunların hem içeride, hem de dışarıda çağdaş bir tanıtım ve propaganda atağı ile başarılacağının düşünüldüğü bellidir.

Osmanlının zayıflamasıyla birlikte, dışarıdan Batılı çevrelerin desteği ve içeriden –özellikle-patrikhanenin çalışmalarıyla Hristiyan tebaada ayrılık fikirlerinin güçlendiğini ve uygun zamanları buldukça da bir bir imparatorluktan ayrıldıklarını biliyoruz. Ancak bu başlangıçta sadece Hristiyanlara münhasır bir akım sanılırken, daha sonra Müslüman tebaayı da etkilemiş, hatta Arnavut ve Arap gibi halklardan başka doğrudan Türklere de sirayet eden bir propaganda fırtınasına dönüşmüştür. Tabii Türkler devletten ayrılmayı değil, çöküşü durdurmayı hedef alıyorlar, bunun için partiler ve gruplar halinde teşkilâtlanıyorlardı. Subaylar arasında İttihatçı-İtilâfçı

Levent Şahverdi Arşivi

v.s. parti kavgaları yapıldığı yetmiyormuş gibi bir de alaylı-mektepli husumeti adeta millî birlik ülküsünü dinamitliyordu. O yılların basınında bazı aydınların ve Atatürk'ün bu "daü'l-fırka" felaketini hüzünlü ifadelerle anlattıklarını biliyoruz[1].

Aynı problem Millî Mücadele döneminde artarak, karşımızda aşılması zor bir engel haline gelmiştir. İkinci bir İttihatçı maceraperestliği ve Anadolu'nun da elden çıkmasına müncer olacak bir hareket olarak gösterilmeye çalışılan Millî Mücadele'ye, hem İtilâfçılar, hem de İstanbul'daki diğer bazı çevreler karşı çıkıyordu. I. Dünya Harbi bitmiş, İttihatçılar kaçakları oynuyor, hepsi canını koruma derdine düşmüş... Bu ortamda Hınçak ve Taşnak Partilerinin mensupları başta olmak üzere "*Ermeni Tazıları*"* öyle bir Türk avına çıkmışlardı ki, Türk politikacıları tehditler alıyor, takib ediliyor ve öldürülüyorlardı. Üstelik katiller korunuyor, İngiliz askerî savcıları suçluların beraatını isteyebiliyorlardı[2]. O dönemin süper gücü olan İngiltere, propaganda teşkilâtlarına, "*Bizim Orta Doğu politikamız Türk düşmanlığı üzerine kurulmuştur. Türk'ün itibarını yükseltip, Ermeni'nin kredisini düşürecek hiçbir şeye izin vermeyin*" diye talimat verebiliyordu[3]. Bütün bunlar bizim şiddetli bir karşı propaganda hareketine ihtiyacımız olduğunu göstermekte idi.

Ayrıca gerek hilâfet, gerekse diğer dinî-tarihî kurum ve zihniyetlerin kaldırılması sebeplerini halka iyi anlatmak, asırların verdiği alışkanlık ve

---

1 Fahri Sakal, "*Ağaoğlu Ahmed'in Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya Harbleri Esnasında Kaleme Aldığı Birlik Beraberlik Yazıları*", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**,C. XI, S.33, s.699 vd: Burada Atatürk'ün, Trablusgarp'tan Türkiye'deki bir arkadaşına yazdığı mektupta, millî birlik içinde olamayışımız yüzünden "koca Osmanlı Devletinin" yıkılmasına sebep olacağımızı bir kahin gibi önceden gördüğünü okuyoruz. Ayrıca bak. İbnülemin M. Kemal İnal, **Son Sadrazamlar**, İst.,1965, s.1871-1872.

* Mütareke döneminde İttihat ve Terakki mensupları ile bazı sivil ve asker şahıslar "Ermenilere ve İngiliz savaş esirlerine karşı insanlık suçu işlemek" gibi bir isnat ile karşılaşmışlar ve bunların içinden yakalananlar bilindiği gibi Malta'ya sürülmüşlerdi. Malta'dan serbest bırakılınca bazıları yurda dönmüş, bir kısmı ise Avrupa ülkelerine yayılmışlardı. İşte bu kişilerin peşine düşen Ermenilere Türk aydınları tarafından bu "tazı" yakıştırması yapılmış, bilindiği üzere Sait Halim, Talat ve Cemal Paşalar bu süreçte katledilmişlerdir.

2 Azerî bakanlardan Behbut Han Cevanşir'in öldürülmesi, tam bir Türk düşmanlığı örneğidir. Katil, İngiliz işgal kuvvetleri askerî savcısı tarafından haklı bulunmuş, katilin beraatını bizzat savcı istemiştir. Bakz.Fahri Sakal, **Ağaoğlu Ahmed Bey**, Ankara 1999, s.37.

Levent Şahverdi Arşivi

kutsallık inancından dolayı halkın bu kurumlara bağlılığını birilerinin istismar etmesini de önlemek gerekiyordu. Millî Mücadele' de bundan dolayı bir fetvalar savaşının yapıldığını kamuoyumuz bilmektedir.

Millî Mücadeleciler hem haklı davalarını Türk ve dünya kamuoyuna doğru olarak duyurup destek almak için, hem de Türk halkını millî bir kimlik etrafında birleştirmek gayesiyle bir dizi tedbirler ittihaz etmişlerdir. Bunları şu şekil maddeler halinde sınıflandırabiliriz:

1-Halkın dinî-manevî duygularına hitap edilmiştir. (Fetva ve vaazlar).

2-Aydınlardan ve din adamlarından oluşan tenvir ve irşat heyetleri ile millî dava halka anlatılmaya çalışılmıştır.

3-Basın-yayın faaliyetleri ile tanıtım yapılmıştır.

4-Propaganda amaçlı faaliyetlere önem verilmiştir.

5-Millî kimliği belirleyen unsurlardan dil, din, tarih, musiki gibi değerler de kendilerince, işlenerek yeni bir halk "yaratmaya" çalışılmıştır.

Halkın Dini Duygularından İstifade

Bu kadar tanıtım ve kendini kabul ettirme problemi içinde bulunan Ankara yukarıda anlatılan tedbirleri bir bir uygulamaya koymuştur. Bunların içinde en fazla halkın dinî duygularına hitap etmekle başarılı olacaklarını düşünmüşlerdir. İstanbul hükümetlerinin Dürrizâde fetvalarına karşılık, Rıfat Börekçi ve Anadolu'nun muhtelif yerlerinde 160 civarında müftü Millî Mücadele' den yana fetvalarla halkı din ve devlet yolunda birleştirmeye çalıştıkları biliniyor.[4]

---

3 Bakz. Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, TTK Bas. Ankara 1984, s.47. Burada bir İngiliz itirafı: "Türkün başı felaketten kurtulmayan, asil bir insan olduğu itikadını öldürmek çok güç olmuştur." Sir Mark Sykes ve A. Toynbee'nin dünya kamuoyunda "anti-Türk" anlayışı güçlendirmeye yönelik fikirleri için ayrıca bak. K.Tuncer Çağlayan, "*Büyük Ermenistan Projesi ve İngiltere*" **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.XV, Temmuz 1999,S.44, sayfa, 516-517.

4 Bu konuda geniş bir bibliyografya oluşmuş durumdadır. Son yapılan bazı araştırmalar: Bayram Sakallı, "Millî Mücadele'de Ankara'da Yayınlanan Fetvanın Millî Birlik ve Beraberliği Sağlamadaki Önemi", **Türk Kültürü Araştırmaları,** C.XXV/2; aynı yazar, **Ankara ve Çevresindeki Millî Faaliyetler**, Ank.1988; aynı yazar **Millî Mücadele'nin Sosyal Tarihi**, İst.1997, s.309-321; Ali Sarıkoyuncu, **Millî Mücadele'de Din Adamları I**, Ankara 1995; Kemal Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, s.53.

Levent Şahverdi Arşivi

Ağaoğlu Ahmet daha cumhuriyet idaresinin kurulmasından önce din adamlarının halkı eğitmesi gerektiğini anlatan bir yazı kaleme almış ve Batıda ruhanilerin hiç boş durmadan insanlara her türlü yardımı yaptıklarını ifade etmiştir[5]. Malta'da sürgünde iken yazdığı Üç Medeniyet'de de hutbeler, mev'ızeler, mevlid ve ilâhîlerin halkın anlayacağı bir Türkçe ile yazılması ve okunması durumunda tam bir huşu ve vecd hali ile dinleneceğini ve ahalinin eğitilmesinde çok tesirli olacağını ifade etmiştir.[6]

Ankara'da TBMM hükûmetiyle başlayan ve cumhuriyetle devam eden dönemde de din adamlarından bu doğrultuda faaliyet ve hizmetler beklenmekte idi. Diyanet İşleri Reisi Rıfat imzasıyla müftülere gönderilen yazılarda vaizlerin dinî, içtimaî, sa'yî, ahlakî, ticarî, sınaî, ziraî v.s. sahalarda halkı sade bir dille aydınlatmaları, bunu yapamayacakların başkanlığa bildirilmesi ve her ay verilecek vaaz konularının vukuat cetvelleriyle bildirilmesi istenmiştir[7]. Buradan anlaşılıyor ki, Ankara, hutbeleri bir millî dava propaganda aracı olarak kullanıyordu. Ancak bu aracı sadece Ankara'nın kullanmadığını, başkalarının da bu işi düşündükleri bellidir. Mesela Yunanistan'da bulunan bazı kişilerin, Türkiye'deki hocalara gönderdikleri yazılarda, hükûmetin din aleyhinde tedbirler aldığı, bu konuda hocaların âhaliyi ikaz etmesi gerektiği gibi iddialarda bulundukları ve bu görüşlerin etkisiyle hareket eden bazı hocaların camilerde vaaz esnasında yaptıkları telkinlerle "*Türkiye halitasında hainleri meydana çıkarmak için*" gayret ettikleri, bu sebepten Başkanlıkça tertip edilen hutbeler dışında vaaz verilmemesi bildirilmiştir.[8] Bu bildirimlerle hutbelerde din adamlarının canlarının istedikleri gibi ve özellikle millî dava aleyhinde vaaz vermemesi için tedbirler alınmıştır: İdarenin istediği yolda yayın ve vaaz verilmesini sağlamak amacı ile mev'ıze listeleri aylık olarak Ankara'ya isteniyor, talimat

5 A. Agayef, "*Beyanname-i Meşihatpenahî*" , **Tercüman-ı Hakikat**, nr.1143, 1 Şubat 1913; "*Türk Alemi*", **Şura**, S.16, Orenburg 1911, s. 498.

6 Ağaoğlu, **Üç Medeniyet**, İst. , 1920, s.110.

7 **BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı Katalogu(DİBK)**, 051 V14/3.15.9.

8 Bu konuda Hariciye, Dahiliye vekâletleri ile Diyanet İşleri Başkanlığı arasında 26.6.1929 ve 2.7.1929 tarihleri arasında bir dizi yazışmalar olmuştur. Bu yazışmalar Amerika'da yayınlanan Ermenice **Baykar**(?) gazetesinde 17 Mayıs 1929 tarihli bir habere dayanarak yapılmıştır. **BCA, DİBK**, 051 V41/9.78.1.

Levent Şahverdi Arşivi

dışı vaaz verenler cezalandırılıyor ve istenilen türde vaaz ve hutbeleri içeren kitaplar yarışma yoluyla yazdırılıyordu[9]. Ayrıca emniyetçe araştırılmadan kimsenin imam ve vaizliğe tayin edilmediğini de biliyoruz.[10] Zira, özellikle Millî Mücadele karşıtı olanların ve benzer sabıkalıların, -İslâmî bilgileri yeterli olsa bile- dinî hizmetlere alınamayacağını ifadeye gerek yoktur.

Bu noktada Atatürk ve arkadaşlarının din, insan ve toplum konularındaki fikirlerini hatırlatmak faydalı olur kanaatindeyiz. Onlara göre din lüzumlu bir müessesedir ve toplumda birlik ve mânevî kudret unsuru olarak görülmektedirler. Hatta Atatürk'e göre "*Dinsiz milletlerin devamına imkân yoktur.*"[11] Bir Batılıya göre "*İslâmiyetin, cumhuriyetin idealleriyle bağdaşabilen yanları iyi karşılanmakta, Kemalizm'in başarısını tehlikeye sokabilecek yanlarına ise şiddetle cephe alınmaktadır. Bunun dışında devletin din karşısında az çok tarafsız kaldığı söylenebilir*[12]". Gerçekten bu dönemde din, millî davaya hizmet edecek bir araç olarak düşünülüyordu. Hükûmet bu araçtan her fırsatta faydalanmıştır. Hutbelerde, millet ve cumhuriyetin selâmet ve saadetine dua edilmesi, Gazi Mustafa Kemal imzalı Bakanlar Kurulu Kararı ile (5.Mart1924) tarihli yazı ile istenmiştir[13]. Sovyet kaynaklarının iddialarına göre de Gazi, dinin ve hilâfetin birleştirici etkisini Batıya karşı kullanmayı düşünüyordu[14]. Bu doğrultuda bazı icraatlar da bilinmektedir. Türkistan ve Hindistanlı Müslümanların Türk Millî Mücadele'sine yardımını tabiatıyla unutmayan Atatürk, gerektiğinde onlarla dinî bağı güçlü tutmayı faydalı buluyordu. Bu anlayışın da etkisiyle Rusya'daki Müslüman Türklerin çektiği büyük kıtlıktan dolayı müftülükler ve vaizler yolu ile halkın dinî duygularına hitap edilerek, din kardeşlerimize gıda yardımının bir "*din emri*" olduğu bildiriliyordu.

---

9 **BCA, DİBK**, 051 V08/2.6.1. ve 051.4.30.18.

10 **BCA, DİBK,** 051 4.36.16.

11 Genelkurmay, **Atatürkçülük (Üçüncü Kitap)**, M.E.Basımevi, İst.,1984, s.225.

12 Kemal Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, s.70 d.n.:84 (H.Allen, **The Turkish Transformation**, Chicago,1935, s.175'den naklen.)

13 **BCA, BKK**, 030.18.1/9.15.13., **DİBK** 051. V08/2.4.7. ve **DİBK** 051.4.30.18.

14.Solmaz Rüstemova, "*M. Kemal Paşa ve Komintern*", **Toplumsal Tarih** 72, s.20.

Levent Şahverdi Arşivi

Aynı gerekçelerle Şeyh Sunusi'ye yardım yapılıyor; ödenek birkaç defa da artırılarak Şeyh, başta Konya olmak üzere bazı şehirlerde ikamet ettiriliyordu (1920-1921)[15]. Benzer şekilde, Hacı Bektaş-ı Veli Dergahı postnişini Şeyh Hasan'ın Osmanlı Devletinin bekası ve meşrutiyet idaresinin yerleşmesi hususundaki irşat hizmetleri sebebiyle aylığa bağlandığını da biliyoruz(1921)[16]. Din ve tasavvuf erbabının devlete ve rejime hizmetleri ile ilgili hükûmetin beklentileri bunlardan ibaret değildir.

Atatürk'ün **Nutuk** adlı eseri, müftülükler aracılığı ile halka taksitle satılırken, her halde halkın dinî duygularından faydalanmayı düşünüyorlardı. Bu konuda yazılmış olan tarihli bir yazıdan anladığımıza göre **Nutuk** satışından kazanılan paralar Tayyare Cemiyeti şubelerine yatırılıyordu.[17] Arşivdeki belgelerden bu borcun taksitler halinde ödendiğini görmekteyiz.[18] Tayyare Cemiyetine yardım için başka usuller de kullanılmaktaydı. Fitre ve zekatların toplanmasında müftülüklerin her türlü yardımı talep ediliyor, bunun yanı sıra, halkın bu yardımları yapmasını telkin için vaizlere talimatlar veriliyordu. (23 Şubat 1929)[19] Ancak din adamlarının her zaman idarenin destekçisi olmadıklarını da görüyoruz. Meselâ bazı din adamları piyango aleyhindeki, İslâma göre kumar sayıldığı sözlerinden dolayı cezalandırılacaklarına dair uyarılmışlardır. (7 Ağustos 1928)[20]

Bunlara ilâve olarak, müftülükler ve sair kurumların yardımıyla gerçekleştirilen işler hakkında birkaç kısa örnek daha verebiliriz:

Kurban derilerinin THK'ya verilmesi için halkın irşadı, bir görev olarak Diyanete verilmiştir.[21]

Gazi Mustafa Kemal'in heykellerinin ithal edilip dağıtımı ve satışını Tayyare Cemiyeti yapacak ve elde edilen kâr Cemiyete bırakılacaktır.[22] Diyanetin görevleriyle hiç ilgisi bulunmayan bu icraata yönelik bilgiler bi-

15 **BCA, DİBK** 051. V05/2.1.7; 030.18.1.1/3.30.1; 030.18.1.1/2.22.16.
16 **BCA, BKKK** 030.18.1.1/2.29.10 ek 118-10.
17 **BCA, DİBK**, 051. V 41/9.77.1;
18 **BCA, DİBK**, 051. V 41/9.78.1.
19 **BCA, DİBK**, 051. V 41/9.78.1; 051/2.6.25.
20 **BCA, DİBK**, 051. 8.69.1; 051 V 08/2.7.4.
21 **BCA, DİBK**, 051. 4.30.27 ve . 051. 4.31.7.
22 **BCA, DİBK**, 051 V.08/2.6.30.

Levent Şahverdi Arşivi

le 24 Nisan 1928 tarihli Diyanet İşleri Reisi Rıfat imzalı yazıyla bütün müftülüklere bildirilmiştir.

Millî davaya yarayacak şekilde ihbarcılık yapanların ödüllendirileceği bile din adamları aracılığı ile halka duyuruluyordu (3 Temmuz 1923)[23].

Türk Dili Encümeni ve Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı yeni harflerin öğretilmesinde iş birliği yapmışlar ve hem Diyanet personeline, hem de diğer memurlara yeni alfabeyi okuma ve yazma kursları verilmiştir.[24]

Türkçe Hutbeler ve **Köylüye Din Dersleri** adlı kitapların müftülüklerce yurda dağıtımı yapılmıştır.[25] Bu hutbe ve din dersleri, dinî olduğu kadar toplumsal ve millî gayeler de güdülerek yazılmışlardı.

Camilerde namaz kılarken, bütün cemaatin "*yeknesaklığı temin etmeleri için*" hep birlikte şapka giymelerine dair müftülüklere yazı da (14 Ocak 1926)[26] bu doğrultudaki politikalara örnek olarak verilebilir. Ancak bu son örneğin hem din-inanç hürriyeti, hem demokrasi ve insan hakları ve hem de millî birlik ve beraberlik harcı olması bakımından faydadan çok zarar getireceği önceden görülememiş, ancak sonra bu mahsur fark edildiğinden böyle bir düşünce fiiliyata dönüştürülmemiştir.

Anadolu Ajansı ve Matbuat Umum Müdürlüğü

Tanıtım, propaganda, haberleşme ve aydınlatma faaliyetleri denince ilk akla gelen kurumların başında ajanslar gelmektedir. Bunun için tarihimizdeki ajans çalışmalarına bir göz atmayı uygun görüyoruz.

Henüz TBMM kurulmadan, Ankara yönetiminin ilk başvurduğu tanıtım ve haberleşme teşkilâtı olarak Anadolu Ajansının kurulduğu biliniyor.[27] Çünkü o dönemde yurdun bir köşesinden diğerine haber iletmek şöyle dursun, bir kasabadan diğerine veya bir askerî birlikten diğerine ha-

---

23 **BCA, DİBK**, 051 030.18.1.1./7.24.4, ek 76-6.

24 **BCA, DİBK**, 051 V41./9.77.1.

25 **BCA, DİBK**, 051 V41./9.77.1. Atatürk, "*meccanî Devlet Kitabı*" bastırıp halka dağıtmayı ve bu yolla halkı eğitmeyi de düşünmüştü. T. Parla, **Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları III**, s. 304-306.

26 **BCA, DİBK**, 051.13.115.5.

27 Hilmi Bengi, "Türkiye'de Haber Ajansçılığı ve Anadolu Ajansı", **Yeni Türkiye Sayı: 23-24 Cumhuriyet Özel Sayısı IV**, s.2809.

Levent Şahverdi Arşivi

ber ulaştırılması büyük problemlerle karşılaşılarak güçlükle yapılabiliyordu. Ancak Anadolu Ajansı'na geçmeden, Türkiye'de ajansçılığın kısa bir tarihçesini vermek istiyoruz.

Haber ajansları konusu Osmanlılarda da zaman zaman gündeme gelmiş ve birkaç teşebbüs de yapılmıştı. Yabancı ajansların daima kendi millî çıkarlarını gözeten çalışmaları görülünce 1911'de Osmanlılar bu işi ele alıp **Osmanlı Ajansı'**nı kurdular. Ancak bu ajans da istenen çalışmaları yapamamış, yabancı ajansların yerli uzantısı gibi çalışmak zorunda kalmıştır. I. Dünya Harbi esnasında bunların yerine **Millî Ajans** kurulmuş, maalesef onu da hükümet kapatmıştır. Meydanın boş kalması üzerine **Havas** ve **Reuter** Ajansları **Türkiye Havas Reuter Ajansı'**nı kurdular. Atatürk'ün, bu ajansın mandacı emeller doğrultusunda haberler yaymasından rahatsızlık duyduğunu biliyoruz.[28]

Bu rahatsızlığı daha mütarekenin ilk günlerinde duyan başka birçok aydın vardı. Çünkü mütareke döneminde Avrupa'daki bir çok teşkilâtımız ya kapanmış veya bazı düşman unsurlarca rahat çalışamaz hale getirilmişti. Bu dönemde Almanya'da bulunan Ahmet İhsan Tokgöz evinin kapısına "*Türkiye İstihbarat Ajanlığı*" tabelâsını asarak Türkiye'yi temsile çalışmıştı.[29]

Avrupa'dan ikinci desteğin Macar Turancılarından geldiğini görüyoruz. Macar aydınları Türk İstiklâl Harbi'nin lehinde kamuoyu oluşturmak için çalışıyorlardı. Onlara göre "*Avrupa basınının ısrarla sürdürdüğü tek yanlılık ve kasıtlı yanıltma politikası nedeniyle Turan halklarının bağımsız bir haber ajansına sahip olması*" acilen gerekliydi. Bunu gerçekleştirmek için Türk uzmanlardan da destek alarak **Turan Haber Ajansı**'nı Ağustos 1921'de kurdular.[30]

Ancak bu kadarcık ajans çalışmalarıyla tanıtım ve haberleşme işlerinin yeterli olarak yapılamayacağı bilindiğinden 6 Nisan 1920'de **Anadolu**

28 K.Atatürk, **Nutuk**,c.I, MEB İst.,1981, s. 27.; K. Alemdar, **İletişim ve Tarih**, İmge Kitabevi Ankara 1996, s.60.

29 A. İhsan Tokgöz, "*Ağaoğlu Ahmed*" **Uyanış**, 25 Mayıs 1939.

30 Tarık Demirkan, **Macar Turancıları**, Tarih Vakfı Yay., İst.2000, s.49-50.

Levent Şahverdi Arşivi

Ajansı (A.A.) kurulmuştur.[31] Ajans faaliyetlerinin dışında matbuat çalışmalarına da gerek görüldüğünden iki ay sonra Sıddık Bey (Çorum), Hamdi Bey (Amasya) ve Mehmet Şükrü Bey (Karahisar-ı Sahip) lerin eleştirilerinin de etkisi ve Mustafa Necati'nin kanun teklifiyle İrşad Encümeni bir mazbata hazırlamış, sonunda **Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti** kurulmuştur (7 Haziran 1920).[32] Müdürlük birçok işi büyük kıtlıklar içinde yapmaya çalışıyor, zaman zaman büyük idealizm ve fedakarlık örnekleri yaşanıyordu.

Ajans işine paralel olarak yürütülen diğer bir çalışma da İrşat Encümeni'nin kurulması idi. TBMM yeni teşkilâtlanırken düşünülen komisyonlardan biri İrşat Encümeni olmuştur. Bursa Mebusu Şeyh Servet Efendinin bir İrşat Encümeni kurulması için verdiği teklif doğrultusunda 27 Nisan 1920'de bu konu Mecliste tartışılmış, hatta bazı mebuslar bu işin önemine binaen İngilizler gibi bir İrşat Vekâleti kurulmasını önermişlerdi. Sonunda Encümen kuruldu ve Şeyh Servet (Bursa), Şeyh Seyfi (Kütahya), Abdülhalim Çelebi (Konya), Rıfat Bey (Konya), Halil Bey (Burdur), ve Hüseyin Mazlum Baba (Denizli)' dan oluşan üyeler çalışmaya başladılar. Bu zevata 10 Mayıs 1920'de yeni ilâveler yapıldı. Bunlar; Hafız İbrahim Bey (Isparta), Mesut Bey (Karahisar-ı Şarki), Sıddık Bey (Çorum), Emin Bey (Erzincan), Muhittin Baha Bey, Mehmet Şükrü Bey (Karahisar-ı Sahib) idiler. 13 Mayıs 1920'de İktisat Encümeni'nden Yunus Nadi Bey ve Mahmut Celal Bey de Encümene katıldılar.[33] Bu Encümen birçok yasayı hazırlamış, teşkilâtlanmaları plânlamıştı. Ancak bir bakanlık kadar geniş teşkilâtı gerektirdiği için bu vazifeyi yeni kurulacak bir müesseseye bırakmayı veya İrşat Vekâletine dönüştürmeyi tartışmaya başladılar. İzmit Mebusu Hamdi ve Burdur mebusu İsmail Suphi'nin başını çektiği mebuslar

31 Ökte, "*Propaganda Hizmetleri XVIII*" **BTTD**, S.48, s.19-20; Korkmaz Alemdar, **a.g.e.**, s. 59-62; Yücel Özkaya, "*Millî Mücadelede Anadolu Ajansı'nın Kuruluşu'na Ait Bazı Belgeler*" **AAMD** I/2, s.587-602; aynı *yazar "Millî Mücadelenin Başlangıcında Basın ve M. Kemal Paşa'nın Basınla İlişkileri*", **AAMD** I/3, s.871-921.

32 **TBMMZC** d.I, c.I, s.333-356; c.II, s.114, 125-137,213-214; Ökte, aynı yazı I, II, III v.d. bölümler; Vedat Günyol, "*Matbuat*" **İslam Ansiklopedisi** ? s.378-379.

33 E. Zekai Ökte, "Millî Mücadele Döneminde Propaganda Hizmetlerinin Örgütlenmesi I", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi (BTTD)**, S.25, Mart 1987, s.17-19;**TBMMZC**, d.I, c.II, s.125-137.

Levent Şahverdi Arşivi

Türkiye'nin ve millî davamızın acilen çok ilmî usullerle tanıtılması gerektiğini uzun uzun anlatarak İrşat Encümeni'nin yetersiz kaldığını ve dolayısıyla vekâlete dönüştürülmesini isterlerken; Emin Bey (Bursa), Mehmet Şeref Bey (Sinop) ve Süleyman Sırrı Bey (Yozgat) ise Dahiliye Vekâletine bağlanmasını teklif etmişlerdi.[34] Mustafa Kemal Paşa da cevaben yaptığı konuşmada "*İrşat ve propaganda ordu kadar, hatta ordudan daha önemlidir*" diyerek tartışmalara katılmıştı.[35]

Encümenin çalışmalarından herkes memnun olmasına memnun idi, ancak yukarıda belirtildiği gibi, faaliyetlerini bu yapılanma ile mi, yoksa önemine binaen bir bakanlık veya genel müdürlük olarak mı sürdüreceği, hatta hangi makama bağlı olacağı da belli değildi. Başlangıçta daha çok dış kamuoyuna yönelik endişelerden dolayı bu kuruluşlar bazen Meclise, bazen de Hariciye Vekâletine bağlanıyorlardı.[36] Daha sonraları bir ara Dahiliye Vekaletine bağlı kaldılar, 13 Mayıs 1924' ten itibaren ise doğrudan Başvekâlete bağlanmışlardır.

Tabii bu kuruluşların başka ihtiyaç ve problemleri de vardı. İrşat ve propaganda amacıyla kurulmuş olan Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti parasızlık, teşkilâtsızlık ve tecrübesizlik gibi sebeplerden ötürü beklenen tanıtım faaliyetlerini lâyıkıyla yapamadığı iddiası ile meclisin sert eleştirilerine hedef oluyordu. Bu kadar eleştirilen kuruma haliyle yönetici dayanmıyor ve iki buçuk ay içinde altı değişik müdür göreve getiriliyordu. Nihayet doğudaki irşat görevlerinden henüz dönmeden Ahmet Ağaoğlu, bu müdürlüğe getirilmiş (29 Kasım 1921) ve başarılı hizmetler yapmıştır.[37]

Matbuat Müdüriyeti ve Anadolu Ajansı bu dönemde idare tarafından elden geldiğince desteklenmiştir. Buna iki örnek verebiliriz: Osmanlı döneminde muhtelif hizmetler için kurulmuş vakıf gayri menkulleri, vakfiyedeki şartlara ve vakfın mantığına aykırı olsa bile bu yıllarda Anadolu Ajansının idaresine veriliyordu. İstiklâl Caddesi'ndeki bazı binalar vakıflardan

34 Ökte, Propaganda Hizmetleri VIII", **BTTD**, S.32, s14-16.
35 Ökte, "aynı yazı,VII". **BTTD**, S. 32,s.18-22.
36 **BCA, BKKK** 030.18.01/04.50.7.
37 E. Zekai Ökte, **a.g.e.,** s.19-20; Fahri Sakal, **Ağaoğlu Ahmed Bey**, TTK Yay., Ank., 1999, s.39-42.

Levent Şahverdi Arşivi

kiralandığı gibi,[38] bazı vakıf arsaları üzerine de ajans binaları yapılmıştır[39].

Bu kuruma daha birçok alanda destekler verilmekteydi. Bir misal olarak, doğu halkını irşada giden aydınlara harcırah olarak bütçenin "*İstihbarat ve irşad faslından*" 200.000 kuruşluk ödenek ayrılmıştır.[40] Bütçede para bulunmadığı durumlarda hazineden avanslarla da müdüriyetin desteklendiğini görüyoruz.[41] Aynı hesaptan Moskova gibi yurt dışı merkezlerdeki tanıtım faaliyetlerini sürdürenler için ödeneklerin ayrıldığı görülmüştür[42].

Bu malî ve siyasî desteklere rağmen gerek Anadolu Ajansı (A.A.) gerekse Matbuat Müdürlüğü ve İrşat Encümeni kendilerine verilen görevi yaparken icraat ve harcamaları nedeniyle pek çok defalar eleştirilmişlerdir. İlk Meclisin bu özgür ve demokratik yönü bu haliyle takdire şayan olmuştur. Bütün bu eleştirilere, sık sık yönetici değiştirmelerine rağmen o dönemin kıt kaynaklarına oranla önemli hizmetler de gerçekleştirilmiştir. Özellikle Meclisteki muhalif grup ciddi eleştirileriyle Meclise ve bu kurumlara bir dinamizm kazandırmıştır.[43]

Matbuat Müdürlüğünün diğer bazı icraatlarını da şöylece özetleyebiliriz: Müdürlük, malî desteğin yanı sıra kanunî olarak da güçlendirilmiş, birçok yetkiyle donatılmıştır. Devletin bu kurumları arasındaki şifre ile haberleşme yetkisi[44], ajanslar ve basın kuruluşları arasında geçilen bütün haberlerin telgraf şeklinde Erkan-ı Harbiye'ye verilmesi ve 9.1.1923'ten itibaren Bakanlar Kuruluna gönderilmesi,[45] Anadolu'dan İstanbul'a hangi olayların bildirileceği ve gazetelerin gönderilmesi,[46] gibi faaliyetleri üst-

38 **BCA, BKKK**, 030.18.1.2/19.25, ek:225-64.

39 **BCA, BKKK**, 030.18.1.1/25.25-10, ek:225-24.

40 **BCA, BKKK**, 030.18.1/01.19.12 ve 030.18.01/ ek: 277-4; **BCA, BKKK**, 030.18.1.1 / 01. 19. 13. "*Bütçenin İstihbarat ve İrşat faslından 200.000 kuruşun İstihbarat Müdiriyet-i Umumiyesine ödenmesi...*"

41 **BCA, BKKK**, 030.18.1./1.13.5, ek:85-84; **BCA, BKKK**, 030.18.01/ek:277-4.

42 **BCA, BKKK**, 030.18.1/02.21.10; ve 030.18.01/01.19.12.

43 Ökte, "*Propaganda Hizmetleri V*", **BTTD**, S.29, s.16-21: Bu uzun yazı özellikle Meclis zabıtlarındaki konuşmalara dayanarak görüşmelerin bütün ayrıntılarını yansıtmaktadır.

44 **BCA,BKKK**, 030.18.1.1/5.271.

45 **BCA, BKKK**, 030.18.1.1/6..45-1, ek:85-7.

46 **BCA, BKKK**, 030.18.1.1/6..45-1. İstanbul'a gazetelerin gönderilmesi 3.9.1922'de serbest bırakılmıştır. Ancak yine de ilk aylarda İstanbul ile Anadolu arasındaki haber akışını Matbuat ve İstihbarat Müdürlüğü kontrol altında tutmuştur.

Levent Şahverdi Arşivi

lenmiştir. Ayrıca Batum Cemiyet-i İslâmiyesi'nin Anadolu ile ücretsiz haberleşmesini de müdürlüğün sağladığını görüyoruz.[47]

Matbuat Müdüriyeti ve Anadolu Ajansı zamanla güçlendirildikçe Ajans yeni gayrı menkuller almıştır. Şükrü Saraçoğlu'nun teklifi ile yarı resmî statüde **Anadolu Ajansı Türk Anonim Şirketi**'ne dönüşmüş (1925)[48] hükûmetin hakimiyeti ve desteği altında daha da güçlendirilmeye çalışılmıştır.[49] Ancak hükûmet sık sık başvurduğu gazete, dergi ve kitap yasaklama ve toplatmalarla bu basın işinin arzulanan istikamette gelişemeyeceğini gördüğünden 1931'de Türkiye'de ilk basın yasasını yaparak, basını yola getirmek isteyenlerin ve İsmet Paşanın görüşü doğrultusunda, gazeteci ve yazarları rahatsız eden bir kanunî düzenlemeye gitmeyi gerekli buldu.[50] Bu yasa huzursuzluk kaynağı olacak maddeler içerdiğinden 18 Haziran 1933'de yeni bir yasa ile rahatsızlık veren maddeleri değiştirilmiştir.[51]

Basından bu kadar yarar umanların elbette hoşlanmadıkları yayınlar karşısındaki tavırları farklı olacaktı. Bu dönemde kitap, gazete ve dergi yasaklamaları çok sıkça görülmektedir. Bir yayının yasaklanması için komünist, şeriatçı, Türkçü, komşu ve dost ülkelerle arayı açıcı, yüz elliliklerden birinin yazmış olması ve memleketin genel siyasetine dokunur mahiyetli görülmesi gibi özellikler yetiyordu. Ancak **Filiğin Emin Balta ile Nasıl Öldürüldü**? gibi siyaset dışı konularda yazılmış kitapların[52] yanı sıra Said Faik' in meşhur eseri **Medar-ı Maişet Motoru** bile yasaklanıp toplatılıyordu.[53] Aynı şekilde Rıfat Ilgaz'ın şimdilerde herkes tarafından okunup filmi izlenen o zaman ki adı ile **Sınıf** adlı kitabı da piyasadan toplatılmıştı.[54] Ayrıca **Mevlid-i Şerif** gibi **54 Farzlı Büyük Namaz Hocası** gibi ki-

47 **BCA, BKKK**, 030.18.1.1/1.5.1, ek:167-1.

48 **TBMMZC**, d. 2, c.7, s.844.

49 Korkmaz Alemdar, **a.g.e.**, s.66-69; **BCA**, 030.18.1.1/25.45.10.

50 Alemdar, **a.g.e.** s.29-30; Alpay Kabacalı,**Türkiye'de Basın Sansürü**, İst.1990, s.126-134: Falih Rıfkı: "*İnkılap fırkasını komünist ve faşist,... memleketlerin fırkalarından örnek alarak*" kurmalıyız diyordu. (**Yeni Rusya**, Ankara, 1931, s.172'den alıntı)

51 Korkmaz Alemdar, **a.g.e.** s.29-30; **Düstur**, 3.Tertib, c.12, s.1069-1085.

52 **BCA, BKKK**,030.18.1.2/105.48.14.

53 **BCA, BKKK**,030.18.1.2./107.85.19, ek3/1915. 52-24.

54 **BCA, BKKK**,030.18.1.2/104.17.4.

Levent Şahverdi Arşivi

taplar da yasaklanmıştır.[55] Basından çok faydalanmak isterken idarenin basın hürriyeti alanını oldukça dar tuttuğu bu yasaklardan bellidir. Basın Yayın Genel Müdürlüğü sıkça "*N. Atsız S. Ali davası hakkında yorum yapmayın*" Soma'da veya Zonguldak'ta "*maden ocaklarındaki kazaları yazmayın*" gibi buyruklar yağdırıyordu.[56] Türkiye'de basın yasakları hakkında çok güzel bir makale yazmış olan Mustafa Yılmaz[57] bu konuyu yeterince aydınlatmıştır.

Propoganda ve Tanıtımla İlgili Diğer Çalışmalar

I.Dünya Harbi ve sonrası dönemlerde Batı kamuoyunu Türkiye aleyhine etkileyen güçlerin nasıl yalanlar uydurdukları, nasıl propaganda yaptıkları biliniyor.[58] Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi propaganda amaçlı olarak birçok gazete, dergi, afiş ve broşür de bastırıyor veya bu tür faaliyetlere malî destekler veriyordu. Ağaoğlu Ahmet'in müdürlüğü döneminde şu eserlerin yayınlandığı bilinmektedir: **Pontus Meselesi**, Ankara, 1338; **Anadolu'da Yunan Zulüm ve Vahşeti**, Ank. 1338, 3 Cild; **Sırat-ı Müstakim**, **Köy Hocası** ve **Küçük Mecmua.**[59] Sertel ise kendi döneminde **Ayın Tarihi**'nin çıkarıldığını ifade etmiştir.[60] Bunlardan başka İstanbul'da yayınlanan Fransızca **Echo de Turquie**, İngilizce **Echo of Turkey** gazetelerinin çıkması için malzeme yardımı yapmış ve basım işine de yardımcı olmuştur.[61] Aynı müdüriyet **Ecnebi Matbuatı Hülasaları** adlı bir süreli yayın da çıkarıyor ve yayını Yeni Gün matbaasında bastırıyordu.[62] Bunun gibi ; Zekeriya Sertel'in müdürlüğü zamanında çıkarılmaya başlanan **Ayın Tarihi** dergisi de bazen aynı matbaada basılmıştır.[63] Daha sonra "***Ayın Ta-***

55 **BCA, BKKK**,03018.1.2./107.82.12.

56 Alpay Kabacalı, "Milli Şef Döneminin Örtülü Sansürü," **Tarih ve Toplum**, Ocak 1987,s 19-21.

57 Mustafa Yılmaz, "Cumhuriyet Döneminde Bakanlar Kurulu Kararı ile Yasaklanan Yayınlar 1923-1945," **Kebikeç**, Sonbahar 1997.

58 K. Gürün, **Ermeni Dosyası**, s44-53.

59 Fahri Sakal, **Ağaoğlu Ahmed Bey**, s.40-42.

60 Z. Sertel, **Hatırladıklarım**, İst., 2000,s.104; K.Alemdar, s.70-71.

61 **BCA, BKKK**, 030.18.1.1/14.33. 16 ek:85-19.

62 **BCA, BKKK**, 030.18.1.1/18.17.16. ek:85-25.

63 **BCA, BKKK**, 030.18.1.1/18.20.11. ek:85-28.

Levent Şahverdi Arşivi

rihi ve La Turquie Kemaliste *mecmualarının bir harici propaganda mecmuası olmak hasebiyle pek nefis resimlerle süslü bir şekilde* " kurum tarafından bastırılıp dağıtıldığını görüyoruz.(1934).[64]

O dönemlerde benzeri destekler dış basına da veriliyor veya dışarıdaki lüks matbaalarda propaganda amaçlı "*tarihî ve turistik resimler*" bastırılıyordu. Yurtdışında bu amaçla bastırılan eserlere 19 Şubat 1928 ve 2 Eylül 1936 tarihli albüm ve gazete ihalelerini örnek olarak gösterebiliriz.[65] Özellikle Türkiye hakkında Avrupa'da özel bir nüsha yayınlayacak olan gazetelerin Ankara'daki temsilcilerine bu iş için zaman zaman para da tahsis ediliyordu.[66]

Tabiî asıl propaganda ve tanıtımın içeride ve dışarıda kurulacak ciddî teşkilâtlarla olabileceğini düşünenler, Matbuat Müdüriyetinin buna göre çalışmasını isteyerek yetkilileri meclisde her fırsatta eleştiriyorlardı. Büyük vazifeler almış bulunan Müdürlük de bu eksikliğin farkında olarak, propaganda ve neşriyat işlerine daha çok önem vermek istemiş, bunu takdir eden "*Kamutay*" da zaman zaman müdürlüğün tahsisatını arttırmıştır.[67] Ancak bu konu yine de Mecliste hep tartışmalı geçmiş, bazen mebuslar, ülke tanıtımını unutup işi şahsiyata dönüştürmüşlerdir. Bu tartışmaların birinde tahsisatın artmasını isteyen Umum Müdür Ağaoğlu Ahmet şunları söylemiştir:

"*Milletimize Avrupa'da çok şiddetli düşmanlıklar vardır. İftiralar vardır. Maddî-manevî kayıplara karşı propaganda elzemdir. Bunun için Meclisten asgarî 20 bin lira istiyorum. Önemini bilseniz, daha fazla verirsiniz. Yunanistan, Avrupa ve Amerika'da yüz binlerce lira sarf etmektedir. İngilizler bizim bütçemiz kadar parayı bunun için sarf ettiler. Biz şimdiye kadar bu hususu pek ihmal ettik ve bundan dolayı çok mutazarrır olduk. Bunu arttırarak kabul ediniz. Dahilî teşkilâtı lağvettiniz, bari bunu kabul ediniz*", diye adeta yalvarır. Söz alan Hüseyin Avni Bey de, Avrupa'da değil devletler, Ermenilerin bile küllî paralar sarf ederek aleyhimizde propagan-

64 **BCA, BKKK**, 030.18.1./18.85.52.
65 **BCA, BKKK**, 030.18.1.2/68.73.7 ek:85-59.
66 **BCA, BKKK**, 030.18.1.1/27.82.5.
67 **BCA, BKKK**, 030.18.1.18.75.127.

Levent Şahverdi Arşivi

da yaptıklarını söyler. İstenen paranın 30 bin liraya çıkarılmasını teklif eder. Neticede Matbuata yardım faslından kesilmiş olan 30 bin lira böylece haricî propaganda için verilmiştir.[68]

Paranın olduğu her yerde istismar ve yolsuzluk tartışmalarının çıkmasının yadırganmayacağı tabiidir. Meclisteki görüşmelerde Matbuat Umum Müdürleri ve mebusların bu konulardaki tartışmaları bitmiyordu. Bazıları yolsuzluk yapıldığını, bazıları da bu kadar para sarfına lüzum bulunmadığını söylemişlerdir. Bunlara karşılık bir kısım mebuslar ve umum müdürler de yukarıdaki satırlarda görüldüğü gibi Türkiye'nin her şeyden çok tanıtıma muhtaç olduğunu söylemişlerdir.[69]

Bu türden faaliyetlerin elbette bir malî faturası olacaktır. Dersim mebusu Feridun Fikri Beyin bu sebepten şu çıkışları yaptığını görüyoruz. Fikri Bey, "*Maarif devletin hidemat-ı umumiyesinden değildir*" diyerek eğitim ve irşat işine fazla para verilmesine karşı çıkmıştır. Ağaoğlu ona cevaben "*belki ortaçağda öyle*" olduğunu, ancak şimdi durumun değiştiğini söyleyerek şu görüşleri savunmuştur: "*Devletler talim ve terbiyeyi o kadar mühim görmüşlerdir ki, babanın evladı üzerindeki velâyetini elinden almışlardır... çocukların kalp ve dimağlarına vahdet-i millîyeyi telkin etmek bir vazifedir... devletlerin maarif-i umumiyeye sarf ettikleri mebaliğin miktarı askerlere sarf ettikleri mebaliğin miktarından kat kat yüksektir.*[70]" Aynı Ağaoğlu Türkiye'nin dışarıda ve içeride tanıtılmasının gereğini şu sözlerle belirtmeye çalışıyordu: "*Hariçte milletimizin evsaf ve fezailini tanıtmakla beraber dahilde ilmî ve edebî cereyanları takviye... makasıt-ı meşruamıza karşı yapılan propagandalara, millet ve devlet aleyhinde inşa olunan iftiralara mukabele" elzemdir.*[71] Ahmet Bey, diğer meclis konuşmalarında şunları söylemiştir: "*Harici istihbarat ve propaganda teşkilâtımız iki kısma ayrılacaktır. Garp ve Şark. Bunlardan biri (Garp) nin yabancılığına*

68 **TBMMZC**, d.I, c.23,s.297-302. Ağaoğlu Ahmet, **Hakimiyet-i Milliye**'de(12 Haziran 1922) şöyle yazıyordu: "*Düşmanlarımızın propagandalarına aynı silahla karşılık verecek bir propaganda ve tanıtma teşkilâtına ihtiyacımız vardır. Haklı olmak, dünyada haklı tanınmaya yetmiyor.*"

69 Ağaoğlu Ahmet ve Zekeriya Sertel gibi müdürler kurumun daha çok paraya muhtaç olduğunu söylemişlerdir. Bkz. **TBMMZC**, d. I,c.22, s.600-602.

70 **TBMMZC**, d.II, c.3., s.662.

71 **TBMMZC**, d. I, c.22, s.599-600.

Levent Şahverdi Arşivi

ve hatta ananevî husumetine mukabil, diğeri bize en samimî bir ünsiyet ve en derin dinî rabıtalar ile bağlıdır. Fakat bir tarafın yabancılığını izaleye bezl-i mesai ettiğimiz gibi, diğer bir taraftan da alâka ve merbutiyetini takviye için muntazam vesaite müracaat eylemedik. Garp; tarihi, tarz-ı maişeti, ananesi ve zihniyeti ile bize yabancıdır. Nesilden nesile intikal eden mücadele ve mübareze hatıralarıyla meşbu olduğundan, düşmanlarımızın hakkımızda mebzulen icra ettikleri bedhahâne propagandaların tevessü ve intişarı gayet müsait bir zemindir. Aleyhimizde tasni edilen ve bazen hiçbir aklı selimin kabul ,edemeyeceği iftira ve isnatlar bile garp muhitinde kendini kabule bir silsile-i efkâr ve haysiyet bulmaktadır. Bunda irademizin haricinde bulunan tarihin bir hissesi vardır. Bin seneden beri İslamiyetin müdafii olan Türkler âlem-i İslâmın muhabbet ve merbutiyetini kazanmalarına mukabil, Hristiyan olan garp âleminin husumetini celb eylemişlerdir."[72]

Bu kabilden fikirler hem haklı davanın cihana duyurulmasına, hem de Türk millî birliğinin sağlanmasına yönelik olarak hararetle serdedilirken, bunlara karşı duranlar da vardı. Burdur mebusu İsmail Suphi kurumun israfından şikayet ederken, Çorum mebusu Dursun Bey de kurumun çalışmalarından pek memnun değildir: "*İrşadat, istihbarat bilmem ne... Ne irşat edilmiş var, ne de edenler var. Edenlerden ne faide görülmüş? İrşada gidenleri de biliyoruz. Milletin şimdi yalnız asayişe ihtiyacı vardır. Aydınlanmaya ihtiyacı yoktur.*"[73] Kütahya mebusu Cemil Bey, Sinop mebusu Hakkı Hami Bey, Erzurum Mebusu Durak Bey, Karesi Mebusu Hasan Basri ve Abdülgafur Beylerin de benzer şikâyetleri olmuştur.[74]

Bunun gibi irşat, istihbarat ve maarif işine çoğunluğu masraflı olduğunu bahane ederek karşı çıkmaya çalışanlara rağmen bu irşat, tenvir ve propaganda işini engellemek, hatta savsaklamak pek mümkün değildi. Şartlar o zamanın yöneticilerini öyle zorluyordu ki, bu konuda tam bir kararlılık vardı. Nitekim İrşat Encümeni Reisi Hilmi Tunalı: "*Neşir ve tamimde ih-*

72 **TBMMZC**, d. I,c.23, s.66.
73 Korkmaz Alemdar, **a.g.e.,** s.72-73.
74 Fahri Sakal, **a.g.e.**, s.41-43; Ökte, **a.g.e.,** s.19-21.

Levent Şahverdi Arşivi

mal ve tekasülleri görülen vazifedarlar... hıyanet-i vataniye kanununa tevfikan muhakeme ve tecziye edilirler.[75]" şeklinde bir kanun teklifi ile bunun kanunî yollarla da desteklenmesine vesile olmuştu. Görüldüğü üzere bu faaliyetler gerektiğinde zorlamalarla da olsa, gönüllü de olsa yapılacaktı.

İrşat ve Tenvir Çalışmaları

Bir başka faaliyet olarak bazı aydınların "*İrşat Heyetleri*" oluşturup Anadolu'yu baştan başa gezerek halkı aydınlatması kararlaştırılmıştır. TBMM de ilk düşünülen Encümenlerden birinin İrşat Encümeni olduğu yukarıda kaydedilmişti. 17 Şubat 1921 de Amasya Merkez Ordu Kumandanlığı'ndan Matbuat ve İstihbarat Genel Müdürlüğü'ne çekilen telde "İrşat Heyetleri teşkili" isteniyordu. Kumandanlık daha çok basının desteklenmesine yönelik fikirler teklif etmiştir.[76] Bu irşat işinde görev alanların tam bir listesi henüz elimizde yoktur. Bunlardan biri olan Ağaoğlu Ahmet'e görevini Hamdullah Suphi Bey bildirmiştir. Ağaoğlu; Çankırı, Kastamonu, İnebolu, Sinop, Samsun, Giresun ve Trabzon'a uğramış oradan karayoluyla, Bayburt ve Erzurum üzerinden Kars'a kadar gitmişti. Yol boyunca her uğradığı yerde konuşmalar yapması ve yazılar yazması, Kars'ta ise bir gazete çıkarıp öğretmen okulunun başına geçmesi istenmişti. Ağaoğlu'nun bu görevi başarıyla yaptığı Mustafa Kemal Paşanın kendisine Samsun'da iken çektiği telgraftan anlaşılmaktadır: "*İrşat ve tenvir konusunda ibzal buyurduğunuz mesaiden memnun ve müteşekkirim. Bu müfit seyahatinizi Erzurum'a kadar temdid etmenizi rica ve beyan-ı muhaleset ederim. Her yerde vazifenizi teshil için icab edenlere Maarif, Dahiliye, Millî Müdafaa vekâletlerince tebligat-ı lâzıme yapılmıştır efendim. 13 Ağustos 337(1921). BMM Reisi, Başkumandan Mustafa Kemal.*" Daha sonra Bayburt ve Kars'ta da aynı mealde telgraflar gelmiştir.[77]

Batum eski milletvekillerinden Edib Bey ve Müftü Efendi de İrşat Heyeti mensubu olarak Batum'a gönderilip, orada verilen görevleri yapmışlardır.[78]

75 **TBMMZC**, d. I,c.6.s.190.
76 Yücel Özkaya, **Milli Mücadele'de Atatürk ve Basın (1919-1921)**, Ankara 1989, s.56-57.
77 Ahmet Ağaoğlu, "*Ne İdik Ne Olduk? 5*", **Hayat**, S.10, s.19-20.
78 **BCA, BKKK**, 030.18.1.1/1.7.5, ek:237-3.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu İrşat Heyetlerinin daha çok merkezden uzak, dolayısıyla bilgilendirilmeye muhtaç, veya sosyo-politik özelliklerinden dolayı isyana ve düşman iğfaline kapılma ihtimali olan yerlere gönderildiğini sanıyoruz. Mesela Bolu ve çevresine gönderilen irşatçı Ahmet Recai Efendi, isyanlara karşı halkı bilgilendirmek ve "din ü devlet" yolunda birleştirmek için görevlendirilmişti. Nitekim bu değerli zat âsilerin Bolu'ya hakim olmaları karşısında çok zor durumlara düşmüş ve bir süre saklanmak zorunda kalmış, sonra tekrar görevine başlayabilmesi için kendisine ihtiyaç duyduğu para verilmiştir.[79] Aynı dönemde Konya-Bozkır havalisine de 5 kişilik bir İrşat Heyeti gönderilmiştir.(23.5.1920)[80]. Bu irşatçı kişiler bin bir müşkülâtı göğüsleyerek, o yılların imkânsızlık ve zorluklarına aldırmadan "*halkı tenvir ve irşat*" etmeye çalışıyorlardı.

Bütün bunların yapılış sebebini bize gösteren bir belgede güzel bilgiler bulmaktayız. Mustafa Kemal Paşanın imzasıyla yayınlanan bir bakanlar kurulu kararı tartıştığımız bu konuyu anlatan çok iyi bir örnektir: "*Anadolu halkının büyük kısmının içinde bulunduğumuz olaylardan tamamen habersiz, irşada muhtaç olduğu gibi, Büyük Millet Meclisinin şimdiki siyasî tutumunun ve düşmanın emel ve maksatları ile barış şartları da umumun meçhulü olduğu ıstıtlaat-ı ahireden anlaşılmasına binaen resmî imkanlardan istifade ile en küçük memurlara kadar millî emellerimizin izahına ve bu memurların temas ettikleri ahaliye daima telkinat icrasına mecbur tutulmaları hususunun bilumum vekaletlere tebliği ve vasıta-i telkin olacak maddenin her hafta Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Umumiyesince bilumum vekâletlere iş'ârı(bildirilmesi) ile beraber mezkur müdürlükçe bu babda gayet açık yazılar ve beyannameler tab' ve köylere kadar tevzii(17 Kasım 1920).*[81]"

Bu kararnamenin çıkarılmasına sebep Yalvaç İstiklâl Mahkemesi Reisi Hamid'in yazdığı bir dilekçedir: "*Ahali ahval-i hazıradan külliyen bîhaber ve cümlesi muhtac-ı irşad olup bu cihat-ı umumiyeden memleketin ulema ve eşrafı da nasibdardır. İstanbul türlü fesat vasıtaları ile halkın*

79 **BCA, BKKK**, 030.18.1.1/1.2.6, ek:237-2.
80 **BCA, BKKK**, 030.18.1.1/1.1.14, ek:237-1.
81 **BCA, BKKK**, 030.18.01/01.20.16.

Levent Şahverdi Arşivi

aheng-i millîsini bozarken, halkımız maatteessüf hakikatin ışığı ile aydınlanmamıştır. Mebus arkadaşlarımızın seçim bölgelerinde olaylar hakkında hiçbir bilgi vermediklerine şahit oluyoruz." Yazının devamında halkın, hükûmetin icraatı hakkında bilgilendirilmesi, faydasız geleneklerin terk edilerek yepyeni bir devir başlatılacağının herkese bildirilmesi görüşü ileri sürülüyordu.[82] Belgenin ekinde kararnamenin bütün bakanlıklara, Genelkurmay' a, Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğüne yazıldığı da belirtiliyordu.

Bu çalışmalara ilâve olarak, özellikle Atatürk tarih, dil, kültür ve musiki tezleri ile yeni bir "*Türk Tipi*" yetiştirmeyi hedefliyordu. Bunun için, ırkçı unsurlar da ihtiva eden tezlerle oldukça ses getiren bir faaliyetler dizisi öngörülmüş; okullar için yazdırılan tarih ders kitapları, I., II. Tarih Kongreleri, Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumunun kurulması, yeni bir dil-tarih anlayışı ve millet-milliyetçilik şuuru oluşmasına katkıda bulunmuştur. Dil ve tarih gibi, kültür ve musikide de bizzat Atatürk benzer çalışmalara destek vermiştir. Türk Ocakları ve Halk Evleri de bir toplum mühendisliği projesini andırır çalışmalarıyla bu yepyeni kimlik inşasına katkıda bulunmuşlardır. Ancak bunlar ayrı bir çalışmanın konusu olduğundan, burada sadece hatırlatmakla yetiniyoruz.

Netice olarak, hem Millî Mücadele 'ye destek, hem de yurt ve milletin birliğini sağlamak için başlayan propaganda, tenvir ve irşat çalışmaları daha sonraları Türkiye'nin iç ve dış itibarını güçlendirme ve çağdaş bir toplum inşa etmeye yönelik amaçların da etkisiyle birçok sahada yapılmıştır. Bu çalışmalara eğitimciler, halk içinden gönüllüler, dini kurumlar ve din adamları, millî davaya inanan aydınlar, gazeteler ve diğer basın yayın kuruluşları, bürokratlar, hatta zaman zaman para karşılığı veya gönüllü olarak bazı yabancılar da katılmışlardır.

82 **BCA, BKKK**, 030.18.01/01.20.16.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

ATATÜRK VE İNKILÂPLARININ ARNAVUTLUK'TAKİ TESİRLERİ

Yrd. Doç. Dr. Selma YEL*

ÖZET

İstiklâl Savaşı'nın ve daha sonra yapılan inkılâplar ile Atatürk'ün liderlik özelliğinin, birçok geri kalmış ve esir milletlere örnek olduğu bilinmektedir. Bunlardan birisi olan Arnavutluk, uzun yüzyıllar boyunca Türk hâkimiyet ve kültürü altında yaşamış olmanın tesiriyle de, Türkiye'deki yenilik ve reformları yakından takip etmiştir. Bu dönemde, Arnavut aydınlarının Türkiye'nin lehinde ve aleyhinde olmak üzere ikiye ayrıldıkları görülmektedir. Aleyhde olanlar, daha çok kral Zago ve eski sistem ile değerleri müdafaa ederken, Türkiye'nin lehinde olan aydınlar, lâik, demokratik ve cumhuriyet yanlısı, kadın haklarının geliştirilmesinden yana bir tutum takip etmişlerdir. Mustafa Kemal de bu gelişmeleri yakından takip etmekte ve Arnavutluk ile Türkiye arasındaki ilişkileri geliştirmeye önem vermektedir.

Anahtar Kelimeler

Atatürk, Arnavutluk, Zago, Modernleşme, İnkılâplar.

* Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi.

Levent Şahverdi Arşivi

ABSTRACT

It is well known that Independence War and other revolutions with Atatürk's leadership characteristics has been taken as an example by underdeveloped nations. One of these nations is Albania which lived under the effects of Turkish culture and control for many centruies. Due to this experience Albania followed revolutions and contemporary movements in Turkey. During this period, Albanian intellectuals has divided into two groups as pro and counter about Turkey. Intellects who were against Turkey defended King Zago, old system, and values. On the contrary, intellects who were on the side of Turkey were secular, democratic, and favored republic. Also these intellects worked to develop women rights. Mustafa Kemal closely followed these developments and give importance to develop relationship between Turkey and Albania.

Key Words

Atatürk, Albania, Zago, Modernization, Revolutions.

Levent Şahverdi Arşivi

Türk İstiklâl Savaşı'nın ve daha sonraki süreçte gerçekleştirilen İnkılâp hareketlerinin, birçok esir ve geri kalmış ülkelerle, milletlere örnek teşkil ettiği bilinmektedir. Bunlardan birisi olan Arnavutluk, Balkanlar'ın küçük ve fakir ülkelerinden birisi olmasının yanı sıra, yaklaşık 500 yıl beraber yaşamış olmanın neticesi olarak halkı Türkiye'ye karşı yakınlık hissetmektedir[1]. Fakat, aynı kültürel ve tarihi bağlar, Osmanlı Devleti döneminde de geçerli olmasına rağmen, Fransız İnkılâbı'nın getirdiği milliyetçilik akımından Arnavutlar da etkilenmişlerdir. Bu süreçte, bağımsızlık taraftarı olan Arnavutlar'ın yanı sıra, Osmanlı Devletine bağlı kalmayı müdafaa edenler de mevcuttur. Hatta Ahmet Hamdi'ye göre; eğer Müslüman Arnavutluk mevcut olmasa idi, Osmanlı Devleti Rumeli'yi uzun yüzyıllar elde tutamazdı[2]. Fakat, aynı şekilde Osmanlı Devletinin Balkan Savaşı'ndaki ağır mağlubiyetinin gerisinde de, Arnavutlar'ın isyanı yatmaktadır. Benzer şekilde, Osmanlı Devleti içindeki ıslâhat ve reform hareketlerinde öncü rolde olan bir çok ittihatçı Arnavut'u, daha sonra Arnavutluk'un muhtariyeti için mücadele ederken de görürüz[3]. Arnavutluk'un bağımsızlığını kazanmasından sonraki süreçte, kendisini daha çok Türk gibi hissettiğini söyleyen İbrahim Temo gibi aydınlar mevcuttur[4].

---

1 Arnavutlar, Balkanlar'ın Adriyatik kıyılarında en eski çağlardan bu yana yaşadıkları bilinen Etrüsk ve İlliryalılar'dan gelmektedirler. Roma hâkimiyeti döneminde adı geçen bölgede mukim İllirya bölgesi halkının, tarih boyunca çeşitli devletlerin hâkimiyetleri altında yaşamış olmalarına rağmen, Arnavut kimliğini sürdürmedeki kararlılıkları şaşırtıcı olmuştur. Sırası ile Katolik, Ortodoks, Hristiyan mezhepleri ve İslâmiyeti kabul etmişlerdir. Osmanlı Devleti döneminde Balkanlar'ın jandarması görevini üstlenmeleri sebebiyle ayrıcalıklı bir statüye sahip olmuşlardır. Bunun bir sonucu olarak, Osmanlı Sadrazamları içinde 28'i Arnavut asıllıdır. Fakat, bunun bir çoğu da devlete isyan etmişitr. Bu hususda bkz; Oya Akgönenç Mughisuddin, "İkinci Dünya Savaşı'ndan Bu Yana Balkanlar'daki Gelişmeler ve Türkiye" **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri, I**. Ankara, 1986, s. 477 vd; Necip P. Alpan, **Tarihin Işığında Bugünkü Arnavutluk**, Ankara. , 1975, s.100 , Mustafa L. Bilge, "Arnavutluk" **İslam Ansiklopedisi**, c-3, İST. , 1991, s. 386.

2 Ahmet Hamdi, Arnavutluk Hakkında, İstanbul. , 1920, s. 16.

3 İbrahim Temo, **İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Teşekkülü ve Hidemat-ı Vataniye ve İnkılâp-ı Milliyeye Dair.** Hatıram, Mecidiye, 1939, s.VII , Şerif Mardin, **Jön Türkler'in Siyasî Fikirleri**, 1895-1908, İST. , 1989, s. 118. Bilhassa, Balkan Savaşı öncesi ve müteakibinde çıkan isyanları bastırmada Arnavutların rolü için bkz, Rahmi Apak, **70'lik Bir Subayın Hatıraları**, Ankara, 1988

4 Bkz, Selma Yel, "İttihat ve Terakki'nin Kurucularından İbrahim Temo'nun Atatürk ve İnkılâpları Hakkındaki Düşünceleri" **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, sayı: 52, 2003

Levent Şahverdi Arşivi

Arnavutluk, Osmanlı Devletinden ayrılarak 28 Kasım 1912'de bağımsızlığını ilân etmiştir.[5] Daha sonraki süreçte Arnavutlar, Türkiye'deki gelişmeleri yakından takip etmişlerdir. İki ülkenin tarihi gelişim seyri içinde şaşırtıcı benzerlikler mevcuttur. Balkan Savaşı esnasında Osmanlı Devletinin Avrupa'daki toprakları paylaşılırken, Arnavutluk toprakları da saldırıya maruz kalmıştır. I. Dünya Savaşı esnasında iki ülke halkı da aynı emperyalist güçlere karşı mücadele etmiştir. Mondros Mütarekesi ile Türkiye toprakları başta Yunanistan, İngiltere, Fransa ve İtalya tarafından işgal edilirken; 26 Nisan 1915 tarihli Londra Antlaşması'nın gizli maddeleri uyarınca Arnavutluk toprakları da İtalyanlar, Yunanlılar, Sırplar ve Karadağlılar arasında paylaştırılmıştır[6]. İşgalleri müteakip, her iki ülke halkı da bağımsızlık mücadelesine başlamıştır. Mustafa Kemal, 23 Nisan 1920'de TBMM'ni açarken;[7] Arnavutlar da Luşnya'da 28 - 31 Ocak 1921'de topladıkları millî bir kongre tertibi ile Arnavutluk hükûmetini teşkil etmiştir. Bugün Türkiye en fazla Yunanistan ile problem yaşarken, Arnavutluk'un da aynı durumda olduğu görülmektedir.

TBMM'nin açılmasını müteakip, sadece cephe savaşı ile değil, diplomasi ile de düşmanı mağlup etmek isteyen Mustafa Kemal, 9 Aralık 1920'de Kurmay Albay Selâhattin Saip ile Hamdi Beyi 25 kişilik bir askerî heyetle Arnavutluk'a göndermiştir. Arnavutluk ordusunu modern anlamda eğitmek amacıyla gönderilen heyetin başkanı Albay Selâhattin Bey, Arnavutluk kabinesinde Prizren mebusu olarak da görev yapacaktır.[8] Türkiye'den Arnavutluk'a uzanan bu dost elinin manasını o günlerde Arnavutluk mebusu olan Ferit Vokopola'nın şu sözleri en iyi şekilde ifade etmektedir:

"Atatürk'ün Kemalist mücahitlerle ve tüm Mehmetçiklerle, Palikarya'ya (Yunanlıya) 1920'de Anadolu'da verdiği dersler olmasaydı, 21 Ocak 1920'de Luşnya'da yapılan Millî Arnavut Kongresi'nin mukadderatı ve o

5 Harp Akademileri Komutanlığı, **Türkiye – Arnavutluk İlişkilerinin Dünü – Bugünü – Yarını,** İstanbul, 1995, s.5

6 Necip P. Alpan, "Türkiye ile Arnavutluk'un İstiklâl Savaşlarındaki Paralelizm Doğrultusunda Yaptıkları İşbirliği" , **X. T.T.K. Kongresi Bildirileri**, VI. Cilt, Ankara, 1994, s. 2900

7 Alpan, a.g.m., s. 2901

8 Alpan, a.g.m., s. 2901, vd: Alpan, **Tarihin Işığında Bugünkü Arnavutluk,** Ankara, 1975, s. 81; vd.: Alpan, **Arnavutluğun Bağımsızlığı ve Avlonyalı İsmail Kemal,** Ankara, 1982, s. 29.

Levent Şahverdi Arşivi

sıralarda güneyde sınır ihtilâfımız bulunan Yunanlılarla anlaşmak kolay olmayacaktı. Bu nedenle, o kara günlerde kurulan dostane bağlar, ilelebet devam edecektir. Zira, her iki millet ortak mukadderata mâliktir..."[9]

Türkiye'de cumhuriyetin ilânı ve Mustafa Kemal'in cumhurbaşkanı seçilmesini tebrik amacıyla, Arnavutluk Başbakanı Ahmet Zago'nun mesajının gelmesini müteakip, iki ülke arasındaki ilişkilerin daha başka bir mahiyet kazandığı görülmektedir. 15 Aralık 1923'de Ankara'da imzalanmış olan Türkiye – Arnavutluk Dostluk Antlaşması, bu yakınlaşmanın sonucu gerçekleşmiştir[10]. Bu Antlaşmanın imzalandığı tarihte Başbakan olan Ahmet Zago, 1925'de Arnavutluk Cumhurbaşkanı olunca da anlaşma yürürlüğe girecektir. Ahmet Zago bu vesile dolayısıyla Türkiye'nin Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'e bir dostluk mektubu göndermiştir. Mektupta; Büyük Türk Milletinin saadet ve ikbali hakkında içten dileklerini sunarak, iki milletin ortak tarihine değinmekte ve "Milletlerimizi yakın bir mazide müştereken mütehassıs eden revabıtı tarihiyenin âti için de emin bir vasıtai muhadenet ve müsalemat olacağını kaviyyen ümit ederim"[11], demekteydi. Bu yakınlaşmayı, 1926 yılında karşılıklı olarak büyükelçi atanması takip edecekti. Arnavutluk'a giden ilk Türk elçisi Tahir Lütfi (Tokay) olup. Arnavutluk'un Ankara'ya gönderdiği elçi ise Rauf Fisto oldi[12].

Gerek bu siyasî yakınlaşmanın, gerekse de tarihî bağların getirdiği bir sonuç olarak, iki ülke, birbirlerindeki siyasî ve sosyal gelişmeleri ve değişimi de takip etmekteydi. Bu ilgi, Arnavutluk tarafında daha yoğun bir kilde gözlenmekteydi. Çünkü Türkiye, Lozan Antlaşması'ndan sonraki süreçte hızlı bir değişim ve yenileşme süreci içine girmişti. Benzeri inkılapları gerçekleştirme hususunda Arnavutluk aydınlarında da yoğun bir istek

9 Alpan, a.g.m., s. 2901

10 Bilal N. Şimşir, "Atatürk'ten Elçi Ruşen Eşref Ünaydın'a Yönerge (Türk – Arnavut İlişkileri Üzerine)" **Prof. Dr. Ahmet Şükrü Esmer'e Armağan**, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No:468, 100. Doğum Yılında Atatürk'e Armağan, No:12, Ankara,1981, s.300, Aynı gün İkâmet Sözleşmesiyle, Tabiyet Sözleşmesi de imzalanmıştır, vd; Necip P. Alpan, **Tarihin Işığında...** Ankara , 1975, s. 29, Bilal N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, c-I, Ankara, 1993, s.283

11 Şimşir, "Atatürk'ten Elçi Ruşen Eşref Ünaydın'a...", s.300, Şimşir, **Atatürk ve Yabancı** ...,I, s.284

12 Şimşir, **Atatürk ve Yabancı** ...,I, s.301, Şimşir, **Atatürk ve Yabancı** ...,I, s.286-287

Levent Şahverdi Arşivi

olmasına rağmen, Türk halkıyla aynı derecede şanslı olamayacaklardı. Bu dönemde Türkiye'ye yönelik olumlu ve olumsuz görüşleri Arnavutluk basınından takip etmek mümkündür.

"Hyili i drites" dergisi, Lozan Anlaşması'na yer vererek, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nda mağlup olmasına rağmen, TBMM'nin bu antlaşma ile büyük zafer kazandığına ve mağlupla, galibin yer değiştirdiğine dikkat çekmektedir. 29 Ekim 1923'te cumhuriyetin ilânı ile 3 Mart 1924'te Hilâfetin kaldırılması da büyük şaşkınlık yarattığı için dergide bu hadiselere de geniş bir şekilde yer verilmiştir[13]. Dergide, hilâfet, Vatikan ve Arnavutluk'taki Müslüman liderler arasındaki bağlantıdan da söz edilerek, Türkiye'nin yeniden emperyalizmin kucağına düşeceği iddia edilmektedir. "...Türkiye, tabii ki, düne kadar Osmanlı güçlerinin dayanağı olan bu güce boyun eğecek..."[14] denilmektedir.

Arnavutlar, hilâfetin kaldırılmasını eleştirmekte son derece haksızdırlar. Çünkü, ilk olarak kendileri bu yönde önemli değişiklikler yapmışlardır. 1921 senesine kadar Arnavut Müslümanlar Millî İslâm İttifakı adı altında teşkilatlanmış olup, İstanbul'daki şeyhülislamlığa bağlıydılar ve hutbeleri halife adına okumaktaydılar. 1921 senesi ile birlikte meşihat makamına bağlılığa son verdikleri gibi, 1923'te de Tiran'da yapılan Birinci İslam Cemâati Kongresi'nde alınan bir kararla, hilâfet makamından tamamen ayrıldıklarını ilan etmişlerdir[15].

"Hyili i drites" de Mustafa Kemal'e karşı olumlu bir bakış açısı da görülmektedir. Dergiye göre; Mustafa Kemal, İslâmiyet'in komutanı olarak, toprağa düşmüş olan din bayrağını yerden kaldırırken, diğer coğrafyalardaki Müslümanlar çok zor durumdaydı. 1 Ağustos 1923'te Demokratik Luşnya Kurultayı ile Devlet Konseyi üyeliğine seçilmiş olan eski Elbasan Valisi ve Arnavutluk Millî Parti Başkanı Elbasanlı Akîf Paşanın, TBMM Hükûmeti Başkanı Mustafa Kemal Paşaya çekmiş olduğu telgrafta, Lozan zaferini tebrik ettikten sonra, bilhassa Müslüman dünyasının içinde bulun-

13 "Hyili i drites" 8. Sayı, 1923, s. 375
14 "Hyili i drites" 8. Sayı, 1923, s. 375
15 Bilge, "Arnavutluk", s. 387

Levent Şahverdi Arşivi

duğu olumsuz koşullara dikkat çekilmekte ve kurtarıcı olarak yine Türkiye gösterilmektedir[16].

Bu durum, İstiklâl Savaşı'nın anti emperyalist ve anti feodal özelliğinin, Arnavut aydınlarının bir bölümü tarafından bütünüyle anlaşılmadığını göstermektedir. Zira Türkiye artık, millî sınırlar dışındaki Müslümanlar üzerinde hak sahibi olmadığı gerçeğini kabul etmiş, hiçbir ülkenin içişlerine karışmama politikasını takibe başlamıştır. Yani, her hangi bir millet üzerinde himaye iddiası mevcut değildir. İstiklâl Savaşı başlangıçta emperyalizme karşı yapılmış olmakla birlikte, Lozan'dan sonra geriliğe, cehalete ve yobazlığa karşı top yekûn bir mücadele şekline dönüşmüştü. Arnavutluk aydınları bu mücadeleyi izlerken, bir durum değerlendirmesi yapmak mecburiyetinde kalmışlardı. En çok Arnavutluk'un yönetim biçimi tartışılmakta ve hem cumhuriyet hem de monarşi taraftarları ister istemez Türkiye örneğini referans almaktadırlar. Rejim değişikliğine karşı üçüncü bir grup daha mevcut olup, saltanatın kaldırılmasının ve cumhuriyetin ilanının erken yapıldığını eleştirmekte ve krallık sisteminin iyiliğini müdafaa ile Rus Cumhuriyeti ile Türk Cumhuriyetini despot, oligarşik sistemler olarak gördüklerini belirtmektedirler[17].

Arnavut monarşistlerinin bir bölümünün, Türk ve Rus cumhuriyetlerini eşit göstermekle büyük haksızlık yaptıklarını ve Türkiye'deki inkılâpları iyi anlayamadıkları anlaşılmaktadır. Çünkü her iki ülkenin siyasî yapısı birbirinden oldukça farklıdır. Arnavut cumhuriyetçileri de zaten, Türkiye Cumhuriyeti'nin her vatandaşına özgürlük sunduğu gerçeğini savunarak, bu farklılığı ortaya koyacaktır.

Arnavut basınında çıkan değerlendirmelerde, sadece rejim değişikliği değil, diğer inkılâpların da dikkatli bir bakış açısıyla analiz edildiği görülmektedir. Bunlar arasında bilhassa, kadın haklarına yönelik inkılâplar ol-

16"Hyili i drites", s. 374, Telgrafın tam metni için ayrıca bkz: Bilal N. Şimşir, **Atatürk'le Yazışmalar,** Ankara 1981, Telgraftaki şu ifadeler özellikle dikkat çekicidir. "Asırlarca yan yana, hayır koyun koyuna yaşadık. yüzyıllarca muharebe meydanlarında, aynı saflarda, aynı emel ve ideal için çarpıştık. Hayatımız da tarihimiz de müşterektir... Ayrı cephelerde bile olsa, o büyük ortak hedefe doğru yürüyebilmek, bizim için ebedi bir mutluluktur. Büyük Türkiye'nin yüce himayesi altında bu saadete doğru koşmak ise Partimin en kutsal amacını oluşturmaktadır."

17 G"Dajti", 1 Nisan 1924

Levent Şahverdi Arşivi

dukça geniş yer tutmaktadır. Mihail Gromena, muhafazakar Arnavut milletvekillerinin, Türkiye'de kadınlara siyasî haklar verilmesine; "...Maazallah ...Maazallah, biz ki bütün hürmetleri taşıyoruz, bir kadının meclise girmesini kabul etmeyiz!" şeklinde tepki verdiklerini ifade etmektedir. Daha da ileri giden milletvekilleri, "Elimizde olan uçak ve gemilerimizle Türkiye'ye savaş açacağız. Anlasınlar ki, biz mecliste bir kadının bulunmasına tahammül edemeyiz."[18] demektedirler.

Türkiye'deki kadınlara yönelik inkılâba karşı bu denli olumsuz yaklaşan muhafazakâr Arnavut milletvekilleri, Türkiye'den önce peçe ve çarşafın kaldırılması, birden fazla kadınla evliliğin yasaklanması gibi daha radikal kararları uygulamaya soktuklarını unutmuş görünmektedirler[19]. Bu çelişkinin gerisinde, aslında cumhuriyet taraftarları ile kralcılar arasındaki mücadele vardır. Aynı zamanda, Türkiye ile yakın ilişki kurmak isteyenlerle; Türkiye'yi emperyalist politika takip etmekle suçlayarak, bu yakınlığı İtalya ve İngiltere ile tesis etmek isteyenler bulunmaktadır. Batılı ülkeler de, bilhassa bu grubu Türkiye aleyhine kullanmaktadır. Arnavutluk ordusunu modernleştirmek üzere Albay Selâhattin Beyin Tiran'a gönderilmesi sebebiyle, başta Yunanistan olmak üzere, Türkiye'nin emperyalist niyetler taşıdığını iddia etmeye başlamışlardır[20]. Bu konuda sorulan bir soruya, Mustafa Kemal 1 Mart 1921'de Meclis'te şöyle cevap verecektir:

"Arnavutluk Hükûmeti halkıyla asırlarca beraber yaşadık. Uzun zamanlar, kendileriyle hayat birliği ve mukadderatı yaptık. Bu dindaş halk ve hükûmeti dahi muhafaza-i mevcudiyet ve temin-i saadetinin merbut olduğu elim mecburiyetlerden kurtulma tedbirine tevessül edilecektir. Bunu katiyetle ümit etmekteyim..."[21].

Mustafa Kemal'in bu sözlerine, Arnavutluk Meclisi muhaliflerinden olan Liberal Bey Ali Keleyra sert bir cevap vermiştir. Keleyra, özetle Ar-

18 "Kaha", 3 Kasım 1923

19 **Bilge**, "Arnavutluk.", s. 387, Fakat, bu uygulamaların halka benimsetilmesi ve uygulanması mümkün olmamıştır. Sadece halkın bir bölümü tarafından kabul görmüştür.

20 Alpan, a.g.m., s. 2901, Alpan, **Tarihin Işığında** ..., s. 95

21 Alpan, a.g.m., s. 2902

Levent Şahverdi Arşivi

navut ve Türk devletleri arasında siyasî ve manevî bir bağ yoktur, demekte ve İngiltere himayesini övmektedir. Daha da ileri giderek şöyle demektedir:

"...Düşünün Beyler, İngiltere, Arnavutluk'un batılı ülkeler seviyesine girmesini sağlayabilir. İngiltere başbakanının bir sözü Arnavutluk'u kurtarmaya yeter. İngiltere her zaman küçük ülkeleri savunmuştur ve bizim ümidimiz büyüktür. Mustafa Kemal ise konuşmasıyla İngiltere'yi duygusuz, Arnavutluk'u ise Türkiye'nin bir piyonu yaptı."[22].

Keleyra ve benzerlerinin Türkiye ile Arnavutluk arasındaki yakınlaşmayı engelleme çabalarına rağmen iki ülke arasındaki ilişkiler her geçen gün daha yakın bir mahiyet kazanmakta ve Türk inkılâp hareketi Arnavut aydınlar üzerindeki tesirini artırmaktadır.

Türkiye taraftarı aydınlar, benzer inkılâpları gerçekleştirmek konusunda büyük heyecan duymaya başlamışlardır. Bunlardan birisi olan Mihail Gromena'ya göre; "Türkler, ölü bir Türkiye'den (Osmanlı İmparatorluğu) yeni bir Türkiye ortaya çıkarmayı başarmışlardır"[23]. Arnavut aydınlar, bu sebeple kendi ülkelerinin de, Kemalist Türkiye'de olduğu gibi, demokratik değişiklikler yapması gerektiğini savunmaktadırlar.

Türkiye'deki demokrasi hareketinin, Arnavutluk'taki Zago aleyhtarı mücadeleye tesir ettiği muhakkaktır. Bunun sonucu olarak, Türkiye taraftarı demokratlar, Ahmet Zago'nun 2 Aralık 1922'de, Fan Stilian Noli'ye darbe yaparak, iktidarı ele geçirmesini kabullenememişlerdir[24].

Türkiye bu hadiseler karşısında tarafsız bir politika takip etmeye çalışmasına rağmen[25], Arnavut demokratları, "Türkiye bir Balkan Ülkesidir ve Balkanlar'daki karışıklıkları dengelemek zorunda..." diyerek, Türkiye'ye önemli bir görev atfetmektedirler[26]. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin sağ-

22 **Arnavutluk Devlet Kurulu Konuşmaları,** sayı:6, 1921, s. 82.

23 "Kaha", 27 Ekim 1923.

24 Alpan, **Tarihin Işığında** ..., s. 82, Fan Stilian Noli, 1882'de Edirne'nin İbriktepe-Küteza köyünde doğmuş olup, bağımsız Ortodoks Arnavut Kilisesi'nin kurucusu ve Milletler Cemiyetinde bağımsız Arnavutluk'un savunucusudur. 1924'te ilk Cumhurbaşkanı olmuştur. Aynı zamanda şair, yazar, müzisyen, eleştirmen yönleri ile gerçek bir Arnavut aydınıdır. 1965'te Amerika'da ölmüştür

25 Alpan, **Tarihin Işığında** ..., s. 82.

26 **Amerikalı Arnavut Gazetesi**, 1 Aralık 1923.

Levent Şahverdi Arşivi

lam temeller üzerinde kurulduğuna ve yakın doğuda istikrarı sağlamada etkin olacağına dikkat çekilmekte ve Balkan ittifakı için fikir verilmektedir[27].

Ahmet Zago iktidarına karşı olan muhalifler, 21 Ocak 1924'te suikast teşebbüsünde bulunarak, 10 Haziran'da Tiran'ı ele geçirmişlerdir. Demokratik Cephe hareketini durdurmakta başarısız kalan Ahmet Zago, Yugoslavya'ya kaçmak mecburiyetinde kalmıştır[28].

Yugoslavya ile Arnavutluk arasındaki ilişkiler bu dönemde oldukça bozulmuş ve karşılıklı notalar teati edilmeye başlanmıştır. Aynı dönemde Türkiye istikrarlı bir şekilde inkılâplar sürecine devam ederken, Arnavutluk'un geleceği belirsizlikler ve karışıklıklar içindedir. Ahmet Zago, Yugoslavya'nın maddî ve manevî desteği ile 24 Aralık 1924' te Tiran'a girmeyi başararak, Demokratik Cephe Hükümetini devirmiş, 21 Ocak 1925'te de Cumhurbaşkanlığını ilân etmiştir[29].

Ahmet Zago'nun bu ikinci iktidarının başlamasıyla birlikte Arnavutluk bir taraftan Türkiye ile ilişkilerini devam ettirirken, diğer taraftan da, Yugoslavya ve İtalya'ya yakınlaşmaya başlamıştır. Bunun sebebi açıktır: Ahmet Zago anti- demokratik bir şekilde ele geçirdiği iktidarını sağlamlaştırmak istemekte, bunun için de adı geçen ülkelerden kuvvet almaktadır. Demokratik Cephe üyeleri, Zago'nun bu politikasına karşı çıkmakta olup, Türkiye taraftarı politika ve inkılâpların devamını istemektedirler. Bu da ülke içinde siyasî ve fikrî yapıda tartışmalara sebep olmaktadır.

Ahmet Zago, Yugoslavya ve faşist İtalya ile yaptığı antlaşmalarla gücünü pekiştirmeye çalışırken[30], muhalifleri de faaliyetlerine devam etmektedirler. Fakat, ağır bir baskı söz konusu olduğu için, düşüncelerini daha üstü örtülü bir şekilde ifade etmeye başlamışlardır. Daha çok Türkiye'deki reformları överek, gizli bir şekilde Ahmet Zago iktidarını yerme yolunu

27 **Amerikalı Arnavut Gazetesi**, 1 Aralık 1923.

28 Alpan, **Tarihin Işığında** ..., s. 83.

29 Alpan, **Tarihin Işığında** ..., s. 83, Darbe sonrasında Devlet Başkanı Fan Stilian Noli, yurt dışına kaçmak mecburiyetinde kalmış, önde gelen cumhuriyet taraftarlarından Curri Luigji Gurakugi gibi inkılâpçılar idam edilmiştir.

30 Necip P. Alpan, **Arnavutluk'un Bağımsızlığı** ..., s. 30.

Levent Şahverdi Arşivi

seçmişlerdir. Krallık taraftarı olan "Kleris" basını ise aksine T.C. Devletinin yapmakta olduğu inkılâpları eleştirmektedir. Kılık - kıyafet değişikliği gereğince peçenin ve başörtüsünün çıkarılması tepkiyle karşılanarak, aynı yeniliklerin Arnavutluk'ta da yapılmasına karşı çıkmaktadırlar[31].

Basında Türkiye hakkındaki lehte ve aleyhte görüşler yayımlanmaya devam ederken, Arnavutluk ile Türkiye arasındaki kültürel ve siyasî ilişkilerin sıkılaşmaya başladığı görülmektedir[32]. Fakat bu durum uzun sürmeyecektir. Çünkü, iktidarını tamamıyla güçlendirmiş olan Ahmet Zago, 1 Eylül 1928'de oldu bittiye getirerek kendisini kral ilân edince[33], Arnavutluk - Türkiye ilişkileri krize girmiştir. Bu durum Arnavut aydınlar arasında olduğu Türkiye'de de tepkiyle karşılanmıştır. Cumhuriyetin ilk yılları olması sebebiyle, Türkiye'nin tepkisi çok doğal karşılanmalıdır. Çünkü, Ahmet Zago'da bir cumhuriyet düşmanı olarak görülmektedir. Türkiye'nin bu açık ve net tavrına rağmen, batı basınında aksi yönde yorumlara ve haberlere yer verilmeye başlanmıştır. 1.9.1928 tarihli The Daily Telegraph'da "KING KEMAL?", aynı tarihli Manchester Guardion'da ise "KEMAL TO FOLLOW SUIT" başlıklarıyla çıkan makalelerde, Zago'yu takiben, Mustafa Kemal'in de krallığını ilân edeceği iddia edilmektedir. Haberler Türkiye'nin Londra Büyükelçiliği kanalıyla derhal yalanlanırken, Mustafa Kemal'de Le Petit Parisen gazetesi muhabiri Henry Berraux'a bir beyanat vererek; "Kendi kendini kral tayin eden bu adam ulusuna ihanet etmemeliydi. Millet, parlamento, hükümet hatta samimi bir dost bile ona karşı çıkmalıdır." diyerek[34], Türkiye'nin bu hususta tavrını açıkça ortaya koyacaktı. Mustafa Kemal, tek başına bile kalsa, Zago'nun krallığını tanımayacağını beyan etmek suretiyle, bu hususta ne derece kararlı olduğunu da göstermiş oluyordu.

Mustafa Kemal ve Türkiye'nin kararlı tutumu Arnavut demokrat ve cumhuriyetçileri için moral destek olmaktan öteye bir tesir yapamayacak-

31 "Zani i Nalte", No:4 , 1926, s. 105.

32 **Hâkimiyet-i Milliye**, 16 Ağustos 1928.

33 Alpan, **Arnavutluk'un Bağımsızlığı ve** ... , s. 30 , **Hâkimiyet-i Milliye**, 23 Eylül 1928, s-1

34 Şimşir, "*Atatürk'ten Elçi Ruşen Eşref Ünaydın'a...*", s.302-303, vd; Şimşir, **Atatürk ve Yabancı** ..., s.293, vd; Alpan, **Arnavutluk'un Bağımsızlığı** ve ... , s. 30.

Levent Şahverdi Arşivi

tı. Çünkü, 1928-1929 lu yıllarda dünya siyasî olarak yeniden kutuplaşmaya ve 2. Dünya Savaşı öncesi ittifaklar teşkil edilmeye başlamıştı. Bundan istifade ile Kral Zago da İtalya ile ittifak yapmıştı.

Türkiye basını da Arnavutluk'un cumhuriyet rejiminden, krallığa dönmesine tepkisiz kalmayarak, Mustafa Kemal gibi, eleştirme yolunu seçmişti. "Arnavutluk'ta krallık ilânı memleketimizde nefret ve istikrah tevlit etmiştir." başlığını atan Cumhuriyet Gazetesi, mevcut iktidarın tanınmaması için Türkiye'nin elinden geleni yapmasını ve Tiran büyükelçisinin de geri çağrılmasını istemişti[35]. Cumhuriyet Gazetesi, o yıllarda, Ankara'nın resmi sözcüsü gibi görülmekteydi. Gerçekten de, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in de aynı doğrultuda karar vererek, Türkiye'nin Tiran büyükelçisi Tahir Lütfi Bey'i geri çağırdığı görülecekti. Tahir Lütfi Bey 10 Ekim 1928'de Türkiye'ye gelmiş ve Tiran'da, Türkiye'yi temsilen sadece başkatip Fuat Bey geçici maslahatgüzar olarak kalmıştı. Böylece iki ülke arasında dostane bir şekilde gelişmekte olan yakınlaşma, tamamen bitme noktasına gelmişti[36].

Geçen sürede Türk basınının Zago aleyhindeki tutumunun devam ettiği görülmektedir. Vasfi Raşit adına 8 Eylül'de Cumhuriyet'te çıkan "Kurbağalar ve Kralları" başlıklı makalede, Kral Zago ağır bir şekilde eleştirilerek, "İdare-i Milliye ile Reis-i Cumhur olan Ahmet Zago'nun Arnavutluk kralı olmasına sessiz kalmayacağız." denilmekteydi. Yazar, makalesinde, biz yalnız cumhuriyetten yana olacağız demekte ve hadiseyi "kurbağalar ve kralları" hikayesine benzeterek, Arnavut halkının eninde sonunda gerçeği anlayacağını ifade etmektedir[37].

Ahmet Hidayet imzalı "Tiran Opereti" başlıklı makalede ise, eleştiri dozu artırılarak Arnavutluk'taki rejim değişikliği aşağılayıcı bir üslûpla yerilmektedir. "Biraz geç oldu, amma temiz oldu, diye bir söz yok mudur? Biz de tıpkı bunun gibi biraz geç kaldık. Amma Ahmet Zago Bey'in giy-

35 **Cumhuriyet**, 7 Eylül 1928, s.2.

36 **Cumhuriyet**, 11 Teşrin-i Evvel 1928, s.1, Şimşir., *"Atatürk'ten Elçi Ruşen Eşref Ünaydın'a..."*, s.302.

37 **Cumhuriyet**, 8 Eylül 1928, s.2.

Levent Şahverdi Arşivi

diği krallık tacının tarifi için en münasip tabiri bulduğumuza kailiz. Zihnimde bunun mülhem bir şekli dönüp dolaşırken bir Alman gazetesinin ayrı ayrı sütunlarında "operet" ve "Zago Bey Kral" serlevhalarını görünce yapıştırdık: "Tiran Opereti!"

Allı pullu elbiseleri ve beyaz serpuşla Arnavutluk'ta oynanan son oyuna bundan daha mükemmel isim olur mu? Elbette olmaz."[38]

Türkiye'nin Arnavutluk'taki bu gelişmelere karşı tutumu, Arnavut cumhuriyetçileri arasında teşekkürle karşılanmıştı. Demokratik Dergi, "Ulusal Özgürlük" başlığıyla 1928 Eylül başlarında yayınladığı makalede, Türkiye'nin Zago'nun kral olmasını kabul etmediğini belirterek, Arnavut cumhuriyetçilerinin Mustafa Kemal'i bu kararından dolayı şahsen selamladıklarını ve teşekkür ettiklerini ifade etmektedir. Bu konudaki tepkisinden dolayı Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'e, Arnavut Cumhuriyetçileri adına Nikolo İvanoj ve Recep Shalo bir teşekkür mektubu göndermişlerdir. Mektupta özetle: "Sizin, Ahmet Zago'yu Arnavut Kralı olarak tanımadığınızdan duygulanarak, Arnavut halkı adına bütün kalbimizle teşekkür eder ve tebrik ederiz"[39], demektedirler.

Benzeri bir teşekkür de Arnavut Ülkücü Vakfı tarafından gönderilmiştir. Bunda da şu görüşlere yer verilmektedir: "Türkiye'nin Zago'yu kabul etmemesi, sizin prestijinizi arttırıyor. Arnavut gençliği duygulanarak teşekkür eder ve Türk halkının gelişmesini dileyen sizin gibi büyük bir insanı selamlar."[40].

Liria Kombetare Gazetesi de son gelişmeleri şöyle değerlendirmektedir: "Arnavutluk'un monarşist rejimini ve Birinci Zago'yu bütün yabancı ülkeler kabul etti. Türkiye Cumhuriyeti hariç. Zago, şüphesiz, tanınması için her yabancı hükümete adım attı. Fakat, onun adamları Türkiye Cumhuriyeti'nde sert bir tepki ile karşılandı. Bu cumhuriyet, Arnavutluk monarşist rejimini kabul etmedi". Aynı değerlendirmede, Mustafa Kemal'in

38 **Cumhuriyet,** 10 Eylül 1928, s.2, Benzer bir şekilde Yakup Kadri Karaosmanoğlu da, Tiran'a büyükelçi atanması sonrasında, Kral Zago tarafından kabulünü, operet sahnesi gibi diyerek tasvir etmektedir. Bkz, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Zoraki Diplomat,** Ankara., 1967, s. 62.

39 N. İvanaj, **Yeni Arnavutluk'un Tarihi,** C:1, Tiran, 1943, s. 91-92.

40 Le Temps, 13 October 1928 .

Levent Şahverdi Arşivi

ve Türk hükümetinin bu kararlılığından vazgeçmeyeceğinden umutlu olduklarını ve Arnavut Cumhuriyetçileri için bu kararın bir yardım niteliği taşıdığı belirtilmektedir[41].

Arnavutluk'taki rejim değişikliği Müslüman Arnavutlarla, Hristiyan Arnavutlar arasında müsademelere sebep olurken[42], Cumhuriyetçi aydınlar üzerinde yoğun baskı uygulanmaktaydı[43]. Bu sebeple, Arnavut cumhuriyetçileri farklı bir yöntemle rejimi kötüleme yolunu seçmek mecburiyetinde kalmışlardı.

"Shekulli İRİ" Gazetesi, Nutuk'un Ankara 1927 baskısını Arnavutça'ya çevirerek, 21 bölüm hâlinde yayımlamaya muvaffak olmuştu. Fakat, aynı dönem içinde, Türkiye - Arnavutluk ilişkilerinin kopma noktasına gelmesi ve gerekse de Nutuk'taki olayların kendi iktidarı için tehlikeli olacağını düşünmesi sebebiyle, Zago yayınları durdurmuştu[44]. Ancak, Zago'nun gücü, yurt dışındaki Cumhuriyetçi Arnavutlar'ın çalışmalarını engellemeye yetmiyordu.

Yurt dışındaki Arnavutça yayınlarda, Türkiye'deki inkılâplardan sonraki olumlu değişikliklere sıkça yer vermek suretiyle, Arnavutluk halkına içinde bulundukları şartların olumsuzluğunu gösterme yolu tercih edilmişti. Bunlardan birinde, Türkiye'deki değişim şöyle ifade edilmekteydi: "Türkiye'de İstanbul'u bugün ziyaret eden bir insan şaşırıyor. Her şey değişti, her tarafta yeni bir rüzgâr esiyor. Türkiye o kadar çabuk ilerliyor ki, bütün dünyayı şaşırttılar ve bunları birtakım insanlara ve başta Mustafa Kemal'e borçlular"[45].

Aynı makalede Latin Alfabesi'nin kabulü de övgüyle verilmekte ve Arnavutlar'ın 20 yıl evvel yaptığı inkılâbı, Türkiye'nin geç de olsa uygula-

41 "Liria Kombetare", 1 Kasım 1928.

42 Hâkimiyet-i Milliye, 23 Eylül 1928, s.1.

43 Karaosmanoğlu, **Zoraki Diplomat ...**, s.75, Bu baskıların oldukça uzun bir süre devam ettiği görülmektedir. Zira, Yazar, Tiran'a 1934'de büyükelçi olarak gittiğinde, Kral'ın düşman bildiği kişilere tatbik ettiği katliamdan sözetmektedir. "Güya ortada bir ayaklanma varmış diye, nice kendi halinde insanları, dağ başlarında eşkıya tenkil eder gibi öldürttü. Nice beyleri, sorgusuz, yargısız ölüm cezalarına çarptırdı. Zindanlara attırdı. Bunlarla yakından uzaktan münasebeti olan yüzlerce masumu tevfik ettirdi" demektedir.

44 **"Shekulli İRİ"**, 5 Kasım 1928

45 **"Shqiperia eRe"** Gazetesi, 28 Eylül 1928 . Aynı makalede "...Bugünkü Türkiye İslâmizimden tamamıyla kurtulmak istiyor. Bu Türkiye'yi ve Onun hükümdarlığı altında olan ülkeleri asırlarca karanlıkta tuttu" diyen, Hristiyan Cumhuriyetçi Arnavutlar, içinde bulundukları durumun sorumlusu olarak İslamiyet'i göstermekte, haksız bir suçlama içindeydiler.

Levent Şahverdi Arşivi

maya başlamasının alkışlanacak bir karar olduğuna değinilmektedir[46]. Gerçekten de, Arnavutluk, daha bağımsızlığını kazanmadan 1908'de Latin Alfabesi'ni kabul etmiş, 1912'den itibaren de uygulanmasına başlamıştı. İlk Arnavut Alfabesi'ni hazırlayan Şemsettin Sami Fransevi, aynı zamanda Türk diline ve edebiyatına da büyük katkıda bulunmuştu[47].

Türkiye'deki inkılâplardan övgüyle söz eden, daha çok Ortodoks basındı. Çünkü, Müslüman basın daha çok, Kral Zago'yu destekliyordu. Fakat, demokrasi mücadelesi veren Müslüman Arnavutlar da muhalefete devam ediyordu. Kleris basını ise aksine, tam bir muhalif gibi, Türk inkılâplarını eleştirmekteydi. Bunlardan birisi olan Dielli'ye göre; Mustafa Kemal'in inkılâpları sadece dinî alanda, yeni alfabede, yeni müzikte, kesilmiş saçlarda, kısa elbiselerde ve içki kullanımında görülmekteydi. Monarşist yazarlardan Faik Konica, Türkiye ve Arnavutluk'u, Mustafa Kemal'le Kral Zago'yu mukayese ettiği makalesinde, daha farklı bir yorum getirmekteydi. Konica'ya göre; iki ülkenin şartları farklı olmakla birlikte, Ahmet Zago da en az Mustafa Kemal kadar ülkesinin ilerlemesini istemekteydi. Fakat, ülkesini kral koltuğundan daha iyi yönetebileceğine inandığı için, bu sistemi tercih etmişti[48].

"Dielli", Türkiye'nin, Kral Zago'yu kabul etmemesini de kınayarak, Mustafa Kemal'in dış politikasını, bilhassa Balkan politikasını eleştirmekteydi. Türkiye aleyhindeki bu tarz yayınlarla, Atatürk İnkılâplarının, Arnavut halkı üstündeki olumlu tesiri yok edilmek isteniyordu. Halbuki İstiklâl Savaşı'nın özelliği kişilere değil, millete ait olmasıydı. İnkılâplar da; bir, iki küçük tepki dışında milletçe kabul görmüştü. Bu sebeple gerek inkılâpların, gerekse de İstiklâl Savaşı'nın tesiri, Asya ve Afrika ile sınırlı kalma-

46 **"Shqiperia eRe"** Gazetesi, 28 Eylül 1928.

47 Necip P. Alpan, **Arnavut Alfabesi Nasıl Doğdu,** Ankara , 1979, s.4-5 , 20 Ocak 1910'da Tanin Gazetesi'nde, Hüseyin Cahit Yalçın, Arnavutlar'ın harf inkılâbını şöyle değerlendirmişti: "Latin harflerini kabul eden Arnavutlar, cidden tebriğe değer bilimsel bir gelişme gösteriyorlar. Çünkü, bugün dağda çobanlık eden bir Arnavut dahi, bu sayede bir hafta içerisinde okuyup yazabilecektir. Biz Türkler ise, elimizdeki yazı ile değil bir haftada, yüz haftada bile köylülerimize okuyup yazma öğretemeyeceğiz. Evet, aramızda bir ayrılık olacak, amma sanıldığı biçimde değil! Bu yolda Arnavutlar'ın maarifi de, Ermeni ve Rum maarifi gibi ilerleyecek, onlar daha çabuk okuyup yazacaklar ve biz Türkçemize uygun olmayan bu eksik harflerle, özellikle cahil kalacağız.

48 **"Dielli" (Güneş),** 28 Eylül 1928,

Levent Şahverdi Arşivi

yıp, elbetteki Balkanlar üzerinde de görülecekti. Bu tesir, bilhassa kısa süre öncesine kadar aynı devlet çatısı altında yaşamış olan Arnavutluk'ta daha da fazla olacaktı. Fakat, mevcut yönetim bu tesiratı yok etmek istediği gibi, giderek Mussoli'nin faşist İtalya'sı ile de yakınlaşmaya başlamıştır.

Mustafa Kemal Türkiyesi'nin, Arnavutluk üstündeki tesirini, Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun hatıralarındaki bahislerde de görmek mümkündür. Arnavut Hristiyan aydınlarından olup, Osmanlı Devleti aleyhine ağır ve haksız ithamlarla yüklü İngilizce kitap yazmış olan Arnavut yazar, daha sonra İngiliz büyükelçiliğindeki bir resepsiyonda, Türkiye büyükelçisi olan Karaosmanoğlu'na şöyle diyecektir; "Az zaman içinde ne büyük işler yaptınız. Ne kadar ilerlediniz. Ah ne olurdu, Arnavutluk Türkiye ile sınırdaş kalabilseydi de sizden ayrılmasaydık"[49]. Bu sözler, Arnavut cumhuriyetçilerinin içinde bulunduğu psikolojiyi yansıtması açısından son derece şaşırtıcıdır. Çünkü aynı kişi, anti emperyalist tavrı ile tanınmakta olmasına rağmen, Türkiye ile Arnavutluk'un ayrılmasından duyduğu esefi dile getirmektedir. Bu da, o gün için Türkiye'nin, Arnavutluk'tan nasıl bir cazibe merkezi olarak göründüğünün ispatı manasına gelmektedir.

Cumhuriyetçi Arnavutlar'ın en çok beğendikleri ve halka model olarak sunmaya çalıştıkları inkılâp, "Lâiklik"tir. Arnavutlar'ın büyük bölümü, Müslüman ve Katolik olduğu için[50], iki din mensubunun bir arada barış içinde yaşayabilmesi, ancak kendi ülkelerinde de laikliğin uygulanması ile mümkün olabilecektir. Türk kadınının kazandığı birçok haklara karşılık, Arnavutluk'ta yapılan benzeri inkılâpların uygulanma şansı olmaması da eleştiri konusu yapılmaktadır. Cumhuriyetçi aydınlara göre; Arnavutluk kadını, geri kalmış şartlarda yaşamaya mahkum edilmiştir. Öğretmen Kristap Cipa, Türkiye'deki yeni edebiyattan bahsederken, çağdaş Türk kadınını temsil eden Halide Edip'ten ve ülke içindeki fonksiyonelliğinden bilhassa bahsetmektedir[51].

---

49 Karaosmanoğlu, **Zoraki Diplomat...**, s. 68.

50 Bilge, "Arnavutluk"..., s. 388 . Kesin rakamlar olmamakla birlikte 3 milyonluk nüfusun yaklaşık 1.300.00 ile 1.400.000 kadarı Müslümandır. Harp Akademisi Komutanlığı, Türkiye - Arnavutluk..., s. 5.

51 "İllyria" 18 Mart 1934.

Levent Şahverdi Arşivi

Demokrasi yanlısı Arnavut basını, monarşist rejimi ve politikasını yermek için batı basınında Mustafa Kemal ve inkılâpları hakkında çıkmış olan makaleleri de tercüme etmek yolunu kullanmaya başlamıştı. Flaka dergisi, Edwart Herriot tarafından "Orient" dergisinde yazılmış makaleden yaptığı tercümede; Mustafa Kemal'in reformist tarafını okuyucuya sunarken, Cumhuriyet rejiminin faziletlerinden bahsederek, krallık rejimlerinin Mustafa Kemal'i tehdit olarak algıladıklarına değinmektedir.

"Bota e Re" dergisi, Türk halkının Mustafa Kemal önderliğinde anti emperyalist güçlere direnişinden bahsederek, Osmanlı saltanat rejimini eleştirmekte ve böylece, üstü kapalı bir şekilde Zago iktidarı'nı da yermektedir.

Bir başka makalede, 1922-1936 yılları arasında Mustafa Kemal'in başarılarından bahsederken, bilhassa saltanatın kaldırılmasına ve bu kurumun maddî ve manevî gücünün meclise aktarılmasına dikkat çekildikten sonra, Kral Zago'nun devlet hazinelerine el koymasındaki ve ülkeyi 1927 antlaşması ile İtalya'nın peyki hâline getirmesindeki çelişkiye halkın dikkati çekilmektedir[52]. Demokrat Arnavutlar, Türkiye ve Mustafa Kemal'i överken, Arnavutluk'taki rejimi de kötüleme şansını yakalamışlardır.

Cumhuriyetçi Arnavut aydınlarından birisi olan İsmet Toto, Zago aleyhine mücadele eden muhaliflerin en meşhurlarından birisidir. "Gazi Mustafa Kemal Atatürk" adıyla 200 sayfalık bir kitap yayımlamıştır. Kitabında Atatürk'ün hayatı, inkılâpları ve düşünceleri ile dünyanın sayılı liderleri arasında mukayeseler yapmakta ve Türkiye'deki gelişmelere yer vermektedir. Faaliyetleri ile tehlikeli görüldüğü içindir ki İsmet Toto, kral taraftarı monarşist güçler tarafından öldürülecektir[53].

Cumhuriyetçilerin Zago'ya ve İtalya'ya karşı mücadelelerinde Atatürk ve Türkiye'yi örnek almaları, 1931 yılında Arnavutluk'u ziyarete gitmiş

52 "Rilindja" Gazetesi, No:28, 1928, 1927 Arnavutluk – İtalya Anlaşmasını kendi isteği gibi yorumlayan İtalya, 5 Nisan 1939'da once ultimatom verecek, arkasından da Arnavutluk'u işgal edecekti.

53 Alpan, **Tarihin Işığında** ..., s. 114, Karaosmanoğlu., **Zoraki Diplomat** ..., s.69, İsmet Toto'nun suçlanmasının sebebi, kitabında sık sık "inkılâp" kelimesine yer vermesidir. Bu sebeple önce Komünistlikle suçlanmış, arkasından da Kral Zago, aleyhine tertiplenen bir komplonun parçası olmakla itham edilerek, eski iç işleri bakanlarından olan ağabeyi ile yan yana kurşunlanmıştır. İsmet Toto, kitabında Mustafa Kemal'in annesi tarafından Arnavut olduğu iddiasına da yer vermek suretiyle, bugün Arnavutluk'ta bazı kesimlerce halen müdafaa edilmekte olan bu teze destek vermektedir.

Levent Şahverdi Arşivi

olan Falih Rıfkı Atay tarafından şöyle ifade edilmektedir: "...Kemalizm'in büyük şerefi Arnavutluk'ta iyi görünüyor. Genç Arnavutlar müstemleke veya yarım müstemleke olmaya mahkum şarklılıktan kurtulmak, eski bağları çözmek, eski kurumları yıkmak için Türk devrimlerini adım adım izlemektedirler[54].

Türkiye ile Arnavutluk arasında büyükelçilerin karşılıklı olarak geri çekilmesiyle başlamış olan gerginlik üç yıl sürecektir. Bu süreçte diplomatik ilişkiler neredeyse kopma noktasına gelmiş ve Tiran'daki Türkiye Maslahatgüzarı baskı ve tehditlere maruz kalmıştır[55]. Başta Yunanistan olmak üzere batılı devletler bu durumdan memnuniyet duyarak, Arnavutluk'taki Türkiye sempatisinin sona ereceğini ümit etmeye başlamışlardı. Bu hususta acil bir müdahale gerektiği için Mustafa Kemal Paşa devreye girecekti.

20 Ekim 1931'de İkinci Balkan Konferansı'nın İstanbul'da toplanmış olması vesilesiyle, Arnavutluk da temsilci göndermişti. Delegeleri Ankara'da kabul eden Mustafa Kemal Paşa, daha sonra konferansa iştirak etmekte olan bütün Balkan Devletleri başkanlarına birer telgraf çekti. Arnavutluk Kralı Zago'ya çektiği telgrafta şu ifadelere yer verilmişti;

"İkinci Balkan Konferansı azasını bugün Ankara'da kabul etmekle hakiki bir memnuniyet hissettim. Arnavut millî teşekküllerinin müstemi mümessilleri tarafından hakkımda ve Türk Milleti hakkında izhar olunan temenniyattan pek mütehassıs oldum.

... Bu vesile ile Zatı Haşmetlerinin saadet hali ve asil Arnavutluk milletinin refahı için en samimi temenniyatta bulunurken, yalnız kendi hissiyatımı değil, bütün Türk milletinin hissiyatını da ifade etmekte olduğumu zannediyorum."[56].

Mustafa Kemal Paşa bu telgrafıyla, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Cumhurbaşkanı sıfatıyla, Kral Zago'yu resmen tanımış oluyordu. Bu sebeple, telgraf Arnavutluk'ta bayram sevinci yaratmış, yaklaşık üç yıldır devam etmekte olan soğukluk süreci sona ermişti. Bunun sonucu olarak ta

---

54 Alpan, **Tarihin Işığında** ..., s. 114,

55 Şimşir, *"Atatürk'ten Elçi Ruşen Eşref Ünaydın'a..."*, s.304

56 Şimşir, *"Atatürk'ten Elçi Ruşen Eşref Ünaydın'a..."*, s.305, "Kral Zago, cevaben çektiği telgrafta; ...Zat-ı Devletlerinin Arnavut Milletiyle şahsım hakkında izhar buyurdukları temenniyattan pek müteahassıs oldum. Kendi namıma ve Arnavut milleti namına Zat-ı Devletlerinin saadet hali ve asil Türk milletinin refahı için samimî temenniyatta bulunmaktayım." demekteydi.

Levent Şahverdi Arşivi

önce Arnavutluk 1933 yılında Ankara'ya Cavit Lesloviku'yu elçi olarak atayıp, önemli bir adım atacaktı. Bunu takiben Türkiye de Tiran'a 1934'te Ruşen Eşref Ünaydın'ı elçi olarak görevlendirecekti.[57]

Arnavutluk – Türkiye ilişkileri karşılıklı elçi atamaları sonrasında yeniden dostane mahiyet kazanmışsa da bu da uzun süreli olamamıştır. Zago'nun kız kardeşinin, Osmanlı hanedanından birisiyle nişanlanmasıyla, Ankara Tiran elçisini geri çağırmıştır. Bu hadiseyi müteakiben de,Arnavutluk önce İtalya'nın işgaline uğramış, daha sonra da Enver Paşa iktidarı ile dışarıya kapalı bir rejimle yaşamaya mahkum olmuştur. Bu süreçte, kısmen de olsa Türkiye – Arnavutluk ilişkilerinin devam ettiği görülmektedir. Zira, Arnavutluk Türkiye'nin desteği ile 1955'te Birleşmiş Milletler'e girerken, Arnavutluk da 1964-65 Kıbrıs hadiselerinde Türk tezinden yana politika takip etmiştir. Kısaca rejimler farklı, fakat dostluk baki kalmıştır. 1990'lı yıllarla birlikte Arnavutluk'ta demokrasi galip gelirken, Türkiye ile ilişkiler de yeniden güçlenerek devam etmeye başlamıştır.

Sonuç olarak denilebilir ki, Balkanlar, Türkiye için stratejik açıdan daima önemli olmuş ve olmaya da devam edecektir. Burada çıkabilecek herhangi bir istikrarsızlık ya da Türkiye'ye yönelik düşmanca ittifaklar, güvenliğimizi doğrudan tehdit edebilecek potansiyele sahiptir. Bu sebeple, geçmişten günümüze, zaman zaman kesintilere maruz kalarak devam etmiş olan Arnavutluk – Türkiye ilişkilerine azami itina gösterilmesi gerekmektedir. Her iki ülkenin tarihten gelen bağları sebebiyle ekonomik ve siyasî ilişkilerinin güçlendirilmesi mümkün görünmektedir.

57 Şimşir, *"Atatürk'ten Elçi Ruşen Eşref Ünaydın'a..."*, s.310, Ankara elçi atama hususunda bir yıl daha beklemiş, 9 Şubat1934'te imzalanan Balkan Paktı ittifakı sonrasında elçi göndermiştir. Mustafa Kemal Paşa, Arnavutluk'a verdiği değeri göstermek amacıyla, kendi genel sekreterini elçi olarak görevlendirmişti.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

OSMANLI'DAN CUMHURİYETE GEÇİŞ VE CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA TÜRKİYE HALK SAĞLIĞI

Dr. Osman GÜMÜŞÇÜ*

ÖZET

Bu çalışmamda, 1920'lerde hazırlanan "Türkiye'nin Sıhhi-İçtimai Coğrafyası" dizisi esas alınarak, 1920-30 arasında Türkiye'nin halk sağlığı ve sorunları ele alınacaktır. Osmanlı'nın son yılları ile Cumhuriyet'in ilk yıllarına karşılık gelen bu dönem, hem Osmanlı'dan alınan mirası görmek hem de bugün gelinen mesafeyi anlamak açısından oldukça ilginçtir.

1911'den beri süregelen savaşlar içinde kalan Türkiye, birçok açıdan olduğu gibi, sağlık açısından da, Osmanlı'dan kötü bir mirası devralmak zorunda kalmıştır. Bu nedenle 1920'de kurulan TBMM hükûmeti, sağlık konusuna özel bir önem vermiştir.

Yukarıda adı geçen dizi ve dönemin diğer kaynaklarına göre Türk halkının içinde bulunduğu sağlık şartları şu şekilde özetlenebilir: Geçmiş yılların eğitim sistemi ve uzun savaşları yüzünden halk, okur-yazarlık, okul ve öğretmen bakımından oldukça fakir, dolayısıyla cehalet ve bilinçsizlik içindeydi. Sağlık da dahil olmak üzere birçok konuda batıl inançlara sahip bulunuyor ve bu yüzden modern tıbba itibar etmiyordu. Şehirlerde bile, hastane, dispanser, doktor, hemşire, eczane ve ilaç gibi modern tıbbi imkânlar ya yoktu ya da çok azdı.

Beden ve çevre temizliğine önem verilmiyor ve çok ihmal ediliyordu. Şehirlerde belediye hizmetlerinin yetersizliğinden kaynaklanan su ve kanalizasyon sorunları vardı. Şehirlerin yakınındaki göl ve bataklıklar sıtmanın yaygınlaşmasında, halkın temizliğe önem vermemesi kadar etkiliydi. Beslenme ve çalışma şartları da iç açıcı olmadığından; bulaşıcı hastalıklar ülkenin her tarafında önemli bir sorun oluşturuyordu. Başta sıtma ve verem olmak üzere frengi, çiçek, difteri, kolera, dizanteri, tifo, trahom. barsak hastalıkları ve diğer bazı hastalıklar halk sağlığını tehdit eden en önemli problemlerdi.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı Devleti, Türkiye Cumhriyeti, Sağlık, Temizlik, Çevre Temizliği.

* Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Coğrafya Bölümü.

Levent Şahverdi Arşivi

ABSTRACT

This study, which was primarily based on the series of the Sanitary-Social Geography of Turkey prepared in 1920's, deals with the Turkish public health and its problems between 1920 and 1930, the period which elapsed between the Turkish National Struggle for Salvation and the early years of the newly established Turkish Republic.

The present study mainly aims to indicate both the medical tendencies inherited from the Ottoman Empire and the radical changes introduced to the Turkish health system by the reforming spirit of the early Republican time, wearing.

The structure of medical and related services in the late Ottoman period had remained virtually unchanged and undeveloped since the Ottoman Empire was wholly and continuosly engaged with the tiring wars since 1911. Therefore, the Turksh Grand National Assembly, which established in 1920, gave special consideration to the improvement of public services-like health and education-in Turkey.

According to the series of study indicated above, as well as other related sources of Turkey in the post-war era can be summarised as such: Widesperad poverty, ignorance and superstition caused growing pains in the machinery of the Turkish welfare system in general. The Turkish health services thus consitituted a very large field (in particular in the reorganisation of hospitals, health centres, and specialist services) demanding to be cured.

Health care and disease control received little attention in Turkey at that time. Bad working conditions and unhealthy food supplies threatened public health. In addition, filthy waters and marshes in and around urban areas, lack of municipal services and system of sewers, coupled with environmental pollution and bad habits of cleanliness, gave impetus to an increase in the number of epidemic diseases-such as malaria, tuberculosis, syphilis, smallpox, diphteria, cholera, dysentery, typhoid fever and trachoma.

Key Words

Ottoman Empire, Turkish Republic, Health Cleanliness, Environment.

Levent Şahverdi Arşivi

İnsan, sürekli olarak yaşadığı ortam ile etkileşim içinde bulunduğundan, ortamı oluşturan unsurlar daima insan sağlını etkileyerek, sağlık üzerinde belirleyici bir rol oynar. Bir de bu çalışmada ele alınan dönemde olduğu gibi doğal ortama, savaşlar ve yıpratıcı etkileri de eklenince şartlar daha da zor bir hale gelir. Coğrafya, doğal ortam ile insan arasındaki etkileşimleri incelediğine göre, sağlık konusu da coğrafyanın araştırma kapsamına girmektedir. Zaten bir çok eserde, sağlık coğrafyasının tanımı yapılırken bu konunun mutlaka vurgulandığı görülmektedir. Bu kapsamda sağlık coğrafyası, hastalıkların dağılışı ve onlara sebep olan çevre ile insan sağlığını etkileyen faktörleri araştırıp sağlıkla ilgili problemlerde coğrafi metotları uygulayan ve daha önemli olarak da doğum-ölüm istatistiklerini kartografik bir çerçevede gösteren bir coğrafya koludur.[1]

Sağlık coğrafyası bakış açısından ele alınan bu çalışmada, bahsedilen bu dönem, yani Osmanlı'nın son yılları ile Cumhuriyet'in ilk yıllarına karşılık gelen 1920-30 arası ele alınacak, böylece hem Osmanlı'dan alınan sağlık mirası görülürken hem de 1920 TBMM hükûmeti ile ilk cumhuriyet hükümetlerinin, sağlık konusuna nereden nasıl başladığı öğrenilecektir. Bu ise, yeni yönetimin icraatlarını anlamak açısından oldukça önemli ve ilginç bir açılım yapmamızı sağlayacaktır.

Devletlerin tarih boyunca devam edebilmesi için, önce insanın sonra da toplumun sağlıklı olması ve sağlık şartları bozulunca da hemen bozulan şartların düzeltilmesi gereklidir. Aksi durumda, sağlıksız şartlarda ve ortamlarda yaşayan insanın nesli tükenecek ve devlet zaafa uğrayacaktır. Bu yüzden devletler tarih boyunca, halkının sağlığı üzerinde durmuş ve sağlık için bir çok tedbirler alıp, düzenlemeler yapmıştır. Bu bağlamda Türk-İslam devletlerin de sağlık konusu, özellikle üzerinde durulan ve çok eski dönemlerden beri önem verilen bir konudur. Selçuklu ve Anadolu Beylikleri döneminde yapılan tedavi amaçlı binalardan günümüze ulaşanları bile bu konuyu açıklamaya yeterlidir. Osmanlı İmparatorluğu'nda da sağlık ve insan sağlığına önem verilmiş, bu konuda bir çok kitap yazılırken, hastane

1 F. J. Monkhouse. **A Dictionary of Geography,** Second Edition, Bristol 1970, s. 223 ve S. Mayhew. **Dictionary of Geography,** Oxford University Press, Britain 1997. s. 276.

Levent Şahverdi Arşivi

ve tedavi amaçlı bir çok tesis yapılmıştır.[2] Fakat, Osmanlı'nın gerileme ve çöküş sürecine girdiği dönemlerde, diğer konularda olduğu gibi, sağlık konusunda da bazı eksiklikler ve yetersizlikler görülmüştür. Tanzimat'tan sonra bir çok sahada yenilikler yapılıp, şartlar iyileştirilmiş fakat, XIX. yüzyıl sonlarından itibaren sürekli ve ağır savaşların olması bütün bu süreci büyük oranda baltalamıştır.

Bilindiği üzere batının "hasta adamı" Osmanlı İmparatorluğu, 1877-78 Rus harbinden sonra, XX. yüzyıl başlarında bir dizi savaş yapmak zorunda kalmıştır. Bu süreç 1911'de Trablusgarb savaşı ile başlamış, uzun ve yıpratıcı bir dizi savaştan sonra ancak cumhuriyet ile sona ermiştir. Trablusgarb savaşından sonra 1912 Balkan savaşı, 1914-1918 yılları arasında I. Dünya savaşı ve nihayet 1919-1922 Millî Mücadele savaşları içinde kalan Türkiye, her alanda çok büyük yıkımlara maruz kalmış, müthiş bir yoksulluk ve sefalete sürüklenmiştir.[3] Bu konuda Atatürk'ün 1923 yılında söylediği, "Bir an için vatan dediğimiz kutsal varlığa bir görüşle bakalım. Onun hayat adına, bayındırlık adına her şereften mahrum bir siyah toprak sahasından ibaret bırakılmış olduğunu görürüz"[4] ifadesi durumu açıklamaya yeterlidir. Uzun süren bu savaşlar sebebiyle yurdun bir çok bölgesi harabeye dönerken, maddi ve manevi çöküntüyle beraber kıtlık, yoksulluk, bulaşıcı hastalıklar ve diğer sıkıntılar tüm halkı olumsuz etkilemiştir. Bu sıkıntıları çok iyi gören ve yaşayan 23 Nisan 1920 TBMM hükümeti, sağlık konusuna özel bir önem vermiştir.

Bu yüzden ilk meclis hükûmetinin yaptığı icraatların ilkleri arasında bir sağlık bakanlığının kurulması bulunmaktadır. 20 Mayıs 1920'de kabul edilen 3 numaralı kanun ile Umur-ı Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti, yani sağlık bakanlığı kurulmuş ve bakanlığın vakit kaybetmeden "Türkiye'nin Sıhhi-İçtimai Coğrafyası" adıyla bir dizi araştırma yaptırmıştır. Hükümet, bu çalışma vasıtasıyla öncelikle halihazır durumu belirleye-

2 Bu konuda fazla bilgi için bkz: E. Kahya-A. D. Erdemir, **Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara. 2000.

3 Meliha Özpekcan, "TBMM Tutanaklarına Göre Cumhuriyetin İlk On Yılında Sağlık Politikamız", **Türkler**, C. 17, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 436.

4 Utkan Kocatürk, 1971, **Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri**, Edebiyat Yayınevi; Ankara 1971 s. 277.

Levent Şahverdi Arşivi

rek Osmanlı devletinden kalan mirası tespit etmeyi amaçlamıştır. Bahsi geçen araştırma ile ayrıca, memleketin nüfus ve ekonomik potansiyeli belirlemek, iktisadi, içtimai ve sıhhi problemleri tespit ederek sorunlara uygun çözüm yolları bulmak hedeflenmiştir. Bu sayede bakanlık ülkedeki hastane, dispanser, doktor, sağlık memuru, eczane ile tüm sağlık kurumları ile hastalık ve diğer konularda bir durum tespiti yapmıştır. Bunu yaparken, her vilayette bulunan Sıhhiye Müdürleri'ne gerekli belgeler ile beraber emirler gönderilerek, istenen bilgiler belirtilmiş ve vilayetlerden raporlar halinde gönderilen bilgiler düzenlenerek, bugüne kadar ulaşabildiğimiz 19 tane "Sıhhi-İçtimai Coğrafya" kitabı basılmıştır.[5]

Daha ilk hükûmette kurulan sağlık bakanlığına, önemli görevler verilmiş olup 1931 yılında A. Afetinan tarafından kaleme alınan ve bir anlamda Cumhuriyetin getirdiği yenilikleri dile getiren bir çalışmaya göre, sağlık bakanlığının görevleri şunlardır: "1- Koruma (hıfzısıhha ve mücadele), 2- Kurtarma (tedavi müesseseleri). Buna göre vekalet birinci vazifeyi yapmak için memleketin sıhhi şartlarını ıslah, milletin sıhhatine zarar veren bütün hastalıklarla ve zararlı amillerle mücadele eder. Yeni neslin sıhhatli yetişmesine çalışır."[6]

Türkiye'nin izlediği sağlık politikasında önemli bir etkisi olması nedeniyle Atatürk'ün sağlıkla ilgili düşüncelerini de burada zikretmek faydalıdır. "Sağlık ve sosyal yardım hususlarında takip ettiğimiz gaye şudur: Milletimizin sıhhatinin korunması ve takviyesi, ölümün azaltılması, nüfusun arttırılması, bulaşıcı ve salgın hastalıkların etkisiz hale getirilmesi, bu suretle millet fertlerinin dinç ve çalışmaya kabiliyetli bir halde sıhhatli vücutlar olarak yetiştirilmesi (1922)", "Her ulus çocuklarının sıhhatli ve gürbüz olmaları için yaşadıkları bölgenin sıhhi şartlarını temin etmek, devlet halinde bulunan siyasi teşekküllerin en birinci ödevidir (1937)."[7]

---

5 Bu konuda fazla bilgi için bkz: O. Gümüşçü. "Milli Mücadele Dönemi Türkiye Coğrafyası İçin Bilinmeyen Bir Kaynak: Türkiye'nin Sıhhi-İçtimai Coğrafyası", **AAM Dergisi**, Sayı: 45, Ankara 1999, s. 944 vd.

6 A. Afetinan, **Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları,** TTK Yayını, Ankara 1988, s. 328-329.

7 U. Kocatürk, **a.g.e.,** s. 282.

Levent Şahverdi Arşivi

Cumhuriyet yönetimi sadece sağlık bakanlığı vasıtası ile değil, idari ve hukuki kanunlarla da, ülke nüfusunun çoğunluğunun yaşadığı köylerde, köylü sağlığı ile yakından ilgilenmiştir. 18 Mart 1924 tarihinde kabul edilen 442 numaralı köy kanununda devlet, köylünün mecburi olarak yapması gereken işleri arasında sağlığa özel bir önem vermiştir. Bu kanunda yer alan maddelerden 23 tanesinin doğrudan ve dolaylı olarak sağlıkla ilgili[8] hükümetin konuya verdiği önemi açıklamaya yeterlidir.[9]

Bu çalışmada, 23 Nisan 1920'de kurulan TBMM hükûmeti Sağlık Bakanlığı tarafından hazırlattırılan "Türkiye'nin Sıhhi-İçtimai Coğrafyası" dizisi esas olmak ve dönemin diğer kaynakları da dikkate alınmak suretiyle, 1920-30 arasında Türkiye'nin halk sağlığı ve sorunları ele alınmıştır. Bu sayede Osmanlı mirasını devralan Cumhuriyet yönetiminin sağlık açısından girdiği hızlı değişim ve dönüşüm sürecini görme şansı yakalanmıştır. Adı geçen dizinin hazırlanmasında görev alan Muhittin Celal Duru'nun sonradan hazırladığı başka bir eseri, bugüne ulaşmayan diğerleri de dahil Sıhhi-İçtimai Coğrafya dizisindeki bilgileri derlemesi bakımından da oldukça önemlidir. Dönemin sağlık bakanlığının yaptırdığı anketlerden de faydalanarak 1939 yılında tamamlanan fakat, basımı üç yıl gecikmeyle 1942'de yapılan "Sağlık Bakımından Köy ve Köycülük" isimli bu eser, önceki kaynakların toplu bir değerlendirmesini sunarak, onları teyit edici bir görev de yapmaktadır. Yaptığımız araştırmaya ve bütün bu kaynaklardan elde edilen bilgilere göre, o dönemde Türk halkının sağlık şartlarını etkileyen önemli faktörleri veya halk sağlığını birinci derecede etkileyen belirleyici unsurları şöyle sıralamak mümkündür:

1- Cehalet ve bilinçsizlik,
2- Bedensel temizlik şartları,
3- Çevresel temizlik şartları,
4- Beslenme ve çalışma şartlarının ağırlığı,
5- Hastane, doktor, hemşire, ilaç vb imkanların yetersizliği,
6- Hastalıklarla mücadelenin azlığı/yetersizliği.

8 Muhittin Celal Duru, **Sağlık Bakımından Köy ve Köycülük**, CHP Yayınları, Ankara 1942s. 217.
9 Bilal Ak, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Sağlık Hizmetleri", **Türkler**, C. 17, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002. s. 422 ve M. Özpekcan, a.g.m., s. 439.

Levent Şahverdi Arşivi

1- Cehalet ve Bilinçsizlik

Osmanlı'nın XVII. yüzyıldan itibaren içine girdiği gerileme döneminde diğer konularda olduğu gibi, eğitim sistemindeki eksiklik ve yetersizlikler de, halkı giderek ağır bir eğitimsizlik içine sürüklemiştir. Bu manzaraya yukarıda bahsedilen uzun savaşların kötü etkileri de eklenince durumun ciddiyeti büyümüş ve halkın büyük bir cehalet ve bilinçsizlik içinde kalmasına yol açmıştır. Halkın bu şekilde cahil ve bilinçsiz olması ise, doktor yerine üfürükçülere inanmalarına sebebiyet vermiş, sonuçta sağlık için olumsuz bir tablo çıkmıştır. Okul, öğretmen, gazete, kitap, kütüphane sayılarının çok az olması, okuryazarlık oranının düşük olması cehaletin yaygınlaşmasına zemin hazırlamıştır. Bu konuda Kastamonu sıhhiye müdürü Dr. Kemal aynen şu ifadeleri kullanmıştır: "Halkın içerisinde puyan (kendini kaptırmak) olduğu bu cehalet mutlaka mevcud oldukça onların bu gibi itikadat-ı batıladan kurtulmalarına imkan yokdur".

Halk, sağlık da dahil olmak üzere bir çok konuda batıl inançlara sahip bulunuyor ve bu yüzden modern tıbba itibar etmiyordu. Batıl inançlar, safsatalar, okuyuculuk ve büyücülük vb. o kadar yaygındı ki, sağlık sorunları olan bir hasta, doktor yerine bir üfürükçüye gitmeyi normal karşılıyordu.[10] Bu inanış yanında, doktora gitmek en son çare olarak görülür ve bazen verdiği ilaçların kullanılmadığı da olurdu. Bu konuda Sivas vilayeti sağlık müdürü Dr. Hasan Tahsin, hazırladığı eserde aynen şunları söyler: " (1931 yılında) Sivas şehrinde, doktor ve çeşitli sıhhi tesislerin varlığına rağmen, halk tıp ve hıfzısıhha ile fazla alakadar değildir. Hastalarını ya hiç doktora götürmezler ve yahut hastalık vehamet kesb ettikten sonra gösterirler. Hastasını doktora götürüp de aldıkları reçeteyi yaptırmayanlara da tesadüf edilmektedir. Bu lakaytlık bilhassa hıfzısıhha meselelerinde kendini daha kuvvetle hissettirmektedir".[11]

Osmanlı öncesi dönemlerde olduğu gibi, Osmanlı döneminde de önemli ve büyük bir şehir durumunda olan Bursa bile, 1927 yılında "batıl hurafe ve itikadların mühim merkezlerinden biridir".[12] "Mekteblerin şey-

10 M. Özpekcan, a.g.m., s. 439.

11 Hasan Tahsin, **Sivas Vilayeti Sıhhi ve İçtimai Coğrafyası,** Hilal Matbası, İstanbul 1932 s. 224-225.

12 Anonim, **Cenubi Marmara Havzası Bursa Vilayeti Coğrafyası,** Erkanı Harbiye Yayını, İstanbul 1927, s. 109

Levent Şahverdi Arşivi

tani, medreselerin rahmeti" görüldüğü 1922 yılı Karaman'ında batıl inançlar o kadar fazla ve yaygındı ki, "hastalıklar için İbrala, Letere ve Tevhid ocaklarına gidilirdi".[13] 1925 yılında başkent Ankara da pek farklı olmayıp batıl inançlar oldukça yaygın, üfürükçülüğe olan inanç oldukça eski ve kuvvetliydi.[14] Anadolu şehirlerinde böyley olan durum, başkentte ve yakınlarında da çok farklı değildi. İstanbul'un yanı başındaki Kırklareli'nde sağlık müdürlüğü yapan Dr. Ahmed Hamdi üfürükçülük için şunları söyler: "Halkdan birinin başı ağrıdığı zaman tabibe müracaat etmeyüb derhal hocalara, üfürükçülere giderek okuturlar ve bu okumakla iyi olmağa çalışırlar".[15] Batıl inançlar, memleketin her tarafında yaygın olmakla beraber, bu tür inançların oranı, ancak İstanbul ve Çatalca gibi İstanbul'a yakın bölgelerde azalıyordu.[16]

Cehaletin sebeplerinden en önemlisi, okul, öğretmen azlığı/yetersizliği ile kültürel gelişim imkanlarından mahrumiyettir ki, bu konu aşağıda Tablo 1 ve 2'de verilen rakamlardan çok daha iyi anlaşılmaktadır. Bursa vilayetinde 1927 yılında ortalama 4.4 köye bir mekteb düşüyor, kaza merkezlerinde 2.269 kişiye, ve köylerde 1.351 kişiye bir mekteb düşüyordu.[17] Aynı dönemlerde Ankara şehrinde sadece 2 lise, 1 darülmuallim ve 3 gayrimüslim okulu vardı. Ankara'da tahsil ve ilme rağbet mevcut ise de, özellikle köylerde bütün çocuklara yeterli okul ve öğretmen olmadığından eğitim geri kalmaktaydı.[18] 1925 yılı başkent Ankara'sında bile, köylerde maarifi ve fazail-i ahlakiyeyi öğretecek kimsenin bulunmaması[19] oldukça düşündürücüdür. 1922 yılında 53.943 nüfusu olan Konya şehri, geçmişten gelen mirastan olacak, başka şehirlere göre biraz daha fazla eğitim kurumuna sahiptir. Şehirde 1 tane darülmuallim, 1 tane Sultani, 1 tane Mekteb-i

13 Sapancalı Hasan Hüseyin, **Karaman Ahval-i İçtimaiye Coğrafiye ve Tarihiyyesi**, (Yay. İ. Gülen) TTK Yayını, Ankara 1922, s. 77-78.

14 Muslıhiddin Safved (Öney). **Türkiye'nin Sıhhi-İçtimai Coğrafyası Ankara Vilayeti,** 1925 s. 63'de konunun ara başlığını aynen şöyle atmıştır: "Üfürükçülüğe olan itikad bakidir".

15 Ahmed Hamdi, **Türkiye'nin Sıhhi-İçtimai Coğrafyası Kırkkilise (Kırklareli) Vilayeti,** Kağıtçılık ve Matbaacılık A.Ş. İstanbul 1925, s. 28, batıl inançların varlığı ve yaygınlığı için diğer vilâyetlere de bkz: Sinob için, s. 40 vd. Kayseri için, s. 26 vd., Kastamonu için, s. 18 vd, Çankırı için, s. 29, Sivas için, s. 224-225.

16 Mehmed Ali (Kayacan), **Türkiye'nin Sıhhi-İçtimai Coğrafyası Çatalca Vilayeti,** Kağıtçılık Matbaacılık A.Ş. İstanbul 1925. s. 28.

17 Anonim, **a.g.e.,** s. 115.

18 M. Safved (Öney), **a.g.e.,** s. 56 ve 69-70.

19 M. Safved (Öney), **a.g.e.,** s. 55-56.

Levent Şahverdi Arşivi

Sanayi, 18 tane Mekteb-i İbtidai ve 20 civarında Medrese bulunmaktaydı.[20]

Tablo 1: Cumhuriyetin ilk yıllarında öğretmen, öğrenci sayıları ve okuryazarlık oranları.[21]

Yıllar	Öğretmen sayısı		Öğrenci sayısı		Okur-yazarlık oranı %	
	Bayan	Erkek	Kız	Erkek	Bayan	Erkek
1923-1924	1.298	9.526	64.614	280.908	4.7	17.4
1935-1936	4.953	9.996	233.974	454.126	9.8	29.3

Tablo 2: Cumhuriyetin ilk yıllarında okul, öğretmen ve öğrenci sayıları. [22]

Yıllar	İlkokul	Öğretmen	Öğrenci	Ortaokul	Öğretmen	Öğrenci	Lise	Öğretmen	Öğrenci
1923-24	4.894	10.238	341.941	72	796	5.905	87	1,096	7,788
1929-30	6.562	15.308	469.071	82	982	25.398	97	1,367	12,855

2- Hastane, Doktor, Hemşire, İlaç, Eczane vb İmkânların yetersizliği

Cumhuriyetin ilan edildiği yılda Türkiye'de sadece 86 hastane ve 554 doktor bulunuyordu ki, takip eden yıllardaki durumu gösteren Tablo 3, bu

20 Nazmi (Selcen), **Türkiye'nin Sıhhi-İçtimai Coğrafyası Konya Vilayeti,** Öğüt Matbaası, Ankara 1922, s. 9-12 ve 21-23.

21 Anonim, **Atatürk and the Turkish Revolution, Publication of TGS Military History And Strategic Studies,** Ankara 1999, s. 66.

22 Anonim, **İstatistik Göstergeler, 1923-1991,** Başbakanlık DİE Yayını, Ankara 1992, s. 76-81.

Levent Şahverdi Arşivi

açıdan oldukça dikkat çekicidir. Türkiye'nin 1927 yılında toplam nüfusunun 13.648.270 olduğu düşünülürse bu rakamların ne kadar az olduğu hemen dikkati çeker. Başka bir ifade ile bırakın kasaba ve köyleri şehirlerde bile, hastane, dispanser, doktor, hemşire, eczane ve ilaç gibi modern tıbbi imkanlar yok veya yetersizdi. O dönemdeki adı ile "memleket hastanesi" olan devlet hastaneleri sayıca az ve imkanları kısıtlıydı. Mesela 1925 yılında Kırşehir merkezde bulunan memleket hastanesinde doktor ve eczacı olmadığından hükümet tabibi tarafından vekaleten idare ediliyordu.[23]

1927 yılında, Bursa şehrinde 1 hastane, 1 belediye dispanseri, 1 belediyeye ait dar-ül-aceze, ile üç kaza merkezinde beşer yataklık birer dispanser bulunuyordu. Bütün vilâyette bu tesislerde çalışan 49 doktor mevcut olup, bunlardan 18 tanesi serbest, diğerleri kamu sektöründe görev yapıyordu.[24] Bursa vilayetinin toplan nüfusu 299.003 (bunun 133.425'i Bursa şehrinde) olduğu[25] dikkate alınırsa 6.102 kişiye bir doktor düştüğü görülür. 1925 yılında Ankara'da 100'ü fakir hastalara ayrılmış 150 yataklı Numune Hastanesi ve Cebeci Askeri Hastanesi olmak üzere sadece iki hastane vardı.[26] Konya şehrinde biri 75 ve diğeri 300 yataklı hastane ile 40 yataklı bir Amerikan Hastanesi vardı.[27] Artvin şehir merkezinde sadece 1923 yılında açılan 10 yataklı bir hastane ile askeri personele mahsus bir revir bulunuyordu.[28] Kastamonu merkezde 50 yataklı bir hastane ile Safranbolu ve Cide'de 11'er yataklı birer hastane vardı.[29] Gazi Ayıntab şehrinde, Milli Mücadele sırasında yerle bir olan iki hastaneden başka 1926 yılında 50 yataklı Belediye ve 150 yataklı Amerikan Hastanesi bulunuyordu.[30]

23 İbrahim İsmail, **Türkiye'nin Sıhhi-İçtimai Coğrafyası Kırşehir Vilayeti,** Kağıtçılık ve Matbaacılık A.Ş. İstanbul 1925, s. 42.

24 Anonim, **a.g.e.,** s. 142-145.

25 Anonim, **a.g.e.,** s. 78.

26 M. Safved (Öney), **a.g.e.,** s. 66.

27 Nazmi (Selcen), **a.g.e.,** s. 21.

28 Muvahhid Zeki, **Artvin Vilayeti,** Şirketi Mektebiye Matbaası, İstanbul 1927, s. 96-97.

29 Kemal, **Türkiye'nin Sıhhi-İçtimai Coğrafyası Kastamonu Vilayeti,** Öğüd Matbaası, Ankara 1922, s. 21.

30 Süleyman Faik (Yargıcı), **Türkiye'nin Sıhhi-İçtimai Coğrafyası Gazi Ayıntab Vilayeti,** Hal Matbaası, İstanbul 1926 s. 28.

Levent Şahverdi Arşivi

Eczanelerin durumu da pek farklı değildi. 1928 yılında yaklaşık 14 milyon nüfusu olan Türkiye'de sadece 673 eczanenin varlığına bakılırsa (bir eczaneye 20.802 kişi düşüyordu), durumun ciddiyeti hemen anlaşılabilir. Konu, şehir ve köyler bazında incelenirse, hemen hemen aynı manzara ile karşılaşılmaktadır. Mesela 1934 yılında Diyarbakır şehrinde, biri 1928 yılında açılmak (Belediye Eczanesi) kaydıyla sadece 4 tane eczane mevcuttu.[31] Ankara şehrinde 1925 yılında biri resmi olmak üzere sadece 5 tane, kazalarda ise sadece Keskin ve Beypazarı'nda birer tane eczane vardı.[32] 1927 yılında Artvin vilayeti genelinde sadece Artvin şehir merkezinde 1 tane eczane bulunuyordu.[33] Konya şehrinde bir ecza deposu ile 5 eczane bulunuyordu.[34] 1925 yılında, Urfa şehrinde 2, Nizip'te bir, Birecik'te bir[35] ve Kastamonu merkezde sadece 3 eczane[36] vardı.

Tablo 3: Cumhuriyetin ilk yıllarında hastane, yatak, doktor ve hemşire sayıları.[37]

Yıllar	Hastane	Yatak sayısı	Doktor	Hemşire	Sağlık memuru	Ebe	Eczane	Eczacı
1923	86	6.437	554	-	560	136	-	60
1925	167	9.561	728	-	-	-	-	-
1928	-	-	1.078	130	1.059	377	673	128
1930	182	11.398	1.182	202	1.268	400	455	127

31 1934 yılında tamamlanmış olmasına rağmen ancak iki yıl sonra basılan bu eser için bkz: B. Konyar, **Diyarbekir Yıllığı,** 1936, C. III, s. 172.

32 M. Safved (Öney), **a.g.e.,** s. 69.

33 Muvahhid Zeki, **a.g.e.,** s. 97.

34 Nazmi (Selcen), **a.g.e.,** s. 21.

35 Şefik Arif, **Türkiye'nin Sıhhi-İçtimai Coğrafyası Urfa Vilayeti,** Kağıtçılık ve Matbaacılık A.Ş., İstanbul 1925, s. 32.

36 Kemal, **a.g.e.,** s. 24.

37 Anonim, **a.g.e.,** s. 71 ve S. Başkan-Y. Atakurt, "Türkiye'de Tıp Fakültelerinin Tarihsel Gelişimi ve Cumhuriyetin Kuruluşundan Günümüze Hekim Sayılarındaki Artışlar", **V. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri,** Ankara 1998, s. 113 , Anonim, **Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl,** Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayını, Ankara 1992, s. 265-327 ve Anonim, **a.g.e.,** s. 65-67.

Levent Şahverdi Arşivi

3- Bedensel Temizlik Şartları

Türk-İslam kültüründe temizliğe verilen öneme rağmen[38], halkın temizliğe riayet etmemesi[39] sağlık şartlarını kötü etkilemiştir. İnsanların bedensel temizliği yanında evler, dükkanlar, işyerleri, tuvaletler, mezarlıklar ve daha önemlisi içme sularının temiz olmaması mikropların üreme ve hızla yayılmalarına yol açıyordu. Ayrıca, bırakın köyleri kasaba ve şehirlerde bile kanalizasyonların yokluğu veya yetersizliği ile meskun mahal çevrelerinde bataklıkların varlığı durumu daha da ağırlaştırıyordu.

Özellikle köylüler, su ile yıkanmaya gereken özeni göstermedikleri için, çeşitli hastalık yapıcı zararlılardan kurtulamıyorlardı. Bu konuda dönemin müelliflerinden biri aynen şöyle der: "bit, pire, tahta kurusu gibi tehlikeli ve muzır mahluklar köylerin ve köylülerin ayrılmaz birer lazimesi haline gelir".[40] O dönemde sadece bizde değil, Dünya'nın başka bölgelerinde de görülmekle birlikte[41], insanların yaşadıkları konutların özellikleri de vurgulanmalıdır. Hatta bu konuda Atatürk'ün 1935 yılında söylediği şu ifade bu bakımdan oldukça anlamlıdır: "Türk'e ev ve bark olan her yer, sağlığın, temizliğin, güzelliğin, modern kültürün örneği olacaktır".[42] 1939 yılında hazırlanan bir kitapta bile, köy evlerinin çoğunlukla tek odalı evlerden oluştuğu ifade edildikten sonra devamla, "Tek oda aynı zamanda hem yatak odası, hem oturma odası, hem de mutfaktır. Bir köşede veya duvar içinde bir ocak vardır. Bu ocakta yerine göre odun, saman veya tezek yakılır. Bazı köylerde bu tek gözlü evlerin bir tarafı da hayvanlara tahsis olunur, bazılarında ara varsa da ahırın kapısı yine odanın içerisindedir".[43] 1922 yılında hazırlanan bir eserde bu konu aynen şöyle anlatılır:

---

38 M. Celal Duru, **a.g.e.,** s. 143'de konuyla ilgili aynen şöyle denir: "Bizim halkımız, milli ve dini ananelerine riayet sayesinde, temizliği sever; lâkin, itiraf etmelidir ki arzu edildiği kadar bu hususta riayetkar değildir.

39 Aslına bakılırsa, M. Celal Duru'nun da vurguladığı üzere "bütün dünyadaki bütün köylüler beden temizliğini ihmal ederler", M. Celal Duru, **a.g.e.,** s. 143.

40 M. Celal Duru, **a.g.e.,** s. 101.

41 Mesela, XX. Yüzyılın ilk yarısında Fransa'nın bazı kırsal bölgelerinde, sağmal hayvanlarla insanların aynı mekanı paylaştıkları bilinmektedir. Bkz: U. Tanyeli, "Anadolu'da Bizans, Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Dönemlerinde yerleşme ve Barınma Düzeni", **Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme,** Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s. 405.

42 U. Kocatürk, **a.g.e.,** s. 282.

43 M. Celal Duru, **a.g.e.,** s. 99.

Levent Şahverdi Arşivi

"Köylünün biricik odası birkaç nüfusun aynı zamanda yatak odası, ambarı, yemek odası, çamaşırhanesi, hülâsa her şeyi olduğu için artık yalnız bir odaya malik olan köylüde nezafet (temizlik) ve taharet (temizlik) aramak biraz ifrat (aşırılık) ile uğraşmak gibi gelir".[44] 1925 yılında, Ankara köylerinde de hemen hemen aynı koşulların geçerli olması[45] konunun vehametini ortaya koymaya yeterlidir.

Bazı bölgelerde, mesela Niğde ve Kayseri çevresinde insanlar, özellikle kış mevsiminde sıcaklıklarından faydalanmak için hayvanlarıyla aynı mekan içinde barınıyorlardı. Niğde sancağında, hali vakti yerinde olanların bile, "ahur sekisi" adı verilen, ahırın bir tarafına sed yaparak veya 5-6 basamak merdivenle çıkılan ve "tahtalı" adı verilen katta, oturmaktan lezzet aldıklarını, bizlere Dr. Mehmed Hayri bildirmektedir.[46]

Sağlık açısından bu kadar uygunsuz bir ortamda insanların nasıl yaşadığı veya neden herkesin hasta olmadığı konusunu Dr. Mehmed Hayri şöyle izah eder: "Şerait-i sıhhiyesi pek fena olan bu muhitte kanlı, canlı adam görülemeyeceği zehabı hasıl olursa da merzai mahaller halkı müstesna olmak üzere, izam ve izalatının teşkilatı % 80-90 mükemmeldir. Bunda açık havada yaşamanın, bağ-bahçe işleriyle uğraşmanın faaliyet-i dimağıyyenin az, faaliyet-i uzviyenin ziyade olmasının dahli azami vardır".[47]

4- Çevresel Temizlik Şartları

Bedensel temizlik yanında, çevre temizliğine de önem verilmiyor ve çok ihmal ediliyordu. Şehirlerde belediye hizmetlerinin yetersizliğinden kaynaklanan su ve kanalizasyon sorunları mevcuttu. Temiz içme suyu bulmak oldukça zor olup, büyük şehirlerde bile içme suyu sağlıksız borularla getirilir veya çeşme ve kuyulardan faydalanılırdı. Su kuyuları evlerin pek yakınında, hatta içinde olur ve bu yüzden tuvalet ve köylerde gübrelik suyu bozardı.[48]

---

44 Mehmed Said, **Türkiye'nin Sıhhi-İçtimai Coğrafyası Sinob Sancağı,** Öğüt Matbaası, Ankara 1922, s. 42.

45 M. Safved (Öney), **a.g.e.,** s. 64-65'de aynen şöyle denir: "Köylerde nezafet yok gibidir. Köylünün hanesi hem kendisinin ikametgahı hem de hayvanatının muhafazası için ahur ve müştemilatını havi olduğundan burada nezafet ve taharet aramak oldukça ifratkarane bir hareket olur".

46 Mehmed Hayri, **Türkiye'nin Sıhhi-İçtimai Coğrafyası Niğde Sancağı,** 1922, s. 76.

47 M. Hayri, **a.g.e.,** 1922, s. 76 ve 83.

48 Aynı bilgiler için bkz: M. Celal Duru, **a.g.e.,** 1942, s. 100.

Levent Şahverdi Arşivi

Başkent Ankara'da içme sularının isaleleri adi borular ve künkler ileydi. Şehre gelen sulardan en fazla kullanılanı Elmadağ ve Hanım Pınarı suları olup, bunlarda bile koli basili bulunduğundan[49] sağlıklı değildi. Aynı dönem Muğla sancağını ele alan bir çalışmada, şehir ve köylerde içilen suların menba, nehir, kuyu ve sarnıç sularından ibaret olduğu belirtildikten sonra, çeşitli nedenlerle suyun kirlendiği anlatılmaktadır.[50]

Ankara vilayetinde, ekser hanelerin helaları bina dahilinde olmayıp havlunun bir kenarına açılmış ve etrafı duvarla çevrilmiş bir kuyudan ibaretti. Ankara şehrinde bazı mahallerde lağım mevcut iken, kazalarda lağım yoktu.[51] Bursa gibi büyük bir şehir için bile, 1927 yılında "vilayetin hiçbir tarafında mükemmel lağım teşkilatı yoktur"[52] bilgisi verilmektedir. 1934 yılında hazırlanan başka bir eserde ise; "Marmara Denizi güneyindeki bölge için, şehir ve kasabalarda henüz kanalizasyon tesisatı yapılmamıştır. Bursa, İzmit, Çanakkale, Lapseki, Erdek, Susurluk, Orhangazi, Gemlik, Emet ve Simav şehir ve kasabalarında kısmen adi çukurlar ve kısmen de hela çukurları vardır"[53] denilmektedir. 1925 yılında İstanbul yanı başındaki Çatalca şehrinde kanalizasyon tesisi olmadığı gibi, sokakların temizliğini yapacak kuruluşlar da yoktur.[54] Daha geç tarihli eserlere bakılınca, aradan geçen yılların pek fazla bir şey değiştirmediği göze çarpar. Mesela, 1934 yılında Diyarbakır vilayetinde, sadece Diyarbakır merkezde kadimden kalma bir kanalizasyon vardı ve diğer ilçe merkezlerinin hiçbirinde "sureti hususiyede tesis edilmiş lağım mecrası yoktu".[55]

Şehir ve kasabalarda halk sağlığını tehdit eden unsurlardan biri de mezarlıklardı. 1923 yılında Ankara vilayet meclisinde görüşülen bir kararda; "Ankara şehrinde sıhhat-i umumiyenin maruz kaldığı tehlikelerden en büyüğünü mezarlıkların teşkil ettiği" belirtilmişti.[56]

49 M. Safved (Öney), **a.g.e.,** 1925, s 47-49.
50 Esad, **Türkiye'nin Sıhhi-İçtimai Coğrafyası Muğla (Menteşe) Sancağı,** 1922, s. 81-83.
51 M. Safved (Öney), **a.g.e.,** 1925, s.74-75.
52 Anonim, **a.g.e.,** 1927, s. 137.
53 Anonim. 1934, **Marmara Denizi Havzası Anadolu Kısmı Tabii, Zirai, Beşeri, Baytari,** s. 114.
54 M. Ali, **Türkiye'nin Sıhhi-İçtimai Coğrafyası Çatalca Vilayeti,** 1925, s. 29-30.
55 B. Konyar, **a.g.e.,** 1936, s. 172.
56 M. Safved (Öney), **a.g.e.,** 1925, s.76.

Levent Şahverdi Arşivi

Şehirlerin yakınında bulunan göl ve bataklıklar sıtmanın yaygınlaşmasında, halkın temizliğe önem vermemesi kadar etkiliydi. Fakat bu durum birkaç yılın sonucu olmayıp, kökleri çok eskiye dayanmaktaydı. Daha 1913 yılında Orta Anadolu'da bir seyahat yapan Bela Horvath, ve arkadaşları, yolculukları esnasında bir çok bölgede sivrisinek ve sıtmadan bahsederler. Karapınar'dan geçerken şehrin hemen yanındaki bataklıktan sivrisineklerinden ve sıtmadan bahsedilir ve sivrisineklerin bütün halk üzerine dehşet saçtığını ve yöre insanlarının sıtmaya bir kez mutlaka yakalandığı bildirilir.[57]

1927 yılında hazırlanan bir eserde Bursa için şunlar yazılıdır: "Uludağ eteklerinde bulunan köyler müstesna olmak üzere, vilayetin her tarafı - Bursa şehri bile sıtmadan çok müteessirdir - sıtmadan pek muzdaribdir. Bursa vilayetinde sıtmanın husulünde yalnız bataklıkların değil, aynı zamanda köylerdeki nezafetsizliğin dahi amil olduğu anlaşılır".[58] 1925 yılında Ankara şehri ve çevresinde, Bendderesi, İncesu ve Çubuk Çayı boyu ile Eymir ve Mogan gölleri civarı ve kazalarda bir çok köyün çevresi bataklık olup, sıtma bölgeleriydi.[59] Büyükelçi Rudolf Nadolny'e bakılırsa 1924 yılında bugünkü Gençlik Parkı ve çevresi de karabulut gibi sivrisineğin uçtuğu bir bataklıktı ve bu bataklık ancak 1940 yılında tamamen kurutuldu.[60] Dr. Nazmi Selcen, 1922 yılında Konya merkez kazada bulunan bataklıkları uzun uzun anlattıktan sonra, kaza dahilinde malaryanın her nevinin görüldüğünü belirtmektedir.[61] Muğla sancağında bulunan ve bugün Türkiye'de en çok turist çeken bölgelerimizden Milas, Köyceğiz, Gökabad (Gökova), Fethiye 1922 yılında bataklıktı ve bu haliyle sivrisineklerin yuvası durumundaydı. Dolayısıyla da sancakta sıtma oldukça yaygındı.[62]

57 B. Horvath, **Anadolu 1913,** 1996, s. 54.
58 Anonim, **a.g.e.,** 1927, s. 139-141.
59 M. Safved (Öney), **a.g.e.,** s.78-82.
60 A. Özgiray, **Cumhuriyetin İlk Yıllarında Sağlık-Sosyal İşleri ve Düzenlemesi (1920-1938)**, 2000, s. 4, dipnot 8.
61 Nazmi (Selcen), **a.g.e.,** s. 24-26 ve 28.
62 Esad, **a.g.e.,** s. 78-81 ve sıtma için bkz. 86.

Levent Şahverdi Arşivi

5- Beslenme ve Çalışma Şartlarının Ağırlığı

Beslenme ve çalışma şartları da iç açıcı olmadığından; bulaşıcı hastalıklar ülkenin her tarafında önemli bir sorun oluşturuyordu. Özellikle köylü halkın gıdasının yetersizliği, her türlü gıdanın alınamaması, yetiştirilmemesi, nakil sorunları, temin edilen gıdaların muhafaza sorunları ve gelenek-görenekler gibi faktörlere bağlıydı. Bu yüzden köylü ne yetiştirebilirse ve neyi muhafaza edebilirse onunla yetinmek zorundaydı ki, bir çok köydeki gıda eksikliği buradan kaynaklanıyordu.[63] Bu konuda Dr. Mehmed Hayri, halkın genellikle vücudun muhtaç olduğu kaloriyi ekmek, yarma ve hamur işlerinden temin yoluna gittiklerini belirtir.[64]

Özellikle kırsal kesimde halk, bütün gün ve zor şartlar altında çalıştığından her türlü hastalığa açık durumdaydı. İş kazalarına karşı güvence yok ya da çok az olduğu için çalışanların sağlığı şansa kalmıştı. Herhangi bir sağlık sigortası ve güvencesi de olmadığından, bir hastalığa yakalanan kişi, tedavi imkanlarından mahrumdu.

6- Hastalıklarla Mücadelenin Yetersizliği

Başta sıtma ve frengi olmak üzere verem, çiçek, difteri, lekeli humma, kolera, veba, dizanteri, tifo, tifüs, trahom, barsak hastalıkları ve diğer bazı bulaşıcı olan/olmayan hastalıklar halk sağlığını tehdit eden en önemli problemlerdendi.[65] I. Dünya Savaşı'nda ordu sağlık kuruluşlarının araştırmaları yurdun her yerinde sıtmanın varlığını göstermiştir.[66] Dr. Ekrem Hayri Bey tarafından Antalya civarında yapılan araştırmada; 1921 yılında nüfusu 200.000 tahmin edilen bu vilayette sıtmalı sayısının 172.000'e yaklaştığı ve altı ay içinde Söke, Koçarlı, Burdur, Yenipazar, Bağarası ve diğer yerlerde sağlık kuruluşlarına müracaat eden hastaların % 70'inin sıtmalı olduğu belirtilmektedir.[67] Aslında bulaşıcı hastalıklar ve özellikle sıtma ve frengi, daha önceki yıllarda da olmasına rağmen özellikle "harb-i umumiden" sonra yaygınlaşmıştır. 1916-17 yıllarında Ankara'da sıtma

63 M. Celal Duru, **a.g.e.**, s. 166-168.
64 M. Hayri, **a.g.e.**, s. 46.
65 B. Ak, **a.g.e.**, s. 420.
66 Anonim, **a.g.e.**, s. 101.
67 Anonim, **a.g.e.**, s. 103.

Levent Şahverdi Arşivi

oranı pek fazla değilken, savaşla birlikte oldukça fazla oranlara yükselmişti.[68] Üstelik sadece şehirlerde değil köylerde de aynı süreç yaşanmıştı.

Millî Mücadele dönemi ve takip eden yıllarda halk sağlığını olumsuz etkileyen en önemli hastalıklardan biri sıtma belasıydı. 1924 yılında dönemin sağlık bakanlığının topladığı bir komisyon, sıtma mücadelesinin cumhuriyetin yapacağı ilk iş olduğunu ilan ediyor ve 1925 yılında toplanan I. Millî Türk Tıp Kongresi'nin en önemli konusunu da sıtma oluşturuyordu.[69] Böyle büyük bir tehlike olan sıtmaya karşı sadece bu yıl içerisinde halka, en fazla İzmir (125 kg), Konya (118 kg) ve Adana (107 kg) olmak üzere dönemin 71 vilâyetinde toplam 2.274 kg "kinin" dağıtılmıştı.[70] 1930 yılı devlet yıllığında İstanbul'da Kadıköy'den Pendik'e kadar olan sahada, Ankara şehri civarında, Adana, Aydın, Bursa ve Samsun'da yapılan sıtma mücadelesi anlatılmaktadır.[71] 1939 yılında hazırlanan bir eserde, Türkiye'de 17 sıtma mücadele bölgesinin olduğu ve 1925 yılından 1938 yılı sonuna kadar 1.161.215 m uzunluğunda kanal açılarak toplam 66.375 hektar bataklığın kurutulduğu belirtilmiştir. Ayrıca sadece 1938 yılında 4.238 köyde 2.514.282 kişi muayene edilerek 9.075 kg kinin dağıtılmıştı.[72]

1922 yılında Bayezid vilâyetinde, Iğdır ve Kulp kazalarının ova kısımları tamamen malaryadan dolayı sıkıntılıdır. Köylerde, akarsulardan sulama amaçlı faydalanılan yerlerde de sıtma görülüyordu. Aynı sahalarda konar-göçer yaşayan aşiretler ise, yazın Ağrı ve civardaki dağlara çıktıklarından sıtma probleminin olmadığı belirtilmiştir.[73] 1922 yılı Karaman kazası için hazırlanan bir eserde, Karaman şehri çevresindeki Suğla, Çavuşlu ve Kayagöl ve bataklıklarından dolayı, Karaman şehrinde ve çevresindeki köylerde sıtma iniltisi olmayan ev olmadığı vurgulanmaktadır.[74] Dr. Nazmi Selcen de aynı konuya temasla, 1.200 dönümlük Çavuş, 1.500 dönüm-

68 M. Safved (Öney), **a.g.e.,** s.92-96.

69 İ. Akçay, "Atatürk Devrinde Sağlık Hizmetleri", 1989, s. 1854.

70 Anonim, **Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi,** 1926, s. 282-284. Bu kaynağı haber verdiğinden dolayı Dr. Haldun Eroğlu'na burada teşekkür ediyoruz.

71 Anonim, **Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı,** 1930, s. 158-159.

72 M. Celal Duru, **a.g.e.,** 1942, s. 89, Sıtma mücadelesi için ayrıca bkz: Anonim. 2002. "Sıtmayla Mücadele Hız Kazanıyor", **Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-1940,** C. I, s. 85, YKY, İstanbul.

73 İbrahim Edhem, **Türkiye'nin Sıhhi-İçtimai Coğrafyası Bayezid Vilayeti,** 1925, s. 28.

74 S. Hasan Hüseyin, **a.g.e.,** s. 74.

Levent Şahverdi Arşivi

lük Kaya ve 30 dönümlük Suğla bataklıklarından söz ederek, sıtma kaynağı olduğunu bildirmektedir.[75] 1931 yılında hazırlanan bir eserde, irili ufaklı olmak kaydıyla Sivas vilayetinde tam 23 ayrı yerde bataklıkların bulunduğu belirtilmektedir.[76] Fakat, bu kadar fazla bataklığa rağmen Sivas'a sıtma hastalığı 1929 yılında demiryolu yapımında çalışan işçiler tarafından getirilmiş, daha doğrusu yaygınlaştırılmıştı.[77] 1934 yılında bile, Diyarbakır vilayetinde nüfusun % 10 kadarı sıtmalıydı ve 1929-30 yıllarında Diyarbakır şehrinin üç km çevresinde sıtma mücadelesi yapılmıştı.[78]

Dönemin en önemli sorunlarından biri olan frengi ve fuhuş da, halk sağlığını olumsuz etkileyen faktörlerden biriydi. Diğer kaynaklarda[79] olduğu gibi Dr. M. Safved de, frenginin, "harb-i umuminin memleketimize bıraktığı en mühim bir bela" olduğunu söylemektedir. Ayrıca, "bir zamanlar Kastamonu vilayeti frenginin menbaı iken maalesef bugün Anadolu'nun hemen her tarafında hatta en ufak bir köyünde bile tesadüf edildiğini" yazmaktadır.[80] 1340/1924 yılı frengi hastalığı için hazırlanan bir Türkiye haritasına göre, Güneydoğu Anadolu bölgesi en az frengi hastasının bulunduğu saha iken, en fazla frengili, onbinde yüz civarında frengi hastasının bulunduğu Zonguldak, Sinop ve Tokat illeri ve takiben, onbinde elli ile Kastamonu, Samsun, Ordu ve Giresun illeridir.[81] Kastamonu sıhhiye müdürü,1922 yılında Kastamonu'da 40 senedir frengi mücadelesinin olduğunu belirttikten sonra uzun uzun bu hastalıktan bahseder.[82] S. Hasan Hüseyin, 93 harbinden sonra Karaman kazasına gelen frengi hastalığının son

75 Nazmi (Selcen), **a.g.e.,** s. 75 ve 83.

76 H. Tahsin, **a.g.e.,** 1932, s. 6-9.

77 H. Tahsin, **a.g.e.,** 1932, s. 326-327.

78 B. Konyar, **a.g.e.,** 1936, s. 170.

79 Gerçekten de o dönemin bütün kaynakları frenginin savaşlarla birlikte geldiği ve olan yerlerde de arttığı konusunda hemfikirdirler. Mesela, Ş. Arif, **a.g.e.,** 1925, s. 39; İbrahim İsmail. 1925; **a.g.e.,** s. 50; Fahri Cemal, Türkiye'nin Sıhhi-İçtimai Coğrafyası Gelibolu Vilayeti, 1925 s. 13 ve 32; Raif, **Türkiye'nin Sıhhi-İçtimai Coğrafyası Kengırı (Çankırı) Vilayeti,** 1926, s. 41-43; H. Tahsin **a.g.e.,** s. 330-331'de frenginin 93 harbinden sonra geldiği belirtilmektedir.

80 M. Safved (Öney), **a.g.e.,** 1925, s. 91.

81 Anonim, "1340/1924 senesi zarfında Türkiye Cumhuriyeti dahilinde taht-ı tedaviye alınan frengililerin onbindeki nisbetini arane eder" başlıklı harita, **Sıhhiye Mecmuası,** Yıl: 1, Sayı: 3,Ankara 1925 s. 30-31.

82 Kemal, **a.g.e.,** s. 43-46.

Levent Şahverdi Arşivi

20-25 seneden beri mevcut olduğunu, ve eğer mücadeleye başlanmazsa eski Kastamonu'yu bastıracağını[83] endişeyle belirtmektedir. Muğla sancağında, özellikle seferberlikle baş gösteren zaruret ve sefalet nedeniyle frenginin arttığı ve fuhuş yapan kadınların muayene edilmemelerine bağlı olarak da artmaya devam ettiği vurgulanmaktadır.[84] Kırşehir vilayetinde frengi hastalığına yakalananların, vilayetin toplam nüfusunun % 8.5'i ve Urfa vilayetinde ise % 4'ü oranında olduğu bildirilmektedir.[85]

S. Hasan Hüseyin'e göre fuhuş, savaşlarda ve seferberlik döneminde çoğalmıştır. Bu konuda müellif aynen şöyle der: "Başlıca amil tahsildar ve jandarma ve iaşe memurlarıdır. Çünkü erkek namına kimsesi kalmayan genç gelinler maaş çıkartmak, maaş almak, zahire koparabilmek, firar kocasını saklamak için bu memurlara tabasbus (yaltaklanma) ve müdahaneye (dalkavukluk) mecbur idi. Hükümet ya resmi umumhane açmalı yahud şiddetle mücadele etmelidir".[86] Dr. M. Safved de benzer ifadelerle, Ankara'da köylerinde de fuhuş yapıldığını dile getirir.[87]

Cumhuriyetin ilk yıllarında önemli bir sorun olan verem hastalığı ile mücadele ilk olarak 1923 yılında İstanbul'da açılan verem savaş dispanseri ile başlamıştır. Daha sonra yapılan çalışmalarla her geçen yıl mücadele hızlanmış ve 1927 yılında ilk BCG aşısı uygulanmıştır. [88] 1920 yılında körlükle karşı karşıya olan 3 milyon trahom hastası varken 1925 yılında başlatılan planlı bir çalışma[89] ile zamanla bu sayı süratle düşmüştür. Sadece 1928 yılında yapılan trahom mücadelesinde Adıyaman'da 5.687, Malatya'da 7.853 hastanın tespiti yapılarak bazı merkezlerde trahom dispanserleri açılmıştır.[90]

---

83 S. Hasan Hüseyin, **a.g.e.,** 1922, s. 75.
84 Esad, **a.g.e.,** s. 85-86.
85 İ. İsmail, **a.g.e.,** s. 50, ve Şefik Arif, **a.g.e.,** 1925, s. 39.
86 S. Hasan Hüseyin, **a.g.e.,** 1922, s. 77.
87 M. Safved (Öney), **a.g.e.,** 1925, s.55-56.
88 B. Ak, **a.g.e.,** 2002, s. 421- 423 ve ayrıca Anonim, "Veremle Savaşta Yeni Adımlar", **Cumhuriyet Ansiklopedisi** 1923-1940, C. I, 2002, s. 51.
89 B. Ak, **a.g.e.,** 2002, s. 422.
90 Anonim, **a.g.e.,** 1930, s. 157.

Levent Şahverdi Arşivi

Gelibolu vilayetinde, önemli bir bulaşıcı hastalık olmamasına rağmen, Balkan harbi ve Harb-i Umumi'de zuhur eden tifüs salgını meydana gelerek ölümlere yol açmıştır.[91] Niğde sancağında kolera hastalığının varlığını, Kızılırmak nehri ile demiryolu vasıtasıyla geldiğini ve sadece 1332 /1917 yılında 69 kişinin ölümüne yol açtığını Dr. Mehmed Hayri bildirmektedir.[92]

Buraya kadar anlatılan şartların çok kötü olmasına rağmen, o dönemde nüfusun da az olmasına bağlı olarak birkaç doktorun bile büyük bir kazada yeterli olacağı dönemin müellifleri tarafından belirtilmiştir. "(Karaman) Kazada iki doktor çok mühim işler görebilir. Hükümet ve belediye, (doktorların) yol gezilerine yol tahsisatı verecek olur ise marız ve zaif köyleri dolaşub emraz-ı sariye, gayr-i sariye ile mücadele ederek beş senede Karaman her şeyden kurtulur".[93]

Sonuç

Buraya kadar görüldüğü ve dönemin sağlık bakanlığı tarafından hazırlattırılan Sıhhi-İçtimai Coğrafya dizisine göre, 1920-1930 yılları arasında halk sağlığı oldukça zor ve ağır şartlar içindeydi. Ortalama ömür beklentisi ve çocuk ölümleri de halk sağlığı açısından önemli olmasına rağmen, yukarıda sayılan faktörlere sıkıca bağlılığı yüzünden burada ayrıca ele alınmamıştır. Sadece sıhhi-içtimai coğrafya dizisinde değil, dönemin diğer resmi ve özel bütün kaynaklarında aynı bilgilerin verilmesi, Türk halk sağlığının ne durumda olduğunu güzel bir şekilde yansıtmaktadır.

Cumhuriyetin ilanından önce, TBMM hükümeti tarafından özellikle ele alınan sağlık konusu, kısa sürede eskisine göre oldukça iyi bir seviyeye gelmiştir. Öncelikle büyük bir eğitim-öğretim seferberliğine başlanmış, halkın sağlık açısından da bilinçlendirilip aydınlanması sağlanmaya çalışılmıştır. Daha önceki dönemde sadece tedavi edici sağlık hizmetleri sunulurken, 1920 yılından itibaren, özellikle Dr. Refik Saydam'ın öncülüğünde

91 Fahri Cemal, **a.g.e.**, 1925, s. 33.
92 M. Hayri, **a.g.e.**, 1922, s. 184 vd.
93 S. Hasan Hüseyin, **a.g.e.**, 1922, s. 74.

Levent Şahverdi Arşivi

"koruyucu hekimlik ve halk sağlığı" hizmetleri verilmeye başlanmıştır.[94] Cumhuriyetin ilk yılından itibaren halkın sağlık bilgisini iyileştirmek amacıyla çok sayıda afiş, broşür, kitap ve dergi bastırılarak dağıtılmıştır. 1923 ile 1948 yılları arasında 730.000 afiş basılıp 700.000'i dağıtılmış, 5.150.000 broşür basılıp 5.000.000'u dağıtılmış ve 146.000 kitap ve dergi basılarak dağıtılmıştır.[95] Halkın sağlık eğitimi için çeşitli propagandalar yapılarak kapalı mekanlarda bazı eğitici filmler gösterilmiştir. Mesela Sivas vilayetinde gösterilen filmlerin; sıtma, çocuk bakımı, sinek tehlikesi, ihmalin cezası, uzun ve afiyetle yaşamanın çaresi, nezlenin ehemmiyeti, sıhhi su, veremin erken teşhisi ve tedavisi, frengi, malarya mücadelesinde yeni usuller, anne sütünün kıymeti, senin ağzın, Tomi'nin dişi[96] başlıklarını taşıdığına bakılırsa o dönemin halk sağlığı ve sorunlarının bir bakıma özeti olduğu da görülebilir.[97]

Mümkün olduğunca memleketin her tarafına ilkokul, ortaokul ve lise gibi eğitim-öğretim kurumları açılarak, halkın eğitim seviyesi yükseltilmeye çalışılmıştır. Bu sayede cehalet ve batıl inançlarla savaş açılarak, bu türden inançların yok edilmesine gayret gösterilmiştir. Hastane, dispanser vb sağlık tesisleri kurularak, bu tesislerde görev yapacak doktor, hemşire, ebe gibi sağlık personeli yetiştirilmesine önem verilmiştir. Başta sıtma ve frengi olmak üzere bütün bulaşıcı hastalıklarla sürekli bir mücadeleye başlanmış, diğer taraftan da koruyucu sağlık hizmetleri artırılarak yoğunlaştırılmıştır. Nihayet "24 Nisan 1930 tarihinde bugün bile en önemli sağlık kanunu olan Umumi Hıfzısıhha Kanunu kabul edilerek"[98] halk sağlığı kesin bir şekilde kanunen güvence altına alınmıştır.

1930 devlet yıllığında "bütün vilayetlerin "sıhhi ve içtimai" coğrafyalarının yeknesak bir tarzda ve yeniden ve her türlü tafsilatı cami olmak

94 Bu konu hakkında fazla bilgi için bkz. N. Özden, 2002, "Dr. Saydam's Imprint on the Turkish Health System, 1923-1937".

95 Anonim, **a.g.e.,** 1973, s. 224, ayrıca bkz: B. Ak, **a.g.e.,** 2002, s. 421.

96 H. Tahsin, **a.g.e.,** 1932, s. 308.

97 Halkın kitap, dergi, afiş, broşür ve filmler vasıtasıyla eğitilmesi için ayrıca bakınız: N. Özden, **a.g.e.,** 2002.

98 B. Ak, **a.g.e.,** 2002, s. 423 ve ayrıca bkz: Anonim. 2002. "Umumi Hıfzısıhha Kanunu Çıktı", **Cumhuriyet Ansiklopedisi** 1923-1940, C. I, s. 158. YKY İstanbul.

Levent Şahverdi Arşivi

üzere yazılmasını temin maksadile ihzar ve tamim program mucibince tabı ve neşri mukarrerdir" [99] denilerek, daha önce yapılan uygulamanın yeniden ve daha geniş bir şekilde yapılması kararlaştırılmıştır.

Böylece Cumhuriyet yönetiminin, diğer bir çok konudan önce başlattığı "sağlıkta değişim ve dönüşüm" süreci, kısa zamanda meyvelerini vermiş ve bütün yapılanların sonucunda bugüne ulaşan halk sağlığımızın temelleri atılmıştır.

99 Anonim, **a.g.e.,** 1930, s. 162.

Levent Şahverdi Arşivi

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'ÜN DENİZLİ ZİYARETLERİ

Yrd. Doç. Dr. Tahir KODAL*

ÖZET

Mustafa Kemal (Atatürk) hayatı boyunca elli iki il merkezine çeşitli ziyaretlerde bulunmuştur. Bu illerden birisi de Denizli olmuştur. Mustafa Kemal (Atatürk) Denizli'ye iki defa ziyarette bulunmuştur. İlk ziyareti 6 Mart 1930 tarihinde gerçekleşmiştir. Belki bu ilk ziyareti bir konaklama olarak algılanabilir. Ancak, ikinci gezisi Cumhuriyet rejimi karşıtlarınca 23 Aralık 1930'da çıkarılan Menemen isyanından sonra, belli bir plân dahilinde ve "*Büyük Ege Gezisi*" kapsamında 4 Şubat 1931'de gerçekleştirilmiştir. Bu gezisi sırasında Mustafa Kemal (Atatürk) Denizli'de; Isparta'daki 5. Kolordu'ya bağlı 51. Piyade ve 33. Topçu alaylarını, Orta Okul ve Köy Öğretmen Okulu'nu, Çamlık'ı, Denizli Valiliği'ni, CHP Kaza (İlçe) Merkezi'ni, Denizli Devlet Hastanesi (Memleket Hastanesi)'ni, Denizli Belediyesi'ni ve Çarşısı'nı ziyaret etmiştir. Buradaki incelemelerini tamamlayan Mustafa Kemal (Atatürk), Denizli'den 5 Şubat 1931'de ayrılmıştır. Bu geziden hem Denizli halkı, hem de Mustafa Kemal (Atatürk) Cumhuriyet rejimi açısından Denizli'de her hangi bir olumsuz durumun olmadığını yerinde tespit ettiği için çok memnun kalmıştır. Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği, bu ziyaretler öncesinde "*karşılama törenleri yapılmamasını*" duyurmasına rağmen, Denizlililer Mustafa Kemal (Atatürk)'e büyük sevgi gösterilerinde bulunmuşlar, törenler düzenlemişler, misafirlerini en iyi şekilde ağırlamışlardır.

Anahtar Kelimeler

Denizli, Mustafa Kemal, Atatürk, Seyahat, Denizli Halkı.

* Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

Levent Şahverdi Arşivi

ABSTRACT

Mustafa Kemal (Atatürk) had visited fifty-two provinces in Turkey throughout his life. One of those provinces was Denizli. He had mainly had two visits to Denizli. The first one of those took place in March 6th, 1930. Presumably, this first visit might be considered to be a spending-the-night visit. Yet the second visit, which was based on a certain plan under *the Great Agean Trip*, took place in February 4th, 1931 after *Menemen Revolt* which had been initiated in December 23rd, 1930 by the oppositions to the Turkish Republic. During this trip, Mustafa Kemal (Atatürk) visited military bases, the Middle School, the Village Teacher's College, Çamlık, the Governer's Office, C.H.P (The Republican Populist Party) City Center, Denizli Goverment Hospital, Denizli Municipality, and the Central Shopping Center. Completing his visits, he left Denizli in February 5th, 1931. Both Mustafa Kemal and the public of Denizli were satisfied by the trip. Although the General Secretary of the President had announced that no welcoming ceremony was necessary to meet him, the public met him with a great welcoming joy, organized ceremonies for him, and served him with the best.

Key Words

Denizli, Mustafa Kemal, Atatürk, Visit, People of Denizli.

Levent Şahverdi Arşivi

Giriş

Mustafa Kemal (Atatürk)'in kazanmış olduğu zaferleri ve yeni Türk Devleti'nin kurulmasından sonra yapmış olduğu inkılâpları, Anadolu'nun çeşitli yerlerine gerçekleştirmiş olduğu yurt gezileri içinde değerlendirmek gerekir. Mustafa Kemal (Atatürk) savaşlarda ordusunun başında, hep ön saflarda bulunmuştur. Çanakkale'de, Doğu Cephesi'nde, Kurtuluş Savaşı'ndaki bütün başarılarını zaman zaman her türlü riski de göze alarak, kendi zekâsı, çalışması ve fedakârlığı ile gerçekleştirmiştir. Bu nedenle, bu süreç içinde kendisi gibi bir metot benimsememiş olan meslektaşlarını eleştirmiş, gerektiğinde bu kişileri Türk milletine şikâyet etmekten de geri kalmamıştır.

Mustafa Kemal (Atatürk) gerçekleştireceği inkılâpları masa başında kararlaştırıp, arkasından hemen uygulamaya koymamıştır. Ya inkılâpları gerçekleştirmeden önce, ya da gerçekleştirdikten sonra bu kararları Türk milleti ile paylaşmış, gerçekleştirilen inkılâpların bir anlamda denemesi yoluna gitmiştir. Yani; hem Türk milletinin iradesini temsil eden milletvekillerinin almış olduğu kararları asılları ile paylaşmış, hem de asılların kabul etmiş ve olumlu tepkilerde bulunmuş olduğu inkılâpları milletvekillerine onaylattırmıştır. Böylece, gerçekleştirilen inkılâpların Türk milleti tarafından sağlıklı bir şekilde benimsenmesinin sağlanmış olduğunu söylemek mümkündür.

Örneğin Mustafa Kemal (Atatürk), Türkiye'de kılık-kıyafet kanunu ya da diğer bir ifadeyle şapka inkılâbını yapmak için bu inkılâptan önce o güne kadar kendisini hiç görmemiş olan Çankırı'ya, Kastamonu'ya, İnebolu'ya elinde şapkasıyla gitmiştir. Yine aynı şekilde harf inkılâbını yapmış olduğu bir yurt gezisinde halkın içinde başlatmış, henüz bu inkılâpla ilgili kanun çıkmadan önce harf inkılâbının başöğretmeni sıfatıyla, şehir şehir dolaşarak elinde tebeşir, meydanlarda kurulan kara tahtalarda Türk milletine yeni harfleri göstermiştir.[1]

Mustafa Kemal (Atatürk), her inkılâptan önce çıktığı yurt gezilerinde gerçekleştireceği inkılâbın ilkelerini anlatmış, Türk milletinin görüşlerini

1 Mehmet Önder, **Atatürk'ün Yurt Gezileri**, Ankara, 1975, s. 9.

Levent Şahverdi Arşivi

almıştır. Uğradığı her köy, kasaba ve şehirde, milletini çevresinde tek bir yürek, tek bir ses olarak görmüş, kendisine karşı gösterilen sevgi ve bağlılığı şahsına mal etmemiş, Türk milletinin bir temsilcisi olarak, yaptıkları yine Türk milleti tarafından onaylanmıştır. Hemen her geziye çıkışında Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği, uğrayacağı illere *"karşılama törenleri yapılmamasını"* duyurmasına rağmen, öğretmeni-öğrencisi, memuru-esnafı, işçisi-işsizi köylüsü-şehirlisiyle tüm halk Onun geleceği yollara dökülmüş, hele Cumhuriyeti emanet etmiş olduğu gençler peşini asla bırakmamıştır. Mustafa Kemal (Atatürk)'i görmek her Türk için bir mutluluk olmuş, görenler görmeyenlere ve hatta sonraki nesillere anlatmışlardır.[2]

A-Mustafa Kemal (Atatürk)'in Denizli'yi Birinci Ziyareti

Mustafa Kemal (Atatürk)'in Denizli'yi ziyaretlerinin, Denizli ve Denizlililer için Cumhuriyet döneminde gerçekleşen en önemli tarihî olaylar olduğunu söylemek mümkündür. Bu nedenle bu ziyaretler, Denizlililer için nesilden nesile aktarılan ve unutulmayan birer tarihî olay olarak sürekli hatırlanmıştır.

Mustafa Kemal (Atatürk) hayatı boyunca elli iki il merkezine çeşitli ziyaretlerde bulunmuş.

Bunun için Denizlililer, Mustafa Kemal (Atatürk)'in büyük sevgisini kazanmışlardır. Mustafa Kemal (Atatürk) de bu destek nedeniyle, Millî Mücadele sürerken Denizli'yi ziyaret etmek, Denizlililerle görüşmek ve buralardaki Millî Mücadele cephelerini teftiş etmek istemiştir. Bu nedenle Mustafa Kemal (Atatürk), Türkiye Büyük Millet Meclisi'nden bir heyet ile birlikte Afyonkarahisar, Uşak ve Denizli'yi ziyaret ederek, buralardaki askerî birliklerin ve cephelerin durumunu kontrol etmeyi planlamıştır.[3] Ancak, TBMM'ne ve Millî Mücadele'ye karşı iç isyanların ve hareketlerin başlaması üzerine, Mustafa Kemal (Atatürk), I. Konya Hadisesi'nden yaklaşık üç ay sonra, Konyalıları Millî Mücadele ve yeni kurulan Hükûmet

2 Mehmet Önder, **a.g.e.**, s. 9.
3 **Öğüt,** 31 Temmuz 1920, s. 1.

Levent Şahverdi Arşivi

hakkında aydınlatmak amacıyla Konya'yı 3 Ağustos 1920'de ziyaret etmiş,[4] bu plânından vazgeçmek zorunda kalmıştır.

Buna karşılık Mustafa Kemal (Atatürk), Millî Mücadele'nin zor şartlarında gerçekleştiremediği Denizli gezisini unutmamış, her zaman için gerçekleştirmek istemiştir. Yine bir yurt gezisi nedeniyle, İzmir'de bulunduğu bir sırada kendisini ziyarete gelmiş olan Denizli heyetini kabul etmiş ve onlara, "*Geleceğim, hem de bir gece misafiriniz olacağım, sabrediniz.*"[5] diyerek, Denizli'ye geleceğinin müjdesini vermiştir.

Mustafa Kemal (Atatürk), 1930 yılı Mart ayı başında İzmir'e gitmiş, çeşitli incelemelerde ve ziyaretlerde bulunduktan sonra, tekrar Ankara'ya dönmemiş, İzmir-Aydın-Denizli-Isparta-Burdur yoluyla Antalya'ya gitmeyi ve buradan da Adana ve özellikle de Silifke'ye kadar uzanarak, burada bulunan çiftliğini ziyaret etmeye karar vermiştir. Bu amaçla, Mustafa Kemal (Atatürk) yanındaki İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, Nuri (Kütahya), Vasıf (İzmir), İzmir Valisi Kâzım Paşa, Cumhuriyet Halk Fırkası (Partisi) Müfettişi Zühtü Beylerle birlikte 5 Mart 1930 günü saat 10. 30'da İzmir'den Antalya'ya hareket etmiştir. Aydın-Nazilli yoluyla 6 Mart 1930'da Denizli'ye gelen Mustafa Kemal (Atatürk) ve beraberindekiler, Denizli istasyonunda yarım saat kadar mola vermişlerdir.[6]

Denizlililer, Mustafa Kemal (Atatürk)'in Antalya'ya giderken Denizli'ye de uğrayacağını haber aldıktan sonra, istasyonda yer alan iskeleleri iki taraflı olarak doldurmuşlar, Mustafa Kemal (Atatürk) ve arkadaşlarına coşkun gösterilerde bulunmuşlar,[7] onları Denizli'de en azından bir gece misafir etmek istemişler ve yollarına devam etmelerine rıza göstermemişlerdir. Bunun üzerine Mustafa Kemal (Atatürk) istasyonu dolduran Denizlililere; "*Yakında Denizli'ye özel olarak geleceğim. O zaman sizlerle uzun uzun görüşürüz.*"[8] diyerek, o gün Burdur-Isparta yoluyla Antalya'ya hare-

4 Osman Akandere, "*Atatürk'ün Konya'yı Ziyaretleri*", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**", Cilt: XIV, Sayı: 40, Ankara, s. 151.

5 Mehmet Önder, **Atatürk'le Adım Adım Türkiye**, Ankara, 1984, s. 117.

6 **Milliyet**, 6 Mart 1930, s. 1.

7 **Milliyet**, 6 Mart 1930, s. 1. Bazı gazeteler Mustafa Kemal (Atatürk)'in Denizli'de 15 dakika kadar dinlendiğini belirtmektedir. Bu konu hakkında bkz. **Cumhuriyet**, 7 Mart 1930, s. 1.

8 Mehmet Önder, **a. g. e.**, s. 118.

Levent Şahverdi Arşivi

ket etmiş, kendisini Denizli'ye kadar yolcu eden İzmir Valisi ve Cumhuriyet Halk Fırkası (Partisi) Müfettişi de, buradan İzmir'e geri dönmüştür.

B-Mustafa Kemal (Atatürk)'in Denizli'yi İkinci Ziyareti

Mustafa Kemal (Atatürk)'in ikinci Denizli gezisi de, doğrudan doğruya Ankara'dan Denizli'ye gerçekleşen bir gezi şeklinde olmamıştır. Mustafa Kemal (Atatürk), Ankara'dan İzmir'e 27 Ocak 1931'te gelmiştir. Yine aynı şekilde burada bulunduğu sırada Aydın-Nazilli üzerinden Balıkesir'e kadar uzanan bir yurt gezisi planlamıştır.[9]

Bir anlamda Mustafa Kemal (Atatürk) böyle bir geziyi düzenlemek zorunda kalmıştır. Çünkü, Ali Fethi (Okyar) tarafından Serbest Cumhuriyet Fırkası (Partisi)'nın kurulmasından sonra, bu parti Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen bazı inkılâplara özellikle de, halifeliğin kaldırılmasına ve lâik bir yapının benimsenmesine karşı çıkmış olanların cazibe merkezi hâline gelmiştir. Bu gerçeğin görülmesi üzerine Serbest Cumhuriyet Fırkası (Partisi), bizzat kurucusu Ali Fethi (Okyar) tarafından 17 Aralık 1930 tarihinde kapatılmıştır. Bu partinin kapatılmasının ne kadar yerinde bir davranış olduğu kısa bir süre sonra ortaya çıkmıştır. Yeni Türkiye Cumhuriyeti'ne ve yönetim anlayışına muhalif olanlar, Cumhuriyet rejimini ortadan kaldırmaya yönelik faaliyetlerine hız vermişler, bu nedenle 23 Aralık 1930'da Menemen'de bir isyan başlatmışlardır.[10]

Bu isyan, Nakşibendî tarikatına mensup olan Derviş Mehmet adındaki esrarkeş bir adamın önderliğinde ve "*şeriat isteriz*" sloganları ile Menemenlilerin ayaklanmasıyla başlamıştır. Bunun üzerine, isyanının bastırılması amacıyla Asteğmen Kubilay emrindeki küçük bir birlikle isyancıların üzerine gönderilmiştir. Ancak, Kubilay önce isyancılar tarafından yaralanmış, sonra da isyanın elebaşı tarafından başı kesilmek suretiyle öldürülmüştür.[11] Bu nedenle Menemen'de gerçekleşen bu isyan, Mustafa Kemal (Atatürk)'i ve Türk milletini bir hayli üzmüş, isyanın bastırılması ve isyancıların en ağır bir şekilde cezalandırılması için gerekli tedbirler alınmıştır.

9 Mehmet Önder, **a.g.e.**, s. 118.
10 Ahmet Mumcu, **Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi**, Ankara, 1988, s. 142.
11 Ahmet Mumcu, **a.g.e.**, s. 142.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu üzücü olaydan sonra düşünülen bu gezi, Mustafa Kemal (Atatürk)'in "*Büyük Ege Gezisi*"[12] olarak da bilinmektedir. Onun yapacağı bu gezi ile; Batı Anadolu'da yaşayan insanlarla yüz yüze görüşmesinin, bölge halkının nabzını tutmasının, gidilecek yerlerin ihtiyaçlarını yerinde tespit etmesinin, yapılmakta olan yatırımların son durumunu görmesinin, halkın sosyal, kültürel ve ekonomik durumları hakkında sağlıklı bilgiler almasının hedeflenmiş olduğunu söylemek mümkündür.

Bu amaçlar doğrultusunda planlanılan gezi programına Denizli de alınmıştır. Bunun üzerine gezi için gerekli hazırlıklara başlanılmıştır. Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri M. Tevfik tarafından Cumhurbaşkanının 3 Şubat 1931'de Aydın ve Denizli'yi kapsayan bir geziye çıkacağı 1 Şubat 1931'de Başbakan İsmet İnönü'ye ve İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'ya bildirilmiş, gezi güzergâhında gerekli güvenlik tedbirlerinin alınması gereği üzerinde durulmuştur.[13]

Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri'nin bu isteğine ilişkin telgrafına İçişleri Bakanı Şükrü Kaya aynı gün içinde cevap vermiş, Aydın, Denizli Valilikleri ile Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri M. Tevfik'e göndermiş olduğu telgrafta;

"*... 2- Güzergâhta ve bilhassa tonel; köprü, geçitlerde ve istasyonlarda kuvvetli emniyet inzibat tertibatı alınacaktır. Bunun bizzat nezaret ve tertibatınız altında ehemmiyetle temini lazımdır.*"[14] denilerek, Aydın ve Denizli valiliklerinden izlenecek yol boyunca gerekli güvenlik önlemlerinin alınması bildirilmiştir. Ayrıca, Mustafa Kemal (Atatürk)'in hiçbir yerde resmî veya yarı resmî tören ve her hangi bir tezahürat yapılmamasını arzu ettiği ve emir buyurdukları, bu dikkate alınarak ona göre davranılması, bu istek ve emirlerin dışında her hangi bir harekete meydan verilmemesi de istenilmiştir.

İçişleri Balkanı Şükrü Kaya'nın bu telgrafı üzerine, 2 Şubat 1931 günü Cumhurbaşkanlığı Özel Kalemi'nden Genel Sekreter imzasıyla, Musta-

12 Halil Oran, **Atatürk Denizli'de**, Denizli, 1975, s. 2.
13 Halil Oran, **a. g. e.**, s.21'den **Cumhurbaşkanlığı Arşivi,** Dosya No: 81, Fihrist: 5.
14 Halil Oran, **a. g. e.**, s. 22'den **Cumhurbaşkanlığı Arşivi,** Dosya No: 81, Fihrist: 5-1.

Levent Şahverdi Arşivi

fa Kemal (Atatürk)'in bir heyetle Denizli'ye geleceği bildirilmiştir.[15] Cumhurbaşkanlığı Özel Kalem Müdürü tarafından Aydın ve Denizli Vilâyetleri'ne aynı anda çekilen telgrafta;

1- Reisicumhur hazretlerinin yarın Salı günü öğleden sonra Aydın'ı, önümüzdeki Çarşamba günü Denizli'yi teşrifleri mukarrerdir. Refakatlerinde Mânevi Kerimesi Afet Hanım vardır.

2- Maiyetleri Katibi Umumi Tevfik, Seryaver Resul, Kalemi Mahsusu Müdürü Hasan Rıza, Kumandan Ismail Hakkı Beyler, iki yaver bey, üç Kalemi Mahsus Memuru, Sinop mebusu Recep Zühtü, Yozgat mebusu Salih, Kütahya mebusu Recep Beyler, Tahran sâbık elçisi Memduh Şevket, Istanbul Şirket Müdürü Hamdi, Cumhuriyet Halk Fırkası Kâtibi Ziya Beyler, Sıhhıye Vekâleti Müsteşarı Dr. Hüsamettin, Kaymakam Dr. Fuat Kâmil, Müdürü Umumi Sadullah Beyler ve muhtelif vekâletlerden altı müfettiş, Anadolu Ajansından Kemalettin Beyler, Fotografçı Cemal, sinemacı Kenan Beyler vardır.

3- Tren gece yatmaya müsait olmadığı için gece şehirde kalmak zarureti mevcuttur. Reisicumhur Hazretlerinin kalacaklar binada manevi kerimesi için, Seryaver Bey için birer yatak odası. Ve dört hizmetçi için yatacak yer ihzârı icap eder. Bundan başka dört sofracı ve iki aşçı için civarda yatacak yer hazırlanmak gerekir.

4- Diğer arkadaşları istiâb edecek ve rahat ettirecek büyük ve müsait bir otel olup olmadığını bilmiyorum. Varsa adede göre onun hazırlanması muvafıktır. Yoksa ikişer üçer evlere misafir etmek zaruridir. Yalnız müdirândan iki beyin kâtib-i umûmî ile kalem-i mahsus müdürü ve memuru beyin Reis-i Cumhur Hazretleri'nin ikâmetgâhlarına yakın yerlerde bulunmalarının temini icâb eder.

5- Bundan başka on polis ve on iki postalarından birine ikâmetgâh-ı riyâsetiye civarında yatacak birer yer lâzımdır.

7- Yemek meselesi de mühimdir. Eğer münasip bir yerde onar kişilik bir sofra ihzârı kabil ise çok iyi olur. Hesabımıza orada yemek pişirilmesini ve ayrıca Ikâmetgâh-ı Riyasetpenâhide oniki kişilik sofra hazırlanma-

15 Halil Oran, **a. g. e.**, s. 28.

Levent Şahverdi Arşivi

sını rica ederim. Bunu Reis-i Cumhur Hazretleri belki hususî surette yemek ister diye yazıyorum. Olmadığı takdirde yalnız Reis-i Cumhur Hazretleri'nin ikametgâhında on iki kişilik bir sofra hazırlanması ve o kadar da yine hesabımıza yemek pişirilmesini ve diğer arkadaşların bulundukları yerlerde yemek yemeleri zaruri bulunur. Bu hususun iyice tetkik ve tanzimini rica ederim.

8- Hizmetçi, polis, posta müdürü ve şoförler için ki mecmu'u 45 kişi kadardır. Bir lokanta ile pazarlık edilmesi mucib-i suhulet olur. Tabüldot halinde üç kap yemek için adam başına bir miktar tayin edilir. Kaç kişi yerse ona göre hesap olunur.

9- Şoförler on iki kişidir. Bunlar için temiz bir otelde yer tedarîkini rica ederim..."[16] denilerek, buna göre hazırlık yapılması istenilmiştir.

Bu telgrafın ardından ertesi günü yine Cumhurbaşkanlığı Özel Kalemi'nden gönderilen ikinci bir telgrafta ise; Denizli'de öğle yemeğinin trende yenileceği, Reis-i Cumhur Hazretleri'nin sofrasını Cumhurbaşkanlığı aşçılarının hazırlayacağı, Belediyedeki sofranın yirmi dört kişi olacağı, şoförler, polisler ve postalar için elli kişilik bir lokantada yer ayırtılması gerektiği, yenilecek yemeğin; bir et, bir sebze, bir pilav veya börekten ibaret olması, Mustafa Kemal (Atatürk)'in manevî kızı Afet (İnan) Hanım'ın gelmeyeceği, gibi bazı ayrıntılı hususlar yeniden ele alınmış, bildirilmiştir.[17]

Cumhurbaşkanlığı Özel Kalemi'nden Genel Sekreter imzasıyla 2 Şubat 1931 günü çekilen talimat telgrafına, Denizli Valisi Halit (Aksoy) Bey tarafından 3 Şubat 1931'te cevap verilmiş ve Cumhurbaşkanlığı Özel Kalem Müdürü Ziya Beyefendiye gönderilen bu telgrafta; *"Cumhurbaşkanı Hazretleri için parti (CHP) binası izhâr edilmiştir. Vilâyet konağında dört yatak, biri Kâtib-i Umûmî Tevfik Beyefendiye, birisi zât-ı âlilerine ve ikisi de yaver beylere tahsis olunmuştur. Kalem-i Mahsus katipleri beyler için de Vilâyet Konağı karşısındaki Ziraat Bankası'na üç karyola izhar ettirilmektedir. Fırka binası karşısındaki Mebus Yusuf (Başkaya) Beyin hanesi-*

16 Halil Oran, **a.g.e.**, s. 224-25'den **Cumhurbaşkanlığı Arşivi,** Dosya No: 81, Fihrist: 5-17. Bu telgrafın sadeleştirilmiş hâli için ayrıca bkz., Tarhan Toker, **Denizli İli Kültür Hayatı**, Denizli, 1992, s.14.

17 Halil Oran, **a.g.e.**, s. 32.

Levent Şahverdi Arşivi

ne üç karyola izhar edilmiştir. Bunlar, Kütahya Mebusu Recep (Peker), Sinop Mebusu Recep (Zühtü), Yozgat Mebusu Salih Beylere tahsis edilmiştir. Müsteşar Hüsamettin, Dr. Kemal ve müfettiş beyler için de Dr. Hamdi (Berkman) Beyin henüz yaptırdığı daire tahsis olunmuştur. Diğer zevât birer ikişer münasip zevâtın hanelerine misafir edilecektir. Polisler ve diğer müstahdemin, şoförleri çin otellerde karyola ihzâr ettirilmiştir. Reis-i Cumhur Hazretleri'nin aşçıları ve diğerleri için fırka binası yanında Belediye dairesi tahsis olunmuştur. Mebus Vasıf Beyefendi için Bursa Komiseri Esat (Kaymakçı) Beyin evi ihzâr edilmiştir. Senin için de izhâr yapılmaktadır..."[18] denilerek, Denizli'de yapılan hazırlıklar hakkında bilgiler verilmiştir. Bu telgraftan da anlaşıldığı üzere, Mustafa Kemal (Atatürk)'in Denizli'ye yapacağı ziyaretin hazırlıkları tamamlanmıştır.

Yapılan bu hazırlıklardan sonra, Mustafa Kemal (Atatürk) beraberindeki heyet ile 3 Şubat 1931'de İzmir'den saat 10.00'da hareket ederek, 15.00'te Aydın'a gelmiştir. Burada kalabalık bir halk kitlesi tarafından karşılandıktan sonra, bazı incelemelerde bulunmuştur. İncelemeleri sırasında Belediyeyi, Cumhuriyet Halk Partisi'ni ve Türk Ocağı Aydın Şubesi'ni ziyaret etmiştir.[19]

Mustafa Kemal (Atatürk) burada yapmış olduğu konuşmasında; "*Türk Ocakları C. H. Fırkası'nın hars şubesidir. Fırka, millete mürebbilik yapacak, ilim, iktisat, siyaset ve güzel sanatlar gibi bütün hars sahalarında vatandaşları yetiştirmek için pişivâlık edecektir. Ocaklılar, C.H.Fırkası'nın programını vatandaşlara izah etmekte asıl vazifelerini yapmış, mefkûrelerine en büyük hizmeti ifa etmiş olurlar. Yasanızın üçüncü maddesinde bu cihet sarahaten ifa edilmiştir. Bu yol üzerinde milleti bemâhenk olarak beraber yürütmekten ibarettir.*"[20] dedikten sonra, araç eksikliği nedeniyle köylere kadar gidip halkı aydınlatamadıklarını söyleyen bir ocaklıya cevap vererek, şeyh ve müritlerin köye giderken otomobil masrafı düşünmedik-

18 Halil Oran, **a.g.e.**, s.224-25'ten **Cumhurbaşkanlığı Arşivi,** Dosya No: 81, Fihrist: 7-8.
19 **Vakit**, 4 Şubat 1931, s. 1.; **Hâkimiyet-i Milliye**, 5 Şubat 1931, s. 1.
20 **Hâkimiyet-i Milliye**, 5 Şubat 1931, s. 1.

Levent Şahverdi Arşivi

lerini hatırlatmış, bu mefkureye kendisini adayanların gayeleri uğrunda her türlü zahmet ve fedakârlığa katlanmaları gerektiğini ifade etmiştir.[21]

Geceyi trende geçiren Mustafa Kemal (Atatürk) 4 Şubat 1931 günü sabah saat 8.30'da Denizli'ye hareket etmiştir.[22] Denizli yolculuğu sırasında Mustafa Kemal (Atatürk) kısa bir süre Nazilli'ye de uğramış, istasyonda Belediye, Cumhuriyet Halk Partisi heyetleri, esnaf, çiftçi ve tüccar temsilcileri ile görüşmüş, onların sorunlarını dinlemiş, isteklerini öğrenmiştir.[23]

Mustafa Kemal (Atatürk) Nazilli'deki görüşmelerini fazla uzatmamış, yoluna devam etmiştir. Bu nedenle Mustafa Kemal (Atatürk)'i taşıyan özel tren 4 Şubat 1931 günü saat 13.00'te Denizli'ye girmiştir.[24] Daha önceki yazışmalarda manevî kızının Denizli'ye gelemeyeceği bildirilmesine rağmen, yanında manevi kızı (Prof. Dr. A.) Afet İnan, Genel Sekreteri Tevfik, Başyaver Resul, Özel Kalem Müdürü Hasan Rıza, Komutan Ismail Hakkı Beyler, Sinop Millet Vekili Recep Zühtü, Tahran eski elçisi Memduh Şevket, Istanbul Şirket Müdürü Hamdi, CHP Kâtibi Ziya Bey, Sağlık Bakanlığı Müsteşarı Dr. Hüsamettin, Kaymakam Dr. Fuat Kâmil, Genel Müdür Sadullah Bey, çeşitli Bakanlıktan altı müfettiş, Anadolu Ajansı'ndan Kemalettin Bey, Foto Cemal, Sinemacı Kenan Bey,[25] General Fahrettin (Altay), Recep (Peker) Bey, Vasıf (Çınar) Bey ve yaverleri yer almıştır.

Mustafa Kemal (Atatürk)'i istasyonda Denizli Valisi Halit (Aksoy), Denizli Belediye Başkanı ve Denizli ileri gelenleri, öğretmen ve öğrenciler ile,[26] iki gün öncesinden büyük kurtarıcının Denizli'ye teşriflerini öğrenen ve erken saatlerde istasyonun bulunduğu çevreyi dolduran, kalabalık bir halk topluluğu karşılamıştır.[27]

Binlerce Denizlilinin gösterdiği coşkun tezahürat ve sevgi gösterisi arasında özel treninden inen Mustafa Kemal (Atatürk), "*Yaşa ulu Gazi, var*

21 **Hâkimiyet-i Milliye**, 5 Şubat 1931, s. 1.
22 **Vakit**, 5 Şubat 1931, s.4.; **Hâkimiyet-i Milliye**, 5 Şubat 1931, s. 1.
23 **Vakit**, 5 Şubat 1931, s. 4.
24 Yücel Özkaya, "*Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın 1927 İstanbul ve Sonraki Gezileri*", **A.Ü.İ.T.E. Dergisi,** Ankara, 1994, sayı:14'den ayrı basım, s.195.
25 Tarhan Toker, **a.g.e.**, s.11.
26 Mehmet Önder, **a.g.e.**, s.118.
27 Halil Oran, **a.g.e.**, s. 12.

Levent Şahverdi Arşivi

ol, halâskâr...avazları içinde" halkı selamlamıştır.[28] Mustafa Kemal (Atatürk)'in Denizli istasyonuna geldiği andaki sevinci, coşkuyu, halkın sevgisini ve izdihamı Rıza Akın anılarında şöyle dile getirmiştir; *"4 Şubat 1931 Çarşamba günü ATA'yı karşılamak üzere yüzlerce kişi istasyon caddesini doldurmuş, sel gibi akıyordu. Bende o günün imkanları ile sağladığı bir stüdyo fotoğraf makinesi ile istasyona indim. Öyle müthiş bir kalabalık vardı ki, bu durumda ATA'nın fotoğrafını çekebilmenin imkanı yoktu. ATA'yı getiren özel tren tahminen 13.00'e doğru istasyona girdi. Trenden önce muhafız erleri ve koruyucu polisler indiler. Vagonlara değecek kadar yaklaşan kalabalığı zorla geriye çektiler. Atatürk, beraberindekilerle trenden indiler. Bu sırada kalabalık içinden bir çocuk sesi "Eziliyorum, kurtarın beni ölüyorum" diye bağırıyordu. Kalabalık o kadar çok ve kesif idi ki, ezilenler bile olmuştu. Ben hemen çocuğun olduğu yere koştum, kalabalık arasından çekip kurtardım. Atatürk, istasyonda önce yaya olarak yürüdüler. Bu sırada elimdeki fotoğraf makinesi ile bir fotoğrafını çekmeye muvaffak oldum."*[29]

İlk olarak bir öğrenci *"hoşgeldiniz gazi babamız!"* diye başlayan bir konuşma yapmıştır. Askerî birliği ve öğrencileri selamlayan Mustafa Kemal (Atatürk), istasyonda kısa bir yürüyüş yaptıktan sonra, doğruca o gece kalacağı fırka (CHP) binasına gelmiştir. Belli bir süre dinlenip bir yorgunluk kahvesi içmiş ve buradan otomobille ziyaret edeceği yerlere hareket etmiştir.[30]

Mustafa Kemal (Atatürk), Denizli'deki ziyaretlerine askerî birliklerden başlamıştır. Bu nedenle, ilk olarak Çamlık yolu üzerinde bulunan ve o zaman için Isparta'daki 5. Kolordu'ya bağlı 51. Piyade ve 33. Topçu alaylarını ziyaret etmiştir. Askerî birliklerin ziyaret edilmesi sırasında, Isparta'dan gelen Tümgeneral Mustafa İzzet de burada hazır bulunmuş, alayların subaylarından oluşan tören kıtası Mustafa Kemal (Atatürk)'i karşılamıştır.[31]

---

28 **Denizli Gazetesi**, 5 Şubat 1931, s.1.; Ayrıca bkz., **Hâkimiyet-i Milliye**, 5 Şubat 1931, s. 1.
29 Halil Oran, **a.g.e.**, s. 41.
30 Mehmet Önder, **Atatürk'ün Yurt Gezileri**, s. 112.; **Denizli Gazetesi**, 5 Şubat 1931, s.1.
31 Halil Oran, **a.g.e.**, s. 12.

Levent Şahverdi Arşivi

Mustafa Kemal (Atatürk) burada belli bir süre kalıp, askerî birlikleri ziyaret ettikten sonra, Orta Okul ve Köy Öğretmen Okulu'nu* ziyaret etmiştir.[32] Mustafa Kemal (Atatürk), okulların sınıflarını birer birer gezerek, eğitim-öğretim faaliyetlerini takip etmiş, öğrencilere sorular sormuş, onların gönüllerini almış, yöneticilerle öğretmenlerden eğitim-öğretim konusunda ve sorunları hakkında bilgiler almıştır.[33]

Okullardaki bu incelemelerinin ardından Mustafa Kemal (Atatürk), Denizli'nin en gözde dinlenme yeri durumunda olan Çamlık'a gitmiş, burada öğle yemeğini yemiştir. Mustafa Kemal (Atatürk) burasını çok beğenmiştir. Kısa bir gezinti yaptıktan sonra, Denizli'de bir takım yerleri ziyaret etmek amacıyla buradan ayrılmıştır.[34]

Mustafa Kemal (Atatürk) ilk olarak Denizli Valiliği'ni saat 16.00'ya doğru ziyaret etmiştir. Vilayet konağındaki incelemeleri sırasında Denizli'nin iç ve çevre güvenliği ile ihtiyaçları hakkında çeşitli bilgiler almıştır.[35] Daha sonra CHP Kaza (İlçe) Merkezi'ni ziyaret etmiştir. Buradan doğruca Denizli Devlet Hastanesi (Memleket Hastanesi)'ne gitmiş ve hastanenin her tarafını iyi bir şekilde incelemiştir. Bu ziyaret sırasında, Başhekim Dr. Hamdi (Berkman) Mustafa Kemal (Atatürk)'e hastanenin ihtiyaçları konusunda geniş bilgi vermiş, koğuşları gezdirmiştir.[36] Mustafa Kemal (Atatürk), hastaneyi gezerken hastalarla konuşmuş, hastane Başhekimi Dr. Hamdi (Berkman) Bey'e, hastanenin düzen ve temizliğinden dolayı teşekkür ve tebriklerini bildirmiştir.[37]

Buradaki incelemelerini tamamladıktan sonra Mustafa Kemal (Atatürk), akşama doğru Denizli Belediyesi'ne gelmiş ve belediye binası önünde toplanan yüzlerce Denizliliyi tekrar selamlamıştır. Belediyede halk ve esnaf temsilcileri ile görüşerek, halkın ve şehrin ihtiyaçlarını öğrenmiş,

* O zamanlar Köy Öğretmen Okulu, Denizlililer tarafından Koca Mektep diye adlandırılan, bugünkü Denizli Lisesi eski binasında hizmet vermiştir.

32 Tarhan Toker, **a.g.e.**, s. 10.

33 **Denizli Gazetesi**, 5 Şubat 1931, s.1.

34 **Denizli Gazetesi**, 5 Şubat 1931, s.1.

35 **Hâkimiyet-i Milliye**, 6 Şubat 1931, s.1

36 Mehmet Önder, **Atatürk'le Adım Adım Türkiye**, s. 123.

37 Halil Oran, **a.g.e.**, s. 13.

Levent Şahverdi Arşivi

şehrin imkânları üzerine gerekli tavsiyeleri yapmıştır.[38] Belediyeden ayrılırken de belediye başkanına; "*Gerek geçen defaki gelişimde, gerekse bugün Denizli halkının, hakkımda gösterdiği hissiyattan mütehassıs oldum. Teşekkür ve muhabbetlerimin muhterem halka iblağını rica ederim. Sizinle fazla konuşmağa hacet görmedim. Zira, hakikati anlamış ve fırkamıza tamamen merbut bir muhit içinde bulunduğumu hissediyorum. Allah'a ısmarladık arkadaşlar*"[39] diyerek, bir anlamda özellikle Menemen olayı sonrasında bölgede yaşanan huzursuzlukların, Denizli için söz konusu olmamasından, Denizlililerin Cumhuriyetin temel ilkelerine bağlılıklarından dolayı memnun olduğunu ifade etmiştir.

Belediyeyi ziyaretinin ardından Mustafa Kemal (Atatürk), Denizli Çarşısı'nda* kısa bir gezinti yapmış, burada bazı esnafla görüşmüş, konuşmuş, sohbetler etmiş, onların sorunlarını dinlemiştir. Buradan hareketle geceyi geçirmesi için kendisine önceden ayrılan Cumhuriyet Halk Partisi binasına geçmiş, odasında dinlenmeye çekilmiştir. Ancak, Denizli'nin çeşitli yerlerinden gelen Denizli gençliği, Mustafa Kemal (Atatürk)'i burada da rahat bırakmamış, o gece büyük bir fener alayı düzenlemişler ve sevinç gösterilerinde bulunmuşlardır.[40]

Mustafa Kemal (Atatürk)'in Denizli gezisi "*Büyük Ege Gezisi*" kapsamında olduğu için, ertesi günü yani 5 Şubat 1931 Perşembe günü sabahı Balıkesir'e gitmek üzere İzmir'e dönmesi gerekmiştir. Bu nedenle, Mustafa Kemal (Atatürk)'in özel treni saat 9.30'da Denizli'den hareket etmiştir. Denizli Tren İstasyonu'ndan Mustafa Kemal (Atatürk)'in özel treni İzmir'e doğru hareket ettiğinde, duygusal anlar yaşanmış, Mustafa Kemal (Atatürk) uzun süre toplanan halka trenin penceresinden el sallamış, geride gözü yaşlı binlerce insan kalmıştır.[41]

---

38 Halil Oran, **a.g.e.**, s. 13.

39 **Denizli Gazetesi**, 5 Şubat 1931, s.1-2.; Mehmet Önder, **a.g.e.**, s.119. **Hâkimiyet-i Milliye**, 6 Şubat 1931, s.1.; **Cumhuriyet**, 6 Şubat 1931, s. 3.

* Denizli çarşısı diye ifade edilen çarşı, tarihi alış-veriş merkezi olan, halen kullanılan ve Kale içi çarşısı olarak bilinen yerdir.

40 Mehmet Önder, **a.g.e.**, s. 119.; **Hâkimiyet-i Milliye**, 6 Şubat 1931, s.1.

41 Mehmet Önder, **a.g.e.**, 119.

Levent Şahverdi Arşivi

Sonuç

Mustafa Kemal (Atatürk) hayatı boyunca Denizli'yi iki defa ziyaret etmiştir. Belki ilk ziyareti bir konaklama olarak algılanabilir. Ancak, ikinci gezisi 23 Aralık 1930'da Cumhuriyet rejimi karşıtlarınca çıkarılan Menemen isyanından sonra, belli bir plan dahilinde "*Büyük Ege Gezisi*" olarak bilinen gezi kapsamında gerçekleştirilmiştir. Bu geziden hem Mustafa Kemal (Atatürk), hem de Denizli halkı çok memnun kalmıştır. Mustafa Kemal (Atatürk) Menemen isyanından sonra Denizlililerin hem Cumhuriyet rejimine, hem de Cumhuriyet Halk Partisi'ne bağlılıklarını yerinde görmüş, Denizli ve Denizlililerin ihtiyaçlarını, imkânlarını yerinde tespit etme fırsatı elde etmiştir.

Denizlililer ise, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği'nin, "*karşılama törenleri yapılmamasını*" duyurmasına rağmen, öğretmeni-öğrencisi, memuru-esnafı, işçisi-işsizi köylüsü-şehirlisiyle tüm halk O'nun geleceği yollara dökülmüş, yıllardan beri özlemini çektiği, Mustafa Kemal (Atatürk)'e kavuşmanın sevincini ve gururunu yaşamıştır. Bu gururu yaşamak için Denizli halkı, Cumhuriyetin ilk yıllarında "*büyükçe köy*" görünümündeki, evlerin çoğunun tek katlı, şehir planının ve hizmet sektörünün zayıf olduğu Denizli'de, Onu rahat ettirmek ve sevgisini kazanmak için, büyük misafirperverlik örneği sergilemiştir.

Mustafa Kemal (Atatürk)'in iki defa ziyaret ettiği Denizli şehri tabi ki Denizlililer, bu "*büyükçe köy*" durumundan kurtulmak ve Onun gösterdiği "*muassır medeniyet*"i yakalamak, hatta onun üstüne çıkma hedefine, il düzeyinde ulaşabilmek için, hayatın her alanında büyük gayretler göstermişlerdir. Çalışkan ve girişimci Denizlililerin yapmış olduğu çalışmalar sonrasında da Denizli, alt yapısal anlamda fazla bir devlet desteğine sahip olmamasına karşın, sosyal, ekonomik ve kültürel açıdan belli bir seviyeyi yakalayabilmiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

ATATÜRK'ÜN ASKERÎ YAŞAMINDA SURİYE GÜNLERİ

Yrd. Doç. Dr. Rahmi DOĞANAY*

ÖZET

Balkanlarda, Osmanlının Avrupa yakasında bir liman şehri Selanik'te doğmuş olan Atatürk, hayatının ilerleyen dönemlerinde Suriye, Trablus, Doğu Anadolu ve Avrupa ülkelerine genellikle görevli olarak seyahatlerde bulunmuş, ileriki yıllarda yeni Türk devleti kurulurken buralarda edindiği tecrübe ve gözlemlerden yararlanmıştı. Birincisi daha ilk subaylık yıllarında ve ikincisi Birinci Dünya Savaşı'nda olmak üzere iki defa gittiği Suriye'de yaşadıkları da Onun tercihlerinde etkili olmuştu.

Anahtar Kelimeler

Atatürk, Mustafa Kemal, Suriye, I. Dünya Savaşı, Asker.

* Fırat Üniversitesi Fen-Edb. Fakültesi Tarih Bölümü.

Levent Şahverdi Arşivi

ABSTRACT

Atatürk who was born in Selanik, a part city at Europe side have been journeyed to Syria, Trablus, Eastern Anadolia and European Cities in the later period of his life and He have profited from this experiences and observations at the foundation of Turkish State. What He lived in Syria that he journeyed to Syria for the second times and his first of early officer's years and secondly during the I. World War had been afected at his prefers.

Key Words

Atatürk, Mustafa Kemal, Syria, I. World War, Soldier.

Levent Şahverdi Arşivi

a- Suriye'ye Gidişi

Balkanlarda, Osmanlının Avrupa yakasında bir liman şehri Selanik'te doğmuş olan Atatürk, hayatının ilerleyen dönemlerinde Suriye, Trablus gibi ülkelere giderek görevler yapmış, buralarda yaşadıkları ve görüp geçirdiklerinden dersler çıkarmış, geleceği kurarken bunlardan faydalanmıştı. O'nun çocukluk ve gençlik dönemi Osmanlının fırtınalı günler yaşadığı, içeride ve dışarıda askerî ve siyasî kargaşa ve çöküntülerin kol gezdiği bir dönemdi. Bu fırtınalı dönemde Mustafa Kemal Paşa ülkenin geleceği ile ilgileniyor, mutlakiyet rejimine karşı hürriyetçi fikir ve hareketlerden yana tavır koyuyordu. Harp akademisini bitirdikten sonra tayin beklerken, içinde bulunduğu bu tür faaliyetlerin fark edilmesi, O'nun Suriye macerasını yaşamasına sebep olacaktı.

Okul yıllarında çıkardıkları bir gazete[1] sebebiyle soruşturma geçirmiş olan Mustafa Kemal Paşa ile birlikte birkaç arkadaşı, 1905'te akademiyi bitirdikten sonra tayin beklerken faaliyetlerini devam ettirmek üzere bir apartman kiralarlar.[2] Ara sıra toplanıp memleket meselelerini görüştükleri bu mekan, daha önce askerlikten (okuldan) atılan Fethi isminde bir arkadaşlarının kendisini de barındırmaları isteğini kabul ederler. Tabii ki, bu arkadaşın Abdulhamit'in hafiyelerinden olduğunun farkında değildirler. Bir süre sonra bu arkadaş marifetiyle yakalanıp tutuklanırlar[3] ve birkaç ay tu-

1 Gazete el yazısıyla ve sınırlı (10 nüsha kadar) sayıda çıkarılıyor, yazıların çoğunu yönetim sorumluluğunu da üstlenmiş olan Mustafa Kemal Paşa yazıyor. Bu gazete için soruşturma açıldıysa da, okul müdürü Rıza Paşa onları himaye etmiş, ancak Müfettiş İsmail Paşa ileriki dönemlerde de bu işin takipçisi olmuştur. Bkz. F. Rıfkı Atay, **Babanız Atatürk**, **Bayrak, Atatürkçülük Nedir?, Atatürk Ne İdi?** İstanbul 1998, s.13. Ayrıca bkz. Lord Kinross, **Atatürk**, İstanbul 1994, s.36.

2 Kiralanan yer konusunda değişik kaynaklarda apartman, daire, ev ve oda ifadeleri yer almaktadır. Aydemir apartman, Kurtuluş daire, Paruşev ev ifadelerini kullanmaktadır. Falih Rıfkı da bir Ermeni evinin bir odası olarak kaydeder. Bkz. Ş. Süreyya Aydemir, **Tek Adam**, İstanbul 1981, C.I, s. 85; Nilüfer Kurtuluş, **Atatürk**, Ankara 1989, s.13; Paraşkev Paruşev, **Atatürk**, İstanbul 1981, s.41; F. Rıfkı Atay, Çankaya, İstanbul 1998, s.32.

3 Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının birkaç ay tutuklu kalmalarına ve memleketin uzak köşelerine tayin (sürgün) edilmelerine sebep olan olay, akademiyi bitirdikten sonra tayin beklerken yukarıda bahsi geçen evde istibdat rejimine son vermek niyetiyle toplantılar yapmalarıdır. Atay olayın bu şeklini Atatürk'ten dinlemiştir. [Bkz. F. Rıfkı Atay, **Çankaya**, s.32;] Tutuklanma konusuyla ilgili kaynaklarda genel olarak bu örgütsel faaliyet sebep gösterilirken, Kazım Özalp hatıratında başka bir gerekçeden bahseder. Özalp takibat ve tutuklamanın sebebini; "Atatürk Harp Akademisinin üçüncü sınıfında iken arkadaşları arasında bir yardım sandığı kurdular. Arkadaşlarından ihtiyacı olanlara az bir faizle sandıktan para verirlerdi. Sınıflarından bir hafiye, Jön Türklere yardım için bir sandık kurulduğunu jurnal etmiş..." şeklinde açıklar. Özalp, Mustafa Kemal Paşa'nın Yıldız'da tutulduğu ve sorgulandığı genel yaklaşımına karşı, Bekir Ağa Bölüğünde tutulduğunu ifade etmektedir.[Bkz. "Kazım Özalp Atatürk'ü Anlatıyor", **Milliyet Gazetesi**, 10.11.1969];

Levent Şahverdi Arşivi

tuklu kaldıktan sonra serbest bırakılırlar. Okul Müdürü Rıza Paşa'nın tavassutu ve dişe dokunur bir suç ve delilin olmayışı serbest bırakılmalarını sağlamıştır.[4] Olay, Rıza Paşa ile İsmail Paşa'nın rekabeti, suçların delillendirilememesi, memleketin böyle genç subaylara ihtiyacı olduğu gibi farklı gerekçelere dayandırılarak açıklanmaya çalışılır. Hatta Mustafa Kemal Paşa'nın uyanık ve akıllı olmasından dolayı merkezden uzaklaştırılması ihtiyacı doğduğunu söyleyenler bile vardır.[5] Ama gerçek olan Mustafa Kemal Paşa'nın staj için Şam'a, 5. Ordu'ya tayini, kimilerine göre sürülmesiydi. Görev bölgesinden ayrılması da yasaktı. Mustafa Kemal Paşa bu kararı biraz da kinayeli bir şekilde, "Güzel, biz gideceğiz, bu çölde yeni bir devlet kuracağız."[6] ifadesiyle karşılamıştı.

Buraya kadar özetlemeye çalıştığımız gerekçe ve şartlar içinde, 5 Şubat 1905'te 5. Ordu- 30. Süvari Alayı'na tayin edilmesiyle Şam'a gitme kararıyla karşı karşıya kalan Mustafa Kemal Paşa, 10 Şubat 1905'te İstanbul'dan ayrılır.[7] Bu yolculukta yanında sürgünlerden yine 5. Orduya tayin edilen Müfit (Kırşehirli) de yol arkadaşıdır. Ayrıca Ali Fuat da 4. Orduya tayin edilmiştir.[8] Sekiz günlük bir yolculuktan

4 Daha önce okulda el yazısı gazete çıkardıkları zaman da kendilerini himaye eden Rıza Paşa araya girip, yapılanların gençlik heyecanına bağlanması görüşüyle tavassutta bulunur. Villalta'ya göre Rıza Paşa saraya çağrılıp görüşleri sorulmuştur. Rıza Paşa'nın görüşleri için bkz. [Jorge Blanco Villalta, **Atatürk**, Ankara 2000, s.36.] Sanıklar memleketten uzak bölgelere tayin edilmesi şartıyla serbest bırakılırlar. [Bkz. Ş. Süreyya Aydemir, **a.g.e.,** s.86]; Mikusch'a göre; Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının gizli faaliyetleri konusunda yığınla kanıt vardı ve kaçamak yollara saparak kem küm etmenin bir faydası yoktu. [Bkz. D.V. Mikusch, **Gazi Mustafa Kemal Paşa**, İstanbul 1981, s.45]; Mustafa Kemal Paşa'nın serbest bırakılması konusunda Armstrong'un tespitleri biraz daha farklı ve şöyledir: İsmail Paşa bu soruşturmayı yürüten kişi olarak, bir süre zindanda kalan Mustafa Kemal Paşa'yı çağırır, hatalarını yüzüne karşı sayıp, Padişahın merhamet gösterdiğini ve Şam'da görevlendirildiğini bildirir. Geleceğinin burada vereceği hizmetlere ve iyi haline bağlı olduğunu bildirir. Bkz. H.C. Armstrong, **Bozkurt**, İstanbul 1996, s.11-12.

5 N. Kurtuluş, **a.g.e.,** s.14.

6 P. Paruşev, **a.g.e.** s. 5 ve L. Kinross, **a.g.e.,** s.37.

7 Utkan Kocatürk, **Kaynakçalı Atatürk Günlüğü**, Ankara 1999, s.4. Bu tarihler arasında 5 günlük bir süre bulunmasına rağmen bazı kaynaklarda Mustafa Kemal Paşa'nın hakkında karar çıkmasının ertesi günü deniz yoluyla Beyrut'a hareket ettiği, hatta muhafaza altında vapura bindirildiği kaydedilmektedir. Armstrong ve Sherrill'e göre aynı gece gönderilmiştir. Bkz. D.V.Mikusch, **a.g.e.,** s.46 ve J. B.Villalta, **a.g.e.,** s.37; H.C. Armstrong, **a.g.e.,** s. 13; Charles H. Sherrill, **Gazi Mustafa Kemal Paşa**, Tercüman 1001 temel Eser, s. 44.

8 Ş.S. Aydemir, **a.g.e.,** s.89, Aydemir ve Paruşev, Ali Fuat'tan bahsetmezken, Kinross ve Duran, Müfit Bey'den bahsetmeyip, Ali Fuat'ı vurgulamaktadır. Suriye ve Şam'da cereyan eden olaylarla ilgili kayıtlardan her ikisinin de bölgeye tayin veya sürgün edildikleri görülüyor. Bkz. L. Kinross, **a.g.e.,** s.132; P. Paruşev, **a.g.e.,** s.42 ve Baran Dural, **Atatürk'ün Liderlik Sırları**, İstanbul 2002, s.132.

Levent Şahverdi Arşivi

sonra[9] Beyrut limanına varılmış ve oradan da kara yoluyla, at sırtında Lübnan'ı geçerek Şam'a gidilmiştir. Beyrut'a daha önceden gelmiş olan bir subay arkadaşları kendilerinin de orada kalmalarını, burada İstanbul'u özlemeyeceklerini söylemişti.[10] Ancak onlar Şam valisi Hakkı Paşa'ya tekmil vermek zorundaydılar.[11] Beyrut'taki bu gibi arkadaşlarıyla yaptıkları toplantılarda, Mustafa Kemal Paşa asıl meselenin yıkılmak üzere bulunan imparatorluktan bir Türk devleti çıkarmak olduğunu söylüyordu. Suriye hayatı da bu düşüncesini perçinlemiş, daha sonraki hayatında yararlanacağı önemli tecrübeler kazanmasına yardımcı olmuş, askerlik ve inkılâpçılık hayatında önemli izler bırakmıştır.

b- Şam Günleri

Suriye'nin eskiden beri ünlü başkenti olan Şam, bu şanına yaraşır tabiî ve tarihî güzellikleriyle bölgenin halen de, olabildiğince mamur ve bayındır merkeziydi. Bu hareketli sayılabilecek merkez bazıları için rahat bir sürgün yeri sayılabilirdi. Ancak Mustafa Kemal Paşa için kapalı ve tutucu bir şehirdir.[12] Burası bilinçli bir seçimdi. Merkezi otorite ile çatışma halinde olan genç subaylar enerjilerini, burada isyancıların devlete itaatini sağlamak için harcayacaklar, devletin yararına hizmette bulunacaklardı. Bu faaliyetler içinde tecrübe ve deneyim kazanarak olgunlaşacaklardı. Osmanlı levantenlerine göre, Türkler sadece savaşa elverişliydiler.[13] Öyleyse

9 İstanbul-Beyrut yolculuğunun süresiyle ilgili olarak bazı kaynaklarda "iki ay" gibi bir süre söz konusu edilmekle beraber; 10 Şubat'ta İstanbul'dan ayrılan Mustafa Kemal Paşa'nın 11 Mart'ta Dürzi isyanını bastırmak üzere Şam'dan Havran'a gittiği göz önüne alındığında; iki aylık yolculuk süresinin hatalı olduğu düşünülmelidir. Aradaki mesafenin de iki aylık süre için epeyce kısa olduğu dikkate alınmalıdır. Bkz. U. Kocatürk, **a.g.e.,** s.4.

10 Beyrut sosyal ve ekonomik imkanları yönünden bölgenin gelişmiş ve bayındır bir merkeziydi. Sosyal hayatı ve ekonomik imkanları ile ilgili geniş bilgi için bkz. Dr. Şerafeddin Mağmumi, **Bir Osmanlı Doktoru'nun Anıları**, İstanbul 2001, s. 242-246.

11 Andrew Mango, **Atatürk**, İstanbul 2000, s. 58.

12 Bu özelliklerine rağmen Şam, Selanik ve İstanbul'a ve hatta Beyrut'a göre Mustafa Kemal Paşa'yı sosyal hayatıyla tatmin edebilecek bir şehir değildi. Kutsal bir Arap şehri olan Şam'da karanlık bastıktan sonra dolaştığı sokaklar boş ve sessizdi. Mustafa Kemal Paşa bir gün tesadüfi olarak Hicaz demiryolunda çalışan İtalyanların ikametini keşf ederek zaman zaman onların eğlencelerine katılarak buradaki isyancılarla yapılan mücadele dışında devam eden tek düzeliğin dışına çıkabilmiştir. Bkz. L. Kinross, **a.g.e.,** s.40 ve F.R. Atay, **Çankaya**, s.41-42.

13 C.H. Sherrill, **a.g.e.,** s.44.

Levent Şahverdi Arşivi

bu genç subayın gitmesi gereken yer de savaş meydanı olmalıydı. Bu beklentilerin paralelinde olmasa da, Atatürk ve arkadaşlarının bu gibi görevlerden çıkardığı dersler, Cumhuriyetin temellerinin atılması ve yeni Türk devletinin yapılanmasında ortaya çıkacaktı.

Mustafa Kemal Paşa şehrin fazla dikkat çekmeyen bir yerinde iki odalı bir ev kiraladı. İlk anda Ali Fuat ile beraberdiler. Sonra Ali Fuat Güney Arabistanlı bir kabile şeyhi olan İbni Suud'un yanına gönderildi.[14]

Mustafa Kemal Paşa artık hayatın ve gerçeğin içindedir. İlk zamanlarda alaylı komutanlar, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşını küçümseyerek işlere pek karıştırmak istemediler. Hatta ilk anda düzenlenecek bir operasyonu haber vermediler. Bu oldu bittiye karşı gerekli tepkiyi gösteren Mustafa Kemal Paşa, ondan sonra kendisini daha da mesleğine vererek çalıştı. Kısa sürede özellikle alt rütbeli, mektepli subaylar gözünde itibarını arttırdı. Şam'da 5. Ordu hizmetinde kaldığı üç yıl içinde Suriye'nin hemen her yerini çeşitli görevlerle dolaşan Mustafa Kemal Paşa, memleket idaresindeki aksaklıkları, ordunun eğitimindeki ve görev ifasındaki yanlışlıkları yakından gördü. Bazı arkadaşlarıyla bir araya gelerek "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'ni" kurdu ve çevrede şubelerini açtı. Çeşitli askerî sınıflarda staj yapmak bahanesiyle Beyrut, Yafa ve Kudüs gibi merkezlere giderek cemiyetin şubelerini kurdu.[15] Bu çalışmalara rağmen kayda değer bir ilerleme sağlanamadığı görülüyordu. Bu durumda Mustafa Kemal Paşa, bu işin Balkanlarda daha çabuk mayalanacağı düşüncesindeydi ve daha sonra Suriye'den Balkanlara gitmek isteyecekti.

Mustafa Kemal Paşa Şam'a geldiğinde alayını Suriye güneyinde yaşayan ve sürekli isyan halinde olan Dürzilere karşı bir sefer hazırlığında buldu. 5. Ordu'ya bağlı 29. ve 30. Alaylarda görev alan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşı Müfit Özdeş kumandaya karıştırılmak ve görev verilmek isten-

14 Ali Fuat, Mustafa Kemal Paşa'yı Şam'dan yanına alma konusunda teşebbüste bulunmuş, ancak bunda başarılı olamamıştır. [Bkz. L. Kinross, **a.g.e.**, s.38]; Bu konuda başka bir kayıt olarak; Ali Fuat Harbiye'den Muzaffer Paşa'nın oğluyla arkadaş olduğu için süvari stajı boyunca Paşa'nın atlı muhafızları arasında bir göreve getirilip Beyrut yakınlarındaki Beytüddin'de kaldı. Bkz. A. Mango, **a.g.e.**, s. 58.

15 **İslam Ansiklopedisi**, Atatürk Maddesi, 10. cüz, 1970;

Levent Şahverdi Arşivi

memişti. Alayın harekât için harekete geçtiğini bir arkadaşlarından haber almışlardı. 30. Alay kumandanına gittiklerinde dertlerini anlatamamışlar ve kendilerinin stajyer olduğu, asıl komutanın görevini aldığı, kendilerinin Şam'da kalmalarının uygun görüldüğü söylenmişti.[16] Ordu Kumandanına gittiklerinde de kabul edilmemişler ve harekata davetsiz misafir olarak katıldılarsa da dışlanmışlardı.

Havran'daki Dürzi isyanını bastırma harekâtı 11 Mart 1905'te başlamış, 4 ay kadar sürmüştü. Mustafa Kemal Paşa özellikle komuta ettiği birlikle bulunduğu Kunaytıra halkı ile sıcak ve dostane ilişkiler kurmuştu. Halk ile doğrudan ilişkilere girerek, otoritenin soğuk yüzünü ısıtmaya ve müşfik tarafını göstermeye çalışmış, kısmi başarılar da sağlamıştı.[17] Mustafa Kemal Paşa 1905 Temmuz'unda Şam'a döndü.[18] Bu dönemde Mürettep Kumandanı Lütfi Bey'le de dost olmuştu. Harekât sırasında İsyancılara ulaşamayan birtakım askerlerin sade vatandaşlara davranışlarını yadırgamıştı. Ayrıca buradaki sorumluların İstanbul'u da yanılttıkları görüşündeydi.[19] Bu tip olayları engelleme konusunda elinden gelen mücadeleyi

16 Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşı davetsiz misafir olarak katıldıkları bu harekât sırasında, görevdeki suistimaller ve mevcut kadroların şahsi çıkarlar sağlamak için devleti ve askeri küçük düşürücü hareketlerini tespit etmişlerdir. Daha geniş bilgi için bkz. Afet İnan, **Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler,** Ankara 1984, s. 41-51 ve ayrıca A. Fuat Cebesoy, **Sınıf Arkadaşım Atatürk**, İstanbul 1981, s. 88; Ş. S. Aydemir, **a.g.e.**, s.89-90; H.C. Armstrong, **a.g.e.**, s. 12; ve L. Kinross, **a.g.e.**, s. 38-39.

17 Kunaytıra civarındaki operasyonlar çerçevesinde birliğiyle bir köye giden Mustafa Kemal Paşa köylülerce soğuk karşılanmıştı. Bir süre konuşup, görüştükten sonra arada samimiyet kurulunca köylülerden biri, "siz ne derseniz yaparız. Fakat bizi ezen devletin istediğini yapmayız." şeklinde konuşmuştu. Bir gün bu köylüler kuşattıkları bir kolağasını Mustafa Kemal Paşa'ya bağışlamışlardı. [Bkz. Ş. S. Aydemir, **a.g.e.**, s. 16] Burada köylülerin şikayetçi olduğu devlet, tabiî ki bölgede istikrar ve asayişi sağlamak adına devletin gücünü kendi çıkarlarına kullanmaktan çekinmeyen görevlilerdi. Dolayısıyla dengelerini kaybetmiş, kendi memurlarına sahip çıkamayan bir devletin saygınlığı da bu kadar olacaktı.

18 F. Reşit Unat, "Atatürk'ün II. Meşrutiyet İnkılâbı'nın Hazırlanmasındaki Rolüne Ait Bir Belge", **Belleten,** C.XXVI, Sayı: 102, Nisan 1962, s. 340 ayrıca Y. Kemal Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, İstanbul 1967, s.289 ve Hilmi Uran, **Hatıralarım**, Ankara 1959, s. 297.

19 Mustafa Kemal Paşa İstanbul'a gönderilen şişirme raporlara da itiraz edince, Komutan kendisinin tecrübesizliğinden bahsederek, cahil ve Padişahın ne istediğini bilmediğini söylediğinde; Mustafa Kemal Paşa, "ben cahil olabilirim ama Padişahımız cahil olmamalıdır ve sizin gibilerin ne olduğunu anlayabilmelidir" diye cevap vermişti. Bkz. . . Kinross, **a.g.e.,** s. 39-40 ve F. R. Atay, **Babanız Atatürk**, s.17, **Çankaya**, s.45.

Levent Şahverdi Arşivi

yapmak da O'nun karakteri icabıydı ve öyle de yaptı. O'nun bu tavırları ve alayının eğitimindeki başarılarıyla askerler arasında, hatta samimî ve insanî yaklaşımlarıyla yerli halk arasında güven ve saygınlık kazandı.

Şam, Mustafa Kemal Paşa'nın memleketin kurtarılması konusunda düşündükleri açısından elverişli görünmediği gibi, halk ilgisiz, sosyal hayat cansız, ekonomik durum iç açıcı değildi. Mustafa Kemal Paşa'nın bakış açısından şehir, Orta Çağı yaşamaktaydı.[20] Karanlık basınca sokakta hayat duruyordu. Şam'ın zenginleri ve orta hallileri Berdan nehriyle sulanan bahçelerde zevk ve sefa içindeyken, kenar mahalleler ve halkın alt tabaka sayılabilecek unsurları arasında sefalet, sıkışıklık, sıcak ve bıkkınlık hâkimdir. Bazı geceler şehri dolaşan Mustafa Kemal Paşa, kaldırımlarda, evlerin önlerinde, eski püsküllere sarınıp uyuyan insanlar görüyor, onlara acıyordu. "Hayat bu mu?" diye düşünüyordu. İşin kötüsü onlar durumlarını anlayamıyor, taassup ve cehalet, gerçekleri görmelerini engelliyordu.[21] İşini bilmeyen! askerler bile sefalet yaşamaktaydı.[22]

Bu ortamı ve memleketin genel durumunu düşünen Mustafa Kemal Paşa, bazen gerçekleri kabullenmeye çalışır, "vatanımız, milletimiz bu. Bunlara layık görülen bu sefaletin sorumlusu bunlar değil." diye düşünürdü. Devlet ve millet hem birbirleriyle, hem kendi içlerinde kıran kırana boğuşmaktadırlar. Yolsuz, mektepsiz, hastanesiz, fabrikasız, asayişsiz, emniyetsiz bir vatan.[23] İşte bu düşünceler içinde Vatan ve Hürriyet Cemiyeti Mustafa Kemal Paşa'nın tek avuntusu oldu.

---

20 L. Kinross, **a.g.e.**, s. 40; Her vilayette olduğu gibi Şam'da da tam yetkili valiydi. Bu padişah vekilleri bir hükümdar gibi yaşamaktaydı. Valiler harem kurabiliyorlar, saf kan Arap atı ve hükümet binaları için Acem halıları satın alıyorlardı. Gün batımından sonra valinin konağında toplanıp güzel vakit geçiriyorlardı. Gündüzleri geç vakte kadar uyunuyordu. Vali Paşa insanlara müşfik ve olumlu yaklaşırken, bayındırlık hizmetleri onun görev alanına girmiyordu. Onlar asayişi sağlamakla yükümlüydüler ve inisiyatif kullanmıyorlardı. Bkz. D. V. Mikusch, **a.g.e.**, s. 48-49.

21 Şam'ın o günlerdeki profili ve Mustafa Kemal Paşa'nın bu ortamdaki ruh hali hususunda geniş bilgi için bkz. Ş. S. Aydemir, **a.g.e.**, s.93-95 ve ayrıca P. Paruşev, **a.g.e.**, s.45; Dr. Ş. Mağmumi, **a.g.e.**, s.248-254.

22 Bir gün Mürettep Kumandanı Lütfi ile çarşıda dolaşırken, Lütfi Bey, altı ile üstü uymayan kıyafetini, "görüyorsun Kemal, bundan başka giyecek pantolonum yoktu" şeklinde açıklamıştı. Bkz. Ş. S. Aydemir, **a.g.e.**, s. 92 ve F. R. Atay, **Çankaya**, s.42.

23 Ş. S. Aydemir, **a.g.e.**, s.95.

Levent Şahverdi Arşivi

Mustafa Kemal Paşa Şam ve Havran'da süvari stajını tamamladıktan sonra piyade stajı için Yafa'ya, deniz kıyısına gönderildi.[24] Burada da Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin şubesini açtı.

c- Vatan ve Hürriyet Cemiyeti

Mustafa Kemal Paşa Şam'ın bu boğucu havası ve umutsuz toplumu için bir şeyler yapmak istiyor ve bu topluma hayat vermek istiyordu. Bunun için tek yol olarak da siyasal eyleme geçmekti. Bu tek başına olacak bir iş değildi ve etrafa yayılması gerekliydi. Toplumun bu hareketin içine çekilmesi gerekiyordu. Ancak bunun için de önce halka önderlik edecek ve onları yönlendirecek teşkilatlanmanın yapılması gerekiyordu. Esasında Mustafa Kemal Paşa'nın daha çocuk yaşlarındaki davranışları ve hareketleri bu konuda liderlik yapabileceğini açıkça göstermişti. Şam'a sürülmesinin sebebi de bu değil miydi? İstanbul'daki baskı ve kontrolden uzak bölgeler gizli dernek kurmak ve faaliyetleri sürdürmek yönünden daha rahattı, hatta daha cazipti.

Mustafa Kemal Paşa bu avantajdan yararlandı. Davası için silah arkadaşlarından bir kısmını kazanmaya çalıştı. Bazı yakın arkadaşları da İstanbul'dan uzaklara sürülmüş oldukları için durum elverişliydi. Yafa, Kudüs, Beyrut ve Şam komutanlık karargahlarında kendisiyle aynı görüşte yeterince arkadaşı vardı. Bunları telkinleriyle iş birliğine ikna etti. Hedef; Filistin ve Suriye'nin her yerinde şubeler açmaktı.

En yakın arkadaşları Binbaşı Lütfi, Dr. Mustafa ve Müfit Beylerle[25] bir evde toplanarak, 1906 Ekim[26] ayında Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'ni kurdu.

---

24 C. H. Sherrill, **a.g.e.**, s.45, Sherrill bu bahiste Mustafa Kemal Paşa'nın daha önceleri İzmir'de bu cemiyeti kurmuş olduğunu, Selanik'te şubesini açmak için Yafa'dan Selanik'e gittiğini yazmakla birlikte, İzmir meselesi tamamen bir yanılgı olmalıdır.

25 Cemiyeti kuranlar hakkında Baran Dural, Sina Akşin'i referans göstererek ; Mithat Şükrü'nün evinde toplanan 12 arkadaşı ile Mustafa Kemal Paşa'yı zikrederken, saydığı isimler de dikkate alındığında, bu 12 kişinin cemiyetin Selanik şubesini kuranlar olduğu anlaşılmakta ve Akşin'den alınan bilgiler karıştırılmış olmalıdır. B. Dural, **a.g.e.**, s. 146 ve Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, Ankara 1998, s.80-82.

26 Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin kuruluş tarihi olarak genel olarak kaynaklarda 1906 Ekim ayı verilirken, Kocatürk Ekim 1905 olarak vermektedir. Kocatürk de bu tarihin hemen bütün kaynaklarda 1906 Ekim olarak verildiğini kabul ederken, kendisi 1905 Ekim tarihi için Faik Reşit Unat'ı referans almaktadır. Bu konuda Şapolyo ve Kocatürk'ü destekleyen bir yaklaşımla Paruşev, Mustafa Kemal Paşa'nın Havran seferinden döner dönmez örgütlenme faaliyetlerine başladığını ifade etmektedir. Bkz. P. Paruşev, **a.g.e.**, s. 12 ve U. Kocatürk, **a.g.e.**, s.5, ve ayrıca tarih ve cemiyetin kurucuları hakkında bkz. S. Akşin, **a.g.e.**, s.80-82; E. Behnan Şapolyo, **Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi**, İstanbul 1967, 78, 89; Y. Hikmet Bayur, Atatürk Hayatı ve Eseri, Ankara 1963, s. 16; Celal Erikan, **Komutan Atatürk**, Ankara 1972, s. 77; F. R. Unat, **a.g.e.**, s. 344.; J. B. Villalta, **a.g.e.**, s. 41.

Levent Şahverdi Arşivi

Cemiyetin kuruluşu ile ilgili olarak kaynaklarda, sanki bir tesadüfi oluşumu andıran bir hikaye anlatılır. Bu tesadüf kuruluşun tamamıyla tesadüfi olduğunun işareti olmasa da, örgütlenme düşüncesinin eyleme geçirilmesi için hayırlı bir vesile olmuştur. Olayın gelişimi şöyle olmuştur: Mustafa Kemal Paşa, Müfit ve Lütfi[27], Şam'da, Hamidiye çarşısında dolaşırlarken, bir dükkanın önünde bir masa ve birkaç sandalye görüp oturdular. Dükkan sahibi onları Türkçe selamlamıştı. Mustafa Kemal Paşa meraklandı. İçeri girdi. Bir masa üzerinde felsefe, sosyoloji ve tıp konusunda Fransızca kitaplar gördü. Dükkan sahibine, "siz esnaf mısınız, yoksa filozof mu? diye sordu. Adam "esnafım ama okumayı severim. Hele özgürlük edebiyatını" dedi. Sonra İstanbul'da ihtilâlci hareketlerin beşiği sayılan Askeri Tıbbiye'de okuduğu sırada bozguncu girişimlerinden dolayı hapse atıldığını, sonra da sürgüne gönderildiğini açıkladı. Adı Hacı Mustafa'ydı. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarını birkaç gece sonrası için evine davet etti.[28]

Mustafa Kemal Paşa yanında Müfit ve kendi siyasî düşüncelerini paylaşan iki arkadaşıyla birlikte gitti. Ev dar, karanlık bir sokaktaydı. Hacı Mustafa çoktandır gizli bir siyasî dernek kurmak istemiş, ama güvenecek arkadaş bulamamıştı. Mustafa Kemal Paşa ile iki arkadaşı O'na yardım etmeye söz verdiler. Üçüncüsü[29] ise, gönlünün onlarla beraber olduğunu, çoluk çocuk sahibi olarak faal yardım yapamayacağını söyleyerek ayrıldı. Kalanlar geç saatlere kadar konuştular ve Vatan[30] adında gizli bir cemiyet kurdular.

---

27 Armstrong, Müfit ve Lütfi aynı kişiymiş gibi Müfit Lütfi olarak vermektedir. Bkz. H. C. Armstrong, **a.g.e.**, s. 13.

28 Olayın gelişimi için bkz. L. Kinross, **a.g.e.**, s. 40-41.

29 Aydemir'e göre bu üçüncü şahıs, Mustafa Kemal Paşa'nın Şam'da tanıştığı Mürettep kumandanı Lütfi'ydi. Bkz. Ş. S. Aydemir, **a.g.e.**, s. 92.

30 Sadece Kinross bu cemiyetin adının Vatan olduğunu yazıyor. Mustafa Kemal Paşa'nın harp akademisi yıllarındaki faaliyetleri ile ilgili olarak "vatan" diye bir örgütlenmeden de Armstrong bahsediyor. Bu yaklaşımları destekleyecek çok güçlü deliller de sunulmadığından bu bilgilerin belki biraz afaki ve karıştırılmış olabileceği akla geliyorsa da; Akşin de Mustafa Kemal Paşa'nın Şam'da kurulmuş olan Vatan adındaki bir örgüte sonradan katıldığını yazmaktadır. Burada kastedilen Esnaf veya Doktor Mustafa'nın yaklaşımı olmalıdır. [Bkz. L. Kinross, **a.g.e.**, s. 41 ve H. C. Armstrong, **a.g.e.**, s. 10, ayrıca Sina Akşin; **Türkiye Tarihi 3, Osmanlı Tarihi 1600-1908**, İstanbul 1995, s. 178] Esasen Baran Dural, Kinross'u referans göstererek, Hacı Mustafa veya Doktor Mustafa'nın (Cantekin) Mustafa Kemal Paşa ile tanışmadan önce örgütlenmeye çalıştığını, hatta Dr. Yusuf, Eczacı Tahsin, Baytar Mehmet, Kimyager Hüseyin, Kazım ve Lütfü Beylerle böyle bir oluşumun temellerini attığından bahsetmektedir. Kinross da Mustafa Kemal Paşa'nın Vatan adında bir gizli cemiyete katıldığını ifade etmekle beraber, sayılan isimlerden hiç birinin adı kendi eserinde yoktur. Bkz. B. Dural, **a.g.e.**, s. 148 ve L. Kinross, **a.g.e.**, s. 41-42.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu rastlantıya hemen bütün kaynaklarda değinilmekle beraber, Kinross gibi Aydemir ve Atay da olayı teferruatı ile anlatırlar. Aydemir; *"yine bir çarşı gezisinde, Mustafa Kemal Paşa, Müfit ve Lütfi, esnaftan Mustafa Efendi ile tanışıyorlar. Mustafa Efendi nalın giyen babacan bir insandır. Dükkan küçük olduğu için dükkanın önüne sandalye çekip oturuyorlar. Fakat Mustafa Efendi'nin hali Mustafa Kemal Paşa'nın dikkatini çekiyor. Dükkanın içini görmek istiyor. Boş denecek kadar hafif raflar,... masada ve raflarda tıp, felsefe, inkılâp, hatta sosyalizmle ilgili kitaplar vardır. Anlaşılıyor ki; Mustafa Efendi (Mustafa Cantekin) aslında bir tıbbiyelidir. Hürriyetçi hareketlerinden dolayı mektepten çıkarılmış, Şam'a sürülmüştür. Bir gece Mustafa'nın mütevazı evinde buluşmaya karar veriyorlar. O gece Mustafa'nın söyledikleri kesindir. İhtilâl yapmalı. İnkılâp yapmalı... Mustafa Kemal Paşa bu fikirlere çoktan hazırdır... Hepsi heyecan içindedir. Fakat Lütfi Bey bu harekete fiilen karışmak istemez... Mustafa Kemal Paşa'nın o halde siz buradan gidiniz. Bizim bundan sonra konuşacağımız şeyleri duymanız iyi olmaz demesi üzerine Lütfi dostça ayrılır. Daha sonra konuşulur. İhtilâlden, bu uğurda ölmekten bahsedilir. Ama Mustafa Kemal Paşa, ondan sonra da daima göstereceği hesaplı ve ölçülü ülkücülüğü oradada göstererek; Mesele ölmekte değil, ölmeden idealimizi yaratmak, yapmak ve yerleştirmektir der. İşte gizli, ihtilâlci "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti" orada ve o gece üç kişi arasında kuruldu."*[31] şeklinde olaya yer vermiştir.

Cemiyete verilen isim rastgele seçilmiş bir isim değildi. Bu sözlerin anlamı Mustafa Kemal Paşa'nın görüş ve düşüncelerini yansıtıyordu. Yıllar sonra kendisi de bu konuda bir açıklık getirmişti.[32] O'na göre yalnızca hür insanlar vatana yararlı olabilirdi. Yalnız o insanlar vatanı kurtarıp koruyabilirlerdi. Hür olmayan bir ülke ölüme mahkumdu. Bütün gelişmelerin temeli özgürlüktü. Şimdi bu değerler için mücadele edeceği bir cemi-

31 Ş. S. Aydemir, **a.g.e.**, s. 92-93 ve Konuyla ilgili olarak ana hatlarıyla birbiriyle örtüşen, ancak üslup itibariyle bazı küçük nüansları da barındıran bilgiler için bkz. P. Paruşev, **a.g.e.**, s.45; F. R. Atay, **Çankaya**, s. 42. ve **Babanız Atatürk**, s. 19-20.

32 Ş. S. Aydemir, **a.g.e.**, s. 93 ve P. Paruşev, **a.g.e.**, s. 46.

Levent Şahverdi Arşivi

yetin, gizli bir ihtilâl teşkilâtının lideriydi. Gittiği her yerde bu gizli cemiyete yeni adam katmağa çalışıyor, hatta bazı bahanelerle bizatihi bu iş için gidiyordu.

Bu cemiyet Şam'ın kenar mahallerinden birinde, fakir bir siyasi sürgünün, kitaplardan başka kayda değer bir eşyası olmayan kasvetli, çıplak, demir parmaklıklı taş odasında kurulmuştur. Ama artık bir cemiyet vardır ve davası İmparatorluğu kurtarmaktır.[33] Şam'daki kasvetli ortamda, Mustafa Kemal Paşa'nın efkarını bu heyecan dağıtıyordu. Kendine güvenini arttırıyor ve tıbbiyeli Mustafa ve Müfit ile birlikte üç kişilik bir örgüt bile olsa O'na moral veriyordu.

Mustafa Kemal Paşa görevi gereği dolaştığı Suriye'nin Beyrut, Yafa, Kudüs gibi birçok şehrinde "Vatan ve Hürriyet"in şubelerini kurdu. Bu şehirlerdeki komutanlık karargâhlarında kendisi gibi düşünen yeterince asker vardı. Bu örgütlenmenin yayılmasında önemli bir avantaj oluşturuyordu.[34] Ancak bu avantaj örgütün yayılmasını sağlamada yardımcı olsa da; Suriye'de bir inkılâp yapılmasını sağlamayacaktı. Hareket bu açıdan yerinde sayıyordu. Gizli dernekler ön ayak olanlardan ibaret kaldı. Suriye'deki karargâhlardaki subayların ilgisi, halkı olayın içine çekmeye yetmiyordu. Hatta yerel halk onlara karşıydı.[35] Hareket adeta subaylar arasında sıkışıp kalmıştı.

Mustafa Kemal Paşa kısa sürede düşüncelerini burada eyleme çevirmesinin imkansız olduğunu anlamıştı. Bütün rejim muhalifleri de Makedonya'da toplanmışlardı. "Vatan ve Hürriyet"i oralara götürmeliydi. Ne yapıp edip Selanik'e gitmeli düşüncesine kapıldı. Bu konuda çok kararlıydı. İstanbul'a yakın siyasi yandaşlarıyla birlikte olmalıydı. Yafa'da görevliyken, oradaki arkadaşlarının desteği ve Bölge Komutanı Ahmet'in müsa-

33 Yalnız gecelerinde genellikle Namık Kemal'den şiirler okur ve adeta kendisine cesaret ve metanet verir. Bkz. Ş.A. Aydemir, **a.g.e.,** s.97.

34 D. Baral **a.g.e.,** s. 148; L.Kinross, **a.g.e.,** s 42; D. V. Mikusch, **a.g.e.,** s. 50; P. Paruşev, **a.g.e.,** s. 46.

35 Arap halkın ilgisizliği Suriye'den bir ihtilâl yapılmasına imkân vermiyordu. Hatta Arapların milliyetçi bir Türk hareketine karşı oldukları kısa sürede anlaşıldı. Mustafa Kemal Paşa şüphesiz ki, ileriki dönemlerde devlet kurucusu olarak da bundan çıkardığı dersi uygulamıştı. Arapların tavrı için bkz. H.C. Armstrong, **a.g.e.,** s. 13 ve D.V. Mikusch, **a.g.e.,** s. 50.

Levent Şahverdi Arşivi

mahasıyla gizlice Mısır'a ve oradan da Selanik'e gitti. Bölge Komutanı Ahmet'in yardımı özellikle büyük önem taşıyordu.[36] Çünkü, hem gerekli izni vererek Suriye'de oluşturulan ortam ile özgürlükçülerin merkezi arasında bir irtibat sağlanması imkânı bulunmuş, hem de bu seyahat ile ilgili gizliliği muhafaza etmeyi garanti etmişti. Selanik'te de yazıştığı eski komutanları ve arkadaşlarının yardım edeceğini umuyordu.

1906 Nisanında[37] geldiği Selanik'te de bazı arkadaşları ve eski komutanlarının himayesinde bir süre kalarak, burada da "Vatan ve Hürriyet"i kurdu.[38] Annesi ile görüşüp hasret giderdi. Selanik'te bir bahane ile kalabilmeyi düşünürken, ilk anda umduğu destek ve ilgiyi görmese de bir şekilde Selanik'te dört ay kadar kalabildi.[39] Mustafa Kemal Paşa'nın bu ma-

---

36 H.C. Armstrong, **a.g.e.**, s. 14 ve J. B. Villalta, **a.g.e.**, s. 42 . Aydemir, Mustafa Kemal Paşa'nın Suriye'nin İstanbul'a uzaklığından şikayet ettiğini ve örgütünü Makedonya'ya hürriyetçilerin kol gezdiği bölgelere yaymayı düşündüğünü kaydetmektedir. Bkz. Ş.S. Aydemir, **a.g.e.**, s. 98.

37 Genelde dikkat çeken bir durum olarak tarihler tam olarak yani, gün-ay-yıl olarak verilemiyor. Bunda bazı girişimlerin gizli olması, resmi bir yazışma veya günlük kayıtların tutulmaması temel etken olmalıdır. Mevcut şekliyle verilen tarihler ise daha sonra yazılan hatırat ve anlatılanlar ile genel gidişat içindeki gelişmelere bakılarak varılan sonuçlar olmalıdır. Selanik'e varış tarihi için bkz. F.R. Unat, **a.g.e.**, s. 345 ve Münir Aktepe, "Atatürk'ün Sofya Ataşemiliterliği'ne Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Olan Münasebetleri ve Bu Hususla Alakalı Bir Belge", **Belleten**, C. XXXVIII, Sayı: 150, Nisan 1974, s. 2263, ayrıca U. Kocatürk, **a.g.e.**, s. 5.

38 Mustafa Kemal Paşa dışında 10 arkadaşı (Bursalı Tahir, Naki (Yücekök), Talat, Mithat Şükrü, Rahmi, Ömer Naci, Kazım Nami, İsmail Canbolat, Hakkı Baha, Edip Servet (Tör)] Mithat Şükrü'nün evinde toplanarak "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti"nin şubesini kurdular. Burada Mustafa Kemal Paşa bir konuşma yapar ve silah üzerine yemin edilir. Geniş bilgi için bkz. S. Akşin, **Jöntürkler ve İttihat ve Terakki**...s. 80-82 ve Ş. S. Aydemir; **a.g.e.**, s. 102-103 ve ayrıca P. Paruşev, **a.g.e.**, s. 48; F.R. Atay, **Çankaya**, s. 46; L. Kinross, **a.g.e.**, s. 43.

39 Mustafa Kemal Paşa'nın Selanik'e gidişinden komutanı haberdar olmakla birlikte, bu resmî prosedür çerçevesinde değil, "idare etme" anlayışı içinde bir izindir. Yafa'dan Mısır-Yunanistan (Pire) üzerinden Selanik'e tebdil-i kıyafet gitmiştir. Selanik'e varışında muhtemelen subay arkadaşları karşılayarak kontrolden ve resmi işlemlerden kurtarmışlardır. Bu konuda bkz. [F. R. Atay, Çankaya, s. 45 ve **Babanız Atatürk**, s. 20; B. Dural, **a.g.e.**, s. 149; D.V. Mikusch, **a.g.e.**, s. 50; L. Kinross, **a.g.e.**, s.42] Mustafa Kemal Paşa'nın Selanik'e çıkışında bir arkadaşının (ya da arkadaşlarının) yardım ettiği ifadesi bütün kaynaklarda yer almasına rağmen, sadece İslam Ansiklopedisinde, bu kişinin Selanik Merkez Komutan Muavini Yüzbaşı Cemil (sonradan İçişleri Bakanı ve Tekirdağ Milletvekili Cemil Uybadin) olduğu kaydedilmektedir. [Bkz. **İslam Ansiklopedisi**, Atatürk Maddesi, 10 cüz,]

Mustafa Kemal Paşa'nın Selanik'te çok güvendiği yetkili Topçu generali Şükrü Paşa'dır. Hatta Yafa'dan Şükrü Paşa'ya yazmış ve tayin için tavassut istemiştir. Hatta Paşa'dan gelen bir not, Selanik'e gelmesi durumunda yardım göreceğini ima etmişti. Ancak Şükrü Paşa Selanik'te kendisini görmemiş olmayı tercih eder. Aydemir'e göre kabul bile etmemiştir. [Ş. S. Aydemir, **a.g.e.**, s. 100] Daha sonra eski bir komutanı (Kurmay Albay Hasan Bey) aracılığıyla rapor almayı başarmış ve böylece Selanik'te kalabilmiş ve serbest hareket etme şansı bulmuştu. Bu süre içinde Selanik'te "Vatan ve Hürriyet"in şubesini de kurmuştur. Şükrü Paşa'nın tavrı ve detaylı bilgi için bkz. D.V. Mikusch, **a.g.e.**, s. 50-51; F. R. Atay, **Babanız Atatürk,** s. 22-23; L. Kinross, **a.g.e.**, s. 43.

Levent Şahverdi Arşivi

cerayı yaşayabilmesi hem Osmanlı ordusunun Saltanata bakışını, hem de hürriyetçi hareketlerin bütün baskıları boşa çıkardığını gösteriyordu.

Bir süre sonra Mustafa Kemal Paşa'nın Yafa'daki görevinden ayrıldığı ve Selanik'te bulunduğu haberi İstanbul'a kadar ulaştı. Tutuklanması için Selanik'e emir verildi. Bir arkadaşının uyarısı üzerine Yafa'ya döndü. Selanik'e gidişinde yardımcı olan Komutan Ahmet O'nu karşılayıp hemen Biruşşaba (Biirrüssebi) şehrine yolladı. Mustafa Kemal Paşa'nın hakkında İstanbul'dan açılan soruşturmaya cevap olarak; aylardır Akabe bölgesinde olduğu bildirildi. Durum Biruşşaba'daki komutan Lütfi Bey tarafından da doğrulandı.[40] Daha sonra Mustafa Kemal Paşa yeniden Yafa'ya ve oradan da topçu stajı için Şam'a döndü.

Mustafa Kemal Paşa Şam'a döndükten sonra gayet akıllı ve kurnaz davrandı. Artık durumunu sarsacak açıklar vermeyecek ve adını nahoş biçimde hatırlatabilecek her şeyden kaçındı. Bir kere daha kendisini tümüyle mesleğine vererek çalıştı. Problem çıkarmadan buradaki görevini bitirmekten başka bir şeye kalkışmadı. Hatta bu arada kendisine 25 Aralık 1906'da, bölgedeki üstün hizmetleri dolayısıyla "Beşinci Rütbe'den Mecidî Nişanı" verildi.[41] İstanbul'da hakkında daha önce oluşmuş kanaati ve kararı değiştirmek istiyordu. O'nun bu çabaları Komutanları nezdinde de takdir edilmişti ki; stajını tamamladıktan sonra 20 Haziran 1907'de Kolağası (kıdemli Yüzbaşı) rütbesine yükseltildi[42] ve 5. Ordu karargahının kurmay başkanlığında görevlendirildi.

---

40 Bu sıralarda Akabe limanı yüzünden İngilizlerle çıkan anlaşmazlıktan dolayı, bölgedeki Türk haklarını korumak için buraya bir miktar kuvvet gönderilmişti. Mustafa Kemal Paşa'nın da bu birlik içinde olduğu hikayesi inandırıcı olmuştu. Olayların gelişimi ve İstanbul'a karşı gösterilen dayanışma içinde böyle konuların incelikleri de pek fark edilemiyor, belki de çok önemsenmiyordu. Mustafa Kemal Paşa Selanik'ten döner dönmez buraya gerçekten de gönderilmişti. Durum senaryoya uydurulmuştu. Bkz. Ş. S. Aydemir, **a.g.e.**, s. 103, Mustafa Kemal Paşa'nın Selanik'ten dönüşü ve gelişmeler için bkz. L. Kinross, **a.g.e.**, s. 43-44; F. R. Atay, **Babanız Atatürk**, s. 22; D. V. Mikusch, **a.g.e.**, s. 54-55.

41 **Askeri Yönüyle Atatürk**, Genelkurmay Yay. 1981, s. 9; Nusret Baycan, **Atatürk'ün Nişan ve Madalyaları**, Genelkurmay Yay. 1981, s. 45.

42 **İslam Ansiklopedisi**, Atatürk Maddesi, 10. cüz, 1981; Fahri Belen, **Atatürk'ün Askeri Kişiliği**, MEB Yay. 1963, s. 52; N. Baycan, **a.g.e.**, s. 175 ve U. Kocatürk, **a.g.e.**, s. 6.

Levent Şahverdi Arşivi

Selanik macerasından yaklaşık bir ve Şam'a tayininden iki buçuk yıl kadar sonra, tayin için müracaatı uygun görüldü ve Mustafa Kemal Paşa, 13 Ekim 1907'de Selanik'te 3. Ordu'ya tayin olundu.[43] Bu arada 1907 Eylül'ünde, Selanik'te bir yıl kadar önce kurmuş olduğu "Vatan ve Hürriyet" şubesi İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne ilhak edilmişti.[44] Mustafa Kemal Paşa da bu cemiyete katılarak çalışmalarda bulundu. Kısa süre sonra da muhalefet II. Meşrutiyetin ilanını sağladıysa da, daha sonra Mustafa Kemal Paşa İttihatçılardan ayrıldı.

Suriye günleri Mustafa Kemal Paşanın askerlik hayatı üzerinde önemli etkide bulunmuştu. Komutanı alaylı olan Mustafa Kemal Paşa, kıtasının eğitiminde kazandığı başarı ile Şam'da bulunan küçük ve büyük rütbeli askerler arasında tanındı ve saygınlık kazandı. Bu eski ve kutsal şehir, Mustafa Kemal Paşa'yı sadece askerî ve siyasal eyleme yöneltmekle kalmamış, O'nun toplumsal ve sosyal sorunlara çözüm arama isteğini de kamçılamıştı. İslam'ın Arap yorumuyla tanışmış, Türk bakış açısıyla karşılaştırma fırsatı bulmuştu. Şam'da Müslümanlık daha baskıcı görünüyordu.[45] Mustafa Kemal Paşa'ya göre ise İslam, hoşgörü çerçevesi oldukça geniş bir dindi. Türk inkılâplarının gerçekleşmesinde bu birikim ve tespitler önemli derecede etkili olmuştur.

Mustafa Kemal Paşa Şam'da milletinin gerçek düşmanının sadece yabancılar olmadığını, gerçek düşmanın içimizde olduğunu, başka milletlerin yürüdüğü ışıklı yoldan alıkoyan gelişmeleri önleyen, softalık ve cehalet olduğunu görmüştü. O'na göre Osmanlı; Müslümanların cehennem azabı çekmeye zorlandığı, Müslüman olmayanların cennetin nimetlerinden faydalandıkları bir yerdi.[46] Mustafa Kemal Paşa, Şam'da Vatan ve Hürriyet Cemiyeti denemesinde, Arap halkın bir Türk hareketinden yana olmadığını da fark etmişti. Ümmetçiliğin yerine Milliyetçilik prensibini al-

43 Y. Hikmet Bayur, **Atatürk Hayatı ve Eseri**, Ankara 1963, s. 23; **Atatürk'ün Biyografisi, Atatürk Haftası Armağanı**, 10 Kasım 1974, s. 13; Ş. S. Aydemir, **a.g.e.**, s. 103.

44 Bu gelişme, Balkanlarda İttihat ve Terakki'nin gelişmesi üzerine, 27 Eylül 1907'de gerçekleştirilmişti. Bkz. Y. H. Bayur, **a.g.e.**, s. 20; U. Kocatürk, **a.g.e.**, s. 6.

45 S. Meydan, **a.g.e.**, s. 105.

46 L. Kinross, **a.g.e.**, s. 41 ve S. Meydan, **a.g.e.**, s. 103; Nada Zimova, "Atatürk and the Republican State" **Uluslararası Konferans, Atatürkçülük ve Modern Türkiye**, Ankara 1998, s.47-48.

Levent Şahverdi Arşivi

masında milliyet konusunda da, yani ilerde kuracağı "Milli Türk Devleti" fikrinin oluşumu açısından dersler çıkarmıştı. Burada en bariz örnek olarak "kavm-i necip"[47] yaklaşımını yadırgamıştır.

d- 16. Kolordu ve 2. Ordu Kumandanlığı

Mustafa Kemal Paşa Suriye'den döndükten sonraki hayatı da hareketli ve fırtınalı geçmişti. Balkanlarda isyancı çetelere karşı mücadele verirken de Suriye'de gördüklerinden çok farklı şeyler görmedi. Ancak burada halkın meşrutiyete ilgisi biraz daha fazlaydı. O İttihatçıların genel yaklaşımına ters olarak ordu ve siyaset ilişkisinden rahatsızdı. 31 Mart vakası üzerine Hareket Ordusuyla İstanbul'a gelmiş ve Trablusgarp olayında gönüllü olarak İtalyanlara karşı savaşmıştı. Balkan Savaşlarında çeşitli cephelerde savaş vermişti. Sofya Ataşemiliterliği gibi diplomatik görevler de üstlenip, çeşitli manevralara katıldıktan sonra, Çanakkale Savaşı'nda birliğiyle destanlar yazmış bir komutan olarak; Edirne'deki 16. Kolordu'ya komuta ettiği sırada, 10 Mart 1916'da[48] kolordusuyla birlikte Diyarbakır'a görevlendirildi.

Bu görevlendirmede Kafkas Cephesi'nin Doğu kısmında Rusların ilerlemesi ve Bitlis, Erzurum, Van ve Muş'un düşmesi önemli rol oynamıştı.

47"Kavm-i necip" tabiri Araplar için, Peygamber Hz. Muhammed'in çıktığı kavim olduğu için kullanılmıştır. Şam günlerinde, biri Türk diğeri Arap kökenli iki askerin tartışmalarına müdahale eden subayın, Türk olan askere, "sen nasıl olurda kavm-i necip'ten birine hakaret edersin?" şeklindeki tepkisi Mustafa Kemal Paşa'nın hafızasında yer etmiş, Türklük duygusunu kamçılamıştır. Bkz. A. Fuat Cebesoy, **Sınıf Arkadaşım Atatürk**, s. 99-100 ve ayrıca Şerafettin Turan, **Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar**, Ankara 1989, s.4.

48 Mustafa Kemal Paşa'nın bu göreve atanması emri Başkomutan Vekili Enver Paşa tarafından telgrafla verilmişti. [Bkz. U. Kocatürk, **a.g.e.**, s. 71 ve İsmet Görgülü, İzzettin Çalışlar, **On Yıllık Savaşın Günlüğü**, İstanbul 1997, s. 148.]

Mustafa Kemal Paşa'nın bu göreve tayini konusunda, Enver Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'yı başkentten uzaklaştırmak niyetiyle yapıldığı şeklinde bazı kayıtlar olduğu gibi, daha sonraları Yıldırım Ordularına tayini sırasındaki Padişah Vahdettin tarafından yapılan emrivakiyi bu olayla karıştıranlar da vardır. Bu olay hakkında ilerde doğru bilgi verilecektir. Bkz. Ş. S. Aydemir, **a.g.e.**, s. 286 ve Şükrü Tezer, **Atatürk'ün Hatıra Defteri**, Ankara 1972, s.169.

Tarihler konusunda kaynaklar arasında genelde olduğu gibi burada da farklı kayıtlara rastlanıyor. Görevlendirme tarihi olarak biz Kocatürk'ü esas almakla birlikte, Tezer ve İslam Ansiklopedisinde bu tarih 27 ve 28 Şubat olarak veriliyor. [Bkz. **İslam Ansiklopedisi**, Atatürk Maddesi, s. 723 ve Şükrü Tezer, **a.g.e.**, s. 34] Ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın yolculuğu ve görev bölgesine varışı ile ilgili diğer tarihlerde de bu farklılıklar görülüyor. Bunun zaman zaman saat farklılıklarından ve özellikle de Hicri ve Rumi takvim farkından kaynaklandığı kabul edilebilir.

Levent Şahverdi Arşivi

Çanakkale savunması bu cephenin ikinci plana düşmesine sebep olmuştu. Avrupa'da oluşturulması düşünülen cepheden vazgeçilerek Kolordu doğuya gönderildi.[49] 16. Kolordu Komutanı olarak Mustafa Kemal Paşanın yetki alanı Van Gölü güneyinden Çapakçur Boğazı'na kadar olan bölgeydi. Erzurum'un düşmesi ve 3. Ordu'nun Trabzon-Bayburt-Kop hattına çekilmesi üzerine, Ruslara yandan bir cephe açılması düşünülmüş, 2. Ordu doğuya Bingöl (Çapakçur) bölgesine kaydırılmaya çalışılıyordu. Bu arada 16. Kolordu da 2. Ordu emrine verilmişti.[50] Mustafa Kemal Paşa fazla vakit geçirmeden İstanbul'a ve oradan da Diyarbakır'a hareket etti. 13-14 Mart 1916'da Diyarbakır'a ulaştıktan kısa süre sonra da kendisi 1 Nisan 1916'da tuğgeneralliğe terfi etti. Daha sonraları vekaleten 2. Ordu komutanlığını da bir süre yürüttü.[51] Mustafa Kemal Paşa Paşanın bu görevi yürüttüğü sıralarda bu cephede verilen birçok muharebe bizzat kendisi tarafından yönetildi ve düşmanın Diyarbakır istikametinde ilerlemesi durduruldu. 6-7 Ağustos tarihli taarruzla da Bitlis ve Muş da geri alındı.

Bu dönemi ve görevi, Mustafa Kemal Paşa'nın yaklaşık 10 yıl kadar önce terk ettiği Şam'a kadar götürecek bir süreç olacaktı. Daha Diyarbakır'a varılmasından itibaren Paşa, kolordu bölgesindeki Bitlis ve Muş cepheleriyle ilgilenmiş, gerek kendine bağlı birliklerin, gerekse düşmanın konumu ve durumu ile ilgili incelemelerde bulunmuştur. Sonra gerekli tedbirleri alıp, birliklerini konuşlandırarak savunma ve saldırı pozisyonlarını almış, cephede bizzat gezi ve teftişlerde bulunmuştu.[52] Bölgede ve cephedeki teftiş ve incelemelerinden elde ettiği sonuçlar ve Başkumandanlık Ve-

49 Ş. Tezer, **a.g.e.**, s. 34 ve **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, C.II, Kısım 2, Ankara 1978, s. 39.

50 **İslam Ansiklopedisi**, Atatürk Maddesi, s. 723.

51 Bu yolculuğun teferruatlı hikayesi için bkz. Ş. Tezer, **a.g.e.**, s. 33-37 ve kronoloji için bkz. U. Kocatürk, **a.g.e.**, s. 72-73 ve ayrıca tarihler için bkz. **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, C.II, Kısım 2, s. 39; F. Belen, **a.g.e.**, s. 58; A. F. Cebesoy, **Sınıf Arkadaşım Atatürk**, s. 64.

52 Mustafa Kemal Paşa'nın bölgedeki askeri faaliyetleri hakkında geniş bilgi için [bkz. Ş. Tezer, **a.g.e.**, s. 38-62 ve **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, C.II, Kısım 2] Bu arada Mustafa Kemal Paşa bir teftişten sonra Garzan'dan Silvan'a dönerken (muhtemelen Mayıs başlarında) Ahmet İzzet Paşa'nın karargahıyla (II Ordu Kumandanı olarak) birlikte Diyarbakır'a hareket ettiği haberini alır. Tezer'e göre; Mustafa Kemal Paşa Edirne'den 16. Kolordu ile Diyarbakır'a gönderildiği sırada, kendisine ordu kumandanlığının vaad edildiğini belirterek bundan cayılmış olduğunu ve Keşan'daki Ahmet İzzet Paşa'nın Komutan olarak gönderildiğini vurgulamaktadır. Bkz. Ş. Tezer, **a.g.e.**, s. 40-41.

Levent Şahverdi Arşivi

kâletinin, Rusların bölgeden peyderpey asker çektiklerini bildiren şifreli taarruz emri ile başlamıştı.[53] Fakat daha sonra Ruslar bu cepheyi yeniden güçlendirerek kaybettikleri mevzilerin bir kısmını tekrar geri almışlardır.

5. ve 8. Fırkalarla 2 Ağustos'ta başlatılan taarruz ile 6-7 Ağustos'ta Muş ve Bitlis geri alınmış, takip eden günlerde Ruslar daha da geri itilmişti. Bu cephede Bingöl kurtarılamamış, birlikler geri çekilmişti. Ancak Mustafa Kemal Paşa ve Kolordusu ile birlikleri, bu cephede verdikleri mücadele dolayısıyla üstleri tarafından taltif ve tebrik edildiler.[54]

Mustafa Kemal Paşa, 16. Kolordu Komutanı ve 2. Ordu Kumandanı göreviyle bölgede kaldığı Mart 1916-Şubat 1917 döneminde, Diyarbakır merkez olmak üzere Sason, Mutki, Silvan, Hazbat, Güzeldere, Zok, Ziyaret, Duhan, Siirt, Garzan, Batman, Malabadi, Kulp, Genç, Mardin, Bingöl, Muş, Bitlis bölgesini dolaşmıştı. Bu gezilerinde Kolordusuna bağlı 12.,13.,14.,15.,17.,20.,23.,24. Alaylar ile 5., 7, ve 8. Tümenleri ve bağlı birlikleri denetlemişti. Rus saldırılarına karşı savunma mekanizmalarını hazırlamış, birlikleri konuşlandırmış ve harekâtları düzenlemişti. Muş, Bitlis, Bingöl (Çapakçur) gibi cephelerde doğrudan savaşın içinde yer almıştı.[55] Bir asker olarak taarruzda en önde, çekilirken hep arkadaydı.[56]

---

53 Ş. Tezer, **a.g.e.**, s. 50,

54 Muş ve Bitlis'in alınması dolayısıyla 2. Ordu Kumandanı Ahmet İzzet Paşa 8 Ağustos'ta, Başkomutan Vekili Enver Paşa da 10 Ağustos'ta Mustafa Kemal Paşa'ya tebrik ve teşekkür telgrafı çekerek kutlamışlardır. Bkz Metin Ayışığı, **Mareşal Ahmet İzzet Paşa**, Ankara 1997, s.132; Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, İstanbul 1992, C.I, s.264 ve İ. Görgülü, İ. Çalışlar, **a.g.e.**, s. 179.

55 Bu cephedeki harekât ve Mustafa Kemal Paşa'nın faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, C.II, Kısım 2 ve Ş. Tezer, **a.g.e.**, 33 vd. ve ayrıca İ. Çalışlar, İ. Görgülü, **a.g.e.**, s. 150 vd.

56 Bu konuda örnek bir olay; Rus baskısı ile bazı birlikler, Haziran 1916 başlarında Kulp geçidinden çekilirken 18. Alay artçı olarak tayin edilmişti. Bu harekâtı bizzat idare eden Mustafa Kemal Paşa, görünürde hiçbir kimse kalmamış olmasına rağmen araziye hâkim bir noktadan hâlâ ayrılmamıştı. Bu durumda yaver Cevad Abbas ve Şükrü Tezer düşmanın yaklaştığından ve düşman eline düşmekten korkarak telaş ederler. Mustafa Kemal Paşa acele edilmemesini, en son nefer güvenle geçmedikçe kendisinin ayrılamayacağını söyler. Sonradan birliğinden geri kalmış, hasta bir askerin geldiği görülür ve Mustafa Kemal Paşa'ya hak verirler. [Bkz. Ş. Tezer, **a.g.e.**, s. 43-44]; Bir keresinde de çekilen asker içinde bir erin, "ne güzel Rus öldürüyordum, bizim komutanlar ne korkak komutanlar, ne diye geri çektiler bizi, diye söylenmesine şahit olan Mustafa Kemal Paşa, Koca ordu bu. Belki senin anlamadığın bir şey vardır, deyince; Asker, sen de kimsin, der. Mustafa Kemal Paşa, ben sizin komutanınızım, dediği zaman asker, haa o zaman başka, diye bir cevap verir. Bkz. F. R. Atay, **Çankaya**, s. 93-94 ve L. Kinross, **a.g.e.**, s. 130.

Levent Şahverdi Arşivi

Mustafa Kemal Paşa için bu günler epeyce sıkıntılı geçmişti. Gerçi O'nun sıkıntısı şahsı adına değildi. O'nun derdi bölgenin ve askerin içinde bulunduğu yokluk ve çaresizlikti. Kendisi fırsat buldukça kitaplar okuyarak zamanını geçiriyordu. Namık Kemal, Alphonse Daudet, Filibeli Ahmet Hilmi, Ahmet Naim'in eserlerinden okuyor, Arıburnu muharebelerini yazıyordu. Zaman zaman buradaki günlük hayat ve savaş dışındaki hayatla ilgili kişisel yazışmalar da yapıyordu.[57]

Mustafa Kemal Paşa 16. Kolordu ile bu faaliyetlerin içindeyken, Keşan'da bulunan 2. Ordu, 13 Mayıs 1916'da Ahmet İzzet Paşa kumandasında karargahıyla birlikte İstanbul'dan Diyarbakır'a gelmişti. 16. Kolordu da 2. Ordu Komutanlığı emrine verildiği için, Mustafa Kemal Paşa 20 Mayıs'ta Kulp'tan Diyarbakır'a dönerek Ahmet İzzet Paşa ile görüştü. Mustafa Kemal Paşa ve kurmay heyeti, Ahmet İzzet Paşa ile görüşmek için Diyarbakır'a geldiğinde, Dicle köprüsü civarında 2. Ordu Kurmay Başkanı Albay İsmet (İnönü) Bey tarafından karşılanmıştı.[58] Öbür gün (21 Mayıs) Ahmet İzzet Paşa ve Albay İsmet Bey Kolordu karargahını ziyaret ettiler.[59] Ahmet İzzet Paşa'nın gelişinden yaklaşık bir ay kadar sonra, Ordu Kumandanlığı'nın Diyarbakır'ı merkez kabul etmesi sonucu,16. Kolordu karargahı 15 Haziran 1916'da[60] Silvan'a taşındı.

Mustafa Kemal Paşa' ileriki dönemlerde Yeni Türkiye'nin kuruluşunda kader arkadaşlığı yapacağı birçok arkadaşı ile yollarının kesişmesi bu görev sırasında olmuştu. Bu cephe İstiklâl Savaşı'nda komuta kademesini

---

57 Mustafa Kemal Paşa Bitlis, Silvan, Batman, Siirt gibi merkezlerde kaldığı sıralarda Madam Corinne'le yazışmış ve içinde bulunduğu durum ve bölge deki günlük hayat ve savaş ortamı ile ilgili biraz da duygusal mektuplar yazmıştı. Mektuplar için [bkz. Peyami Safa, "Atatürk'ün Bir Kadına Mektupları", **Milliyet Gazetesi**, 21 Kasım-6 Aralık 1954, ayrıca Sadi Borak, **Öyküleriyle Atatürk'ün Özel Mektupları**, Çağdaş Yay. 1980, s. 80-81; Melda Özverim, **Mustafa Kemal Paşa ve Corinne Lütfü: Bir Dostluğun Öyküsü**, İstanbul 1998, s. 65]; ve mesai dışı günlük faaliyetleri için bkz. Ş. Tezer, **a.g.e.**, s.65-93 ve Atatürk'ün hatıra defterinin tıpkı basımı için aynı eser s. 224 vd. Ayrıca L. Kinross, **a.g.e.**, s. 129 vd.

58 İsmet İnönü 2. Ordu Kurmay Başkanı olarak A. İzzet Paşa'nın mahiyetinde Mustafa Kemal Paşa Paşa'dan sonra Kafkas cephesine gelmişti. İnönü ile Atatürk'ün yolları da burada kesişmişti. İnönü yolda iki gün kalarak babası tarafından Mevhibe Hanım'la evlendirilmişti. Bkz. İsmet İnönü, **Birinci Dünya Harbi: Hatıralar,** Cumhuriyet, Ankara 1999, s.33.

59 **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, C. II, Kısım 2, S. 76; U. Kocatürk, **a.g.e.**, s. 77; Ş. Tezer, **a.g.e.**, s. 40 ve İ. Görgülü, İ. Çalışlar, **a.g.e.**, s. 165.

60 Ş. Tezer, **a.g.e.**, s. 41 ve U. Kocatürk, **a.g.e.**, s. 78.

Levent Şahverdi Arşivi

oluşturacak subayların çoğunu bir araya getirmişti. Daha önceden okul arkadaşı ve hatta Suriye macerasının bir bölümünü beraber yaşadığı Ali Fuat ile de burada buluşmuşlardı. Ali Fuat Paşa 5. Tümen Kumandanlığı'na tayin edilmiş, Mustafa Kemal Paşa O'nu yolda karşılamış, akşam yemeğini birlikte yemişlerdi. 23. Alay Komutanı yine arkadaşlarından Fuat'(Bulca)tı. Başka bir dava arkadaşı Ali Çetinkaya da 14. Alay'a, bir diğeri Nuri (Conker) 8. Tümen'e komuta etmekteydi. Sonraki dönemlerde daha sıkı ve sürekli ilişkiler ve dava arkadaşlığı yaptığı İsmet İnönü de 2. Ordu kurmay Başkanı olarak oradaydı. Kendi Kurmay Başkanı da İzzettin Çalışlar'dı.[61]

Muş, Bitlis ve Batman düşman işgalinden kurtarıldıktan sonra Kulp, Bingöl (Çapakçur) hattını tutan birlikler yorgun ve zayıftı. Bölgenin çetin tabiatı ve ağır kış şartlarında vasıtadan yoksun dağlarda bırakmak tehlikeliydi. Mustafa Kemal Paşa risk alarak çekilme emri vermiş,[62] Türk birlikleri nizamî olarak çekilmiş ve olası bir bozguna mahal bırakılmamıştı. Daha sonra Mustafa Kemal Paşa Silvan'a, karargâhına dönerken, rahatsızlanmış, 14-21 Kasım günleri arasında Bitlis'te 5. Tümen Komutanı Ali Fuat'ın misafiri olmuş, oradaki hastaneleri denetlemişti.[63]

Mustafa Kemal Paşa 30 Kasım'da Silvan'a geldikten sonra 2 Ararlık'ta Ahmet İzzet Paşa'ya cephe ile ilgili raporunu yazmış, sonra da günlerini okuyarak ve Arıburnu Muharebeleri ile ilgili raporunu yazmaya devam ederek geçirirken, Ahmet İzzet Paşa izinli olarak İstanbul'a gitmesi üzeri-

---

61 Ali Fuat 5 Kasım 1916'da Silvan'a gelmişti. Ali Fuat, Mustafa Kemal Paşa ve diğerlerinin faaliyetleri ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Ş. Tezer, **a.g.e.**, s. 65 vd.

62 İslam Ansiklopedisi'nde bu çekilme emrinin verilmesi hakkında, 2. Ordu Kurmay Başkanı olan İsmet (İnönü) Bey'in bilgilendirmesi sonucu, kararı birlikte aldıkları kaydedilmişken, Atay burada İsmet İnönü lehine bir yaklaşım olduğunu söyler ve olayı, Atatürk'ü kaynak göstererek şöyle anlatır; "kendisine hemen bir geri çekilme emri hazırlamasını söyledim. Gitti, gelmez. Yaverim Cevad'ı bak ne yapıyor, diye gönderdim. Döndü, masasının başında düşündüğünü söyledi. Şehirler ve topraklar bırakacaktık. Orduyu kurtarmak için başka çare yoktu. Ama böyle bir karar vermek de güçtü. Git söyle, yazamıyorsa ben dikte edeyim, dedim. Bir süre sonra çekilme emrini yazmış, getirdi. Askerlik edebiyatına örnek diye alınabilecek kadar iyi düşünülmüş ve yazılmıştı". [Bkz. Ş. S. Aydemir, **Çankaya**, s. 93] İsmet İnönü bu konuda; Mustafa Kemal Paşa'ya brifing verdiğini, ancak istediği çekilme yazısı konusunda Komutan yeni olduğu için, acele bir karar vermesini istemediğinden biraz temkinli davranarak, olayı ertesi güne taşımak istediyse de, Mustafa Kemal Paşa'nın kestirmeden bu kararda ısrar ettiğini kaydetmektedir.[Bkz. İ. İnönü, **a.g.e.**, s. 37-38]; Mustafa Kemal Paşa ile İsmet İnönü'nün 2. Ordu cephesindeki ilişkileri için bkz. Ş. S. Aydemir, **a.g.e.**, s. 298.

63 Daha geniş bilgi için bkz. Ş. Tezer, **a.g.e.**, s. 69 vd. ve İ. Görgülü, İ. Çalışlar, **a.g.e.**, s. 194-195.

Levent Şahverdi Arşivi

ne, 12 Aralık 1916'da 2. Ordu Komutan Vekilliği'ne atandı. Aynı tarihte Muş ve Bitlis cephelerindeki başarılarının ödülü olarak "İkinci Rütbeden Mecidi Nişanı verildi.[64] 14 Aralık'ta Silvan'dan Diyarbakır'a hareketle, ertesi günü geceyi Ergani Madeni'nde geçirdikten sonra, 16 Aralık'ta Palu yakınlarındaki Sekerat'ta 2.Ordu Komutanlığı[65] görevine başlayan Mustafa Kemal Paşa, yolda (Yarımca) Ahmet İzzet Paşa ile kısa süreli bir görüşme de yapmıştı. Bir süre önce 2. Ordu Kurmay Başkanlığına atanan Albay İsmet (İnönü) Bey ile de görüşüp, bilgi aldıktan sonra Elazığ, Bitlis ve Diyarbakır valilerini karargaha çağırıp, ordunun iaşesinin karşılanması konusunda görüşmeler yapmıştı. Bu arada birlikleri ve cephe durumunu değerlendirme çalışmalarında bulunan Mustafa Kemal Paşa, Başkomutanlık Vekâleti'nden 18 Aralık'ta aldığı emirle; Ahmet İzzet Paşa'nın izinde olduğu müddet içinde 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'dan direktif alacağını öğrendi.[66] İsmet (İnönü) Bey ile görüştükten sonra yeni düzenlemeyle ilgili olarak ilgilileri bilgilendirdi. Sekerat'ta bulunduğu birkaç gün içinde çevreyi dolaşan ve incelemelerden sonra askeri tedbirler alan Mustafa Kemal Paşa Diyarbakır'a döndü. 16. Kolordu Kurmay Başkanı İzzettin (Çalışlar) Bey'i 2. Ordu Karargahı'na çağırdı,. Çünkü, İsmet Bey 4. Kolordu Komutanlığı'na atanmış olduğundan 2. Ordu Kurmay Başkanlığı boşalmıştı.

2. Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa izinden dönünce vekalet görevi biten Mustafa Kemal Paşa 16. Kolordu karargahı olan Silvan'a döndü. Birkaç gün gripten dolayı dinlenmek zorunda kaldı. 1917 Yılı için hazırlıkla-

64 Mustafa Kemal Paşa'ya 1906'da "Beşinci Rütbeden Mecidi Nişanı" verildiğini biliyoruz. Prosedüre göre sırasıyla dördüncü ve üçüncü rütbe süreleri beklenmelidir. Başarıları dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa'ya bu süreler beklenmeden doğrudan "İkinci Rütbeden Mecidi Nişanı" verilmiştir. Tayin ve nişanla ilgili geniş bilgi için bkz. Ş. Tezer, **a.g.e.**, s. 86; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, C.II, Kısım 2; Uluğ İğdemir, **Atatürk'ün Yaşamı**, Ankara1980, C.I, s.87; F. Belen, **a.g.e.**, s. 19; Fahrettin Kırzıoğlu, 2. Ordu Kumandan Vekili Mustafa Kemal Paşa Paşa'nın 230 Numaralı Raporu, **Türk Dili Dergisi**, C. XII, S. 134, s. 83 vd. Kasım 1962; N. Baycan, **a.g.e.**, s. 177; **İstiklâl Madalyası Tanımı ve Tarihçesi**, Şekerbank Yay. 1963, s.80.

65 Sekerat o zaman Diyarbakır'a bağlı bulunan Palu ilçesi yakınlarında bulunan ve 2. Ordu'nun bir süre karargâh olarak kullandığı kasabadır. Mustafa Kemal Paşa'nın yolculuğu ve devir teslim ile ilgili olarak geniş bilgi için bkz. Ş. Tezer, **a.g.e.**, s. 89 vd.

66 Gelişmelerle ilgili olarak bkz. Ş. Tezer, **a.g.e.**, s. 90 vd.

Levent Şahverdi Arşivi

ra başlamışken, Rusya'da ihtilal olunca Ruslar bölgeden çekildi. 17 Şubat 1917'de de Mustafa Kemal Paşa, Hicaz Kuvvetler Seferi Kumandanlığı'na tayin olunmuş[67] ve hemen hareketi şifreli tel emri ile bildirilmişti. 18 Şubat'ta Cemal Paşa'nın, mümkün olduğu kadar süratle hareket etmesi ve yanında bir kurmay başkanı da getirmesini tavsiye eden telgrafı gelmişti.[68]

Bu atamanın ve böyle bir ordunun oluşturulmasının sebebi, Şerif Hüseyin'in İngilizlerle birlikte hareketi ve Hicaz bölgesinin savunması noktasında zaafiyet ortaya çıkmasıydı. Mustafa Kemal Paşa'nın bu göreve getirilmesi de; Enver Paşa'nın Trablus ve Bingazi'deki deneyimleri ve Araplarla iyi iletişim kurabilmiş olması dolayısıyla,[69] Mustafa Kemal Paşa'dan Hicaz'ın denetiminin geri alınmasında yararlanmak istemesine bağlanıyordu.[70] Mustafa Kemal Paşa Şam'a kadar gitmesine rağmen bu görevi kabul etmemiş, dahası Enver ve Cemal Paşalarla görüşüp Hicaz'dan çekilme projesini onlara da kabul ettirmişti. Merkezin cephe gerçeklerinden habersiz, büyük hayaller uğruna, başkaca projeleri de olacaktı.

Mustafa Kemal Paşa, 21 Şubat günü mahiyetinde Yaver Cevad Abbas, emir subayı Şükrü, Dr. Yarbay Hüseyin, Alay Kumandanı Binbaşı Fuat (Bulca), erkanı harbiyesinden Yüzbaşı Neşet (Bora) ve kolordu zat işleri şube müdürü Yüzbaşı Rauf olduğu halde hareket etmişti. Yolculuk Silvan-Diyarbakır-Mardin karayoluyla ve Derbesiye istasyonundan itibaren tirenle gerçekleşmişti. Diyarbakır ve Mardin'de birer gece kaldıktan sonra, ertesi günü Mardin'in Derbesiye istasyonundan hareketle 24 Şubat'ta Halep'e ulaşmışlardı. Halep'te Baron otelinde kalmışlar ve masrafları 4. Or-

67 U. Kocatürk, **a.g.e.**, s. 89 ve Ş. Tezer, **a.g.e.**, s. 97; Bu ordunun Arabistan ve Medine bölgesinde oluşturulması düşünülmüş, Mustafa Kemal Paşa bu göreve ordu komutanı yetkisiyle fakat, 4. Ordu Komutanlığı emrinde olmak üzere atanmıştı. Bkz. **Askeri Yönüyle Atatürk**, s. 47 ve Y. H. Bayur, **a.g.e.**, s. 110.

68 İ. Görgülü, İ. Çalışlar, **a.g.e.**, s. 209; Enver Paşa Suriye ve Hicaz bölgesini gezmiş, Cemal Paşa'ya nişan takmıştı. Görgü tanıkları bu gezide her iki Paşa arasındaki rekabetin yansımalarından da bahsederler. Bkz. Ali Fuat Erden, **Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları**, İstanbul 1954, s. 176-199.

69 A. Mango, **a.g.e.**, s.163.

70 Bu konuda başka bir yaklaşım; Almanların Enver Paşa'yı Medine müdafaasının kaldırılması ve buradaki birliklerin geri çekilmesi konusunda ikna ettikleri, bu çekilmeyi gerçekleştirecek Komutan olarak Mustafa Kemal Paşa'nın seçildiğidir. Bkz. L.Kinross, **a.g.e.**, s. 135.

Levent Şahverdi Arşivi

du Kumandanı Cemal Paşa tarafından karşılanmıştı.[71] 26 Şubat'ta Şam'a varıldığında, Mustafa Kemal Paşa ve mahiyeti İstasyonda, Vali Tahsin Bey ve yüksek rütbeli subaylar, ilim adamları ve yörenin ileri gelenleri tarafından karşılanmışlardı. Cemal Paşa Beyrut'a gitmişti.[72] Vilâyet konağındaki kabul resminden sonra Damaskus Oteline gidilip yerleşildi. Mustafa Kemal Paşa Şam'da kaldığı süre içinde, öğle ve akşam yemeklerinde Cemal Paşa'nın davetlisiydi. Mustafa Kemal Paşa'dan iki gün sonra, 28 Şubat'ta Başkomutan Vekili Enver Paşa da Şam'a gelecekti.

Mustafa Kemal Paşa Şam'a gelişinden itibaren bölgedeki incelemeleri sonucu; Hicaz'ın savunulması değil, boşaltılması gerektiği kanaatine vardı. 28 Şubat'ta Enver Paşa'nın başkanlığında, Cemal ve Mustafa Kemal Paşa Paşaların katıldığı toplantıda bu görüşünü savundu. Görüşmeler sonunda planda değişiklik yapılmasına karar verildi. Üç general, stratejik açıdan pek işe yaramayan Fahreddin Paşa'nın birliklerinin güçlendirilmesi yerine, oradaki birliklerin çekilerek Filistin cephesinin güçlendirilmesi kararına vardılar. Şam'daki görüşmelerde durumu bizzat gören Enver Paşa da Mustafa Kemal Paşa'ya hak vermişti. Mustafa Kemal Paşa, bu çekilmenin Fahreddin Paşa komutasında gerçekleşmesinin daha doğru olacağını söyledi. Yeni bir komutanın bu aşamada Fahreddin Paşa kadar başarılı olamayacağını savundu. Bu bir anlamda Hicaz Seferi Kuvvetlerinin iptali ve Mustafa Kemal Paşa komutanlığının da başlamadan bitmesiydi.[73] Mus-

71 Cerablus istasyonuna vardıktan itibaren Cemal Paşa'nın, gelenlerin kendi misafiri olduğu ve masraflarının kendisi tarafından karşılanacağı konusunda ilgilileri uyardığı anlaşılıyordu. Şam'a varıncaya kadar ve orada kaldıkları sürece de bu böyle olmuştu. Bu yolculuğun teferruatı için bkz. Ş. Tezer, **a.g.e.**, s. 95 vd.

72 Mustafa Kemal Paşanın emir subayı Şükrü Tezer'in ifadesine göre; Mustafa Kemal Paşa karşılama töreninde Cemal Paşa'nın bulunmamasına içerlemiş, kendileri için Viktorya Otelinde yer ayrılmasına rağmen tavır alarak Damascus Oteline gitmişti. O'na göre Cemal Paşa'nın Beyrut'a gidişi kendisini karşılamak istemediğindendi. Daha sonra Cemal Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın gönlünü almayı başarmıştı. Bkz. Ş. Tezer, **a.g.e.**, s. 96-97.

73 Tezer'e göre Mustafa Kemal Paşa Hicaz Seferi Kuvvetler Kumandanlığını kabul edemeyeceğini daha önce şifreli tel ile, sonra da 4. Ordu cephesindeki incelemeleri sırasında Enver Paşa'ya bildirmişti. [Bkz. Ş. Tezer, **a.g.e.**, s. 105] Bu konudaki gelişmelerle ilgili olarak bkz. C. Erikan, **a.g.e.**, s,207; **Askeri Yönüyle Atatürk,** s.48; U. İğdemir, **a.g.e.**, s. 88-89; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, C. IV, Kısım 1, s. 496; F. R. Atay, **Çankaya**, s. 94; A. Mango, **a.g.e.**, s. 163; Ş. S. Aydemir, **a.g.e.**, s. 292.

Levent Şahverdi Arşivi

tafa Kemal Paşa, bu görevi Fahreddin Paşa'nın yürütmesini isterken, görevi üstlenmeye istekli olmadığını ima etmiştir.

Sonuçta, bu karara göre Mustafa Kemal Paşa'ya verilen Hicaz Seferi Kuvvetler Komutanlığı görevi kaldırıldı. Mustafa Kemal Paşa, 2. ve 3. Orduların birleştirilerek oluşturulacak ve Ahmet İzzet Paşa'nın kumandasına verilecek "Kafkas Orduları Gurubu"nda 2. Ordu Komutanlığına atandı. 7 Mart'ta vekâleten yapılan bu atama 16 Mart'ta asalete çevrilmiştir.[74]

2. Ordu Kumandanlığına tayin olunan Mustafa Kemal Paşa 12 Mart'ta Şam'dan Diyarbakır'a gelir. Mustafa Kemal Paşa'nın 1905'ten sonra Suriye'ye ikinci tayini sonuçsuz kalır. Ancak 37 yaşında, ordu kumandanı bir generaldir. O bu mertebelere hep başarıları ve hizmetleriyle gelmiştir. 2. Ordu karargahı, Ahmet İzzet Paşa Komutasında "Kafkas Orduları Gurubu Karargahı" namıyla Elazığ'dadır. Silvan'daki 16 Kolordu da Diyarbakır'a taşınmış ve 2. Ordu karargahını oluşturmuştur. İkinci defa Diyarbakır'da karargahını kuran Mustafa Kemal Paşa, Mardin Kapı dışında ve şosenin sağ tarafında bulunan yamaçta, Pamuk Köşkü namıyla anılan bina ve müştemilatını ikametgâh olarak tahsisini sağlayarak, 7. Yıldırım Ordusu Kumandanlığına tayin edilene kadar, yaveriyle birlikte burada kalmıştır.[75]

Mustafa Kemal Paşa, karargâhını Diyarbakır'a taşıdıktan sonra emrindeki birliklere ve 2. Ordu bölgesindeki valilerle mutasarrıflarla, Diyarbakır Posta ve Telgraf Başmüdürlüğüne, komutanlığa atandığını bildiren, yardım ve işbirliği temennisinde bulunduğunu belirten yazılar yazdı.[76] Daha sonra hemen emrindeki birlikleri denetleme ve inceleme gezilerinde bulundu. 28 Mart'ta Dağ Kapısı'ndaki süvari bölüğünü denetledikten sonra, 3 Nisan'dan itibaren hani, Akviran, Tuzla, Varedek, Arakel, Lice'yi dolaşarak buralarda, 2. Kolordu birlikleri, 24 Alay, Milis Alayı, 1. Tümen, 71. Alay birliklerini denetleyerek, 11 Nisan'da Diyarbakır'a dönmüştür. Bu

74 Bkz. Ş. Tezer, **a.g.e.**, s. 106 ve **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, C. II, Kısım 2, s. 254; J. B. Villalta, **a.g.e.**, s. 127; **Atatürk, (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle)**, Ankara 1980, s. 74.

75 Bkz. Ş. Tezer, **a.g.e.**, s. 107.

76 13 Mart 1917'de yazılan yazıların muhteviyatları için bkz. **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, C. II, Kısım 2, s. 255.

Levent Şahverdi Arşivi

arada 9 Nisan 1917'de birliklerin durumu ve denetim sonuçlarıyla ilgili olarak, Başkumandanlık Vekâleti ve Kafkas Orduları Grubu Kumandanlığı'na bir rapor göndermişti.[77] Yine bu aralar Salih Bozok, Mustafa Kemal Paşa'nın daveti üzerine 9 Mayıs'ta Diyarbakır'a gelmişti.[78] Salih Bozok baş yaver olarak davet edilmiş, O'da bu davete olumlu cevap vermişti. Bu ikilinin birlikteliği ileriki zamanlarda da uzun yıllar devam etmiştir.

Bu teftişlerde, eskiden 2. Ordu karargahı olan, sonradan 4. Kolordu merkezi olan Sekerat'a da gidilmişti. Daha önce 2. Ordu Kurmay Başkanı olarak burada görev yapmış olan İsmet (İnönü) Bey,[79] bu sırada da 4. Kolordu'ya kumanda ediyordu.

Bu kısa süreli tetkik seyahatinden sonra, her şeyden üstün görerek üzerinde önemle durdukları ordunun iaşe meselesini halletmek amacıyla harekete geçen Mustafa Kemal Paşa, mıntıka dahilinde mevcut vali ve mutasarrıfları Diyarbakır'a davet etmişti. Mayıs ayı başlarında gerçekleşen bu çağrıya uyarak karargaha gelen davetlilerle toplantılar yapılmış, gerekli kararlar alınmıştı.[80] Bu toplantılara katılanlar, Mustafa Kemal Paşa'nın kendi mesleği olan askerlik dışında mülki konulara da oldukça vakıf olduğu kanaatindeydiler.

Mustafa Kemal Paşa günlerini teftişlerini devam ettirerek ve ilgili mercilere gerekli raporları hazırlayarak görevini yürüttüğü sıralarda, Elazığ'da Kafkas Orduları Gurubu Kumandanı Ahmet İzzet Paşa ile birlikteyken, Başkomutan Vekili Enver Paşa'dan gelen emre uyarak birlikte, Halep'e

77 Rapor için bkz. **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, C. II, Kısım 2, s, 262-263.

78 Salih Bozok, S. Cemil Bozok, **Hep Atatürk'ün Yanında**, Çağ Yay. 1985, s. 178.

79 İsmet İnönü kısa süre içinde, 4. Kolordu Komutanlığı'ndan 20. Kolordu Kumandanlığı'na tayin olunmuştu. 10 Mayıs'ta Maden civarında İsmet İnönü ile görüşen Mustafa Kemal Paşa, 20 Mayıs'ta O'nun ayrılış siciline güzel şeyler yazmıştır. "Ciddi, faal, gayet zeki, yüksek fikirli, ..." Sicilin tamamı için bkz. **Atatürk Haftası Armağanı**, 10 Kasım 1978, s.97-98 ve İ. Görgülü, İ. Çalışlar, **a.g.e.**, s. 220.

80 Bu birkaç günlük toplantılar sonrasında katılanlara bir veda yemeği verilir. Bu yemekte Diyarbakır'a mahsus "ruh" adındaki içkiden ikram edilmiş, Mustafa Kemal Paşa Çanakkale hatıralarını anlatmıştır. Mustafa Kemal Paşa Yaveri Cevad Abbas ile Enver Paşa ve Talat Paşa'ya da bu içkiden göndermiş, Enver Paşa da, sigara ve elbiselik Hereke kumaşı göndererek mukabelede bulunmuş. Bkz. Ş. Tezer, **a.g.e.**, s. 110.

Levent Şahverdi Arşivi

gitmek üzere, 17 Haziran'da hareket etmişler, 24 Haziran 1917'de Enver Paşa başkanlığında yapılan toplantıya katılmışlardır.[81]

Enver Paşa, Bağdat'ın düşmesi üzerine Doğu ve Suriye cephelerinde bazı düzenlemeler yapmak için, bu cephelerde bulunan ordu kumandanları ve kurmayının da katılımıyla bir toplantı yapılması, durumun tartışılması ve bir karara varılmasını planlamıştı. Önceden, Kafkas Orduları Grubu Kumandanı Ahmet İzzet Paşa ve 4. Ordu'ya kumanda eden Bahriye Nazırı Cemal Paşa ile de görüşmüştü. 24 Haziran'da gerçekleşen toplantıya Mustafa Kemal Paşa, Ahmet İzzet Paşa, Cemal Paşa, 6. Ordu Kumandanı Halil (Kut) Paşa, Milli Savunma Bakanı Müsteşarı Mahmut Kamil Paşa, Genelkarargâh Kurmay Başkanı Bronzard Paşa, 4. Ordu Kurmay Başkanı Albay Ali Fuat, 3. Ordu Kurmay Başkanı Yarbay Goze, Kafkas Orduları Gurubu Kurmay Başkanı Yarbay Falkenhavzen, 6. Ordu Kurmay Başkanı Kreçmar katılmışlardı.[82] Kafkas Ordusu'nun durumu tartışılıp, takviye yapılması görüşü benimsendi. Suriye'de bir taarruzun mümkün olmadığı, Irak'ta taarruza geçilmesi gerektiği, ancak mevcut kuvvet ve yapı ile bunun istenilen neticeyi vermeyeceği, yeni bir organizasyona gidilmesi,[83] görüşleri ağırlıklı olarak benimsenmişti. Toplantıdan sonra Cemal Paşa, Ahmet İzzet Paşayı Gazze, ve Sina cephelerini gezdirmek için misafir etmiş, Mustafa Kemal Paşa 27 Haziran'da Diyarbakır'a dönmüştü.

---

81 Mustafa Kemal Paşa yol üzerindeki bazı birlikleri denetleyerek, Maden üzerinden ve otomobille 15 Haziran'da, Elazığ'a Ahmet İzzet Paşa'nın karargâhına gelmiş, Paşa'yı ziyaret etmiş, bu sırada da Başkomutanlık Vekâleti'nden ikisi birlikte Halep'e davet eden telgraf gelmiştir. 16 Haziran günü de Elazığ'da kalan Mustafa Kemal Paşa, 17 Haziran'da A. İzzet Paşa ile birlikte Halep'e gitmek için, Diyarbakır'a hareket etmiştir. Bkz. İ. Görgülü, İ. Çalışlar, **a.g.e.**, s. 226; S. Bozok, S.C. Bozok, **a.g.e.**, s.178; **Askeri Yönüyle Atatürk**, s. 48; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, C. IV, Kısım 2, s. 69 ve Ş. Tezer, **a.g.e.**, s. 120.

82 **Atatürk (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle)**, Ankara 1980, s.75.

83 Bu ordu, Yıldırım Orduları Grubu olacaktı. Savaşın üçüncü yılında bütün cephelere dağılmış Osmanlı ordularına yeni birinin daha eklenmesi pek kolay olmayacaktı. Bazı yaklaşımlara göre bu teşebbüs Almanların emrivakisi olarak değerlendirilirken, bazılarına göre de, Enver Paşa'nın Bağdat'ı alarak sarsılan durumunu ve halkın moralini güçlendirmeyi düşündüğü, Almanları bu konuda ikna ettiği şeklindedir.[bkz. D. V. Mikusch, **a.g.e.**, s. 151 ve L. Kinross, **a.g.e.**, s. 135] Toplantı ve tartışılan konular hakkında geniş bilgi için bkz. Ş. Tezer, **a.g.e.**, s. 120-121; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, C. IV, Kısım 2, s. 69; **Atatürk (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle)**., s. 75.

Levent Şahverdi Arşivi

Enver Paşa İstanbul'a döndükten kısa süre sonra, yeni bir ordu kurulması kararı duyuldu.[84] Bu ordu, Suriye'deki 4. Ordu, Mezopotamya'daki 6. Ordu ve yeni oluşturulan 7. Ordu'dan müteşekkil olacaktı ve 7. Ordu gurubun çekirdeğini oluşturacaktı. Böylece " Yıldırım Orduları Gurubu" oluşturulmuş, 7. Ordu Kumandanlığı'na da Mustafa Kemal Paşa atanmıştı.[85]

e- 7. Ordu ve Yıldırım Orduları Kumandanlığı

Halep toplantısında alınan kararlar çerçevesinde oluşturulan ve Grup Kumandanlığını Alman General Falkenhayn'ın üstlendiği, "Yıldırım Orduları Grubu" içindeki 7. Ordu Kumandanlığı'na Mustafa Kemal Paşa atanmıştı.[86] Bu tayinin öyküsü ise farklı kaynaklarda görülen küçük nüanslarla şöyle gelişmişti: Mustafa Kemal Paşa Halep toplantısından döndükten sonra, mutad işlerini yapmaktayken, bir gün, Diyarbakır Valisi Bedri Bey'in verdiği bir akşam yemeği sırasında, Başkumandan Vekili Enver imzasıyla gelen telgrafla bu göreve atandığı bildirilmiştir.[87] Telgrafı alan Mustafa Kemal Paşa yaverine, bu görevi Alman Generalin Bağdat'a

---

84 Bkz. Ş. Tezer, **a.g.e.**, s. 121; Tezer'in bu ifadesine karşılık, kimi kaynaklara göre, Yıldırım Orduları Grubu adıyla ordu kurulması kararı toplantı sırasında alınmıştı. Bkz. **Askeri Yönüyle Atatürk**, s. 48; C. Akçakayalı, **a.g.e.**, s. 75.

85 Yıldırım Orduları Gurubu'nun oluşumunda bir Alman tugayının da olduğu ve Gurup Kumandanı Falkenhayn'ın gelirken, bu "Asya Tugayı" adı verilen birliği de getirdiği söylenmektedir. Ayrıca Almanların bu gurubu "Grup F" diye andıkları da aynı kaynakta yer almaktadır. [Bkz. A. Mango, **a.g.e.**, s. 164 ve L. Kinross, **a.g.e.**, s. 135]; Tezer de, bu gurubun diğer birliklerden yapılan kaydırmalarla oluşturulduğunu, 2. Ordu'dan da özellikle doktorların sıhhiye ekibini tamamlamak için gittiklerini kaydediyor. Bkz. Ş. Tezer, **a.g.e.**, s. 123.

86 Mustafa Kemal Paşa'nın 5 Temmuz tarihli atanma emri ve 10 Temmuz tarihli İstanbul'a çağrı emri ile ilgili olarak bkz. Ş. Tezer, **a.g.e.**, s. 122-123; E. B. Şapolyo, **a.g.e.**, s. 619; C. Erikan, **a.g.e.**, s.211; **Atatürk Üçüncü Ordu Bölgesinde**, Erzurum 1981, s. 8; **Türk İstiklal Harbine Katılan... Komutanların Biyografileri**, Ankara 1989, s. 3; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, C. II, Kısım 2, s. 293.

87 Tezer bu konuda, Mustafa Kemal Paşa'nın böyle bir göreve atanmayı beklemediğini, ancak gelişmeleri yakından takip ettiğini belirttikten sonra, aynı eserinin başka bir yerinde, Falkenhayn'ın Çanakkale'deki haklı şöhreti dolayısıyla hassaten Mustafa Kemal Paşa'yı istediğini kaydeder. Mango'ya göre, Ahmet İzzet Paşa ile Mustafa Kemal Paşa daha Halep'e giderlerken, İzzet Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya, 7. Ordu Kumandanlığı'na önerileceğini söylediğini, Halep'te böyle bir teklif almadığı için Mustafa Kemal Paşa'nın sinirlendiğini kaydeder. Liman Von Sanders ise, görevin 3. Ordu Kumandanı Vehip Paşa'ya teklif edildiğini, Vehip Paşa reddettiği için Mustafa Kemal Paşa'ya verildiğini Kaydeder. Kinross ise "başka kimse yokmuş gibi" ifadesiyle görevin Mustafa Kemal Paşa'ya verildiğini kaydeder. Bkz. Ş. Tezer, **a.g.e,** s. 122, 129; A. Mango, **a.g.e.**, s. 164; Liman Von Sanders, **Türkiye'de Beş Yıl**, İstanbul 1999, C. II, s. 71 vd.; L. Kinross, **a.g.e.**, s. 235.

Levent Şahverdi Arşivi

yapacağı kanlı saldırıyı önlemek için kabul ettiğini beyan etmişti. Gelen telgrafta, kurulması düşünülen 7. Ordu Komutanlığı'nı kayıtsız şartsız kabul edip etmeyeceği soruluyordu. Mustafa Kemal Paşa de görevi kabul ettiğini bildirdi. Çevresindekilere göre Mustafa Kemal Paşa, bu görevin kendisine verilmesinden epeyce memnun olmuştu. Bu arada yolculuk hazırlıklarına da başlamıştı. Tayin emrinin gecikmesi dolayısıyla da biraz endişelenmişti.[88] Ancak 5 Temmuz'da Başkomutanlık Vekâleti'nden atama emri gelmiş, 10 Temmuz'da da 7. Ordu Karargahı'nı oluşturmak üzere İstanbul'dan çağrılması üzerine, yaveriyle birlikte[89] Diyarbakır'dan hareket etmişti. 15 Temmuz'da da Başkomutan Vekili Enver Paşa'dan, Yıldırım Orduları Gurubu'nun kurulduğunu belirten emir[90] birkaç gün daha sonra gelmişti.

16 Temmuz'da İstanbul'a gelen Mustafa Kemal Paşa, Enver Paşa ve Falkenhayn ile görüşüp kısa sürede 7. Ordu karargâhını oluşturmuş, hareket için hazırlıkları tamamlamıştı. 15 Ağustos'ta da İstanbul'dan Halep'e hareket etti. 18-19 Ağustos'ta izinli olarak İstanbul'a gitmekte olan 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa ile Ulukışla istasyonunda bir süre görüştükten sonra, devam eden yolculuğun sonunda, 23 Ağustos'ta Halep'e geldi.[91] Bu yolculuğa çıkılırken bölgedeki Arap şeyhlerini bendetmek için de hazırlık yapıldığı, Yaver Şükrü'nün ifadelerinden anlaşılıyor.[92]

---

88 Mustafa Kemal Paşa'nın 7. Ordu Kumandanlığı teklifini alması ve tayin emri ile ilgili yaklaşım ve tavırları hakkındaki teferruatlar için bkz. Ş. Tezer, **a.g.e.**, s. 122 vd.

89İstanbul'a gelmesini bildiren emirde, yanında yalnız yaverini getirmesi istenmişti. Bunun vurgulanmasının sebebi Tezer'e göre, Mustafa Kemal Paşa'nın kurmay heyetini yanında götürerek, 7. Ordu karargâhını onlardan oluşturması endişesiydi. Mustafa Kemal Paşa bundan hoşnut olmamakla beraber emre göre hareket etmişti. Bkz. Ş. Tezer, **a.g.e.**, s. 126.

90 Başkomutanlık Vekâleti'nin Yıldırım Orduları Grubu'nun kuruluşuyla ilgili emri için bkz. **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, C. IV, Kısım 2, s. 83.

91 U. Kocatürk, **a.g.e.**, s. 95-96 ve S. Bozok, c. Bozok, **a.g.e.**, s. 181-182.

92 "Lüzumlu hazırlıkların tamamlanmasından sonra sıra, ordu emrinde bulundurulacak yerli Arap topluluğunu teşkil eden aşiretler ile reislerinin aylıklarına karşılık Harbiye Nezaretince tahsis olunan madeni paraları teslim almağa gelmişti. Arkadaşım Cevad Abbas'la birlikte, Harbiye Nezareti Levazımat-ı Umumiye Dairesine müracaatla... kapalı ve mühürlü sandıklar içinde teslim aldığımız altın ve gümüş paraları ... Haydarpaşa'ya götürüp, Halep'e gidecek özel trene yükledik." Bkz. Ş. Tezer, **a.g.e.**, s. 134.

Levent Şahverdi Arşivi

Üç günlük bir yolculuk[93] sonrasında Halep'e gelen Mustafa Kemal Paşa, mahiyetini Aziziye mevkiindeki karargâha yerleştirmiş, kendisi de aynı mahalde ve Halep'in ileri gelenlerinden, tanınmış banker Jozef Esved (Humsi Ailesi)'in evinde kendisine ayrılan dairede kalmışlardı. Bir süre sonra Yıldırım Orduları Grubu Komutanı Falkenhayn da karargâhı ile Halep'e gelmiş, yakın bir yere yerleşmişti. İlk zamanlarda Ordu ile Grup ve Mustafa Kemal Paşa ile Falkenhayn arasındaki ilişkiler normal seyrinde gelişmişti. Bir iki ay içinde Grup Kumandanının bazı icraatları Mustafa Kemal Paşa'nın tepkisini çekmiş, ilişkiler gerilmiştir.[94] Bu gerilimin ana sebebi Alman görevlilerin hâkim olduğu Grup Karargâhı Türk komutanları ve memurları pek dikkate alınmıyorlardı. Mustafa Kemal Paşa'nın 24 Ağustos'ta Falkenhayn'a yazdığı telgraf da bu merkezdeydi. Mustafa Kemal Paşa, Menzil Baş Müfettişi General Kresman'ın , Gazze'deki Fetan Aşireti Şeyhi Hacim ile bir sözleşme yaptığını, bu anlaşmanın amaç ve iç politika açısından uygun olmadığını bildirmiş,[95] telgrafın bir suretini de Başkomutanlık vekâletine göndermişti. Burada endişe edilen ve endişele-

93 Tezer'in ifadesiyle üç günde İstanbul'dan Halep'e gidilmiştir. Ancak diğer bazı kaynaklarda ve özellikle Kocatürk'ün Kronolojisindeki tarihlere ve olayların gelişimine bakılırsa yolculuğun üç günden biraz daha fazla sürdüğü muhakkaktır. Ayrıca Kocatürk'ün de kaynak gösterdiği Bozok'un verdiği tarihlere göre de; Ağustos'un 15'inde İstanbul'dan hareket edilmiş, 18-19'unda Ulukışla'da İstanbul'a gitmekte olan Cemal Paşa ile görüşülmüş, 23'ünde Halep'e varılmıştır. Halep-Ulukışla yolculuğu için 4-5 günlük bir süre o zaman için bile fazladır. Dolayısıyla yolculuk üç günden fazla sürse de, 23 Ağustos'tan daha erken bir tarihte Halep'e varılmış olmalıdır. Kaldı ki; Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'daki Falkenhayn'a 24 Ağustos tarihli bir yazı yazmış olması da, geliş tarihinin 23 Ağustos'tan birkaç gün daha önce olduğu kanaatini güçlendirmektedir. Bkz. Ş. Tezer, **a.g.e.**, s. 135 ve S. Bozok, C. Bozok, **a.g.e.**, s. 181-183.

94 Ş. Tezer, **a.g.e.**, s. 135.

95 Telgraf için bkz. Yücel Demirel, **Atatürk, Belgeler, El yazısıyla Notlar, Yazışmalar**, İstanbul 1998, s. 16-19; Daha Yıldırım Orduları Grubu'nun oluşturulması aşamasında bağımsız kalan 4. Ordu sonradan Gruba bağlandığı ve komutanlığa bir Alman atandığı için, Cemal Paşa 4. Ordu Kumandanlığı'ndan ayrılmış ve İstanbul'a dönmüştü. Sonraki günlerde de Falkenhayn'ın Türk kurmayını olayın dışında tutmak, kafasına estiği gibi, ama Osmanlı menfaatlerini zedeleyen, belki de Alman çıkarlarına feda eden bir yaklaşım sergilediği, bu yüzden Türk komuta heyetinin tepkisini çektiği, anlaşmazlıklar yaşandığı görüşleri yaygın olarak ilgili kişi ve taraflarca gündeme getirildiği gibi, Mustafa Kemal Paşa'nın de eleştirileri ve tepkilerinin sonucu istifaya kadar gitmişti. Bu konudaki kanaatler ve tespitler için bkz. Hüseyin Hüsnü Emir, **Yıldırım (Ordular Gurubu)**, İstanbul 1337, s. 10 vd. ve ayrıca **Atatürk (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle**, s. 74 vd.; Ş. Tezer, **a.g.e.**, s. 135 vd,; Ş. S. Aydemir, **a.g.e.**, s. 300; "Salih Bozok'un Hatıraları", **Milliyet Gazetesi**, 27.11.1979; J. B. Villalta, **a.g.e.**, s. 132-133; A. Mango; **a.g.e.**, s. 165 vd.

Levent Şahverdi Arşivi

re haklı gerekçe oluşturan konu, Almanlar kendi çıkarlarına uygun politikalara yönelirken, Osmanlı çıkarlarını pek düşünmedikleri, hatta ona zarar verdikleri kanaatiydi. Mustafa Kemal Paşa, Falkenhayn'ın düşüncelerini ve işlerini, bilhassa aşiretlerle olan ilişkilerini beğenmiyordu. Yapılması düşünülen hareketlerden de umutvar değildi.

Yıldırım Orduları Grubu Halep'te hazırlıklarına devam ederken, Sina cephesindeki İngiliz ordusunun Filistin ve Suriye'yi tehdit etmeye başlaması üzerine; Falkenhayn 7. Ordu'nun Sina cephesinde kullanılmasını teklif etmiş, 5 Eylül'de bu konuda karar çıkmıştı. 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa ve 7. Ordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa Paşa, Sina cephesinin pekiştirilmesini, bunun için 7. Ordu'nun bir an evvel güneye kaydırılmasını önerdiler. Çünkü, 7. Ordu Filistin bölgesine ikmalini ancak iki ayda sağlayabilirdi. Bu durumda Yıldırım Harekâtı'ndan vazgeçildi. Irak'taki 6. Ordu Gurup'tan ayrıldı. Sina cephesindeki birlikler yeniden düzenlenerek 8. Ordu oluşturuldu ve Falkenhayn'ın kumandasına verildi. 4. Ordu'nun kumandası da Von Kress'e verilmişti.[96] Bu düzenleme de bazı meseleleri beraberinde getirmişti. Almanlar sadece askeri konularda emirlerine uyulmasını yeterli bulmuyorlar, iç politika konularında görüşlerinin kabulünü istiyorlardı. Verilen emirlere körü körüne itaat isteyen Prusya Karakteri,[97] Türklerinkiyle, hele Mustafa Kemal Paşanınkiyle hiç uyuşmuyordu. Mustafa Kemal Paşa Falkenhayn'ın siyasî ve askerî kişiliğini be-

96 **Atatürk (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle)**, s. 78; Cemal Paşa ve Mustafa Kemal Paşa Falkenhayn'ın komutasında çalışmaktan olduğu kadar, yapılan strateji hataları ve yanlış politikalardan da rahatsızdılar. Askeri durum gereği de orduya bir Türk'ün kumanda etmesinin doğru olduğunu düşünüyorlardı. Falkenhayn ile anlaşamıyorlardı. Mustafa Kemal Paşa, biraz da Cemal Paşa için verdiğini düşündüğü mücadele sonunda istifa noktasına geldiğinde, Cemal Paşa'nın istifa etmemesini yadırgamıştı. Ancak bazı yorumlara göre de Mustafa Kemal Paşa'yı Enver Paşa ve Falkenhayn ile yaşadığı çekişmelerde haklı bulan Cemal Paşa tarafından desteklendiği görüşü ağır basmaktadır. Gerçi iki durumda da Mustafa Kemal Paşa ile Cemal Paşa'nın daha yakın olduğu görülmektedir. Bu anlaşmazlıkla ilgili olarak bkz. L. Kinross, **a.g.e.**, s. 137 ve H. C. Armstrong, **a.g.e.**, s. 60.

97 Bu ifade Villalta'nın ifadesidir.Bkz. J. B. Villalta, **a.g.e.**, s. 133.

Levent Şahverdi Arşivi

ğenmiyor, Türkleri aşağılayıcı tavırlarından dolayı da kızıyordu.[98] Yaptığı öneriler Falkenhayn tarafından dikkate alınmayınca Başkomutanlık Vekâleti ile yazışarak, aksaklıklar ve yanlışlıkları düzeltmeye çalıştı.

Bu gelişmelerden çıkan sonuç; Mustafa Kemal Paşa kendi görev ve sorumluluk duygusu içinde memleketine hizmet etmek, yabancıların tutkularına alet olmamak istiyordu. Osmanlının dağılmakta olduğunu, askerî durumun zafer getirmeyeceğini görüyor, Devletin özü olan Türklüğün daha fazla zarar görmemesi gerektiğine inanıyordu. Bu konularda karar mercilerinde bulunanları da uyarıyordu. Bu çerçevede daha önceleri de Cemal Paşa, Enver Paşa ve Falkenhayn ile birtakım yazışmalar yapmış olmasına rağmen, 20 Eylül 1917'de yazdığı rapor[99] daha bir yankı uyandırmıştı. Herhalde ilk defa, bu kadar yüksek sesle "kral çıplak" sedası yükselmişti. Askeri yönden en vurucu noktası Türk ordusuna Türk komutanların kumanda etmesinin istenmesiydi. Bu rapor Osmanlı İdaresinin en yüksek makamlarına gönderilmişti. Sadrazam Talat Paşa ve Başkumandan Vekili Enver Paşaya zata mahsus işaretiyle şifreli olarak gönderilmişti. Rapora

98 Mustafa Kemal Paşa'nın bu tavrına karşılık, Falkenhayn'ın Mustafa Kemal Paşa'nın dostluğunu kazanmak adına gayretleri olduğundan bazı eserlerde bahsedilmektedir. Bir gün Mustafa Kemal Paşa'yı biri Türk, biri Alman iki subay ziyaret eder. Falkenhayn tarafından gönderilmişlerdir. İçi altın liralarla dolu bir sandık getirmişler, gönderiliş sebebini açıklayamamışlardır. Mustafa Kemal Paşa sandığın içindekilerin bir listesini çıkarmış, bir senet imzalayarak subaylara zorla vermiştir. Alman Generali bu hediye ile Mustafa Kemal Paşa'yı kazanacağını sanmıştı. Bkz. J. B. Villalta, **a.g.e.**, s. 134: A. Mango, **a.g.e.**, s. 165; H. C. Armstrong, **a.g.e.**, s. 60 ve olayı Atatürk'ten naklen veren Aydemir'de olayın İstanbul'da geçtiği anlatılmaktadır. [Ş. S. Aydemir, **a.g.e.**, s. 304 vd.]; Daha önce Tezer'in bahsettiği, Arap şeyhleri ve aşiret reisleri için Haydarpaşa'ya getirip trene yükledikleri sandıklarla ilgili bilgiler, Aydemir'in kayıtlarıyla benzeşiyor. Bkz. Ş. Tezer, **a.g.e.**, s. 136.

99 Rapor Osmanlı Devleti'nin o günlerdeki siyasî, askerî, malî, iktisadî ve içtimaî durumuna da değinerek genel durumu açıklıyordu. Rapor birçok kaynakta yeni harflerle yayınlanmış olmakla beraber, eski yazı nüsha için [bkz. ATASE Arşivi, Dolap:1, Dosya: 12-16, F. 19-48] ve yeni harflerle nüshaları için [bkz. **Atatürk (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle)**, s. 677-683; Ş. Tezer, **a.g.e.**, s. 141-147; Y. Demirel, **a.g.e.**, s. 28-31; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, C. IV, Kısım 2, s.105-112; F. R. Atay, **Çankaya**, s. 95-98]; Bu rapor, memleketin gerçek durumunu açık ve canlı bir şekilde ortaya koyan, öngörülerde isabet kaydeden bir vesikadır. Mülki idarenin güven kaybettiği, ticaret ve iktisat hayatının çöktüğü, ordunun maddî ve manevî gücünün zayıfladığı, Osmanlı ordusunun en kritik cephede yabancı kumandasına bırakıldığı ve bunun zararlarını ortaya koyar. Raporun hazırlanmasında bazı kaynaklarda İsmet İnönü'nün çok payının olduğu, hatta O'nun hazırladığı şeklinde kayıtlar da mevcuttur. Rapora İnönü'nün katkısı konusunda bkz. Ş. S. Aydemir, **a.g.e.**, s. 302-303.

Levent Şahverdi Arşivi

Cemal Paşanın tepkisi olumlu olmuştu. Bunu yeterli görmeyen Mustafa Kemal Paşa, rapor konusundan kendisine güvenen zevatın haberdar olmasını da sağlamıştı. Bu amaçla raporun nüshalarını Cevad Abbas'la İstanbul'a göndermişlerdi. Bu nüshalar İttihat ve Terakki Cemiyeti Genel Katibi Mithat Şükrü ve yönetimden Dr. Nazım ve Bahattin Şakir Beylerle diğer bazı kişilere[100] dağıtılmıştı. Cevat Abbas raporları teslim edip dönmüş, geçen zamana rağmen yetkililerden bir cevap alınamamıştı. Halbuki Mustafa Kemal Paşa sabırsızlıkla bu raporun yankılanmasını ve yönetimin üst kademelerinin tepkilerini, hatta gereği konusunda icraatlarını bekliyordu. Gerçi 23 Eylül'de Cemal Paşa görüşlerine katıldığını bildirmişti ancak, Cemal Paşa da nihayetinde Mustafa Kemal Paşa gibi bu karmaşanın içinde kalmış, merkezi yönlendirmekten uzaktı. Mustafa Kemal Paşa Sina cephesinin ikiye ayrılmasını bir hata olarak görmüş, Halep'ten Cemal Paşa'ya 24 Eylül'de bu konuda bir tel çekmiş, cephenin kendi komutasına verilmesini, Falkenhayn göreve devam edecekse 7. Ordu Komutanlığı'ndan affolunmasını istemişti. Cemal Paşa da 27 Eylül'de kendisinin cepheye geleceğini, yüz yüze görüşmeden bir şey yapmamasını istemişti.[101]

Belki de Mustafa Kemal Paşanın istifa tehdidinin etkisiyle, Enver Paşa da 29 Eylül'de Mustafa Kemal Paşaya raporla ilgili görüşlerini bildirmişti. O'nu, yaptıkların yapacaklarına referanstır. Bu görevi de layıkıyla, Von Kress Paşa ile birlikte başaracakları, Padişah'tan bu güvenle bu göreve tayini için izin aldığı, şeklinde taltif ettikten sonra, ayrıntıların Cemal Paşaya bildirileceğini belirtmişti. Mustafa Kemal Paşa de 30 Eylül'de, Her iki Paşaya, Cemal Paşanın dönüşünü bekleyeceğini bildirmiş, Enver Paşa'ya Sina cephesinin durumuyla ilgili görüşünün dikkate alınmasını bir kere daha belirtmişti.[102] Bu durumda meselenin Cemal Paşa Halep'e dö-

100 Ş. Tezer, **a.g.e.**, s. 138.

101 Yazışmaların kronolojisi için bkz. U. Kocatürk, **a.g.e.**, s. 98-99.

102 Y. Demir, **a.g.e.**, s. 32 vd. ayrıca U. İğdemir, **a.g.e.**, s. 510, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, C. IV, Kısım 2, s. 112; "Birinci Dünya Savaşında Atatürk'le Mareşal Falkenhayn Arasında Çıkan Anlaşmazlığa Dair Yeni Belgeler", **Belleten**, C. XXXII, Sayı:132, Ekim 1969, s. 505 vd.

Levent Şahverdi Arşivi

nüşüyle çözüleceği ümidi ağırlık kazanmaya başlamıştı. Enver Paşanın telgrafı da bu havayı güçlendirmişti.

Bu çerçevede, cephenin harekât ve komuta meseleleri üzerine Cemal Paşa, Enver Paşa, Falkenhayn ile bir dizi yazışmalar devam ederken, 2 Ekim'de Enver Paşanın Mareşal Falkenhayn'ın görüşlerini benimseyen, Mustafa Kemal Paşanın endişelerinin gereksiz olduğu, Falkenhayn'a güvenmesi mealindeki cevabi telgrafı da gelmişti.[103] Mustafa Kemal Paşa bu noktadan itibaren ipleri atmak, Falkenhayn komutasında yürütülen bu olumsuz ve yanlış politikalara ortak olmamak, başarabilirse bunu engellemek adına istifa etme konusunda kesin kararını vermişti.[104] Ama bu konuda hemfikir olduğu, hatta kısmen dayanışma içinde bulunduğu Cemal Paşanın gelişini bekleme kararını da ertelemedi. Nihayet 6 Ekim'de Cemal Paşa Halep'e gelmiş,[105] görüşmeler Mustafa Kemal Paşayı kararından döndürecek bir gelişme sağlayamamıştı. Cemal Paşa daha sonra 7. Ordu karargahına gelmiş, Mustafa Kemal Paşa ile görüşmelerinde durumda bir değişiklik olamayacağı kararına varıldığını belirtince, Mustafa Kemal Paşa da istifasını Cemal Paşaya vermiş, Cemal Paşa Şam'a gitmek üzere ayrılmıştı. Mustafa Kemal Paşa bu gelişmenin öyküsünü şöyle anlatmaktadır: "...Ben fazla önem verdiğim düşüncelerimle ilgilenmediğini görünce

---

103 Enver Paşa'nın cevabi telgrafı ve Mustafa Kemal Paşa'nın tepkisiyle ilgili bkz. **Askeri Yönüyle Atatürk**, s. 49; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, C. IV, Kısım 2, s. 115-116; U. İğdemir, **a.g.m.**, s. 512; Ş. Tezer, **a.g.e.**, s. 153; F. Belen, **a.g.e.**, s. 12; Y. Hikmet Bayur, "Mustafa Kemal Paşa'nın Falkenhayn ile Çatışmasıyla İlgili Henüz Yayınlanmamış Bir Raporu", **Belleten**, Sayı: 80, Ekim 1956, s. 619 vd.

104 Birçok kaynakta, Mustafa Kemal Paşa'nın Enver Paşa'dan cevap alır almaz istifa ettiği, kimilerinde istifa tarihinin 4 Ekim olduğu kaydedilmekle beraber, istifanın Cemal Paşa'nın Halep'e geldiği 6 Ekim tarihinde olması daha mantıklı ve makul görünmektedir. Esasında yaverlerinden Şükrü Sezer'in kayıtlarında " Paşa'nın birkaç gün önceden hazırlamış olduğu istifasını Cemal Paşa'ya" verdiği kaydı da 6 Ekim tarihini öne çıkarmaktadır. Olayın ayrıntıları için bkz. Ş. Tezer, **a.g.e.**, s. 157 ve ayrıca **Askeri Yönüyle Atatürk**, s.49; Ş. S. Aydemir, **a.g.e.**, s. 303; **Atatürk, (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle)**, s. 79.

105 Mustafa Kemal Paşa ile Falkenhayn arasındaki ilişkinin soğukluğu ve kopukluğu Halep istasyonunda Cemal Paşa'yı karşılama törenine de yansımıştır. Falkenhayn beraberinde bulunan Vali Bedri Bey'in elini sıkmakla yetinerek, Mustafa Kemal Paşa'nın elini sıkmayıp, Vali ile hasbıhal etmeyi yeğleyince Mustafa Kemal Paşa da, sanki Falkenhayn yokmuş gibi bir tavırla etrafta dolaşarak mukabele etmiştir. Cemal Paşa gelince Falkenhayn O'nu arabasına alıp gitmişti. Olay yaver Şükrü ve Cevad Abbas'ın gözü önünde gerçekleşmişti. Bkz. Ş. Tezer, **a.g.e.**, s. 156.

Levent Şahverdi Arşivi

susamadım. Her türlü sonucu önceden göze alarak usul ve gelenek dışı, denilebilir ki, biraz isyancı şekilde, kendi kendini ordu komutanlığından af ve hatta vekilimi de kendim atayarak (Kolordu Komutanlarından Ali Rıza Paşa'yı)[106] görevime son verdim ve bu olup bittiyi büyük makamlara bildirdim. Beni bu hareketten caydırmak için, General Falkenhayn özel bir mektupla, ayrıca Başkomutanlık Vekaleti ve durumla ilgili 4. Ordu Komutanı dostça aracılıkta bulundular. Bu hal gerçeğin bu kişilerce hala anlaşılmadığını ve saklandığını gösterdiğinden beni, üzüntülerimi daha sert belirtmek zorunda bıraktı..."[107]

Bu gelişmeler sonrasında Mustafa Kemal Paşa yeniden 2. Ordu Komutanlığına tayin edilmiş, kabul etmeyince 2. Ordu Kumandanı sıfatıyla bir ay izin verilmiştir.[108] İzinli olduğu sürede de İstanbul'da genel karargâhta görevlendirilmiştir. Mustafa Kemal Paşa ile Falkenhayn arasındaki anlaşmazlık konularında Mustafa Kemal Paşanın haklı olması, savaşın gidişatının da İttifak aleyhine gelişmesi, Mustafa Kemal Paşanın kendi deyimiyle "biraz isyancı" denilebilecek davranışlarının görmezden gelinmesinde

---

106 D. V. Mikusch bu komutanın Ali Fuat Paşa olduğunu yazmaktadır. Ali Rıza ile Ali Fuat'ı karıştırmış olmalıdır.[Bkz. D. V. Mikusch, **a.g.e.**, s152]; Tezer böyle bir vekil tayininin olmadığını söyler. Bkz. Ş. Tezer, **a.g.e.**, s. 160.

107 **Gazinin Hayatı**, İstanbul 1961, s. 45-46; Mustafa Kemal Paşa'nın istifasını geri alması için yazışmalar için][bkz. S. Borak, **a.g.e.**, s. 100]; Yaver Şükrü bu olayı şöyle aktarmaktadır: "Mustafa Kemal Paşa Paşa'nın istifasını Hükûmet adına kabul eden Cemal Paşa, aynı saatte ve Mustafa Kemal Paşa henüz yanlarından ayrılmadan Başkumandanlık Vekâletine çekilmek üzere hemen hemen şu mealde hazırlayıp acizlerine şifre ettirdikleri tel yazıda; a-Halep'te Falkenhayn ve Mustafa Kemal Paşa ile ayrı ayrı görüşülerek gerekli incelemenin yapıldığı, b-İncelemeye göre tarafsız bir hakem anlayışıyla hasl ettikleri kanaat neticesinde, ihtilaflı durumun düzeltilmesine maddeten imkân bulunmadığı, c- Anlaşmazlığın çıkışında Mustafa Kemal Paşa'nın tamamen haklı olduğunu, fakat, ordu ile gurup arasındaki anlaşmazlık ve münakaşa mevzularını ortadan kaldırmak için acil ve en kestirme yolun, Mustafa Kemal Paşa'nın ordu kumandanlığından ayrılmasından ibaret olup, başka bir çözüm bulamadığı, binaenaleyh kabine namına haiz olduğu yetkiyle Paşa'nın istifasını kabul etmek zorunda kaldığını" bildirmişlerdir. Bkz. Ş. Tezer, **a.g.e.**, s. 158.

108 Enver Paşa Mustafa Kemal Paşa'nın istifasını bildiren telgrafına 9 Ekim'de verdiği cevapta, bu şartlarda bu görevin yerine getirilmesinin zorluğuna katıldığını belirterek, 2. Ordu Kumandanı Fevzi Paşa ile yer değiştirmelerinin uygun olduğuna kara verilerek onaya sunulduğunu belirtir. Bu 2. Orduya atanması emridir. Mustafa Kemal Paşa yorgun ve dinlenmeye ihtiyacı olduğu bahanesiyle İstanbul'a gitmek için izin istemiş, bu istek olumlu karşılanmış, 11 Ekim'de İstanbul'a hareket etmiştir. Bu izin 2. Ordu Kumandanı sıfatıyla verilmiş, Mustafa Kemal Paşa bir daha 2. Ordu'ya dönmemiştir. 7. Ordu'ya Fevzi Paşa (Çakmak) atanmıştır. Bkz. S. Bozok, C. Bozok, **a.g.e.**, s. 184; Y. Demirel, **a.g.e.**, s. 36 vd; Y. H. Bayur, **a.g.e.**, s. 133; N. Baycan, **a.g.e.**, s. 178; **Atatürk, (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle)**, s. 79; Ş. Tezer, **a.g.e.**, s. 160.

Levent Şahverdi Arşivi

önemli bir etkendi. Haklılığı Mustafa Kemal Paşayı daha da güçlendiriyordu. Yoksa bir ordu kumandanının, savaş içinde ve cephedeki bu davranışları, harp disiplini ve temayüller ve hatta kanunen kusur sayılabilecek yaklaşımlardı. Mustafa Kemal Paşa de bu istifa kararını asilik olsun diye yapmamıştı. Bu tarz hareketiyle, söz konusu edilen risklerin tümünü milletine ve memleketine hizmet için almıştı. 7. Ordu Kumandanı olarak bunu yapabilecek olsaydı, istifayı değil hizmeti seçeceği kesindi. Bunun üzüntüsünü en yoğun şekilde yaşayanların en başında da yine O geliyordu. Kaldı ki, bu O'nun son Suriye serüveni de olmadı.

İstanbul'a gitmesi için verilen bir ay izin, belki merkezde atılacak bazı adımlar ve kurulacak diyaloglar için bir şans olabilirdi. 11 Ekim'de Halep'ten İstanbul'a hareket etmiş[109] 15 Ekim'de İstanbul'a gelmişti. İzin süresi bitince genel karargâh hizmetine alınmış, daha sonra da Veliaht Vahdettin ile yolları kesişmişti. Sultan Reşat hasta olduğu için, Alman İmparatoru II. Wilhelm'in davetine katılmak üzere Almanya'ya Vahdettin gidecekti.[110] Yaygın kanaat olarak ileri sürülen gerekçesiyle; Enver Paşa, Mustafa Kemal Paşayı İstanbul'dan uzaklaştırmak için bu görevi kendisine teklif edince, O'da kabul etmişti. 4 Ocak'ta biten bu seyahatten sonra, Vahdettin Sultan Reşad'ın ölümü üzerine, 4 Temmuz'da tahta çıktı. Mustafa Kemal Paşa de Mayıs ayı sonlarında tedavi için Karslbad'a gitmiş, Temmuz sonlarında İstanbul'a dönüşünde Ahmet İzzet Paşa ve Vahdettin ile

109 Mustafa Kemal Paşanın yaverleri ile birlikte İstanbul'a gidecek parası olmadığı, Cemal Paşa'nın kendisine yardımcı olduğu şeklindeki bilgilere pek çok kaynakta rastlanmaktadır. Rivayete göre Mustafa Kemal Paşa'nın yol parası yok, birkaç atı var. Bu atları satmak istiyor, müşteri yok. Cemal Paşa atları alıyor ve Mustafa Kemal Paşa'ya 2 bin lira veriyor. Mustafa Kemal Paşa bu parayla İstanbul'a gidiyor. Cemal Paşa daha sonra atları gerçek fiyatıyla satarak (5 bin lira) Mustafa Kemal Paşa'ya 3 bin lira daha veriyor. [Bkz. Ş. Süreyya Aydemir, **a.g.e.,** s. 304; H. C. Armstrong, **a.g.e.**, s. 60; L. Kinross, **a.g.e.**, D. V. Mikusch, **a.g.e.**, s. 152; A. Mango, **a.g.e.**, s. 168]; Atatürk'ün Yaveri Ş. Tezer'in eserinde böyle bir bilgi, ya da bunu çağrıştıracak bir kayıt yok. Ordu Kumandanı bir Paşa'nın İstanbul'a yol parası bulamaması da çok gerçekçi görünmüyor. Mustafa Kemal Paşa'ya değişik zamanlarda hediye olarak gelen ve İstanbul'a giderken satılan atlar söz konusu olmalı.

110 1917 aralık ayında Kayzer, Padişahı Almanya'ya davet etmiş, ancak Padişah rahatsız olduğu için yerine kardeşi Vahdettin'i yollamıştı. Mustafa Kemal Paşa'ya bu görev teklif edildiğinde kabul etti. [A. Mango. **a.g.e.**, s. 170] Veliahtla yakın temas kurabilecek, Almanya'nın durumunu yakından görebilecekti. 13 Aralık'ta Vahdettin'in Vaniköy'deki köşkünde kabul edildi. 15 Aralık 1917 ile 10 Ocak 1918 tarihleri arasında Almanya'da kaldılar. Bkz. E. B. Şapolyo, **a.g.e.**, s. 619; F. Belen, **a.g.e.**, s. 60; Ş. Tezer, **a.g.e.**, s. 167; U. İğdemir, **a.g.e.**, 104.

Levent Şahverdi Arşivi

görüştükten sonra, 7 Ağustos'ta yeniden 7. Ordu Kumandanlığına atanmıştı.[111] Falkenhayn Suriye ve Filistin cephelerinde yaşadığı bozgundan sonra komutanlıktan ayrılmış, yerine Mustafa Kemal Paşa'nın Çanakkale'den tanıdığı Liman Von Sanders Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığı'na getirilmişti. Mustafa Kemal Paşanın bu görevi kabul etmesinde[112] Liman Paşanın komutanlığı da etkili olmuştu.

Mustafa Kemal Paşa üçüncü Suriye yolculuğuna 22 Ağustos'ta trenle çıkmıştı. 27 Ağustos'ta Halep'e ulaşmış, önceki görevi sırasında kaldığı ve ordu karargâhının da bulunduğu Aziziye semtindeki olduğu Josef Esved (Humsi) Ailesinin evinde kalmıştı. 27 Ağustos'ta Halep'ten hareketle, kendisinin görevden ayrılmasından sonra 7. Ordu karargâhının taşındığı Nablus'a gitmişti. Grubun konuşlanması değişmişti. Yıldırım Orduları Grubu, 4, 7 ve 8. kurulmuş olarak Nablus güneyi ile Şeria nehri arasına konuşlanmıştı. 7. Ordu Karargahı da Nablus'taydı. 1 Eylül 1918'de Nablus'a gelen Mustafa Kemal Paşa, yolculuğu sırasındaki gözlemleri ve cephe durumundan etkilenmiş, gerçekte her şeyin bittiğini düşünmüştü.[113] Kendisi Suriye'den ayrılırken Sina Çölü kıyısında olan ordu gerilemiş, cephe Şeria Vadisi'nin kuzeyine çekilmiştir. Şam Ordu merkezidir. Mustafa Kemal Paşa

111 U. Kocatürk, **a.g.e.**, s. 107.

112 Mustafa Kemal Paşa Karslbad'dan döndükten sonra Vahdettin ile birkaç görüşmesi olmuş, O'nu ülke yönetimine el koyması, kendisinin de aktif bir göreve tayini konusunda etkilemeye çalışmıştı. Ancak Vahdettin Enver ve Talat Paşalarla işbirliğini tercih etmişti. Mustafa Kemal Paşa'nın yeniden 7. Ordu kumandanlığına tayini meselesini de Enver Paşa doğrudan ve teamüllere aykırı olarak Padişaha tebliğ ettirir. Vahdettin, bir Cuma selamlığından sonra, Alman generallerin huzurunda 7. Ordu kumandanı olarak tayin edildiğini Mustafa Kemal Paşa'ya bildirir. Mustafa Kemal Paşa bunu, Enver Paşa tarafından yapılan bir organizasyonun oldu bittisi olarak değerlendirir. Olayın ayrıntıları için [bkz. Ş. S. Aydemir, **a.g.e.**, s. 314; L. Kinross, **a.g.e.**, s.148; H. C. Armstrong, **a.g.e.**, s. 69; A. Mango, **a.g.e.**, s.176; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, C. IV, Kısım 2, s. 613]; Tezer'e göre Mustafa Kemal Paşa'nın bu göreve getirilmesinin kendisi daha Karslbad'da iken gerçekleştiği ve Cevad Abbas'ın Mustafa Kemal Paşa'yı telgrafla çağırdığını ifade etmektedir. Bkz. Ş. Tezer, **a.g.e.**, s. 169.

113 Mustafa Kemal Paşa, 11 Eylül'de Nablus'tan Dr. Rasim Ferit'e yazdığı mektupta şöyle bir tablo çiziyor: "Suriye acınacak halde. Ne valisi var. Ne de komutanı. İngiliz propagandası almış, yürümüş. İngiliz gizli servisi her yanda faaliyet halinde. Halk hükûmetten nefret ediyor ve İngilizlerin gelmesini bekliyor. Düşman hem asker, hem de ulaştırma bakımından güçlü. Onların karşısında biz pamuk ipliği gibiyiz. İngilizler artık bizi propaganda yoluyla savaştan daha kolay yeneceklerine inanıyorlar. Her gün uçaklarından bombadan çok, beyannameler atıyorlar." Bkz. Hikmet Bayur, "Mustafa Kemal Paşa'nın Üç Mektubu", **Belleten**, C. XXIV, Sayı: 93, Ocak 1960, s. 134 vd. ve **Atatürk Hayatı ve Eseri**, s. 156; S. Borak, **a.g.e.**, s. 126 vd.

Levent Şahverdi Arşivi

kumandasındaki 7. Ordu'da İsmet Bey ile Ali Fuat Paşa kolordu kumandanıdırlar. Bunlar ve diğerleri ellerinden geleni yapmaktadırlar. Ancak kuvvetler dengesi 1/3 tür. Grup Kumandanı Liman Von Sanders da cephenin bitmiş olduğu kanaatindedir. Sesini duyacak birileri varsa, O'da şöyle feveran ediyordu; Bölgedeki Arap halk silahlanmış, saldırıyor, yağmalıyor, telgraf tellerini kesiyor. Yolsuzluk, araçsızlık, yoksulluk her şeyi olduğundan birkaç kat daha zorlaştırıyordu. [114] Rusların Doğu Anadolu'dan çekilmesi üzerine Kafkasya'da yeni bir cephe açılmış, Filistin Cephesi'nden buraya asker ve teçhizat kaydırılmıştı. Bu cephenin daha da zayıflaması sonucunu doğurmuştu. Alayların çoğu mevcudunun yüzde onuna sahipti. Askerler tümüyle ihmal edilmiş, giysileri perişan, susuzluk, açlık, sıcak ve hastalıktan ölen binlercesi.

Nablus'ta karargahını ve ordusunu teslim alan Mustafa Kemal Paşa, bu korkunç keşmekeşi bir tür örgütlenmeye dönüştürebilmek için işe koyulmuştu. Tüm cephe durumunu değerlendirmiş, muharebe hatlarını gezmiş, ordu içinde yapılabilecekler yapılmış, Hücum Kıtaları kurulmuş, Nablus'taki 109. Alay kıtalarıyla 3. Kolordu Hücum Taburu sürekli gözetim ve denetim altında donatılıp eğitilmişti. O, hala Suriye cephesinin özelliklerini biliyor ve bölgeyi tanıyordu. Mustafa Kemal Paşa mazeretlerin arkasına sığınacak birisi değildi. O, en kötü şartlardan iyi sonuçlar çıkarmak için mücadele etmeye çalışıyordu. Bu sıralarda hastalığı da nüksetmişti.[115] Faaliyetleri bir süre hasta yatağından idare etti.

Mustafa Kemal Paşanın gelişinden tam 18 gün sonra Allenby komutasındaki İngiliz birlikleri saldırıya geçmişti. Bu saldırı, durumun ciddiyetini ve perişanlığı kısa sürede ortaya koymuştu. Cephe itibariyle adı kalan Osmanlı Ordusu tam bir bozgun yaşıyordu. Mustafa Kemal Paşa yaklaşık bir yıl önce bölgede taarruzu değil, savunmayı, hatta çekilmeyi teklif ettiğinde dikkate alınmamıştı. Şimdi 19 Eylül'de başlayan bu taarruz karşısında bir bozgunu önleyebilmenin çareleri aranıyordu. Gerçi taarruzdan kısa

114 L. V. Sanders, **a.g.e.**, s 252.

115 Mustafa Kemal Paşanın böbrek rahatsızlığı vardı ve Karslbad'dan tedavisi tamamlanmadan dönmek zorunda kalmıştı. **Atatürk, (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle)**, s.81 ve F. Belen, **a.g.e.**, s. 61.

Levent Şahverdi Arşivi

süre önce de Mustafa Kemal Paşa bu saldırıyla ilgili olarak Liman Paşayı da uyarmış olmasına rağmen, görüşleri ciddiye alınmamıştı.[116] Mustafa Kemal Paşa kendi birliklerinde bu ihtimale göre tedbirlerini almıştı. Haklı çıkması gecikmedi. Liman Paşanın pek ihtimal vermediği bu plan doğrultusunda, 8. Ordu merkezine başlayan taarruz İngiliz karargâhının istediği gibi gelişti, düşman taarruzundan ilk darbeyi yiyen 8. Ordu çökmüştü. 8. Ordu cephesinin 30 km. genişliğindeki kısmı yarılmış, birlikler dağılmış, buradan ilerleyen İngiliz süvarisi Sanders'in Nasıra'daki karargâhını basmış, Sanders ve karargâhı esir düşme tehlikesi yaşamıştı.[117]

Mustafa Kemal Paşa, ordusuyla Nablus'un Kuzeydoğusunda Ferha vadisinde tutunmak istemiş, ancak düşman süvarisi daha evvel bu hattın arkasına gelip yolu kesmiştir. O, ne pahasına olursa olsun birliklerini kurtarmak düşüncesindeydi. 23 Eylül'de Şeria'yı geçip ordusunu Aclun dağlarına vurmuş ve 25-26 Eylül'de Der'a (Deraa) demiryolu kavşağına ulaşmıştı. Burada yapılan toplantıda, 4. ve 8. Orduların artıklarının da kendisine bağlanmasını istemiş, önerisi kabul edilmemişti.[118] 27 Eylül'de karargâhıyla birlikte Deraa'dan ayrılan Mustafa Kemal Paşa, 28 Eylül'de, Liman Paşa tarafından Riyak bölgesi komutanlığına kaydırıldı. 28 Eylül'de Şam-Riyak hattı tutularak 4. ve 7. Ordu birlikleri burada konuşlandırılmış, 29 Eylül'de Mustafa Kemal Paşa Grup Kumandanlığı'nın emriyle, 7. Ordu

116 İngilizler Kudüs'teki bir otele el koymuş, buraya karargâh süsü vererek aksi yönde yığınaklarını yapmışlardır. Türk ordusu da saldırının oradan geleceğini tahmin ederek ona göre konuşlanmışken, İngiliz ordusundan kaçan bir Hintli askerin İngiliz birliklerinin gerçek saldırı yönünü bildirmesi üzerine Mustafa Kemal Paşa bu konuda bir emir yazdırdıysa da Liman Paşa bunu dikkate almamış olduğu için 8. Ordu ilk saldırıda çökmüş, dağılmıştır.[Bkz. L. Kinross, **a.g.e.**, s. 151 vd.]; Bu bilginin alındığı kişini kimliği ile ilgili farklı kaynaklarda, "esir alınan askerler", "8. Ordu'ya esir düşmüş bir asker", gibi farklı bilgiler verilmektedir. Bunun Mustafa Kemal Paşa'nın incelemelerinden, genel cephe hareketlerinden ve istihbarat kaynaklarından öğrenildiği anlaşılmaktadır. Bkz. **Askeri Yönüyle Atatürk**, s. 50 ve F. R. Atay, **Babanız Atatürk**, s. 47 ayrıca **Gazinin Hayatı**, s. 61 ve H. C. Armstrong, **a.g.e.**, s. 71, 73.

117 **Askeri Yönüyle Atatürk**, s. 50; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, C. IV, Kısım 2, s. 622 vd., L. Kinross, **a.g.e.**, s. 152; **Atatürk, (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle)**, s. 84-85.

118 Daha ilk saldırıda bozulup dağılan 8. Ordu kalıntıları 7. Ordu ile birlikte Mustafa Kemal Paşa'ya bağlanıyor ve böylece 26 Eylül'de 7. ve 8. Ordu birleşmiş oluyordu. Bkz. **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, C. IV, Kısım 2, s. 821.

Levent Şahverdi Arşivi

birliklerini Şam'ın savunması için Mersinli Cemal Paşaya bırakarak, Riyak bölgesindeki dağınık kuvvetleri emrine almak üzere harekete geçmişti.[119] Bu hatta, Mustafa Kemal Paşa ile birlikte Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa da vardır ve ciddi mücadeleler vermişlerdir. Ancak bu çarpışmalar kanlı çaresizlik savaşlarıdır. Bu arada Mustafa Kemal Paşa Başkomutanlığa, Riyak'ın kuzeyine çekilmek gerektiği, Şam'ın uzun süre savunulamayacağı, kuzeyden kaydırılacak kuvvetlerle Riyak'ın kuzeyinde ciddi bir savunma hattı oluşturulması hakkında bir rapor yazmış,[120] Şam'da 3. Kolordu Komutanı Albay İsmet (İnönü) Bey ile Baalbek bölgesindeki 20. Kolordu Kumandanı Ali Fuat Paşa komutasındaki kuvvetlerin kuzeye kaydırılması emrini vermişti. Bilgi için Liman Paşa'ya da emrin suretini göndermişti.[121] Liman Paşa Şam'ı savunmayı düşündüğü için bu görüşe katılmamıştı. 30 Eylül'de Riyak'a gelip askeri derleyip toparlayan Mustafa Kemal Paşa, Riyak'ın kuzeyine çekilme kararının uygulanması, yoksa orduya bundan sonra şekil vermek imkânı bile kalmayacağını Sanders'a bildirdikten sonra[122] Baalbek'e, Ali Fuat Paşa'nın yanına gitmişti. O, bu kuvvetle ciddi bir savunma yapılamayacağını görmüştü. Yıldırım Orduları Gru-

119 Olayların Kronolojisi ve askerî harekâtların ayrıntılarıyla ilgili olarak [bkz. **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, C. IV, Kısım 2, s. 680 vd. ve kronoloji için bkz. U. Kocatürk, **a.g.e.**, s. 109 vd.] Mustafa Kemal Riyak'a hareket etmeden önce, yanında birkaç kişi ile Şam'a geldiğinde gördükleri O'nu şaşırtmadı. Askerliğinin ilk günlerinde tanıdığı Şam'da yerli halkın Türklere karşı tavrını sezmekte zorlanmadı. Pencerelere Faysal'ın bayrağı asılmış, silahlı Araplar rastgele ateş edip, binicilik gösterileri yapıyorlardı. Şehrin elden gittiği belliydi. 1 Ekim'de Şam Arapların yardımıyla İngilizlerin eline geçtikten sonra Emir Faysal zafer şenlikleri içinde şehre girdi. Bir iki gün öncesinde de Lawrence gelmişti. Şam kadınları, "O'nun şerefine peçelerini yırtıp atmışlar ve kafeslerden sarkıp ...kahkahalarla üstü açık Rolls-Royce'uyla dolaşan Lawrence'in üzerine hamam taslarıyla esanslar serpmişlerdi." Bkz. L. Kinross, **a.g.e.**, s. 154; J. B. Villalta, **a.g.e.**, s. 169.

120 Başkomutanlık Vekaleti'ne yazılan rapor için bkz. **Atatürk, (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle)**, s. 100; Şam'ın boşaltılarak Halep'e çekilme sırasında Türk zabitan ve memurların aileleri ve askerî okul çocukları da Şam'ı terk etmişlerdi. Şerif Faysal'ın adamları Rabova boğazını tutmuşlar, boğazın iki tarafındaki sırtlara yerleştirdikleri makinalı tüfeklerle boğazdan geçen tireni çapraz ateşe tutmuşlar, çok sayıda sivil ve çocuğu öldürmüşlerdi. Bkz. A. F. Erden, **a.g.e.**, s. 268.

121 C. Erikan, **a.g.e.**, s. 240; **Askeri Yönüyle Atatürk**, s. 50-51; Cevad Abbas Gürer, "Atatürk'ün Hayatından Yazılmamış Hatıralar", **Yeni Sabah Gazetesi**, 18.5.1941; Mustafa Kemal Paşa bu emri, Şam'da bulunan bütün kuvvetlerin İsmet Bey'in, Riyak civarındaki kuvvetlerin de Ali Fuat Paşa'nın emri altında kuzeye hareket etmeleri şeklinde verdiğini ifade etmektedir. Bkz. **Gazinin Hayatı**, s. 54 vd.

122 **Askeri Yönüyle Atatürk**, s. 51.

Levent Şahverdi Arşivi

bu'ndan kalanları düşmana ezdirmeden Halep'e kadar çekilmeyi, savunma hattının burada kurulmasını düşünüyordu. Liman Paşa bu yaklaşımın aksine birliklerin yerlerinde kalarak çarpışmalarını istiyordu. 1 Ekim günü Şam düşüp, iki tümenin de esir olması sonrasında Humus'a, Liman Paşanın karargâhına gelen Mustafa Kemal Paşa, Liman Paşayı ikna etmişti.[123] Nihayet 4. Ordu'nun Humus'a, 7. Ordu'nun da Halep'e çekilmesi emri verilmişti. Mustafa Kemal Paşa 5 Ekim'de Halep'e gelerek Baron Oteli'ne yerleşmiş, dağınık ve düzensiz bir şekilde çekilen birliklere çekidüzen vererek önce Halep'te, sonra da Halep kuzeyinde, savunma hattını oluşturmuştu. 13 Ekim'de karargâhı lağvedilen 4. Ordu da Mustafa Kemal Paşa'ya bağlanmış, 16 Ekim'de gelen 15 Ekim tarihli Başkomutanlık emriyle, 4. Ordu'nun lağvedildiği, karargâhının 7. Ordu karargâhını takviye edeceği bildirilmişti.[124] Bu arada Halep'te bazı isyancı Arapların arasına düşen Mustafa Kemal Paşa, soğukkanlı davranışıyla esir düşmekten, ya da ölümden kurtulmuştu. Bu sıralarda yeniden rahatsızlanmış, Ermeni hastanesine yatırılmış fakat cephe ile bağlantısını devam ettirmişti.[125]

23 Ekim'den itibaren başlayan düşman taarruzuna karşı, Halep ve güneyinde bulunan kuvvetler 5 km. kadar kuzeye kaydırılarak burada bir savunma hattı oluşturulduktan sonra Halep'te çetin muharebeler yaşanmıştı. Bu mücadele üç gün kadar sürmüştü. Durum öyle gösteriyordu ki, Ha-

123 Bu görüşme Mustafa Kemal Paşa Paşa'nın ağzından şöyle anlatılıyor: "Gece idi. Çok samimî bir dille Liman Von Sanders'e bu durum karşısında verilmesi gereken kararın bundan ibaret olduğunu anlattım. Çok yüce gönüllükle karar budur dedi. Fakat ben, nihayet bir ecnebiyim. Bu kararı veremem. Ancak memleketin sahipleri verebilir. O halde kararım uygulanacaktır dedim. Yalnız rica ederim , benim kurmay başkanımı da inandırabilir misiniz? cevabını verdi." Bkz. **Gazinin Hayatı**, s. 63 vd. Ayrıca; F. Belen, **a.g.e.**, s. 62; **Atatürk, (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle)**, s. 100.

124 **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, C. IV, Kısım 2, s. 822 ve **Atatürk, (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle)**, s. 111.

125 Halep'in doğu yanında çıkan bir karmaşa üzerine, olayın ne olduğunu öğrenmek için giden Mustafa Kemal Paşa, isyancı Arap gurubunun içine düşer. Durumu kurtarmak için komutan edasıyla bağırıp çağırır, kırbacını kullanır ve reislerine otele gelmesi emrivakisini yaparak durumu kurtarır. Olayın ayrıntıları için bkz. **Gazinin Hayatı**, s. 64 vd.; Ş. S. Aydemir, **a.g.e.**, s. 318 **Atatürk, (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle)**, s. 104-105; L. Kinross, **a.g.e.**, s.156 vd.; Mustafa Kemal Paşa'nın rahatsızlığı dolayısıyla Halep'te Ermeni Hastanesi veya bir hastanede yattığı konusunda sadece Dural ve Kinross'da bilgi bulunmaktadır. Bkz. B. Duran, **a.g.e.**, s. 213 ve L. Kinross, **a.g.e.**, s. 156.

Levent Şahverdi Arşivi

lep'ten çıkmak ve kuzeydeki dağlık bölgede Anadolu'nun yolunu kapamak lazımdı. 25-26 Ekim'de Halep bırakılarak, daha önce kuzeyde oluşturulan hatta çekilmiş olan 7. Ordu, karargahını da Katma'ya taşımıştı. Yıldırım Orduları Grubu karargâhı da Adana'ya taşınmıştı. Mustafa Kemal Paşa komutasındaki 7. Ordu'nun tutuğu hat, İskenderun, Beylan, Dir Cemal, Telülrifat ve doğuya uzanıyordu. Antakya da 28 Ekim'de bu hatta dahil edildi.[126] Bu hatta düşman durduruldu ve Türk ordusu daha geriye çekilmemek konusunda sonuna kadar mücadele etti. Bu hat Türkiye'nin millî sınırlarını oluşturuyordu. Mustafa Kemal Paşaya göre bu hat, Türk ordularının en başta korumayı ve kurtarmayı düşünmesi gereken hattı.[127] Türk ordusu şimdi Arap topraklarını değil, kendi vatan topraklarını savunuyorlardı. Burası Türkiye'nin doğal sınırıydı. Daha Yıldırım Orduları oluşturulurken, Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa ve Falkenhayn'ın anlaşmazlık konularında, şimdi Mustafa Kemal Paşa'nın haklılığı binlerce can pahasına, bir kere daha görülüyordu. Mustafa Kemal Paşa her şeye rağmen birliklerini kurtarmıştı. Bir bakıma bu dört yıllık savaştan yenilmeden çıkmıştı.

Bu sıralarda İstanbul'da da önemli gelişmeler oluyordu. 8 Ekim'de Talat Paşa sadrazamlıktan istifa etmiş, Tevfik Paşa'ya hükümet kurma görevi verilmişti. Ancak Tevfik Paşa görevi kabul etmeyince, Ahmet İzzet Paşa hükümeti kurmakla görevlendirilmişti. Mustafa Kemal Paşa içinde bu-

126 **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, C. IV, Kısım 2, s. 730 ve **Atatürk, (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle)**, s. 113; E. B. Şapolyo, **a.g.e.**, s. 619; C. Erikan, **a.g.e.**, s. 244 vd.

127 Halep'in düşmesinden sonra Mustafa Kemal Paşa birliklerini kuzeye, Torosların eteklerine çekmiş, kesin bir cephe hattı seçmişti. İlk emirlerini yayınladı. "Düşman bu hattı geçmeyecektir." Düşman bu hattı asla geçemedi. Sonradan yapılacak vatan savunması için kurulacak meşhur örgütlenmenin temellerini attı. Fazla silahları bölge halkına dağıtarak, bu dağlarda iş görecek gerilla kuvvetlerinin kurulmasını sağladı. [Bkz. J. B. Villalta, **a.g.e.**, s. 174 ve **Askeri Yönüyle Atatürk**, s. 55; H. C. Armstrong, **a.g.e.**, s. 77; D. V. Mikusch, **a.g.e.**, s. 167]; Mustafa Kemal Paşa Adana'ya giderken, Katma istasyonunda Ali Cenani Bey'le karşılaşmış. Ali Cenani Bey, İstasyondaki karargâhında, çapulcuların şehir yakınlarına kadar geldiğini, ordu çekildikten sonra memleketine gitmekte olduğunu söylemiş. Mustafa Kemal Paşa, memlekette adam kalmadı mı? Kendinizi savunma çarelerini düşününüz. Ali Cenani, Ne ile? Nasıl? Diye sormuş. Mustafa Kemal Paşa, teşkilât yapmalı... milli bir kuvvet meydana getirmeli... ben istediğiniz silahı veririm. Demiş." Gerçekten de o zaman verilen silahlarla millî teşkilâtın çekirdeği kurulmuştu. F. R. Atay, **Çankaya**, s.112 vd.

Levent Şahverdi Arşivi

lunduğu cehennemi ortamda, bir yandan da bu gelişmeleri takip ediyordu. 11 Ekim'de Padişah Vahdettin'e bir telgraf çekerek, kurulacak hükûmetle ilgili bazı görüşlerini iletiyordu. Ahmet İzzet Paşaya da ayrıca telgraf çeken Mustafa Kemal Paşa, Harbiye Nazırlığını istemişti.[128] Ahmet İzzet Paşa kabineyi kurduktan sonra Mustafa Kemal Paşa'ya cevap vermiş, barıştan sonra birlikte çalışacaklarını söylemişti. Mustafa Kemal Paşa da, barışın zaman alacağını, bu arada çok sıkıntılar yaşanacağını, bu buhranlı dönemlerde vatana hizmet için Harbiye Nazırlığını istediğini, barış zamanında da bu görevi kendisinden daha iyi yapacak kişiler bulunabileceği şeklinde bir cevap yazmıştı.[129] 30 Ekim'de imzalanan ateşkes, kastedilen barış olmalıydı. Buna göre de, Mustafa Kemal Paşa ve Yıldırım Ordularının tuttuğu hat açılıyordu. Mütareke'nin 16 maddesi[130] bu hattı kaldırıyor, dolayısıyla Anadolu'yu işgalcilere açıyordu.

30 Ekim'de ateşkes imzalanırken bir taraftan da Yıldırım Orduları ile ilgili gelişmeler devam ediyordu. Yıldırım Orduları Grubu artık yıpranmış, yorulmuş olan 2. ve 7. Ordulardan oluşuyordu. Cephede sadece 7. Ordu vardı. Mütarekenin imzalanmasıyla birlikte, Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, Liman Von Sanders'a Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığını Mustafa Kemal Paşaya devrederek İstanbul'a gelmesini bildirmişti.[131] Mustafa Kemal Paşa de görevi devralmak için Katma'dan hareketle Adana'ya gelmiş-

128 Mustafa Kemal Paşa Başyaver Naci aracılığıyla Padişaha çektiği telde; Ahmet İzzet Paşa'nın hükümeti kurmasını, kabinenin de Fethi (Okyar), Tahsin (Uzer), Rauf (Orbay), Canbulat, Azmi, Şeyhülislam Hayri ve kendisinden oluşturması şeklinde görüşlerini bildirmişti. Ahmet İzzet Paşa'dan da Harbiye nazırlığını istiyordu. Ayrıntılar için bkz. A. İzzet Paşa, **a.g.e.**, C. II., s. 278; Hikmet Bayur, "1918 Bırakışmasından Az Önce Mustafa Kemal Paşa Paşa'nın Başyaver Naci Bey Yolu ile Padişaha Bir Başvurusu", **Belleten**, C. XXI, Sayı: 84, Ekim1957, s. 563 vd.; U. İğdemir, **a.g.e.**, s. 132; S. Borak, **a.g.e.**, s. 132; **Atatürk'ün Söylev Ve Demeçleri, Tamim Telgraf ve Beyannameleri**, Ankara 1972, s.13; A. Fuat Cebesoy, **Milli Mücadele Hatıraları**, İstanbul 2000, s. 27.

129 C. Erikan, **a.g.e.**, s. 246; Y. H. Bayur, **a.g.e.**, s.165; U. İğdemir, **a.g.e.**, s. 132; J. B. Villalta, **a.g.e.**, s.173.

130 Bu madde; Hicaz, Yemen, Asir, Suriye ve Irak'ta bulunan birliklerin en yakın İtilâf Devletleri birliklerine teslim olmalarını kapsıyordu. Nitekim İngilizler Adana, Maraş, Siirt kuzeyi olarak yorumladıkları hattın içinde kalan Yıldırım Ordularının teslim olmasını istiyorlardı. Mustafa Kemal Paşa 6. ve 7. Orduların büyük kısmını bu hattın kuzeyine aldı ve barış yapılıncaya kadar orduların bulunduğu hattın sınır kabul edilmesi gerektiğini ileri sürdü. Bu durumu 3 Kasım'da ordulara da bildirdi. Bkz. **Askeri Yönüyle Atatürk**, s. 53.

131 L. Von Sanders, **a.g.e.**, C.III, s.110.

Levent Şahverdi Arşivi

ti. 31 Ekim'de Liman Paşa bir bildiriyle[132] bu değişikliği Guruba duyurmuş ve görevi Mustafa Kemal Paşa üstlenmişti. Mustafa Kemal Paşa her şeye rağmen şimdi biraz daha ümitliydi. Yeni görevinin hükümetle doğrudan irtibatında yardımcı olacağını düşünmüştü. Bir zamanlar kabul görmeyen fikirlerinde haklı çıkması, yen gelişmelerde görüşlerine itibar edilmesinde yararlı olabilirdi. Fakat heyhaaaat!!

Devir teslim töreni hüzünlü geçmişti. Yıldırım Orduları ve 7. Ordu Karargâhlarının yerleştiği otelde, Alman General Ekselans, dedi, "siz savaş cephelerinde Arıburnu'nda ve Anafartalar'da çok yakından tanıdığım komutansınız... Kalben dost olduğumuzu sanırım. Türkiye'den ayrılmak zorunda kaldığım şu anda emrim altındaki orduları, Türkiye'ye geldiğimden beri değer verdiğim bir komutana bırakıyorum. Bu genel felâket içinde komutayı size bırakmakla teselli buluyorum... şu andan itibaren ben sizin konuğunuzum."[133] İkisi oturup sigara ve kahvelerini içerken, hafızalarında Anafartalar'dan berisinin hatıraları canlanıyor olmalıydı. Von Sanders ve diğer Alman subaylar o gün şehri terk ederken, Mustafa Kemal Paşa da onları merasimle uğurladı.

Mütareke'nin imzalanması ve Mustafa Kemal Paşanın Yıldırım Orduları Kumandanlığı'nı devralışından sonraki bir hafta; Mütareke'nin uygulanması ile ilgili olarak İstanbul ile yazışmalarla geçmişti. Daha bu yazışmalarda, Mustafa Kemal Paşanın oldubittiyi kabullenmeyeceğine, kabullenilmemesinin de gerekliliği görüşünde olduğuna delalet eden bir tavır vardı. İtilaf Devletlerinin iyi niyetlerine güven üzerine kurulan İstanbul

132 Sanders bildiride, "Yıldırım Ordular Gurubunun emir ve kumandasını bugünden itibaren iftiharlarla dolu birçok muharebede kendisini göstermiş bulunan Mustafa Kemal Paşa'ya devrediyorum..." demişti. Ayrıntılarla ilgili olarak bkz. **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, C. IV, Kısım 2, s. 731; **Türk İstiklal Harbi**, C.I, Ankara 1962,s. 46; Ş. Tezer, **a.g.e.**, s. 173; A. F. Cebesoy, **Millî Mücadele Hatıraları**, s. 41; **Atatürk, (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle)**, s.113-114

133 J. B. Villalta, **a.g.e.**, s. 175; F. R. Atay, Babanız Atatürk, s. 50; L. Kinross, **a.g.e.**, s. 164; Kinross'a göre veda merasiminde bir subayın, Paruşev'e göre devir teslim töreninde Liman Von Sanders'in söylediği; "Biz yenildik. Bizim için her şey bitti" sözlerine karşı Mustafa Kemal Paşa; "müttefiklerimiz için her şey bitmiş olabilir, ancak bizim için yeni başlıyor" sözlerini sarf etmiştir. Bu Mustafa Kemal Paşa'nın memleketin kurtuluşu ve geleceği için planları olduğunu ve bu oldubittiyi kabul etmeyeceğini göstermekteydi. Bkz. L. Kinross, **a.g.e.**, s. 164 ve P. Paruşev, **a.g.e.**, s.111.

Levent Şahverdi Arşivi

politikaların aksine, Mütareke şartlarının Türkiye aleyhine kullanılacağı fikrindeydi. Nitekim bunun işaretleri de hemen görülmeye başlamış, İngiliz Komutan Irak sınırının Siirt'ten geçtiği, İskenderun limanının işgali gibi konuları gündeme getirmişti.[134] Bu ve benzeri gelişmeler karşısında Mustafa Kemal Paşa, 3 Kasım'da Sadrazam Ahmet İzzet Paşaya çektiği telde; Mütareke şartlarının açıklanması gereğinden bahsetmiş, ne gibi tedbirler alınacağını sormuştu.[135] 4 Kasım'da aldığı cevapta, Toros tünellerinin koruma niyetiyle işgal edileceği, kuvvetlerin miktarını onların bileceği bildirilmişti. Bu gelişmeler içinde Mustafa Kemal Paşa, Katma'dan Adana'ya çağırdığı Ali Fuat Paşa ile görüşmüş, bu görüşmede iki Komutan şu görüşe varmışlardı: Artık millet kendi haklarını kendi araması ve koruması, bizim de mümkün olduğu kadar bu yolu göstermemiz ve ordu ile beraber yardım etmemiz lazım.[136] Yine aynı tarihte Sadrazam'a çekilen telle, Mütareke şartlarının uygulanmasında yanlış yorum ve uygulamalara karşı tedbir alınması, İngilizlerin her dediklerine boyun eğilmemesi, yoksa isteklerin ve ihtirasların bitmeyeceği konusunda uyarılıyordu. Mustafa Kemal Paşa, İskenderun'a asker çıkarmaya kalkışmaları durumunda İngilizlere silahla karşı koyacağını da yazmıştı. Ahmet İzzet Paşa da, İngilizlerin şehir ve limandan yararlanmalarında bir sakınca görülmediğini bildirmiş, 6-7 Kasım'daki telinde de; İngilizlere silahla karşılık verilmesinin ülke menfaatlerine zarar vereceğini, bu emrin düzeltilmesi gereğini bildirmişti. Mustafa Kemal Paşa, ne kadar zayıf olunursa olunsun, kabul edilecek fedakârlıkların bir sınırı olduğuna inanıyordu ve bu inancını Sadra-

134 İtilâf Devletlerinin daha savaş içinde yaptıkları bazı paylaşım anlaşmalarından başka, İngilizlerle Araplar arasında da bir dizi görüşmeler (Temmuz 1915-Mart 1916) yapılmış, Arabistan'ın bağımsızlığı pazarlık konusu edilirken Mersin, İskenderun, Şam, Humus, Hama ve Halep istisna teşkil edecek yerler olarak belirlenmişti. Şerif Hüseyin-McMahon görüşmeleri hakkında geniş bilgi için bkz. Paul C. Helmreich, **Sevr Entrikaları**, İstanbul 1996, s. 3 vd.

135 Mustafa Kemal Paşa bu telde; Toros tünellerinin işgali, işgalcilerin rotası, ne kadar kuvvetle işgal edileceği gibi sorular sormuştu. Ayrıca İngilizlerin İskenderun'a bir heyet gönderdikleri ve mayınların temizlenmesi ve müteakiben karaya asker çıkarma isteklerinden bahsetmişti. Bkz. **Türk İstiklal Harbi**, C. I, s. 50 vd.; Y. Hikmet Bayur, **a.g.e.**, s. 180; **Atatürk, (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle)**, s. 114.

136 A. F. Cebesoy, **Millî Mücadele Hatıraları**, s. 45; Bu görüşmede Yıldırım Orduları ile 7. Ordu'nun dağıtılacağı da dikkate alınarak, Ali Fuat Paşa'nın 20. Kolordusu ile mücadelenin Kilikya'dan başlaması konusunda da mutabakat sağlanmıştı.

Levent Şahverdi Arşivi

zam'a da bildirdi. Bu yazışmalardan sonra, 7 Kasım'da Yıldırım Orduları Grubu Karargâhı ile, 7. Ordu Karargâhının Padişah iradesiyle kaldırıldığı ve Mustafa Kemal Paşa'nın de Harbiye Nezareti emrine verildiği haberi gelmişti.[137] Bu gelişmelerden sonra Mustafa Kemal Paşa 11 Kasım'da Adana'dan ayrılmış, 13 Kasım'da da İstanbul'a ulaşmıştı. Mustafa Kemal Paşanın Ortadoğu'daki üçüncü serüveni de böylece tamamlanmış oluyordu.

Bütün bu yazışmalardan çıkan sonuç, İstanbul'dan verilen gayet net emirlere rağmen, Mustafa Kemal Paşa İskenderun'un işgaline engel olmak istemiş, buraya girecek işgalcilerin bir daha çıkmayacağını söylemişti. İkinci bir husus da, daha önce zikrettiği gibi, bizim için yeni bir mücadelenin kaçınılmaz olduğu gerçeğine uygun olarak, eldeki orduları, silah ve mühimmatı, bu mücadelenin alt yapısını oluşturacak şekilde sevk ve idare etmekti.[138] Bu da kısmen yapılmış sayılırdı.

Birinci Dünya Savaşı'na giren Osmanlı Devleti savaştan yenilerek çıkmıştı. Arap topraklarındaki ordularımız yenildiği gibi, İngiliz ve Fransızlarla birlik olan Araplar bizi adeta yaka paça kovdular. Panislamizm ve Panturanizm hayallerini yerle bir ettiler. Ancak bu bozgun ve yok oluş içinde, mücadele azmi ve akılcı stratejileriyle öne çıkanlar oldu. Başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere, O'nun bir kısım arkadaşları ve O'nun gibiler bu millete önderlik ederek, Kurtuluş Savaşı'nı verip, o mücadeleden de yüzlerinin akıyla çıkmayı başardılar.

Mustafa Kemal Paşa Şam'a ilk geldiğinde, Mutlâkiyet rejimini değiştirecek enerjiyi burada bulamamış, yine de edindiği tecrübeler ve çıkardığı derslerle Makedonya'ya dönmüştü. Bu defa da gören gözlerin, akıl ve izan sahibi kişilerin çıkaracağı dersleri çıkarmıştı. Bunlardan en göze çarpan ve en hayatî öneme sahip olan, bu ölçüde de parlak ve meşakkat ge-

137 Olayların kronolojisi ve yazışmaların ayrıntıları için bkz. **Türk İstiklal Harbi**, C. I, s. 45 vd.; **Atatürk, (Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle)**, 114 vd.; U. İğdemir, **a.g.e.**, s. 139 vd.; Y. H. Bayur, **a.g.e.**, s. 180 vd.; **Askeri Yönüyle Atatürk**, s. 52 vd.

138 Mustafa Kemal Paşa daha önce bahsedildiği gibi, bazı silahları halka dağıtmak, halkı örgütlemek gibi faaliyetler içinde, Adana'dan İstanbul'a giderken de bu organizasyonu devam ettirmişti.[Bkz. C. H. Sherrill, **a.g.e.**, s. 79] , Ali Fuat Paşa ile yukarda bahsedilen görüşmelerinde de bu yolda karar aldıklarını biliyoruz.

Levent Şahverdi Arşivi

rektiren, Osmanlı İmparatorluğu enkazından bir millî devlet, Türkiye Cumhuriyeti'ni çıkarmasıydı. Suriye, Irak, Hicaz, Yemen maceraları ve Arapların Türk'e karşı tavrı, bu ortamı fiilen yaşayan Mustafa Kemal Paşa ve O'nun gibileri bu yolda kamçılamıştı.

O, Savaşın sonucunu görmüş, millî yapıyı güçlendirmek, orduyu yıpratmamak, ülkenin kaderini öz çocuklarına teslim etmek gibi önceleri dikkate alınmayan önerilerin sahibiydi. Filistin ve Suriye cephelerinde yeteneğini tecrübeyle pekiştirmiş, Türk Ordusu'nun ağır şartları altında, Türklüğü kurtarma ülkü ve iradesini güçlendirmeyi bilmiştir

O, 1918 yılı Eylül ayı içinde, Suriye cephesinde başlayıp, Mütareke aşamasına giden taarruzları karşısında, Yedinci Yıldırım Orduları Kumandanı olarak ordularını intizamla geriye çekip, bozgundan ve esaretten kurtaran komutandır. Burada oluşturduğu savunma hattı, O'nun Osmanlının yerine kurulacağını düşündüğü millî ve bağımsız Cumhuriyetin sınırlarıydı.

Levent Şahverdi Arşivi

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİNİN, ERMENİ KOMİTELERİ TARAFINDAN ŞEHİT EDİLENLERİN AİLELERİNE YAPTIĞI YARDIMLAR

Yrd. Doç. Dr. Erdal AÇIKSES*

ÖZET

Türk-Ermeni ilişkileri çerçevesinde, tehcir sırasında yetkili bulunan ve bu nedenle hayatını kaybeden kişilerin Cumhuriyet Meclisi'nde yad edilmiş olduğu, ailelerine ilgi ve destek sağlandığı görülmektedir. 27 Haziran 1926'da yürürlüğe giren bir kanun, Ermeniler tarafından şehit edilen kişilerin (Talat Paşa, Cemal Paşa, Bahattin Şakir, Sait Halim Paşa, Boğazlayan Kaymakamı Kemal Bey vs.) ailelerine yardım konusunu ele almıştır. Bu tavır, Türk devletinin bu neslin çocuklarına ve kalanlarına sahip çıkmasının göstergesidir.

Anahtar Kelimeler

Ermeni, Cemal Paşa, Talat Paşa, Kemal Bey, TBMM.

* Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

Levent Şahverdi Arşivi

ABSTRACT

It is seen that The Turkish Grand National Assembly have aided the persons that is authorized and killed during the exodus at the frame of Turkish-Armenian relations and honored them. The Law that make out in 27 June 1926 have considered the matter of aids to the families of persons were killed by Armenians such as Talat Pasha, Cemal Pasha, Bahattin Şakir, Sait Halim Pasha, Boğazlıyan Qaimakam Kemal Bey. This attitude indicates the concern of Turkish State for the children and remainders of this generation.

Key Words

Armenian, Cemal Pasha, Talat Pasha, Kemal Bey, TGNA.

Levent Şahverdi Arşivi

Türk – Ermeni münasebetleri ile ilgili yazılmış olan birçok kitap ve makalede isimleri geçen, Osmanlı Devletinde yöneticilik yapmış olan kişilerle ilgili, değişik yorumlar ve değerlendirmeler tespit etmek mümkündür. Özellikle tehcir olayı[1] sırasında yöneticilik yapanlarla ilgili olarak yapılan araştırmalar ve iddialar yıllardan beri süregelen bir tartışma olmuştu.

Biz burada tehciri irdelemek yerine, o dönemde Birinci Dünya Savaşı, tehcir ve sonrası Millî Mücadele döneminde yaşamış ve taraf olmuş kişilerce, bir kanun teklifi olarak verildiği andan itibaren olaylara da ışık tutacak bir duruma gelen bir kanun teklifinin meclisteki tartışmaları ve yazışmalarıyla, konuya taraf olan üçüncü şahısların dilekleri ile ilgili belgelerden de istifade ederek başka bir açıdan ele almaya çalışacağız.

Bu kanun 27 Haziran 1926 tarih ve 405 sayılı Resmi gazetede yayınlanarak yürürlüğe giren kısaca bundan sonra da bu konu ile ilgili olarak kullanacağımız ismi olan 882 numaralı kanundur.

Kanunun ismi "*Ermeni Suikast Komiteleri Tarafından Şehit Edilen veya Bu Uğurda Suver-i Muhtelife ile Düçar-ı Gadrolan Ricalin Ailelerine Verilecek Emlak ve Arazi Hakkında Kanun*" dur[2].

Bu kanun teklifi 29 Mayıs 1926 tarihinde meclise gelir ve tartışmaya açılır. Kanun "*Denizli Mebusu Haydar Rüştü Bey ve Rüfekası(arkadaşları)nın*" teklifidir. Bir çok milletvekili teklife imza atarak destek vermişlerdir[3]. Kanun olarak "Riyaset–i Celileye" sunulan teklifin birinci maddesinde; " *Ermeniler tarafından siyasi maksatlarla şehit edilen Türk rüesayı siyasiyesinin zevce yahut çocuklarına Ermeni emval ve emlaki metrukesinden bir mesken temlik olunur.*"

İkinci maddesinde ise; "*işbu meskenin kıymet ve mahiyeti şehit edilen zevatın en müreffeh zamanındaki hal ve şanı nazarı itibara alınarak takdir olunur.*"

---

1 Tehcir olayı ile ilgili olarak bkz. Azmi Süslü, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Ankara,1990; Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914 – 1918)**, Ankara 2001, Nejat Göyünç; "Türk – Ermeni İlişkileri Ve Ermeni Soykırımı İddiaları", **Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri**, Bursa, 2000, Necdet Bilgi, **Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı M. Kemal Bey'in Yargılanması**, Ankara, 1999.

2 Adı geçen kanun için bkz. **TBMM. Kavanin Mecmuası**, Cilt 4, (ikinci basılış), Ankara, 1941, s. 940.

Levent Şahverdi Arşivi

Kanun teklifi Başvekil İsmet (Paşa) tarafından Büyük Millet Meclisi Riyasetine 25 Kanunu Evvel 1341'(25 Aralık1925)de Büyük Millet Meclisi Riyasetine başlığıyla " *Ermeni suikast komiteleri tarafından şehit edilen ricalin ailelerine ve evladına emlâk ve arazi veya nakden tazminat itası hakkında Maliye Vekaletince tanzim ve tebliğ olunan ve İcra Vekilleri Heyetinin 23 kanunu evvel 1341*(23 Aralık1925) *tarihli içtimaında tezekkür ve meclisi aliye arzı tasvip edilen kanun layihasıyla esbabı mucibe mazbatasının musaddak sureti leffen takdim olunmuştur.*

Muktezasının müstacelen ifasına ve neticesinin işarına müsaade buyurulmasını rica ederim." şeklinde bir üst yazıyla gönderilir.

Bu kanun teklifinin "esbab–ı mucibe" başlığıyla veriliş sebebi ise

" *Memleketimizin daima selameti atiyesini ve milletimizin terakki ve tefeyyüzünü ve saadetini emel ve düsturu hareket ittihaz etmiş olmalarından naşi suikasta maruz kalarak şehit edilen erkan ve ricali memleketin milletin yedi emanetine mevdu eytam ve eramilinin ekseri ahvalde duçarı fakru zaruret oldukları görülmektedir. Büyük mefkureler arkasında nihayet hayatlarını feda eden zevat– ı aliyenin aile ve evlatlarının tevhidi âlâmı için onları mükâfatlandırmak emsalini teşçi ve milletin hissi şükranını izhar ve teyit eder. İşte bu mütalaa ile merbut lâyihai kanuniye kaleme alınmıştır."*[4] şeklinde izah edilir.

Prosedür devam eder ve 1 Mayıs 1926 tarihli Türkiye Büyük Millet Meclisi Kavanin–i Maliye Encümeninin " *Ermeni suikast komiteleri tarafından şehit edilen ricalin ailelerine emlaki milliyeden emlak ve arazi veya bunların satılan bedelatından nakden elli bin liraya kadar tazminat itası hakkında maliye vekaletince tanzim ve heyeti vekîlece bittasvip meclisi*

---

3 Teklife imza atan milletvekillerinin listesi için bkz., " *Ermeniler Tarafından Şehid Edilen Türk Rüesayı Siyasiyesinin Eytamına Ermeni Emvali Metrukesinden Mesken Temliki Hakkında Denizli Mebusu Haydar Rüştü Bey Ve Rüfekasının Teklifi Kanunisi*", **TBMM: Zabıt Ceridesi**, Devre II, Cilt 25, Sıra No: 193, s.133.

4 "*Ermeni Suikast Komiteleri Tarafından Şehit Edilen Ricalin Aile ve Evlatlarına Emlak ve Arazi veya Nakden Tazminat İtası Hakkında Baş Vekâletten Gelen , (1/ 799) Numaralı Kanun Layihasiyle Denizli Mebusu Haydar Rüştü Beyin (2/ 511) Numaralı Teklifi Kanunisi ve Kavanini Maliye ve Muvazenei Maliye Encümenleri Mazbataları*". **TBMM: Zabıt Ceridesi**, Devre II, Cilt 25, Sıra No: 193, s.132.

Levent Şahverdi Arşivi

aliye arz olunan layihai kanuniye esbabı mucibesi mütalaa ve tetkik olundu. Memleketin selamet ve saadeti emrinde ibraz ettikleri fedakarlığın kurbanı olan ricalin, milletin yedi emanet ve şefkatine terk ve tevdi ettikleri eytam ve eramilinin refahları encümenimizce de muvafık görülmüş ve bu kabil suikast şehitleri ile efradı ailelerinin isimleri hükümetten resmen celp edilmiş olmakla birinci madde ona göre tashihen tadil ve diğer mevad badettashih kabul edilerek muvazenei maliye encümenine tevdiine karar verilmiştir." şeklinde yazılarıyla sadece suikaste uğramış şehit ve ailelerinin isimlerinin hükûmetten istenen birinci maddenin ona göre düzenlenmesi konusunda diğer maddelerini olduğu gibi kabul edilerek Muvazene-i Maliye Encümeni'ne sevkine karar verilmiştir.

Muvazene – i Maliye Encümeni de " *Ermeniler tarafından şehit edilen Türk ricalinin eytamına emvali metrukesinden mesken temliki hakkında Denizli Mebusu Haydar Rüştü Bey ile rüfekasının teklifi kanunisi ve hükümet tarafından yine bu mevzua dair gönderilip Kavanini Maliye Encümenince tadilen kabul edilen layihai kanuniye tevhit edilerek Maliye Vekili Hasan Beyin huzuriyle tetkik ve müzakere edildi. Memleketin selameti için çalışmış ricali hükûmetten olup Ermeniler tarafından yapılan suikastlarda şehit düşenler veya bu uğurda idam veya intihar gibi suretlerle duçarı gadrolarak terki hayat edenlerin ailelerinin fakru zaruret içinde bulunmaları tecviz edilmeyeceğinden layihai kanuniye bazı tadilat icrasıyla encümenimizce de kabul edilmiş ve muaddel şekli berayı tasdik heyeti celileye takdim kılınmıştır.*" Şeklindeki yazılarıyla ilgili mazbatayı Reisi Celile'ye gönderir.

Hükûmet ise " *Ermeni suikast komiteleri tarafından şehit edilen veya bu uğurda suveri muhtelif ile düçar gadir olan ricalin ailelerine verilecek emlak ve arazi veya tazminat hakkında kanun layihasının*

Birinci maddesinde; "*Ermeni suikast komiteleri tarafından şehit edilen veya bu uğurda suveri muhtelife ile düçarı gadrolan merbut cetvelde isimleri muharrer ricalden her birinin terk ettiği efrad – ı ailesinin mecmuuna İcra Vekilleri Heyeti kararıyla emvali milliyeden yirmi bin liraya kadar emlâk ve arazi veya emlâki mezkûre satış bedellerinden bu miktara kadar nakden tazminat verilir.*"

Levent Şahverdi Arşivi

İkinci Maddesinde ise; "Bu suretle verilen tazminat mukabbilleri Maliye bütçesinde açılacak faslı mahsustan mahsup olunur." *Şeklinde bir teklifle kanun teklifi, Maliye Encümeni'nin kararı değiştirilerek Muvazene–i Maliye Encümeninin de aynen kabul edilerek meclise sevk edilecek hale gelir.*

Bu kanun teklifinden itibaren faydalanılan ailelerle ilgili bir cetvel sunulmuştur. Ermeni suikast komiteleri tarafından Şehit Edilen Rical ve Efradı-ı Ailesi başlığıyla verilen listede şu isimler bulunmaktadır;

İsmi	**Efradı Ailesi**
Talat Paşa	Zevcesi Hayriye Hanım, İsmi Tespit Edilemeyen Hemşîresi Hanım
Cemal Paşa	Zevcesi Seniha Hanım, Kerimesi Kâmuran Hâzım Hanım, Mahdumu Ahmet Behçet Necdet Bey
Cemal Azmi Bey	Zevcesi Müzeyyen Hanım, Mahdumu Yüzbaşı Kemal Ekmel Bey
Bahaettin Şakir Bey	Zevcesi Cenan Hanım, Mahdumu Alp ve Celasin Bey
Cemal Paşanın Yaveri Süreyya Bey	Validesi Hüseyine, Hemşîreleri Melahat ve Müteehhile Hatice Hanımlar, Biraderleri Mustafa, Nurettin, Rüçhan Beyler.
Cemal Paşa'nın Yaveri Nusret Bey	Zevcesi Perihan Elmas Hanım, Hemşiresi Nebiye Hanım, Biraderi Doktor Nihat Bey
Sait Halim Paşa	Mahdumları Prens Halim ve Prens Ömer Beyler (Ömer Bey Mısır'dadır.)
Tehcir Meselesinden Dolayı Kürt Mustafa'nın Riyaset Ettiği Divan-ı Harp Kararıyla İdam Edilenler	
Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey	Refikası Hayriye Hanım, Mahdumları Nasuhi, Ekrem, Mazlum, Tarık Beyler, Hemşireleri Faika ve İrfan Hanımlar, Biraderi Zonguldak'ta Mukim Mütekait Cevdet Bey
Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey	Pederi Kereste Gümrüğü Müdürü Arif Bey, Validesi Nafia Hanım, Kerimeleri Mazhar ve Müşerref Hanımlar, Mahdumu Adnan Bey.
Muhakemesinin Hini Cereyanında Firar Ve İntihar Eden Doktor Reşit Bey	Refikası Mazlume Hanım, Mahdumları Şinasi, Cezmi, Cehdi Beyler, Kerimeleri Fikret, İsmet, Müteehile Nimet Hanımlar.

Levent Şahverdi Arşivi

Teklif meclise bu haliyle gittikten sonra tartışmalarda değişik görüşler ortaya atılmış ve hararetli tartışmalar yapılmıştır. Bu kanunun çıkmasına kimse karşı çıkmazken, daha genişletilmesi ve kanunda bazı tahditler koyulmasının gerekli olduğu tartışmalarda ortaya atılmıştır.

Bu tartışmalarda en önemli görüşlerden bir tanesi de bunun nakden verilmeyip emlak olarak verilmesidir.

Sinop Milletvekili Recep Zühdü Bey "*...mal ve mülk bırakmışlardır fakat bu servet idaresiz ellerde israfa uğramıştır ve bugün hiçe inmiştir. Biz böyle bir muaveneti kabul ederken bunun maksadı tahsisini taht – ı temine almak ve ona göre tedabir ittihaz etmek mecburiyetindeyiz. İleride kimsenin böyle elleri ve avuçları boş bir halde gelmemesi için bendeniz, "... emvali milliyeden" kelimesinden sonra "gayri kabili terhin ve ferağ olmak üzere" kaydının ilavesini teklif ederim*". Şeklindeki açıklayıcı ifadelerinden de anlaşılacağı gibi bu malların satılması ileride yine bu ihtiyaç sahiplerinin kötü durumlara düşebilecekleri konusunda bir tereddüdünün bulunmasından dolayı satış ve devrinin mümkün olmayacağı kaydının koyulmasını ister.

Yeni Recep Zühdü Bey konuşmasının devamında ilginç bir yaklaşımla " *....bendeniz düşünüyorum, biz bu kanunu kabul ederken hidemeti vataniyeden ziyade suikastçı Ermenilere bir mukabele istihdaf ediyoruz bunu, münhasıran hidemati vataniye endişesiyle yaptığımız vakit düşünülecek ve söylenecek pek çok sözler vardır. Çünkü memleketin her tarafı bir çok fedakarların eytamı ile doludur. Binaenaleyh; biz bunu mukabele bil misil mülahazasıyla yaptığımız için "emvali milliyeden" kaydının ilgasıyla "firari Ermeniler emvali metrukesinden verilir*" ibaresinin kabulünü teklif etmiştir.

Bu teklifi yaparken, gerekçesi olarak da suikastçılara bir ihtar edilmiş olduğunu "*siz herhangi bir Türk'e suikast icra eder ve öldürebilirsiniz fakat biz onun evladını yarın sizin gözünüzü çıkarmak, kafanızı kırmak için yine sizin paranızla yetiştiririz*"[5] ifadeleriyle izah etmiştir.

5 Sinop Milletvekili Recep Zühdü Beyin 29 mayıs 1926 Tarihli Konuşması İçin Bkz. **TBMM. Zabıt Ceridesi,** Devre II, Cilt 25, s. 602.

Levent Şahverdi Arşivi

Kanun teklifinde bir çok ilginç tartışmayla beraber merbut cetvel başlığı altında verilmiş olan listeye ilaveler yapılması, eksiklikler bulunduğunu teklif edenler de mevcuttur.

Bunlar arasında Giresun milletvekili Hakkı Tarık Bey "*481 numaralı kanunla*[6] *Meclis–i Ali Muş Mutasarrıfı Servet Beyin de Ermeni komiteleri tarafından mağdur olduğunu kabul ve hizmeti ve hizmeti vataniyesini takdir etmiştir*" şeklinde bilgi verdikten sonra,"*Birinci maddeye merbut cetvelde Servet Bey ailesinin de kayıt ve ilavesini teklif ve rica ederim*" şeklindeki takririyle bir ilave teklifinde bulunmuştur[7].

Aynı takrire benzer bir diğer takrir de Aksaray Milletvekili Neşet Bey'den gelmiştir. O da verdiği takrirde "*Tehcir meselesinden dolayı Kürt Mustafa'nın riyaset ettiği Divan-ı Harp kararıyla idam edilenlerin esamisini muharrer cetvelde Erzincanlı Hafız Abdullah Efendinin ismi sehven unutulmuş olduğundan bu ismin dercini teklif ve rica ederim*"[8] şeklinde Erzincanlı Hafız Abdullah Efendinin listeye dahil edilmesini isteyerek bu mahkemenin verdiği cezanın da adaletsiz bir ceza olduğunu ifade etmiştir[9].

Erzincanlı Hafız Abdullah Efendi ve divan-ı harp mahkemesi için daha açık ifadeler kullanan Erzincan Milletvekili Abdulhak Bey verdiği uzunca takrirde maddeler halinde sıraladığı gerekçelerden birinci sırada bu mahkeme ile ilgili yorumunu ortaya koymuş ve "*Ermeni komiteleri tarafından şehit edilen veya bu uğurda suveri muhtelifede duçarı gadrolan ricalin efradı ailesinin mecmuuna emlak ve arazi ve nakden tazminat itası hakkındaki kanunun birinci maddesine merbut .... Nemrut Mustafa Divanı Harbi Örfi kararı meşumuyla aynı meselden dolayı salben idam edilmiş*

---

6 481 Numaralı Kanun ; Savaş döneminde zarar gören ve şehit edilenlerin ailelerine aylık bağlanması para yardımı yapılması ile ilgilidir.Bkz.**TBMM Zabıt Ceridesi,** Devre II, Cilt 8, s. 632 vd.

7 Giresun Milletvekili Hakkı Tarık Bey'in 29 Mayıs 1926 Tarihli Konuşması İçin Bkz. **TBMM Zabıt Ceridesi,** Devre II, Cilt 25, s. 603.

8 Aksaray Milletvekili Neşet Beyin 29 Mayıs 1926 Tarihli Konuşması İçin Bkz. **TBMM Zabıt Ceridesi,** Devre II, Cilt 25, s. 603.

9 Erzincanlı Hafız Abdullah Efendinin eşi ve çocukları için 481 numaralı kanun görüşmeleri sırasında da haksız yere idam edildiği belirtilerek şehit aylığı bağlanması istenmiştir. Bkz. **TBMM Zabıt Ceridesi,** Devre II, Cilt 25, s. 657.

Levent Şahverdi Arşivi

*olan ve muvazenei umumiye kanununa merbut (s) cetvelinde muharrer zatı mümaileyhin aileleriyle birlikte ismi muharrer Erzincanlı Şehit Hafız Abdullah Efendi ailesinin de ithali"*ni istemiştir.[10]

Burada en çok dikkati çeken husus Tehcir meselesi sebebiyle (İngilizlere yaranmak için) kurulmuş olan Divan-ı Harp mahkemelerinin başında bulunanlara zalim Nemrut'un[11] isminin takılması oldukça ilginçtir. Ayrıca D*divan-ı Harb örfi kararı meşumuyla*[12] *aynı meseleden dolayı salben*(haksız yere) *idam edilmiş olan*"[13] şeklindeki ifadelerden de anlaşılacağı üzere divanı harb kararından da şikayet söz konusudur. Türk milletine olan zararı ifade edilmeye çalışılmıştır. Bu mahkemeler tarafından idam edilen yöneticilerin hepsi de şehit olarak kabul edilmişlerdir[14].

Kanun teklifi mecliste görüşülürken teklifle beraber verilmiş olan isim listesinin genişletilmesi isteği görüşmeler sırasında bir çok milletvekili tarafından defalarca dile getirilmiştir. Bu listenin genişletilmesi ile ilgili bir teklif de Erzincan Milletvekili Abdulhak Bey tarafından dile getirilmiştir. Buna gerekçe olarak da "*...çünkü bu muhterem şehitlerimizden bir kısmının mevaları ihrak veya tahrip edilmiş ve bu aileler meyanında canını kurtarmış fakat mühim azasından mahrum ve malul kalmış olanlar da vardır. Nitekim istirdadı müteakip Ermeni komitelerinin gard ve mezalimine ait neşredilmiş olan kitaplarda isimleri ve resimleri mevcut olan ailelerden*

---

10 Erzincan Milletvekili Abdulhak Beyin 29 Mayıs 1926 Tarihli Konuşması İçin Bkz. **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre II, Cilt 25, S. 604.

11 Nemrud: Babil'in kurucusu olarak bilinen hükümdardır. (M.Ö. 2640), Hz. İbrahim'i ateşe attırmıştır. (Babil Kulesinin bunun zamanında yapıldığı söylenir.) Dilimizde zalim, iğrenç gibi ifadeler için kullanılır hale gelmiştir.

12 Meşum: Uğursuz anlamına gelir.

13 Erzincan Milletvekili Abdulhak Beyin 29 Mayıs 1926 Tarihli Konuşması İçin Bkz. **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre II, Cilt 25, S. 604.

14 Mondros Mütarekesinin imzalanışından sonra işgal kuvvetlerinden de cesaret alan Ermeni Dernek ve yöneticileri Damat Ferit Hükümetinin de gayri milli tavrından istifade ederek mahkemelerde şahitlik yapmaları için gazetelere (29 Nisan 1920 tarihli Serbesti Gazetesi gibi) ilanlar verilerek ısmarlama şahitler aranır. Mahkemelere baskı yapılması sonucunda mahkeme başkanı Hayret Paşa çekilerek yerine Nemrut lakaplı Mustafa Paşa tayin edilir.Nemrut Mustafa lakaplı kişinin başkanlığı sırasında yapılan düzmece mahkemelerle birçok kişi suçlu addedilerek idam edilmiştir. Bkz. A. Alper Gazigiray, **Ermeni Terörünün Kaynakları,** İstanbul, 1982, s. 517 vd., Tekin Eral, " Milli Şehit Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 17, Mayıs 88, İstanbul,1988, s. 45 vd.

Levent Şahverdi Arşivi

biri de Erzincan'da Hacı Müştak Efendi ile valide ve çocuklarıdır..... mukaddes vazifesini ve ordusunu bırakmayan fedakar vatanperverlerimizden istirdadı müteakip evini ve ailesi efradını bulamayıp büyük bir azap ve fecaat karşısında kalan, kalmış olanlar da mevcuttur." Şeklinde bir açıklık getirmiş ve listenin genişletilmesi için bir madde ilavesi olarak da " *ricalden (ve istila görmüş mahallerde Ermeni komiteleri tarafından şehit edilip hüviyetleri suveri subutiyei kâfiye ile heyeti vekilece tahakkuk edecek zevattan her birinin)*"[15] şeklinde Ermenilerce istila görmüş mahallerde Ermeni komiteleri tarafından şehit edilenlerin hükümetçe tespit edilerek genişletilmesi istenmiştir.

Meclisteki görüşmelerde listenin oluşması için verilen tekliflerde tartışma konusu olmuş, bazen ilave teklifi yapılan isimlere karşı çıkılmış, sadece oylama yoluyla listeye ilavesi kabul edilenler listeye dahil edilmiştir.

Bununla ilgili ilginç bir tartışma, Muş Milletvekili İlyas Sami Bey ile Gümüşhane Milletvekili Fehmi Bey arasında geçmiştir. Giresun Milletvekili Hakkı Tarık Bey, Muş mutasarrıfı Servet Bey ve ailesinin de listeye dahil edilmesini ister[16]. Gümüşhane Milletvekili Fehmi Bey, Servet Bey'in şehit olmadığını hastalıktan öldüğü ima etmesi üzerine[17] Muş Milletvekili İlyas Sami Bey söz alarak " ... *Servet Bey merhum bu civar Ermeni komiteleri yüzünden hakikaten mağdur olarak vefat etmiş, şehit olmuştur. Geçen meclisin de kararı vardır. Merhumun bu hizmetini kabul ederek hidematı vataniye tertibinden efradı ailesine maaş tahsis edilmiştir*[18]*. Binaenaleyh bu kafileden ayrılması doğru değildir.*"[19] Şeklinde bir izahatta bu-

15 Erzincan Milletvekili Abdulhak Beyin 29 Mayıs 1926 Tarihli Konuşması İçin Bkz. **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre II, Cilt 25, S. 604.

16 Giresun Milletvekili Hakkı Tarık Beyin 29 Mayıs 1926 Tarihli Konuşması İçin Bkz. **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre II, Cilt 25, s. 603.

17 Gümüşhane Milletvekili Hasan Fehmi Beyin 29 Mayıs 1926 Tarihli Konuşması İçin Bkz. **TBMM. Zabıt Ceridesi**, Devre II, Cilt 25, s. 605.

18 481 numaralı kanunun görüşmeleri sırasında Servet Beyin isminin ilâvesi teklif edilmiş ve bu teklif kabul edilerek varislerine aylık bağlanmasına karar verilmiştir. Bkz. **TBMM Zabıt Ceridesi,** Devre II, Cilt 8, s. 632 vd.-640

19 Muş Milletvekili İlyas Sami Beyin 29 Mayıs 1926 Tarihli Konuşması İçin Bkz. **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre II, Cilt 25, s. 605.

Levent Şahverdi Arşivi

lunmuştur. Bundan sonra oylamaya geçilmiş ve listeye ilavesi kabul edilerek karara bağlanmıştır.

Kanun teklifinden itibaren meclisteki tartışmalarda dikkat çeken hususlardan bir tanesi de burada gayrimenkul verilecek ailelerin tespitinde oldukça hassas davranılmasıdır. Erzincan Milletvekili Abdulhak Bey'in özellikle bölgede Ermeni zulmüne uğramış çok sayıda ailenin bulunması sebebiyle "*umuma teşmil*" maddesini teklif etmiş fakat meclis bu teklifi reddetmiştir[20].

Teklif başta "*Emvali Milliyeden*" ödenmesi teklifiyle çıkmış fakat meclis bunu da "*Firari Ermeniler Emvali Metrukesinden*" şeklinde bir kararla bu suçların işlenmesinde rolü olan bir çok kaçak Ermeni'nin geride bıraktığı ve yıllar geçmesine rağmen sahipleri çıkmadığı için *Ermeni Emvâl-i Metrûkesinden Bulunması Hasabiyle Maliye Vekâlet-i Celilesince Evkaf İdaresine Devir Olunan*[21] mallardan ödenmesi karara bağlanmıştır. Burada tehcir edilen veya kalan Anadolu'da yaşayan yerine, üzerine basılarak söylenen "*Firar Ermenilerin*" mallarından olması da ayrıca dikkate değer bir husustur. Tehcir edilen Ermenilerin mallarına dokunulmamıştır. Ayrıca geri dönerek sahip çıkanların mallarına da dokunulmamıştır.[22]

Kanunun çıkışından sonra da uygulamalar sırasında dikkatli davranılmış ve kanun gereği yirmi bin liralık bir gayrimenkul verilmeye gayret edilmiştir. Her hak sahibine verilecek gayrimenkul teker teker tetkik edilmiş ve kıymet komisyonu tarafından değerlendirme yapılmıştır. Hak sa-

---

20 Meclis Kararı İçin Bkz. **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre II, Cilt 25, s. 604. Kanunun kabul edildiği vaki ilavelerle beraber listede şu isimler bulunmaktadır: Talat Paşa, Cemal Paşa, Cemal Azmi Bey, Bahattin Şakir Bey, Cemal Paşanın Yaveri Süreyya Bey Cemal Paşanın Yaveri Nusret Bey, Sait Halim Paşa, Muş Mutasarrıfı Servet Bey Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey, Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey, Muhakemesinin hini cereyanında firar ve intihar eden Doktor Reşit Bey, Erzincanlı Hafız Abdullah Bey.

21 İfade için bkz.**Türkiye Cumhuriyeti, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi,** No: 030. 18.01. 01. / 02. 7. 12, Tarih: 02.02. 1927, Sayı: 4710.

22 Tehcir edilenlerin bir kısmı Mondros Mütarekesinden sonra İstanbul Hükûmetince çıkarılan *Geri Dönüş Kararnamesiyle* veya işkal kuvvetleri ile beraber geri gelerek terör estirmişler, fakat bunlar işgal kuvvetlerinin geri çekilmesiyle amaçlarına ulaşamayacaklarını anlayınca yaptıkları vahşetten korkarak kaçıp gitmek zorunda kalmışlardır. Olaylara karışmayarak kalmak isteyenlere de dokunulmamıştır. 31 Aralık 1918 tarihli Geri Dönüş Kararnamesinin metni için bkz Türkiye Cumhuriyeti, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Babıali Evrak Odası*, Nr. 341055, belge için bkz. Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri Ve Gerçekler (1914 – 1918)**, Ankara 2001, s. 82 vd.

Levent Şahverdi Arşivi

hipleri olan "*hin-i vefatında nafakasıyla mükellef bulunduğu*" kişiler tespit edilerek onlar adına temlik yapılmıştır.Tespit edilen emlakin değeri yirmi bin lira veya bu miktarın altında olan emlakler de bir problem olmadan temliki yapılmıştır. Boğazlayan Kaymakamı Şehit kemal Beyin varislerine, talep edilen emlak yirmi bin lira değerinde olması sebebiyle hiçbir pürüz çıkmadan temliki yapılmıştır[23]. Yirmi bin liradan daha az değerde bir emlaki kabul edenler içinde bir pürüz çıkmadan temlik yapılmıştır. Bunun bir örneği de doktor Bahaettin Şakir Beyin varislerine verilmiş olan on yedi bin beş yüz altmış yedi liralık bir emlaktir[24].

Fakat bazı ailelerin talep ettiği bina ve araziler yirmi bin liradan fazla olunca, bunlar için de bir kararname çıkarılarak çare aranmıştır. Eğer takdir edilen kıymet yirmi bin liradan fazlaysa bunun farkını verecek olmak isteseler dahi bunun imkanı olmadığı, çünkü kanun gereğince bir gayrimenkul satılırken "*müzayede ve ihale kanunu*" gereğince müzayedeye çıkarılır. Kendileri de müzayedeye katılır ve eğer kendilerinde kalırsa, yirmi bin liradan fazla olan kısmı bir defada olmak üzere nakden ödenerek işlem yapılması gerektiği belirtilmiştir [25].

Ayrıca bir çözüm olarak ta, yirmi bin liradan fazla kıymette bir emlak verilmesi kanunlarca mümkün görülmemekle beraber, her birine yirmi bin liradan ibaret hisselerini birleştirerek üç şehit aileye altmış bin liralık bir emlak verilmesinde bir mahzur olmadığı kabul edilmiştir[26].Yirmi bin lira-

---

23 Boğazlıyan Kaymakamı Şehit Kemal'in varisleri olan eşi Hatice Hanım, kızları Müzehher ve Müşerref Hanımlarla oğlu Adnan Beylere yirmi bin TL. değerinde bir gayrimenkul tespiti yapılarak temlik edilmiştir. Kemal Beyin annesi ile babasının isimleri de ilk teklif edilen listede bulunduğu halde veraset kanunu gereğince sadece eşine ve çocuklarına temlik yapılmıştır.; **Türkiye Cumhuriyeti, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi,** No: 030. 18. 01. 01./ 023. 7. 19(1), Tarih: 13. 02. 1927, Sayı: 4716; **Türkiye Cumhuriyeti, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi,** No: 030. 18. 01. 01./ 023. 7. 12, Tarih: 13. 02. 1927, Sayı: 4710 ve 4716; **Türkiye Cumhuriyeti, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi,** No: 030. 18. 01. 01./ 023. 7. 19 (1) eki 137-75, Tarih: 13. 02. 1927, Sayı: 4710. Bu belgelerin bir kısmı daha fazla bilgi almak isteyenler için ek olarak verilmiştir. **Bkz. Ek: 1, 2 ve 3.**

24 **Türkiye Cumhuriyeti, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi,** No: 030. 18. 01. 01. / 023. 7. 18, Tarih: 13.02. 1927, Sayı: 4716. **Bkz. Ek: 4**

25 Karar için bkz. **Türkiye Cumhuriyeti, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi,** No: 030. 18. 01 / 023. 24. 8 , Tarih: 05. 03. 1927, Sayı: 4846. **Bkz. Ek:5**

26 **Türkiye Cumhuriyeti, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi,** No: 030. 18. 01. 01. / 023. 24. 8 , Tarih: 05. 03. 1927, Sayı: 4846. **Bkz. Ek: 5**

Levent Şahverdi Arşivi

lık bir emlak bulunamadığı takdirde bir çözüm olarak ta Urfa Mutassarıfı Nusret Beyin ailesine de elli bin liralık bir emlakin yirmi bin liraya intikal eden hissesi verilerek çözüm üretilmeye çalışılmıştır[27].

Muş Mutassarıfı Servet Bey ile Trabzon Valisi Cemal Azmi Beyin ailelerine de yirmi bin liralık bir emlak bulunamayınca, yirmi bin liradan fazla olan kısmı nakden bir defada ödenmek şartıyla emlak sahibi olabilecekleri belirtilmiştir[28]. . Buda bize hiçbir şekilde yirmi bin liradan fazla değerde olan emlaki verilmediğini de göstermektedir Bu şekilde emlak verilmesi için kanun yayınlandıktan sonra kanun metninde isimleri listede yer almayan fakat aynı kaderi paylaşmış olan kişilerin varislerince yapılan müracaatlar kabul edilmemiştir. Yunanlıların Edirne bölgesini tahliyesi sırasında Ermeni çeteciler tarafından Anadolu Hükümeti (TBMM) ne hizmet ettiğinden dolayı şehit edildiği anlaşılan Bilecik Belediye Tabibi merhum Cafer Efendinin oğlu Mahmut Ferit Efendinin müracaatı üzerine konu hükümetçe görüşülmüş[29], listede ismi bulunmadığı için yeni bir kanun gerektiği fakat bununda yapılmayacağına karar verilmiştir[30].

Bu emlâkları alan varisler haricinde başkaca birinin daha sonra gelerek hak iddia edemeyeceği Boğazlıyan Kaymakamı M. Kemal Beyin annesinin vermiş olduğu bir dilekçeden anlaşılmaktadır. Boğazlıyan Kaymakamı M. Kemal Beyin annesi Nafia hanım Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Atatürk'e bir mektup yazarak milletin oğlunun ailesine bağışladığı mal ve mülkten on para istemediğini mallarının da Yunanlıların elinde kaldığı ve gayri mübadil olduklarından dolayı da ellerine geçen parayla borçlarını dahi ödeyemedikleri için, kocası da ölünce çok sefalete düştüğü ve

27 Urfa Mutassarıfı Nusret Beyin varisleri olan eşi Hayriye Hanım ile oğulları Tarık, Mazlum ve Nasuhi Beylere hisseli bir emlak verilmiştir . Bkz, **Türkiye Cumhuriyeti, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi,** No: 030 18. 01. 01. / 027. 70. 3, Tarih: 25. 12. 1927, Sayı: 5973. **Bkz. Ek: 6.**

28 Bkz.: **Türkiye Cumhuriyeti, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi,** No: 030. 18. 01. 01 / 25. 38. 4 (1), eki 137-78, Tarih: 15. 06. 1927, Sayı: 5331; **Türkiye Cumhuriyeti, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi,** No: 030. 18. 01. 01 / 25. 38. 4 (1), Tarih: 15. 06. 1927, Sayı: 5331. **Bkz. Ek: 7, 8.**

29 **Türkiye Cumhuriyeti,, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi,** No: 030. 18. 01. 01/ 18. 137. 86 , eki 137-86, Tarih: 08. 02. 1928, Sayı: 6160. **Bkz. Ek: 9.**

30 Bkz.: **Türkiye Cumhuriyeti, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi,** No: 030. 18. 01. 01 / 027. 75. 15. Tarih: 08. 02. 1928, Sayı: 6160. **Bkz. Ek: 10.**

Levent Şahverdi Arşivi

borçlarını ödeyebilmek için yardım talebinde bulunmuştur. Fakat verilen cevapta temliki yapılan emlakten böyle bir pay almasının kanun gereğince mümkün olmadığı (zaten Nafia Hanımında oğlunun varislerinden alınıp da kendisine verilmesini istemediği sadece yedi yüz bin liralık borcunun ödenmesi için bir yardım eli uzatılmasını istemektedir) belirtilmiştir.Nafia Hanıma verilmiş olan emlakten pay almasının mümkün olmadığı özellikle belirtilmiş fakat başkaca bir yardım çaresinin aranması için gerekli yerlere yazılar yazılmıştır[31]. Bu mektup gerçekten Atatürk'e duyulan saygı, sevgi ve güvenin de güzel bir örneğidir. Bu okunmaya değer mektubu ek olarak vermek ve birçok kişinin okumasını sağlamak, bana büyük bir mutluluk verdiğini ifade etmeden geçemeyeceğim.

Sonuç

Türkiye Büyük Millet Meclisi bu kanunu çıkararak Ermeni komiteleri tarafından görevleri gereği hedef olarak seçilen ve tek suçları devlete hizmet için çabalayan yetkililerden intikam ruhuyla bir kısmını yurtdışında ve yurtiçinde kendileri katleden bir kısmını da Mondros mütarekesinden sonra Damat Ferit Hükümeti tarafından İngilizlere yaranmak ve sözde suçlu (Ermeni dernek ve yöneticileri tarafından verilen listelerde bulunan kişiler) varmışta cezalandırıyorlarmış gibi görünmek[32] için düzmece olarak yapılan ve başına da Nemrut Mustafa lakaplı kukla bir başkan atayarak adeta yargısız infaz edilerek idam sehpasına götürülen veya idam yerine intiharı tercih eden[33] Türk yetkililerin geride bıraktıklarının yanında olduğunu göstermiştir. Bu şehitlerin zarar görmesinde taraf olan ve suç işleye-

31 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz.: **Türkiye Cumhuriyeti, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi,** No: 030. 18. 01. 01 / 23. 7. 19(1). eki 137-75, Tarih: 02. 02. 1927, Sayı: 4710;. **Bkz. Ek: 11.**

32 Amerika ve Avrupa Devletlerinin çok ısrarlı aramalarına ve araştırmalarına rağmen kendileri işkal yıllarında ellerinde bulunan Osmanlı Arşivi dahil olmak üzere Paris, Washington ve Londra arşivlerinde de şuç teşkil edecek bir delil bulunamamış fakat Ermeni Patriği ve İngiliz Yüksek Komiserinin verdiği listelerle suçlu avına çıkılmıştır. Bkz. Azmi Süslü, Fahrettin Kırzıoğlu, Refet Yinanç, Yusuf Halaçoğlu, **Türk Tarihinde Ermeniler,** Ankara ,1995, s. 230 vd.;ayrıca bkz. Bilal Şimşir , **The Deportees of Malta and the Armenian Question,** Ankara, 1984.

33 Dr. Reşit Bey tutuklandığı yerden arkadaşlarınca kaçırılır fakat Ermeni komiteleri ve kolluk kuvvetlerince aranır. Tekrar yakalanacağını anlayınca yapılan zulmü protesto edercesine yakalanmamak için intihar eder. Yakalanacağını anladığı takdirde intihar edeceğini yazdığı mektuplarda da belirtmiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

rek firar edenlerin özellikle de geri dönmeyenlerin (*Ermeni Emvâl-i Metrûkesinden Bulunması Hasabiyle Maliye Vekâlet-i Celilesince Evkaf İdaresine Devir Olunan)* mallarından, bir kısmı, bunlara verilerek acılarını paylaşan bir karar çıkaran meclis, şehitlerin bu cezaları hak etmedikleri mahkeme kararlarının bir düzmece kararlar ve esas suçluların Ermeni komiteleri olduğunu göstermiştir.

Ayrıca kanun düzenli bir şekilde uygulanarak genele şamil edilmeyerek amacın sadece mal dağıtmak olmadığını da göstermiştir.

Esas suçluların kendileri ve Ermeni komitelerinin olduğunu kabul etmeyerek halan daha bir suçlu arayışı içinde olanların,, ilk akıllarına gelen ve Ermenileri geçmişte olduğu gibi bu günde kullanmak, ayrıca Türk halkını suçlu göstermek için devamlı gündeme getirilen tehcir olayını soykırım olarak göstermek için suçlu ilan edilenlere de şehit unvanı vererek[34] onların çocuklarına da sahip çıkarak bu düzmece iddia ve mahkeme kararlarına katılmadığını da göstermiştir.

Atatürk'ün Riyasetinde ki Türkiye Cumhuriyeti Devleti , Hükûmeti ve milleti ile bu şehitlerine sahip çıkarak Ermeni çeteleri ve taraftarlarına da adeta bir gözdağı vermiştir. Ayrıca sözde soykırım iddialarının düzmece olduğu ve suçlu görülerk idam edilen veya suikaste kurban edilenlerinde bu konuda bir suçları olmadığı da bir meclis kararı olarak ta teyit edilmiştir. Bu kanun ve uygulamalar Atatürk'e soykırımı kabul ediyormuş veya tehciri yapanları suçluyormuş gibi iddialara da bir cevap niteliğindedir. Ayrıca Tehcirde suçlu addedilerek Ermeni komiteciler tarafından şehit edilen Talat Paşanın varislerinin müracaatı üzerine[35] yıllar sonra Türkiye Büyük Millet Meclisince aylık bağlanması da[36] bu iddiaların haksız olduğunun diğer bir ispatıdır.

---

34 Boğazlıyan kaymakamına M. Kemal Bey 'e 14 ekim 1922 tarihinde çıkarılan özel bir kanunla " Milli Şehit" unvanı verilmiştir.Bkz. Tekin Erol, " Milli Şehit Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, sayı 17, Mayıs 88, İstanbul, 1988, s.46; Ferudun Kandemir, "Boğazlıyan Kaymakamı Nasıl Asıldı", **Tarih Haznesi Tarih ve İlim Mecmuası**, Yıl 1, Sayı 12, İstanbul, 1951, s.575 vd.; nakleden Azmi Süslü, Fahrettin Kırzıoğlu, Refet Yinanç, Yusuf Halaçoğlu, **Türk Tarihinde Ermeniler,** Ankara ,1995, s. 237 vd.

35 **Türkiye Cumhuriyeti, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi,** No: 030. 18. 01. 01 /18. 245.140. eki. 245-140, Tarih: 20. 12. 1925, Sayı: 2916. **Bkz. Ek: 12**

36 **Türkiye Cumhuriyeti, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi,** No: 030. 18. 01. 01 /016. 79. 11, Tarih: 20. 12. 1925, Sayı: 2916. **Bkz. Ek: 13**

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

TÜRKİYE'YE VE ATATÜRKÇÜLÜĞE YÖNELEN TEHDİTLER

Dr. Atilla ŞEHİRLİ*

ÖZET

Türkiye Orta Doğu bölgesinin anahtar ülkesidir. Jeopolitik ve Jeostratejik konumu Türkiye'yi hem avantaj hemde dezavantajlı bir duruma getirmektedir. Bu konum Türkiye'ye "Sürekli Tehdit (Dış Tehdit)", "Bölgesel Tehdit" ve "İç Tehdit" olarak isimlendirebileceğimiz tehditleri de beraberinde getirmektedir. Ayrıca ülkede son 30 yıldır yaşanan acı bir terör olgusu bulunmaktadır.Türkiye'de mevcut olan "yıkıcı" ve "bölücü" unsurlar dört ana bölümde toplanmaktadır.Atatürkçü Düşünce Sistemi'ni oluşturan Atatürk ilkelerini (Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık, Devletçilik, Lâiklik, İnkılâpçılık) bazı kişi ve gruplar kötüleyip , aykırı görüşler ileri sürmektedirler. Tehditler ve çağdaşlaşma ancak gençlerin iyi yetiştirilmesi ve Atatürkçü Düşünce Sistemi'nin gücü ile etkisiz hale getirilebilir.

Anahtar Kelimeler

Türkiye, Atatürk, Atatürkçülük, Atatürk İlkeleri, Tehdit Unsurları.

* Trakya Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkilâp Tarihi Öğretim Elemanı.

Levent Şahverdi Arşivi

ABSTRACT

Turkey is the vital country in the Middle East. It's geopolitic and geostrategic position gives Turkey either advantages or disadvantages. This position also brings some threats

Such as " Constant external threat ", "Regional Threat" and "Domestic Threat"

Besides, There has been very sad ongoing terror concept for last 30 years in the country.

The existing " Destructive" and " Separationist" factors in the country can be categorized in four main topics.

Some people and groups run down and put forward opposite opinions against The system of Kemalism and it's basis kemalist principles.(Republicism, Nationalism, Publicism, State Control"Etatism",Secularism, Revolutionism)All Sorts of threats can only be neutralized and prevented by Education of turkish Youth and The power of Kemalist Thinking

Key Words

Turkey, Ataturk, Kemalism, Kemalist Principles, Elements Of Threat.

Levent Şahverdi Arşivi

I-GİRİŞ

Dünya siyasetini ve ekonomisini yönlendiren Batılı ülkelerin (ABD, İngiltere, Fransa, Almanya) ilgi odağı Orta Doğu ve petrolleri olmuştur. 2015-2020 yılına doğru petrol rezervleri tükeneceği söylenen dünyanın pek çok rezerv bölgesi bulunsa da Orta Doğu'ya ilgi dünyada (yeni zenginlik kaynakları bulunamazsa) daha da artacaktır. Çünkü dünya petrol üretiminin %30'u, rezerv bakımından ise dünya rezervinin %62.7'si Orta Doğu bölgesinden üretilmektedir. En azından gelişmiş Batılı ülkeler burasını yine açık pazar olarak görmeye devam edeceklerdir.

Orta Doğu bölgesinde tek anahtar ülke "Türkiye"dir. Bunun çok çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Bölgedeki Türk egemenliği kısmen ve yaklaşık olarak 900 yıl sürmüştür. Öyleyse gerek coğrafya ve tarih, gerekse jeopolitik jeostratejik konum, gerekse de Atatürk'ün açtığı bilimci, akılcı, çağdaş yönetim anlayışı 68 milyonluk dinamik potansiyeliyle Türkiye'yi Orta Doğu'daki devletlerin arasından sivrilip, onlara "önderlik" etmeye mecbur tutmaktadır. Türkiye bu açılardan Orta Doğu'da "büyük devlet" olmaya mecburdur. Batılı devletler bunun bilincinde olup, Türkiye'yi engellemeye çalışmaktadırlar.

Türkiye hem Asya hem Avrupa hem de Orta Doğu ülkesi sayılmaktadır. Orta Doğu'da hatta dünyada halkı Müslüman olup da lâikliğe geçebilmiş, Doğulu olmasına rağmen Atatürk gibi ileri görüşlü bir lider sayesinde Batılı olmaya her gün daha da fazla yaklaşan tek ülkedir. Yine Müslüman ülkeler arasında çağdaşlaşmayı-modernleşmeyi başarabilen ilk ülkedir.

Türkiye bu özellikleri sebebiyle gerek komşuları gerekse Orta Doğu bölgesinde çıkar hesapları olan devletlerin ilgi odağı olmaya devam edecektir. Sürekli atak yaptıkça engellenecek, tökezlenecektir. Nitekim Cumhuriyetimizin 80 yılı bunun örnekleriyle doludur.[1] Türkiye'ye yönelen tehditleri sıralamadan önce,Türkiye'nin jeopolitik önemine değinmek yerinde olacaktır.

---

1 Atila Şehirli, **Türkiye'de Bölücü Terör Hareketleri ve Devletin Aldığı Tedbirler**, Burak Yayınları, İstanbul 2000, s-22-23.

Levent Şahverdi Arşivi

II- TÜRKİYE'NİN JEOPOLİTİK ÖNEMİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER

a- Türkiye'nin Jeopolitik Konumu

Türkiye, Kuzey yarım küresinde 36-42° enlemleri ile 26-45° boylamları arasında ve Dünya Adası (Avrupa, Asya, Afrika kıtaları) denilen büyük kara kütlesinin hemen hemen ortasında, Atlas Okyanusu'nun devamı olan Akdeniz, Ege Denizi, Marmara Denizi ve Karadeniz ile Kuzey, Güney ve Batıdan kuşatılmış "merkezi durum"da bulunan bir ülkedir.[2]

Türkiye dünyada iki kıtada toprağı olan üç ülkeden birisidir ve üç kıtanın teşkil ettiği dünya adasının menteşesi durumundadır. Dünyayı etkileyen büyük uygarlıkların bir çoğu bu bölgede teşekkül etmiştir: Mezopotamya, Suriye, Mısır ve Anadolu uygarlıkları gibi.[3]

Anadolu yarımadası, zengin ve verimli toprakları nedeniyle tarih boyunca birçok istilalara uğramıştır.

İstanbul ve Çanakkale Boğazları da Akdeniz ve Karadeniz arasında gerek ticarî ve gerekse askerî amaçlarla kullanılan bir su geçidi olarak veya yabancı donanmaların düşmanca geçişlerini önlemek amacı ile de bir engel veya hedef bölgesine yol açan bir kapı olarak savaşların kaderini çizmiştir.[4] Karadeniz'den Akdeniz'e ve Avrupa'dan Orta ve Uzak Doğu'ya uzanan bütün kara, deniz ve hava yolları Türkiye üzerinden geçmektedir.Türk Boğazları, her hangi bir su yolu olmadığı gibi, aynı zamanda, ekonomik ve politik açılardan da büyük önem taşıyan bir bölge teşkil etmektedir. Bu nedenle Boğazlar, Türkiye'nin jeopolitik ve stratejik önemini oluşturan çok değerli bir faktördür. Bunların dışında Türkiye, yüzyıllardır sıcak denizlere çıkmak için mücadele eden Rusya'nın önündeki ve dünyanın en büyük petrol ambarı Orta Doğu ile kendi arasındaki başlıca engel olduğu gibi; İslâam dünyasının Avrupa'daki ileri karakolu, ve Batı savunma sisteminin en doğudaki direnek noktasıdır.[5]

---

2 Bkz. Suat İlhan, **Jeopolitik Duyarlılık,** Ankara 1989; Suat İlhan, **Jeopolitikten Taktiğe,** İstanbul 1971; Ahmet Cevat Eren, **Jeopolitik Tarihine Toplu Bir Bakış,** İstanbul 1964; Nurettin Türsan, "Jeopolitik ve Jeostratejinin Işığı Altında Türkiye'nin Stratejik Değeri", **BTT,** Sayı: 40, 41, 42.

3 Pierre Celerier, "Dünya Hakemi Türkiye", **BTT,** Sayı: 2 (Nisan 1985), s. 76.

4 Necip Torumtay, **Değişen Stratejilerin Odağında Türkiye,** İstanbul 1996, s. 240.

5 Cuma Bayat, "Tehdit ve Türkiye Açısından Tehdidi Meydana Getiren Sebepler", **İ.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yıllığı III,** 1988, s. 251-254.

Levent Şahverdi Arşivi

Türkiye üzerinde oynanan oyunların en önemli sebebinin Türkiye'nin jeopolitik konumundan kaynaklandığını belirtmek gerekir. Şu andaki sınır komşularımızın hemen tamamı mirasçısı olduğumuz Osmanlı Devletinin toprakları üzerinde kurulmuş devletlerdir.[6]

b- Stratejik Bakımdan Dünyanın Kritik Bir Bölgesinde Bulunması

Türkiye'nin son yirmi yılda dünyanın en kritik bölgesi haline gelen Orta Doğu ve Ön Asya'da bulunması, stratejik önemini arttırmıştır. Türkiye, batı dünyasının en kısa petrol ve hammadde yolu üzerindedir. Aynı zamanda Türkiye, Doğu Bloku'nu Orta Doğu ve Afrika'ya bağlayan yolda Akdeniz'i kontrol eden Kıbrıs adasına hakimdir.

c- Avrupa ve Asya Arasında Köprü Teşkil Etmesi

Türkiye'nin önemli özelliklerinden biri de Asya ve Avrupa arasında geleneksel bir güç ve ticaret yolu olmasıdır. Eski çağlarda dünya ticaretinde çok önemli bir rol oynayan İpek Yolu, bugün bu yola paralel E80 karayoluna dönüşmüştür. Asya'yı Avrupa'ya bu karayolu bağlamaktadır.

d- Karadeniz ve Akdeniz Arasındaki Su Yollarına Egemen Olması

Karadeniz ve Akdeniz arasındaki çok dar olan geçidi (boğazları) elinde bulunduran Türkiye, bu iki deniz arasındaki deniz trafiğini de tamamen kontrolü altında bulundurur. Fakat bunu uluslar arası antlaşmalar sınırlamıştır.[7] Avrupa, Asya, Afrika'dan Karadeniz ve Akdeniz'e dökülen nehirlerin doğal ulaşım yolu olarak Boğazlar önem kazanmaktadır. Böylece Akdeniz, Ege, Karadeniz limanlarını birbirine Boğazlar bağlamaktadır. Bu bakımdan Boğazlar, Türkiye için mükemmel bir su yolu bağlantısıdır. Denizcilikten Sorumlu Devlet Bakanlığının "Boğazların Durumu" ile ilgili raporuna göre; "1938'den başlamak suretiyle 1997'de 50.942 gemi İstanbul Boğazı'ndan geçmiştir. Ayrıca bir günde 140 gemi geçmekte, yabancıların kılavuz alma oranı %61, yılda geçen tanker sayısı, 4.303, bir günde geçen tanker sayısı 12, yılda taşınan toplam petrol miktarı 63 milyon tondur".[8]

---

6 Abdülhaluk M. Çay, **Her Yönüyle Kürt Dosyası,** İstanbul 1994, s. 493.
7 Pierre Celerier, a.g.m., s. 76.
8 **Sabah,** 1 Kasım 1998.

Levent Şahverdi Arşivi

e- Akdeniz, Orta Doğu ve Avrupa Uygarlıklarının Kesiştiği Yer Olması

Türkiye'nin coğrafî durumu bu ülkeyi Asya ve Avrupa Uygarlıklarının kaynaştığı bir bölge durumuna getirmiştir. Bilinen en eski yerleşim yerlerinden biri olması ve tarih boyunca değişik uygarlıkların bu bölgeye hakim olmaları, bölgede çeşitli uygarlıkları kaynaştırmıştır. Bu nedenle Türkiye'de ve Türk insanında çeşitli kültürlerin etkisi görülmektedir.

f- Petrol Kaynaklarına Yakın Olması

Doğu Avrupa'yı Güneye bağlayan yollar Türkiye'den geçmektedir. Üstelik, Türkiye'nin hemen güneyinde dünyanın en büyük ve en ucuz petrol yatakları bulunmaktadır. Petrol özellikle 1973'den sonra bütün milletler için en önemli silâh haline gelmiştir. Petrolün, milletlerin politik ilişkilerini birinci derecede etkileyen, uluslar arası ilişkilere yön veren ve kalkınma çabalarını yönlendiren bir faktör halini almasından sonra, petrol kaynaklarına yakın olan Türkiye'nin önemi artmıştır.[9]

Ülkemiz, dünyada jeopolitik hareketlerin en yoğun olduğu iki bölgeden birisinde bulunmaktadır.[10] Kuzey komşumuz Rusya Federasyonu, dünyanın en önde gelen süper güçlerinden birisi olup Türkiye, BDT'nin lideri olan bu devletin nüfuz sahası içinde yer almaktadır. Son 300 yıldan beri sıcak denizlere inmek isteyen Rusya Devletine karşı en büyük setti Türkiye oluşturmuştur. Rusya'nın Güneye yayılma imkânını ortadan kaldıran Türkiye'nin NATO'nun bir müttefiki oluşu, ister istemez Türkiye'yi geçmişte Sovyet Emperyalizminin hedefi haline getirmiştir. Diğer yandan Türkiye bir Orta Doğu ülkesidir. Dünya petrol üretiminin %30'u Orta Doğu ülkelerinde üretilmektedir. Rezerv bakımından Orta Doğu petrolü dünya rezervinin %62.7'sine sahiptir. Batı ülkeleri petrol ihtiyaçlarının %50'sini, Avustralya, Japonya ve Yeni Zelanda gibi ülkeler %70-80'ini bu bölgeden karşılamaktadırlar. Orta Doğu aynı zamanda üç kıtayı birleştiren (Asya-Avrupa-Afrika) stratejik bir bölgedir. Özellikle Süveyş Kanalı'nın önemi 1967 İsrail-Arap Savaşı'ndan sonra açıkça ortaya çıkmıştır.[11]

---

9 İhsan Gürkan, "Tehdit (Türkiye'nin) Jeopolitik Önemi ve Bundan Kaynaklanan Tehdidin Genel Değerlendirmesi", **İ.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yıllığı III,** 1987, s. 344-345.

10 Bkz.Atilla Gönenli, "Türkiye'nin Petrol Kaynaklarına Yakınlığı ve Tehdit Unsuru", **İ.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yıllığı III,** 1988, s. 257-261.

11 Abdülhaluk M. Çay, **a.g.e.**, s. 493-494.

Levent Şahverdi Arşivi

g- Dünyada Güç Dengesini Etkileyen Bir Noktada Bulunması

Türkiye'nin Coğrafî durumu, çeşitli ideolojilerin, tarihsel amaçların ve güncel çıkar hesaplarının kesiştiği bir odak noktası halindedir. Gerçekten Türkiye NATO üyesi ve üstün nitelikli bir silâhlı kuvvetlere sahip olması nedeniyle dünya güç dengesini etkileyen bir özelliğe sahiptir.

ğ- Zengin Yerüstü ve Yeraltı Kaynaklarına Sahip Olması

Avrupa ülkeleri arasında en çok maden rezervine sahip olan ülkelerden birisi Türkiye'dir. Anadolu'da, bulunan madenler hem çeşitli hem de bol miktardadır. Bu nedenle M.Ö. 7 bin yılında Anadolu'da maden çıkartılıp işletilmiştir.Türkiye'de yaklaşık 215 maden yatağında, 36 çeşit ekonomik maden çeşidi bulunmaktadır. Bugün çinko, bakır, boksit, kükürt, demir, krom, kurşun, amyant, bor, taşkömürü, linyit, fosfat, petrol, cıva, gümüş gibi madenler Türkiye'de işlenmektedir. Tüm maden rezervi 8 milyar tonun üstündedir. Türkiye, krom ve bor filizleri bakımından dünyada ilk sıralarda gelmektedir. Nükleer enerji için önemli bir yer tutan Uranyum cevheri de Türkiye'de yaklaşık 241.226 bin ton civarında bulunmaktadır.[12]

Bu yeraltı kaynaklarının yanında, zengin yerüstü potansiyeline sahip olan Türkiye tüm dünya devletlerinin ilgisini çekmektedir. Yaklaşık hidroelektrik potansiyeli 75-100 milyar Kw-h'dir. Bu tür enerjisi yanında, jeotermal güç (200 Mw'ye) ile yılda 1,5-2 Kw-h/m^2 güneş enerjisi potansiyeline de sahiptir. GAP projesiyle Türk Tarım potansiyeli iki katına çıkacaktır. Bu potansiyel bazı çevreleri tedirgin etmektedir.

h- Yetmiş Milyonluk Bir Nüfus Potansiyeline Sahip Olması

Türkiye'nin 2001 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre 68 milyon nüfusa ve hızla artan dinamik yapıya sahip olması bazı çevreleri rahatsız etmektedir. Nüfusta, yılda yaklaşık 1 milyona yakın bir artış görülmektedir. yapılan istatistiklere göre 21. yüzyılın başlarında en kalabalık Avrupa ülkelerinden biri Türkiye olacaktır. Bu kalabalık ülkenin %99.2'nin Müslüman olması, ayrıca Ön Asya'da yaşayan 1979 nüfus sayımına göre 43.8 milyon Türk kökenli Müslümanların bulunması, bazı çevrelerin Türkiye'nin büyüyüp sağlıklı ekonomiye kavuşmasını istememelerinin nedenidir. Ayrıca 68 milyonun 30 milyonunu genç nüfus oluşturmaktadır.

12 Bkz.**Türkiye'nin Doğal Kaynaklar Rehberi,** İstanbul 1997.

Levent Şahverdi Arşivi

ı- Gelişmekte Olan Ekonomik Gücü

1980'li yıllara kadar bir tarım ülkesi görünümünde olan Türkiye yaptığı akılcı atılımlarla bu gün sanayi ülkesi görünümü kazanmıştır. Son yıllarda dış ticaret açığının azalması ve endüstri ürünlerinin ihracattaki payının artması bunu ispat etmektedir. Tarımsal ve endüstriyel üretimin geliştirilmesi, ihracatın arttırılması, enerji yarımlarının çoğaltılması, küçük işletmelerden büyük fabrikalara geçilmesi Türk ekonomisini geliştirmektedir. Sosyal bakımdan bir bütün olan Türkiye'nin ekonomik alanda da ileri ve çağdaş ülkeler seviyesine çıkması Türkiye'yi lider ülke yapacaktır.

i- Türk Halkının Hızlı Sosyo-Ekonomik Kalkınmayı Arzu Etmesi

Türk halkının hızlı sosyo-ekonomik kalkınma ve çağdaşlaşma isteği ve bu isteğin itici ve sürekli bir güç olması Türkiye'nin arzuladığı hedeflere ulaşmasını kolaylaştırmaktadır.

k- Batı Savunma ve Demokrasi Sisteminin Son Halkası Olması

Türkiye gerek NATO ülkesi olarak gerekse ABD ile yapılan ikili antlaşmalarla Bağımsız Devletler Topluluğu'nu dolayısıyla eski Doğu Bloku'nu Güneyden çevreleyen Batı Savunma Sistemi'nin Doğudaki son kalesidir. Bu kale, aynı zamanda dünyanın hammadde kaynağı olan ve karışıklıklarla dolu Orta Doğu'ya hakim bir kaledir.[13]

l- Türkiye'nin Orta Doğu'da Jeopolitik Önemini Arttıran Diğer Unsurlar

Orta Doğu Arap ülkelerindeki Arap toplumlarının sosyal teminatı son derece zayıftır. Bu durum oligarşik veya monarşik bir yapıya sahip olan krallık, emirlik ve totaliter yapıya sahip devletlerde daha da kötüdür. Bu haliyle Arap ülkeleri sosyal ve ekonomik meselelerini halletmekte acz içindedirler.

Komünizm doğrudan Arap alemine girememiştir. Ancak Batı Bloku'nun İsrail yanlısı politikası; Sovyet Rusya'nın Suriye, Libya vb. gibi bazı Arap ülkelerinde etkinliğini arttırmasına sebep olmuş ve XVIII. yy.'dan beri Çarlık Rusya'sının özlemi olan Orta Doğu'ya sızma politikası Sovyet Rusya tarafından başarılmıştır.

---

13 Cuma Bayat, "Tehdit ve Türkiye Açısından Tehdidi Meydana Getiren Sebepler", **İ.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yıllığı III,** İstanbul 1988, s. 251-254.

Levent Şahverdi Arşivi

Türkiye gerek coğrafî mevkii itibariyle, gerek ulaşım yolları bakımından petrol bölgelerine tamamen hakimdir. Ayrıca bu petrol bölgelerinden özellikle İran, Irak ve Suriye'de önemli sayıda Türk nüfusu bulunmaktadır. Dünya politikasında Türkiye'siz bir Orta Doğu düşünmek imkânsızdır. Çünkü Orta Doğu Türkiye için bir "Hayat Sahası"dır.

Türkiye'nin Orta Doğu'da önemini arttıran önemli bir diğer husus ta bir İslâm Devleti oluşudur. Türkler bin yılı aşkın bir süre İslâm Dünyası'nın önderliğini yapmış, Haçlı Dünyası'na karşı yalnız ve yalnızca Türkler göğüs germişler ve Hilâfet makamı da 3 Mart 1924 tarihine kadar (1517-1924) Türk Hükümdarlarında kalmıştır. Günümüzde bazı Arap Devletleri ile olan küçük anlaşmazlıklara rağmen Türkiye, İslâm aleminin Batıya açılan penceresi durumundadır.

Diğer yandan nüfus potansiyeli Türkiye için bir güç kaynağıdır. 68 milyonluk Türkiye hasımları için önemli bir caydırıcı faktördür. Bu nüfus potansiyeli yanında her alanda yetişmiş insan gücü bakımından çevre devletler arasında ilk sırayı alması, Türkiye'nin önemini daha da arttırmaktadır. Nüfus potansiyeli bakımından dikkat edilmesi gereken başka bir hususta yakın kuşak ülkelerdeki Türk azınlığın nüfus potansiyelidir.

Türkiye İran-Suriye hattında Doğudan Güneye 25-30 milyonluk bir Türk kütlesi ile çevrilidir.Türkiye bu güne kadar dış politikası icabı Türk toplulukları ile tabî oldukları devletlerin aleyhlerine sonuçlanabilecek her hangi bir girişimde bulunmamıştır. Öncelikle bu yakın kuşak devletlerle iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştır.

İktisadî coğrafyasının bir sonucu olarak Türkiye, tarım ürünlerinin çeşitliliği bakımından dünyanın ender ülkelerinden birisidir. Yeraltı zenginlikleri ile de Türkiye oldukça zengindir. Bu özellikleri ile Balkanlar'ın Orta Doğu'nun Kuzey Doğu Afrika'nın Güney-Batı Asya'nın en zengin ülkesidir.[14] Türkiye'nin jeopolitik yapısını etkileyen yeni iki faktörü de gözden uzak tutmamak gerekir. Bunlardan ilki; "GAP'ı gerçekleştirmesi" diğeri ise; Sovyet Rusya İmparatorluğu'nun (SSCB) dağılması ve Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT)'nun kurulmasıyla ortaya çıkan "Yeni Dünya Düzeni"dir.[15]

14 Pierre Celerier, a.g.m., s. 77.
15 Abdülhaluk M.Çay, **a.g.e.**, s.495-496.

Levent Şahverdi Arşivi

Türkiye'nin jeopolitik önemini yukarıdaki gibi sıraladıktan sonra, jeopolitik ve jeostratejik tehdit kaynaklarını aşağıdaki gibi sıralayabiliriz:

III- TÜRKİYE'DE TERÖRE KARŞI DUYARLILIĞA SEBEP OLAN JEOPOLİTİK VE JEOSTRATEJİK TEHDİT KAYNAKLARI

Bu tehdit kaynaklarını aşağıdaki gibi belirtebiliriz:

1) Türkiye'nin coğrafî yapı veya coğrafî konumunun sebep olduğu tehdit ortamı,

2) Türkiye'nin jeopolitik konumunun sebep olduğu tehdit ortamı,

3) Türkiye'nin hudutlarının yapısının veya coğrafî özelliğinin (kenar devleti, kıta içi devleti olma hali) sebep olduğu tehdit ortamı,

4) Türkiye'nin bölge üzerinde etkili diğer evrensel güç odakları ve komşuları ile olan güç farkının (ekonomik, sosyal, politik, askerî ve kültürel) sebep olduğu tehdit ortamı,

5) Tarihî Olayların Sebep Olduğu Tehdit Ortamı: İran hariç bütün komşular, imparatorluktan ayrılanlardan oluşturulmuşlardır. Bu devletler bağımsızlık ve uluslaşma aşamalarında Türk düşmanlığını kullanan ulusçuluk akımından etkilendiler. Bu durumu büyük devletler de desteklemiştir.

6) Tehdit Eden Odakların Olanak ve Yetenekleri: Yunanistan, Suriye, Irak ve İran'ın Türkiye'ye karşı besledikleri "niyet ve amaçlar"ını gerçekleştirmek için "olanak ve yetenekleri" yetersiz kaldığı için terörü desteklemektedirler.

7) Niyet ve Amaçların Sebep Olduğu Tehdit Ortamı,

8) İç Yapının Sebep Olduğu Tehdit Ortamı: İç yapının sosyal durumu, ekonomik değerleri, politik gücü, kültür özellikleri sağlıksız durumda oldukları zaman, tehdit ve teröre yatkın ortam oluşur. İç yapının durumu büyük ölçüde kendi eserimizdir.

Türkiye, büyük özverilerle sağlanan ve 80 yıldır devam eden barış döneminden (dış barış) yeterince yararlanamamıştır. Politika kavga ile eş anlamlı olarak ele alınmış, bu ise son 50 yıldır buhrana dönüşmüştür. İstik-

Levent Şahverdi Arşivi

rarsız ortamlar buhranları; buhranlar, yasa egemenliğinin olmadığı anarşik ortamları; anarşik ortamlar da terörü getirmiş; bu ise askerî müdahalelere yol açmıştır

a) Sosyal Yapı Duyarlılığı: Dil ve din unsurları siyasî tercihlerin sebebi sayılmakta, din ve mezhep unsurları ise istismar konusu yapılmaktadır.

Kültür ise yabancı kültürlerin peşin zevke dayalı (içki, kumar, seks, uyuşturucu vb.) yönleri ile yozlaştırılmaya çalışılarak millî bütünlük gerçek dışı ayrılıklara götürülerek sosyal yapı tehdit altında tutulmaktadır.

b) Kültürel Yapı Duyarlılığı: Atatürk Kültür Merkezi Bilim Kurulu'nun belirlediği kültür unsurları (alt birimleri) şunlardır; "Temel Düşünce Sistemi (Atatürkçülük), dil, din, sanat, örf-adet-gelenek, folklor, bilim, entelektüel kültür ve teknoloji, ahlak, hukuk, devlet anlayışı ve devlet yapısı, tarım, askerlik, spor, basın, yayın ve kitap." Şüphesiz bu kültür unsurlarında da duyarlı yönler bulunmaktadır. Bu duyarlı noktalarda zamanla karşımıza tehdit olarak çıkabilmektedir.[16]

Tehdit Kaynaklarının Dışında Türkiye'de Terörün Doğrudan Etkenleri

1) Dış Odaklar, 2) Siyasal ve Yönetsel İstikrar, 3) Güvenlik Güçleri, 4) İstihbarat, 5) Ceza Evleri, 6) İnsan Hakları Etkeni'dir.

Dolaylı Etkenleri İse;

1) Ekonomik, 2) İşçi ve İşsizlik, 3) Hızlı nüfus artışı, düzensiz göç ve çarpık kentleşme, 4) Yolsuzluk, 5) Gençlik, 6) Eğitim, 7) Kültür, 8) Sağlık, 9) Medya, 10) Yerel Yönetimler, 11) Halk ve Tepkisizlik Etkeni'dir.[17]

Türkiye'ye yönelen tehdit kaynaklarını sınıflandırmadan önce "terör ve terörizm" kavramları hakkında bilgi vermek uygun olacaktır:

---

16 Suat İlhan, **Terör Neden Türkiye**, Ankara 1998, s. 212-215; bkz. Suat İlhan, **Jeopolitik Duyarlılık**, Ankara 1987; bkz. Atatürk Kültür Merkezi, **Milli Kültür Unsurlarımız Üzerine Genel Görüşler**, Ankara 1990.

17 Nevzat Bölügiray, Anarşi ve Terör Nasıl Önlenir?, İstanbul 1996, s.15-236.

Levent Şahverdi Arşivi

IV- TERÖR VE TERÖRİZM KAVRAMLARI

a- Terör ve Terörizm Tanımları

Terör kavramı Fransızca "terreur" veya Lâtince "terrere" kavramından gelmiş olup, Türkçe'deki karşılığı "yıldırma, korkutma, tedhiş"dir.[18] Tedhiş veya terör günümüzde kullanılan kavramlar olup anlamı aynıdır. Terörün günümüzde yerleşik bir tanımı yoktur. Genellikle tanımlar aynı anlama gelmekle birlikte siyasî rejim farklılığı sebebiyle farklı tanımlar da yapılmaktadır.

Tarihin en eski dönemlerinden itibaren terör ve terörizm var olduğu halde, bu kavramlar ancak II. Dünya Savaşı'ndan önce veya sırasında dünya sözlük ve ansiklopedilerine geçmiştir. Örneğin The Encyclopedia Britannica'nın 1924 tarihli 14. baskısında terörizm maddesi yoktur.[19] İlk defa Dictionnairede I Academie Française'nin 1789 yılı ekinde kullanımına rastlanmaktadır.[20] Meydan Larousse Ansiklopedisi terörü; "... Fransız devriminde, 5 Eylül 1793 ile 27 Temmuz 1794 arasındaki döneme ve rejime verilen ad"[21] olarak tanımlamaktadır.

Academie França, terör ile; "Fransız İhtilalini takip eden 1793 yılı Mart ayından 1794 yılı Temmuz ayına kadar geçen süreyi "terör rejimi"yani "rejime de la terraur" diye isimlendirmektedir.[22]

Adı geçen ansiklopediler, Fransa'da 1793-1794 döneminde Robespierre ve 21 arkadaşının 27 milyonluk kitleyi tehdit, ispiyon ve giyotin gölgesi altında kontrol etmesi, 40 bin insanın ölmesi, politik gayelere erişmek amacıyla kontrollü korku ve şiddet kullanılması yöntemlerini uyguladıkları bu döneme "terör dönemi" demişlerdir.[23] Dünyanın pek çok ülkesinde yayımlanan ansiklopediler de terör ve terörizm kavramlarının tanımları ya-

---

18 T.D.K.,**Türkçe Sözlük,** Ankara 1992, s.1459; bkz.Şemsettin Sami, Kamus-ı Türki,İstanbul 1986, C.III, s.1325, bkz. Paul Wilkinson, **Political Terrorism**, New York, Mc Millan, 1974, p.9.

19 Yılmaz Altuğ.**Terörün Anatomisi**, İstanbul 1995, s.20.

20 Walter Laques, **Terrorism**, Boston, Little Brown and Company, 1977, p.6.

21 Meydan Larousse, Meydan Yayınları, C.12, s.83, İstanbul 1973.

22 W.Laqueur, Terrorism, Boston 1977, s.6'dan naklen Şükrü Alparslan, Tedhişçilik, İstanbul 1983, s.4; bkz. "Torrore" Maddesi, Enciclopedia İtaliana, 1929, Vol:XXXII, Sup-topi, s.562.

23 İsmet Karacan, "Terörizm: Kavram ve Yapısı", **Uluslar arası Terörizm Sempozyumu,** Ankara, 1984, s.198.

Levent Şahverdi Arşivi

pılmıştır. Örneğin terör kelimesi Fransızca Petit Robert sözlüğünde; "bir toplumda bir grubun halkın direnişini kırmak için meydana getirdiği ortak korku"[24], anlamında yer alırken Siyasi Terimler ve Örgütler sözlüğünde; "kamu otoritesini veya toplum yapısını yıkmak için girişilen korku ve yılgınlık saçan şiddet hareketleri"[25] olarak belirtilmektedir.

Ansiklopedik tanımlara baktığımızda ise; International Encylopedia of Social Sciences; "önceden belirlenmiş hedefleri elde etmek için şiddet kullanan, şiddete başvuran bir grubun veya partinin kullandığı metod"[26] olarak terörü tanımlamıştır. Ana Britannica'da, "siyasal bir hedefe ulaşmak amacıyla devlete, halka yada bireylere karşı sistemli şiddet eylemlerine başvurma"[27] şeklinde terörizm tanımlanmıştır.

Paul Wılkınson da terörizmi; "siyasal istekleri kabul ettirmek üzere, kişileri, grupları, toplumu ve hükûmeti yıldırmak için sistematik olarak öldürme,tahrip etme ya da öldürme tahrip etme tehdidinin kullanılmasıdır"[28] şeklinde ifade etmektedir.

Başka bir çalışmada terörizm; "Bir politik hedefi elde etmek için gayri meşru olarak şiddet kullanma"[29] biçiminde tanımlanmaktadır.

Thomas P. Thornton da terörü, "Normal sayılmayacak metotlarla siyasal davranışları etkilemeyi amaçlayan sembolik hareketler"[30] olarak tanımlamaktadır.

Yonah Alexander da terörizm konusunda; "Gerçek veya hayali hedefleri ele geçirmek üzere geniş bir korku atmosferi oluşturmak maksadıyla organize bir grubun şiddet kullanmasıdır"[31] demektedir.

---

24 Ruşen Keleş, Artun Ünsal, **Kent ve Siyasal Şiddet,** Ankara, SBF Yayını, 1982, s.2

25 "Terörizm", **Ansiklopedik Siyasi Terimler ve Örgütler Sözlüğü,** Güvenlik ve Yargı Muhabirleri Derneği Yayınları, Ankara 1993, s.124.

26 "Terörizm", **International Encylopedia of the Social Sciences,** The Mc Millan Company,New York, 1934, V.14, p.76.

27 "Terörizm", **Ana Britannica,** 1990, C.20, s.549

28 Paul Wilkinson, **Terrorism and the Liberal State**, London,1977, p.49.

29 Janet Mackey, **Terrorism-Political Self Determination: A Tragic Marriage We Could Help Decouple (prepared for the 9th Annual Human Rights Conference), A World Without War Council-Midwest Publication,** p.8.

30 Thomas P. Thornton, "Terror as a Weapon of Political Agitation", **Internal War:Problems and Approaches**, ed. Harry Esckstein, New York, The Free Press, 1964, p.73.

31 Yonah Alexander, "Introduction", **International Terrorism:National, Regional and Global Perspectives**, ed, Yonah ALEXANDER, New York,Praeger Publisher, 1979, p.XI.

Levent Şahverdi Arşivi

İsrail Başbakanlarından Benjamin Natenyahu 1986 yılında yazdığı "Terörizm:Batı Nasıl Kazanabilir" adlı kitabında "kasıtlı ve sistematik bir şekilde suçsuz insanları öldürme, sakat bırakma ve tehdit etmek suretiyle, siyasî sonuçlara ulaşmak için korku salma"[32] olarak terörizmi tanımlamıştır.

İngiliz tarihçi-yazar Paul Johnson ise; "Terörizm her çeşit siyasî eyleme karşı bilinçli ve soğukkanlı şiddet gösterisi ve şiddet kullanımıdır"demiştir.[33] Johnson'a göre siyasî sürecin yerine kullanılmasından ötürü,terörizm genellikle totaliter rejimler kurmaya yöneliktir.

Konuyla ilgili bir başka çalışmada ise terör; "Düşman,tarafsız yabancı toplumlar ve dost grupları tesir altına almak, sindirmek ve kendi saflarına çekmek maksadıyla illegal örgütlerce icra edilen, öldürme, tahrip, sabotaj, kaçırma, soygun ve benzeri plânlı, kasıtlı faaliyetler"[34] şeklinde belirtilmektedir.

Ruşen Keleş ve Artun Ünsal terörün tanımı konusunda; "...kısacası terörizmin başlıca amacı siyasal iktidarı ele geçirmek isteyen güçlerin onu yıpratmak ve bu arada sindirdikleri yığınları da sahipsiz kaldıkları inancına yöneltmek için, şiddet eylemlerinden yararlanmaktır"[35] demektedir.

Eski Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in başdanışmanı ve stratejist Dr. Mehmet Atay da terörü; "Bir çeşit savaş olarak algılayarak, uluslar arası hakimiyet mücadelesinde gayri resmî nüfuz ve etkileme aracı olarak kullanılan bir örtülü faaliyet biçimi"[36] şeklinde değerlendirmektedir.

Emekli general Suat İlhan, terörün tanımı konusunda; "Bütün tanımlarda terörün bir yönünü bulmak mümkün. Fakat hiçbir tanım terörü tam

---

32 Benjamin Natenyahu, "Terrorists and Freedom Fighters", Natenyahu, Benjamin (Ed), **Terrorism How The West Can Win,** London, 1986, p.9. Bkz.Hasan Köni, "İsrail Sağının Terörü Önlemedeki Görüşleri", **Avrasya Dosyası, Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi,** Yaz 1996, C.3, S.2, s.7.

33 Paul Johnson, "The Seven Deadly Sins of Terrorism", **International Terrorism:Challenge and Response,** ed. Benjamin Natenyahu, Jerusalem, The Jonathan Institue,1980, p.15.

34 Veysel Gani, **Özel Harp,** Jandarma Okulu Yayınları, Ankara 1976, s.63.

35 Keleş ve Ünsal, **a.g.e.**, s.3.

36 Mehmet Atay, "Ortadoğu'da Terör Savaşı ve Barış Arayışları" **Avrasya Dosyası, Uluslar Arası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi,** Yaz 1996, C.3, S.2, s.117. Örtülü faaliyetler konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. ATAY; "Örtülü Faaliyetler Konsepti" **Strateji Dergisi,** 96/2.

Levent Şahverdi Arşivi

anlatamaz.Çünkü terör psikolojik yönlendirmeye dayalı ve bu yönlendirmeye göre şekil alan bilinçsiz bir çılgınlıktır.Kısaca örgütlü ve kuralsız şiddet hareketidir."[37] şeklinde değerlendirmede bulunmaktadır.[38]

Ansiklopedilerdeki terörün tanımlarına baktığımızda ise;

Meydan Larousse Ansiklopedisi'ne göre terörizm, "İhtilâlci grupların giriştiği şiddet eylemlerinin tümü,tedhişçilik,bir hükümet tarafından uygulanan şiddet rejimi"dir.[39] Ana Britannica'da ise terörizm, "siyasal bir hedefe ulaşmak amacıyla devlete,halka ya da bireylere karşı sistemli şiddet eylemlerine başvurma"[40] şeklinde tanımlanmaktadır.

Diğer bir tanımlamada terör; "İnsanları yıldırmak,sindirmek yoluyla onlara belli düşünce ve davranışları benimsetmek için zor kullanma ya da tehdit etme eylemidir."[41]

Türker Alkan ise terörizmi; "insanlara korku ve dehşet salarak siyasal amaçları gerçekleştirme yöntemi"[42] olarak tanımlanmaktadır.[43] Doğu Ergil,terörizmi; "terörizm,kaçırmadan cinayete kadar uzanan ve amacı sindirme olan terör eylemlerine verilen addır."şeklinde tanımlamaktadır.[44]

Terörizm ve teröristlerin rehabilitasyonu konusundaki çalışmalarıyla ülkemizin önde gelen bilim adamlarından birisi olan Sulhi Dönmezer bir makalesinde terörizmi; "...şiddetin, sosyal, ulusal, ırkî, dinsel, fesat çıkarıcı ve benzer diğer maksatlarla ve sosyal sınıflar arasında çatışma,savaş tahrik etmek üzere planlı ve hukuk dışı olarak kullanılmasıdır."şeklinde tanımlamaktadır.[45]

---

37 Suat İlhan, **Terör Neden Türkiye,** Nu-Do Yayıncılık,İstanbul,Ekim 1998,s.8.

38 Bkz. Gürol Korkmaz, **Terör ve Medya İlişkisi,** E.G.M. TEMÜH Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 1999.

39 **Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi,** İstanbul Meydan Yayınları, 1973, C.12, s.83.

40 **Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi,** İstanbul Hürriyet Matbaacılık, 1999, s.549.

41 Mevlüt Bozdemir, "Terör mü ve Terörizm mi", **SBF Basın Yayın Yüksekokulu Yıllığı,** C.6, 1981, s.523.

42 Türker Alkan, **Saldırganlık, Önyargı ve Yabancı Düşmanlığı,** İstanbul Hil Yayınları, 1983, s.144.

43 Bkz. Necati Alkan, Gençlik ve Terörizm, E.G.M.TEMÜH Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 2002, Ayrıca bkz.; Ümit Özdağ-Osman Metin Öztürk, **Terörizm İncelemeleri, Teori, Örgütler, Olaylar,** ASAM Yayınları, Ankara, 2000.

44 Doğu Ergil, "Terörizmin Mantığı ve Hedefi" SBF, C.XLVI, 1991, s.171-182, ayrıca bkz. Doğu Ergil, **Türkiye'de Terör ve Şiddet,** Ankara 1980.

45 Sulhi Dönmezer, "Her Yönüyle Tedhiş", **Son Havadis,** 10 Kasım 1977.

Levent Şahverdi Arşivi

Metin Tamkoç; "Terörizm politik hiçbir yönü olmayan iğrenç bir barbarlıktır!..." demektedir.[46] İsmet Karacan'ın tanımlamasına göre terörizm; "Ne bir konvensiyonel savaş şekli, ne adi bir suç, ne de iletişim araçlarına yarayan gelişigüzel bir deliliktir. Terörizmi farklı kılan en önemli özelliği, onun belli politik amaçlara erişmek için kullandığı kendisine mahsus stratejisidir. Çeşitli ve birbiriyle ilgisiz grupların ürünüdür. Soğuk savaş gibi bu mücadele de uzun ve belirsizdir."[47]

İngiliz Terörle Mücadele Kanunu'nda terörizm; "Siyasî kurumlara karşı şiddet kullanımı veya toplumun çeşitli kesimlerinin korku içinde bırakılması maksadıyla şiddet kullanılmasıdır."[48]

Fransız Terörle Mücadele Kanunu'nda terör; "Baskı veya tehdit yoluyla mevcut kamu düzeninin ciddi olarak bozulması maksadıyla bireysel veya toplu olarak bulunulan herhangi bir faaliyettir."[49]

"Terör" kavramı ile "terörizm" kavramı arasındaki fark bulunmaktadır. Terör çoğu kez irade dışında meydana gelebilir. Bu çerçevede, tek başına ele alındığında, her türlü şiddet hareketini terör olarak tanımlamak mümkündür. Terörizmden kastedilen ise, siyasî unsuru içeren, yani bir ideolojisi bulunan ve mevcut sistemi şiddet yolu ile tahribe yönelmiş olan durumlardır.

Bu bağlamda terörizm; "Bir ideoloji etrafında örgütlenen birden fazla kişinin, şiddet eylemleri temelinde mevcut siyasal iktidarı ve rejimi hedef alan faaliyetleridir."[50] Siyasal bir özellik taşımayan şiddet hareketleri, örgütlü bile olsalar, bunlar daha çok örgütlü veya organize suç hareketleri olarak tanımlanarak, terörizm suçu dışında tasnife tabi tutulmaktadırlar.

Terörizm bir "doktrin" veya "ideoloji" değildir. Zira bu "bir hareket tarzı bir metotdur." Nitekim Sulhi Dönmezer bu konuda "Tedhişçilik bir

---

46 Metin Tamkoç, "Uluslararası Terörizmin Rusya ile Bağlantısı", **Uluslararası Terörizm Sempozyumu** (17-18 Nisan 1984), Ankara 1984, s. 49.

47 İsmet Karacan, "Terörizm: Kavram ve Yapısı", **Uluslararası Terörizm ve Uyuşturucu Madde Kaçakçılığı Sempozyumu,** Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, 1984, s. 195-196.

48 İngiltere Terörle Mücadele Mevzuatı, Madde: 20; Bkz.Noam Chomsky ve diğerleri, Terör Ne? Terörist Kim?, Ankara Ütopya Yayınevi, 2000, s. 42.

49 **Fransa Terörle Mücadele Kanunu,** Madde: 16, Bkz. Chomsky ve diğerleri, **a.g.e.,** s. 43.

50 Dilmaç, **a.g.e.**, s. 29.

Levent Şahverdi Arşivi

doktrin değildir, fakat bir eylem tarzıdır. Bir nev'i strateji, amaca götürmek üzere kullanılan bir araçtır"[51] demektedir. Toplum bilimci Mevlüt Bozdemir de; "Terörizm, toplumu korkutmak ve yıldırmak için şiddet kullanmayı yöntem olarak benimseyen bir stratejidir"[52] görüşündedir.

Robert Kupperman ise terörizmin bir ideoloji ve doktrin olmayıp bir savaş biçimi olduğuna işaret ederek; "terörizmle klâsik askerî stratejilerin esaslarının birbirine uyduğunu" belirlemektedir.[53]

Jay Mallin, Kupperman'ın askerî faaliyetlerle kurduğu paralelliği daha da ileri götürerek, "terörizmin temelde bir psikolojik savaş biçimi" olduğunu söylemektedir.[54]

Terörizm konusundaki yanlış bir kanaat de terörizmin sırf belli ideolojilerde ve siyasal görüşlerde yeri bulunan bir yöntem olarak algılanmasıdır. Halbuki terörizm yalnızca belli bir ideolojiye veya gruba has değildir. Terörizm hem sağ, hem sol hem de daha başka gruplar tarafından amaca ulaşmada bir metot olarak kullanılabilmektedir.

Terörizm kavramının anarşizm kavramıyla eş tutulması da hatalı bir değerlendirmedir. Çünkü anarşi kelimesi "kuralsızlık" anlamına gelen "anarchos" kelimesinden türetilmiştir.

Bülent Daver'in belirttiğine göre kavram olarak anarşizm; "Devleti, hükûmeti, özel mülkiyeti, dini, aileyi, yani teşkilâtlı bütün kurumları bir bela, kötülük ve sömürge aleti olarak gören ve bunların toptan ortadan kaldırılmasını isteyen bir doktrindir."[55] Terörizm ise daha öncede belirtildiği gibi bir stratejidir. Doktrin değildir.

Anarşistler[56] kişilerin özgürleştirilmesi için her türlü otoriteye ve kuruma saldırılmasına, bunların yok edilmesine inanmaktadır.

---

51 Sulhi Dönmezer, **Tedhişçilik Üzerine**, Devir, 11 Aralık 1972, N. 6, s. 20.

52 Mevlüt Bozdemir, "Terör(mü) ve Terörizm(mi)?", **SBF Basın ve Yayın Yüksekokulu Yıllığı,** C.VI(1981), Ankara, 1982, s.526.Bozdemir'e göre terör, terörizm gibi şiddet kullanmayı yöntem olarak benimseyen bir strateji değil "İnsanları yıldırmak, sindirmek yoluyla belli düşünce ve davranışları benimsetmek için zor kullanma ya da tehdit etme eylemidir."

53 Robert H-Darell Kupperman, **Terrorism: Threat, Reality, Response,** California, Hoover Institution Press 1980, p. 39.

54 Jay Mallin, "Terrorism As a Military Weapon", **International Terrorism In Contemporary World,** p. 391.

55 Bülent Daver, **Çağdaş Siyasal Doktrinler,** Ankara, Doğan Yayınevi, 1969, s.18.

56 Başlıca anarşist düşünürler arasında Johan Casper Schmidt (1806-1856), Pierre Joseph Proudhon (1809-1864), Mihail Bakunin (1814-1876) ve Peter Kropotkin sayılabilir. Daha geniş bilgi için bkz. Henri ARVON, **Anarşizm,** (Çev. Semih Tiryakioğlu), İstanbul, Varlık Yayınları, 1979.

Levent Şahverdi Arşivi

Anarşi bu yönüyle teröre ortam hazırlayan istikrarsızlığın ve bunalımın hazırlayıcısı ve destekleyicisidir. Yani terör anarşiye bağlıdır. Anarşi olmadan terör ortam bulamamaktadır. Terör anarşinin oluşturduğu boşluklardan, buhranın sebep olduğu zafiyetten yararlanmaktadır. Terör anarşinin doğal bir sonucudur.[57]

Terörizm konusunda belirtilmesi gereken bir nokta da, terörizmin özündeki şiddetin ceza hukuku ve krimonolojinin konusu olan adi şiddetten farklı niteliklere sahip olmasıdır. Adi şiddetle "terörist şiddet" arasındaki farkı açık biçimde ortaya koyan David Fromkin'dir.[58]

Belirtilmesi gereken diğer bir husus da terörizmin genellikle "beyinsiz, akılsız, kör şiddet" olarak tasvir edilmesidir. Oysa, çok az sayıdaki gerçek çılgınlığı bir kenara bırakırsak terörizmin nadiren akılsız ve kör bir şiddet olduğunu görürüz.[59]

Terörizmin bir "teorisi" vardır ve bu teori her zaman değilse bile zaman zaman işler. Bu teoriyi kavrayabilmek için öncelikle terörizmin bir amacın aracı olduğu, kendi başına bir son olmadığının anlaşılması gerekmektedir. Teröristler normal insanın ölçülerine göre bazen sebepsizce ve anlamsızca insan öldürüyormuş gibi görünebilirler. Ancak cinayetlerinin kendi açılarından bir mantığı bulunmaktadır.

Ayrıca bir çok kişiyi öldürmelerine rağmen teorik olarak teröristlerin amacı kitle katliamı değildir. Teröristler daha çok kitlelerin kendilerini seyretmesini, dinlemesini ve böylece eylemlerinden etkilenmesini istemektedirler. Dolayısıyla terörizmdeki şiddet rasgele ve akılsız değil, bilinçli ve belirli amaçlara yönelik plânlı, hesaplı bir şiddettir.[60]

Sonuç olarak; yukarıda verdiğimiz terör ve terörizm tanımlarını daha da çoğaltmak mümkündür.[61]

57 İlhan, **a.g.e.**, s. 19.

58 David Fromkin, "The Strategy of Terrorism", **Foreign Affairs,** July 1975, p. 693 ve Ahmet Taner Kışlalı, **Siyasal Sistemler, Siyasal Çatışma ve Uzlaşma,** İmge Yayınları 4. Baskı, Ankara, 1998, s. 37-38.

59 Brian Jenkins, "International Terrorism: A Balance Sheet", **Survival**, July-August 1975, p.158.

60 Gürol Korkmaz, **a.g.e.**, s.14-16.

61 Bkz. Sertaç Başeren: "Terörizm:Kavramsal Bir Değerlendirme", **Avrasya Dosyası,** Kış 1994/95, Cilt 1., Sayı: 4.

Levent Şahverdi Arşivi

Zira Hollandalı siyaset bilimci Alex P. Schmıd 1936 ile 1981 yılları arasında terörizmin 109 ayrı tanımını belirlemiştir.[62] Fakat yukarıda sıraladığımız tanımlar da konuyu anlamamıza yardımcı olmuştur düşüncesindeyiz.[63] Terörizmin tanımlarında şu ortak unsurların yer aldığı görülmektedir:

1) Şiddet veya zor kullanımı,[64]

2) Şiddet eylemi veya şiddet eylemi yapılacağı tehdidinin bulunması,

3) Şiddet eyleminin veya tehdidin bir devlet, sosyal sınıf, parti, örgüt veya bir kişi tarafından yapılması,

4) Şiddet eyleminin toplumda yol açtığı korkunun ideolojik, sosyal, etnik, dinî, siyasî, ekonomik vb. hedeflenen bir amacın gerçekleştirilmesine yönelik olarak, plânlanarak kullanılması,

5) Şiddetin hukuk dışı olarak kullanılması.[65]

Türkiye'nin Aralık 1993 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun insan haklarıyla görevli sosyal komitesi olan 3. Komitesi'ne sunduğu "Terörizmi insan hakları ihlali olarak kabul eden" tasarısı oy birliğiyle kabul edilmiştir. Bu tasarı Genel Kurul'da da kabul edilerek BM Genel Kurul kararı haline gelmiştir. Böylece BM tarihinde ilk defa Türkiye'nin elde ettiği başarı sayesinde, dünya devletleri; "teröristlerin başta hayat hakkı olmak üzere insan haklarını ihlâl ettiklerini" kabul etmişlerdir.[66]

Türkiye'de 12.4.1991 tarih ve 3713 sayılı Terörle Mücadele Kanunu'nun 1. maddesine göre Terörizm; "Terör, baskı, cebir, şiddet, korkutma,

---

62 Alez Schmıdt, "Political Terrorism: A Research Guide" New Brunswick, N.S.: Transaction, Aktaran, Walter Laquer, "Reflections On Terrorism", **Foreign Affairs,** C.65, 1986, p.86. Ayrıca bkz.Nezih Tavlaş, "Terörü Tanımlamak", **Strateji**, Sayı: 2 (1995), s.125, 128.

63 Bkz. G. Bouthol, "Definitions of Terrorism", **International Terrorism and World Security,** (ed.By) David Carlton and Carlo Schaerf, New York 1978, s. 50-53, J., "International Terrorism: Problems of Definition", **International Affairs,** C. 50, No: 1, 1974, M. D. Trent, "Terrorism: A New Mode of Conflict", **In International Terrorism and World Security,** s.13, R. W. Farrel, "Terrorism is...?, (ed. By) David Carlton and C.32., No.3, 1980, s.64, T.Ataöv, "Terrorism Versus Liberation Movements in International Maw", **A.Ü. SBF. Dergisi,** C.42, No.1-4, 1987, s. 15 ve dipnot 1.

64 Olcay Yağcı, "Alçak Gerilimli Savaş:Terörizm", **Uluslararası İlişkilerde Olaylar ve Yorumlar,** Sayı: 13 (Mayıs 1993), s.44.

65 M.Sami Denker, **Uluslararası Terör, Türkiye ve PKK,** İstanbul 1997, s.5.

66 Milliyet, 8 Aralık 1993 ve **Cumhuriyet**, 22 Aralık 1993 ile Yılmaz Altuğ, **Terörün Anatomisi,** İstanbul 1995, s. 24-25.

Levent Şahverdi Arşivi

yıldırma, sindirme veya tehdit yöntemlerinden biriyle, Anayasa'da belirtilen Cumhuriyetin niteliklerinin, Türk Devletinin ve Cumhuriyetinin varlığını tehlikeye düşürmek, Devlet otoritesini zaafa uğratmak veya yıkmak veya ele geçirmek, temel hak ve hürriyetleri yok etmek, Devletin iç ve dış güvenliğini, kamu düzenini veya genel sağlığı bozmak amacıyla bir örgüte mensup kişi ve kişiler tarafından girişilecek her türlü eylemlerdir."[67] şeklinde tanımlanmıştır.

b- Terörizmin Amaçları

Terörizmin amacı kendi içinde "yakın amaç" ve "nihai amaç" olarak sıralanabilir. Bir terör eyleminde yakın amaç öncelikle propagandadır. "Dava"ya dikkat çekmektir. Böylece bazı tavizler koparmaya çalışırlar. Kamuoyu örgütten haberdar olur. Bankalar ve devlet binaları hedef alınır. Devletin artık vatandaşlarının güvenliğini sağlayamadığı izlenimini vermeye çalışırlar.

Ayrıca daha baskıcı bir yönetimi davet ederler. Böylece devlet güçleri ile halk karşı karşıya getirilir. Amaç polisi görev yapamaz hale getirmektir. Son safhada, terör eylemleri ile kitle hareketleri koordine edilerek halkın memnuniyetsizliği devlete karşı bir isyan haline dönüştürülür. Genelde terör örgütleri propaganda safhasındadırlar. Propaganda safhasını aşıp, kitle hareketlerine yön verebilecek derecede örgütler yok gibidir. (FKÖ ve IRA dışında) Terörün nihai amacı ise, tasvip edilmeyen, şikayet edilen kurumların, süreçlerin ve ilişkilerin ortadan kaldırıldığı "savunulan düzeni" kurmaktır. Örneğin Türkiye'de çeşitli sol örgütler amaçlarını sosyalist bir düzen kurarak, komünizme ulaşmak şeklinde belirlemişlerdir.[68]

Prof. Dr. Ayhan Songar; "Bir zamanların romantik anarşizmi günümüzde bir "gaye" değil, devletleri yıkmak, milletleri içinden kemirmek için bir vasıta, bir soğuk harp silâhı (beyin yıkama, şartlandırma ve propaganda vb.) olarak kullanılmaktadır. Bu görünüşü ile "anarşi" ve "terör" ay-

67 A. Güven Şahin, **Terörle Mücadele ve Polis,** Ankara 1994, s. 13.Bkz. İbrahim Pınar, **Son Değişiklikleriyle Terörle Mücadele Kanunu,** Seçkin Yayınevi, Ankara, 1996, s. 9.

68 Taner Tavas, "Terörizmin Psikolojisi ve Hedefleri", **Polis,** Yıl: 1, Sayı: 2 (1995), s. 137-139.

Levent Şahverdi Arşivi

nı çizgiye gelmişler, birbirlerinin sinonimi olarak kullanılmışlardır" demektedir. Ayrıca bu görüş içinde anarşi ve terörün iki amacı vardır:

1) Devamlı tedhiş, cinayet, korku ve sabotajlar ile toplumu "korku hipnozu" denen duruma sokmak, sadece söyleneni yapan, hiç itiraz etmeyen ve cevap vermeyen bir hale getirmek ve günü gelip devlete el koydukları zaman karşılarında suskun, itaatkar bir toplum, adeta hipnotize edilmiş bir kitle bulmak.

2) Özellikle kültür, dil, inanç, din, ahlak, aile ile ilgili kavramlarda kargaşalık yaratarak toplumu ve onu teşkil eden fertleri "neyin doğru, neyin yanlış olduğunu" bilemeyecek bir duruma getirmek, böylece kendi sundukları "reçete"yi itirazsız kabul etmelerini sağlamak.[69]

c- Terörizmin Tasnifleri

Mevcut düzene direnişler genelde 7 başlık halinde toplanılabilir:

1) Anarşistler, 2) Eşitlikçiler, 3) Gelenekçiler, 4) Çoğulcular, 5) Ayrılıkçılar, 6) Reformcular, 7) Statükocular. Düzene direnenler ise; a) Siyasî imkânlar, b) Şiddet yoluyla iktidara karşı mücadele ederler. Mücadele biçimleri olarak; 1) Terör, 2) Gerilla mücadelesi, 3) Nizami (konvansiyonel) savaş gösterilebilir. Ayaklanma stratejileri ise; a) Komplo stratejisi, b) Uzun sürecek halk savaşı stratejisi, c) Askerî ağırlıklı strateji, ç) Kent savaşı stratejisidir.[70]

Ord. Prof. Dr. Sulhi Dönmezer, terörizmin veya diğer bir tabirle tedhişçiliğin değişik bakımlardan tasniflere tabi tutulduğunu belirterek; "... a) İç tedhişçilik, milletlerarası tedhişçilik, b) Adi hukuk çerçevesinde tedhişçilik, siyasî ve sosyal tedhişçilik, c) Doğrudan doğruya ve dolayısıyla tedhişçilik, ç) Bireysel tedhişçilik, hükûmetler veya devletler tarafından yapılan tedhişçilik gibi" demek suretiyle konuya açıklık getirmektedir.[71]

---

69 Ayhan Songar, "Genel Olarak Terör ve Türkiye'deki Terör Olaylarının Psikiyatrik Değerlendirmesi", **Uluslararası Terörizm Sempozyumu** (17-18 Nisan 1984), Ankara 1984, s.144-145.

70 Mehmet Ali Kışlalı, **Güneydoğu, Düşük Yoğunluklu Çatışma,** Ankara 1996, s.35-44.

71 Sulhi Dönmezer, "Milletlerarası Tedhişçilik", **İHFM,** İstanbul 1978, C.XLIV, Sayı: 1-4, İstanbul 1980, s. 55.

Levent Şahverdi Arşivi

Ayrıca terörü, aşağıdaki gibi tasnife tutanlar da bulunmaktadır:

1) Devlet Terörü-Devlete Karşı Terör;

2) Kır Terörü-Şehir Terörü;

3) İç Terör-Uluslararası Terör.[72]

d- Terörizmin Çeşitleri

Yukarıda ele aldığımız terörizmin yapılan tasniflerinin ışığında, dünyada en çok rastlanan terör çeşitleri olarak aşağıdaki gibi bir sıralamayı yapmak mümkündür:

1) Devlet Terörü (Yukarıdan Terör), 2) Aşağıdan Terör, 3) Siyasî ve İdeolojik Terör, 4) Bölücü Terör, 5) Irkî Terör, 6) Dinî Terör, 7) Entelektüel Terör, 8) Uluslararası Terör.[73]

e- Terörizmin Sebepleri

Terörizmin sebeplerini genel olarak aşağıdaki şekilde sıralayabiliriz:

1) Ekonomik Sebepler,

2) Sosyal Sebepler,

3) Siyasî Sebepler; a) Dış Siyasî Sebepler, b) İç Siyasî Sebepler,

4) Psikolojik Sebepler; a) Mantıksızlık ve Ruhi Bozukluk, b) Moda, c) Hızlı Toplumsal Değişme, ç) Kompleks ve Baskı, d) Uyumsuzluk, e) Beyin Yıkama ve Telkin, f) Psikiyatrik Hastalıklar.[74]

f- Terörizmin Safhaları

Dünyadaki terör örgütlerinin büyük bir çoğunluğu Marksist-Leninist-Maocu teoriye dayalı olarak silâhlı mücadele stratejisini uygulamaktadır. Marksist-Leninist mücadeleyi benimseyen terör örgütlerinin izlediği safhaları aşağıdaki şekilde sıralayabiliriz:

---

72 Olcay Yağcı, a.g.m., s. 44.

73 Bkz. M. Sami Denker, **a.g.e.**, s. 8, A.Güven Şahin, **a.g.e.**, s. 14-15, Sabahattin Şen, "Ortadoğu'da Terör", **Su Sorunu, Türkiye ve Ortadoğu,** İstanbul 1993, s. 251, Osman Güvenir, **Türkiye'de Terör,** İstanbul 1980, s. 91.

74 M.Sami Denker, **a.g.e.**, s.10-14.

Levent Şahverdi Arşivi

1) Hazırlık Safhası, 2) Örgütlenme Safhası, 3) Eylem Safhası, 4) İç Savaş Safhası.[75]

V- TÜRKİYE'YE YÖNELEN TEHDİT KAYNAKLARININ SINIFLANDIRILMASI

Türkiye'nin jeopolitik ve jeostratejik konumundan kaynaklanan tehditlerin sınıflandırmasını aşağıdaki gibi yapmak mümkündür:

a- Sürekli Tehdit (Dış Tehdit)

Dış ülkelerden yönlendirilen; "kaçakçılık, uluslararası terörizm, Ermeni terörizmi, etnik-bölücü terör, bazı ülkelerin emelleri, casusluk faaliyetleri, iç ve dış yıkıcı unsurların müşterek ve münferit çabaları ile dost ve müttefik ülkelerdeki Türk yıkıcı unsurları" içiçe ve elele olarak Türkiye için dış tehdit çemberini oluşturmaktadır. Dış tehdit unsurlarının Türkiye'deki yıkıcı unsurlarla ilişkilerini 4 ana bölümde inceleyebiliriz:

1) Türkiye üzerinde ideolojik, jeopolitik ve tarihi emelleri olan ülkelerin Türkiye'deki tehdit unsurları ile ilişkileri.

2) Dost ve müttefik ülkelerdeki Türk tehdit unsurlarının eylemleri ve bu devletlerin tutumları.

3) Türkiye'deki yıkıcı örgütlerin uluslararası terör örgütleri ile ilişkileri.

4) Türkiye'deki yıkıcı örgütlerin silâh kaçakçılık örgütleri ile ilişkileri.[76]

b- Bölgesel Tehdit

Komşu ülkelerin Türkiye üzerindeki ''tarihi'' ve ''şimdiki emelleri'' .

---

75 Bkz. M.Sami Denker, **a.g.e**, s.9-10, ayrıca bkz. **Türkiye'deki Anarşi ve Terörün Gelişmesi, Sonuçları ve Güvenlik Kuvvetleri ile Önlenmesi,** Ankara 1982, **Terör ve Terörle Mücadelede Durum Değerlendirmesi,** Ankara 1983.

76 Daha geniş bilgi için bkz. **Türkiye'deki Anarşi ve Terörün Gelişmesi, Sonuçları ve Güvenlik Kuvvetleri ile Önlenmesi,** Başbakanlık Basımevi, Ankara 1982, s. 23-46.

Levent Şahverdi Arşivi

c- İç Tehdit

Bu tip tehditi yıkıcı ve bölücü unsurlar oluşturmaktadır.

Ülkemizde mevcut olan "yıkıcı" ve "bölücü" unsurlar dört ana bölüm altında toplanmaktadır. Bunlar;

1) Bölücü (PKK yani KADEK vb. terör örgütleri),

2) Aşırı Sol: a) Sosyalist b) Komünist,

3) Aşırı Sağ: a) Irkçı b) İrticai,

4) Ermeni Terör Örgütleri :ASALA vb.

1- Türkiye'deki Bölücü ve Yıkıcı Terör Faaliyetlerinin Genel Amaç ve Hedefleri

1) Hedef devletin iç ve dış politikasında güçsüzleştirilmesi, zayıflatılması,

2) Ekonomik yönden yıpratılması (a- Dış yatırımların durması, b- Ülke içinden dışa sermaye kaçışlarının başlaması),

3) Halkta geleceğe ve devlete güvensizlik, şaşkınlık yaratılması,

4) Hedef ülkenin rejimi demokrasi ise rejimin yıpratılması, hürriyetlerin kısıntıya uğraması,

5) Ordu ve istihbaratın ana görevlerinden uzaklaştırılarak terör ve yıkıcı faaliyetleri ile boğuşur duruma düşürülmesi,

6) Terör faaliyetlerine girişen gücün sesini dünya politikasında duyurması ve yavaş yavaş politik hüviyet kazanması (Ermeni ve Kürt eylemleri gibi).[77] Şimdi de bu dört grup unsurun amaç ve stratejilerini ayrı ayrı belirtelim:

a- Bölücü Unsurların Amaçları ve Stratejisi:

Bölücü unsurlar; Türkiye Cumhuriyetini parçalamak Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da kendilerince belirlenmiş olan bölgelerde bağımsız bir devlet kurulmasını amaçlanmaktadır.

Bağımsız bir devlet kurulması için takip edilecek yol konusunda mevcut bölücü örgütlerin benimsedikleri ideolojilere ve esas aldıkları mücade-

77 Mehmet Eymür, "Mehmet Eymür'ün Anıları (MİT'te Gördüklerim)", **Milliyet**, 11 Mayıs 1991.

Levent Şahverdi Arşivi

le yöntemlerine göre farklı yaklaşımları bulunmaktadır. Ancak genelde Marksist-Leninist ideoloji ağırlık kazanmaktadır.

Bölücü örgütler amaçlarına ulaşmak için; Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde yaşayan ve kendilerince ayrı bir ırk olarak nitelendirilen bölge halkının bir kısmına bu bilincin verilmesi, buna bağlı olarak Leninist ilkeler doğrultusunda eğitilerek bilinçlendirilmesi, bu aşamanın ardından kendi öz örgütlerini oluşturarak, bölge halkının savaşacak hale getirilmesi ve son dönemde verilecek halk savaşı ile komünist ve ayrı bir devlete kavuşturulması, şeklinde bir strateji izlemektedirler.1969-1992 döneminde kurulan belirli başlı bölücü örgütler şunlardır:

1) Komal-Rızgari Anti Sömürgeci Demokratik Kültür Dernekleri(ASDK-DER), 2) Özgürlük Yolu, Devrimci Halk Kültür Dernekleri(DHKD), 3) Devrimci Demokratik Kültür Dernekleri (DDKD), 4) Kawa-Kürdistan Proleterya Birliği (YPK), 5) Kürt Halk Kurtuluş Ordusu(KHKO), 6) Tekoşin, 7) Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi (TKDP), 8) Kürdistan Sosyalist Birliği (YSK), 9) Kürdistan Sosyalist Hareketi (TSK), 10) Kürdistan İslam Partisi (PİK), 11) Kürdistan Kurtuluş Hareketi (TEVGER), 12) Kürdistan Birleşik Halk Partisi (YEKBUN), 1 3) Kürdistan İşçi Partisi (PKK).[78]

b- Aşırı Solcu Unsurların Amaçları ve Stratejisi:

Bütün aşırı solcu ve komünist-terörist örgütlerin amacı; "mevcut rejimi yıkarak yerine Marksist-Leninist bir düzen kurmaktır." Ancak aşırı solda bu amaç birbirinden farklı iki şekilde açıklanmaktadır:

–Mevcut düzenin sağladığı bütün imkânlardan yararlanarak iktidara hakim olmak, daha sonra uygulanacak bir seri faaliyetler ile komünizmi tesis etmektir. (Siyasî parti kimliğine sahip, yasal görünümdeki kuruluşlar bu gruptur.)

78 **Türkiye'de Anarşi ve Terörün Sebepleri ve Hedefleri,** s. 58, Bkz. Atila Şehirli, **Türkiye'de Bölücü Terör Hareketleri ve Devletin Aldığı Tedbirler,** Burak Yayınevi, İstanbul 2000, Nihat Ali Özcan, **PKK (Kürdistan İşçi Partisi), Tarihi, İdeolojisi ve Yöntemi,** ASAM Yayınları, Ankara 1999.

Levent Şahverdi Arşivi

–Mevcut düzeni silâhlı ayaklanma ile yıkarak devlete hakim olmak ve mevcut rejimi yıkarak iktidar olmaktır. (Yasa dışı komünist-terörist örgütler bu gruptadır.)

Komünizmin amacı; kapitalizmin yanında, bütün ideolojileri ve diğer sistemleri ve muhtemel gelişmeleri tasfiye edip dünya komünizmini kurmaktır. Bu amaç ile işçi sınıflarının dünya çapında sürdürdükleri sınıf mücadelesini ve birliğini ifade eden "Proleterya Enternasyonalizmi" komünizmin genel esasıdır.

Türkiye'deki komünist örgütlenmeler iki temel stratejiyi benimsemişlerdir:

Millî Demokratik Devrim Stratejisi

Önce "Millî Demokratik Devrim" aşaması (feodalizm, emperyalizm, işbirlikçi (komprador) ile büyük Burjuvazinin bir kısmı dışında kalan bütün sınıf ve tabakaların birleşik mücadelesi öngörülüyor. Proletarya önderliği altında bütün devrimci sınıfların birleşik cephesi iktidarı ile bu aşama sonuçlanacaktır) geçilecek daha sonra da "Sosyalist devrim" gerçekleştirilecektir. Ülkemizde MDD stratejisini izleyen örgütler ya "öncü savaşı" (örneğin; THKP/C'den kaynaklanan örgütlerin çoğu) ya da "halk savaşı" (örneğin; TKP/ML, TİKB (Türkiye İhtilalci Komünistler Birliği) ile iktidara gelebileceklerini iddia ederler.

Sosyalist Devrim Stratejisi

Sosyalist devrim ile kapitalist üretim tarzı ortadan kaldırılarak işçi sınıfının siyasî ve ekonomik hegemonyası altında kolektif düzene geçiş esas alınır. Barışçıl yöntemlerle de sosyalizmin kurulabilmesine imkân tanınır. Türkiye'de bu stratejiyi benimseyenler (örneğin; TKP) İstiklal Savaşı'nın "millî devrim", 1920'lerde yapılan inkılâpları "demokratik devrim" olarak kabul etmekte ve hepsine birden "burjuva devrimi" veya "Kemalist burjuva devrimi" diyerek Türkiye'nin MDD aşamasını tamamlandığını iddia etmektedirler.[79] 1961 yılı sonrasında Türkiye'de faaliyet gösteren Marksist-Leninist aşırı sol örgütlerin ana grupları şöyledir:

79 **Türkiye'de Anarşi ve Terörün Sebepleri ve Hedefleri,** s. 53-57, Ayrıca bkz., Emin Demirel, **Terör,** Alfa Yayınları, İstanbul 1999.

Levent Şahverdi Arşivi

1.Türkiye Komünist Partisi (TKP)-SBKP Yanlısı,

2.Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu (THKO)-Arnavutluk Yanlısı,

3.Türkiye Halk Kurtuluş Partisi/Cephesi, Kurtuluş (THKP/C-Kurtuluş),Türkiye Kuzey Kürdistan Kurtuluş Örgütü (THKKÖ),

4.Türkiye İhtilalci İşçi Köylü Partisi (TİİKP)/Çin Yanlısı,

5.Türkiye Komünist Partisi/Marksist-Leninist (TKP/ML),

6.Türkiye Birleşik Komünist Partisi (TBKP).

c- Irkçı Unsurların Amaçları ve Stratejisi:

1980 yılı öncesinde bölgesel nitelik taşıyan, "Esir Türkleri Kurtarma Ordusu,Türk İntikam Tugayı, Malatya İntikam Komandoları ve Türkiye İntikam Bozkurtlar Ordusu" gibi yasadışı ırkçı örgütlerin de gruplar kurduğu belirlenmiştir.

1975 yılından itibaren şiddete dayalı eylemlerinde artış görülen bu unsurların, kendilerini "Türk devletinin koruyucuları" şeklinde ilân etmeleri ve buna paralel aşırı sol unsurlarla silâhlı çatışmada bulundukları görülmüştür. Irkçı nitelikteki unsurların stratejilerini ve savundukları görüşü hakim kılma amacı aşağıdaki konuları kapsamaktadır:

Fikirlerini, mevcut veya yeni kurulacak bir siyasî organizasyona mal ederek, sempatizan kadrolarını da bu siyasî organizasyon bünyesinde toplamak.

Merkeziyetçi yönetim şeklinden uzaklaşmamak şartı ile; öğrenci, işçi, memur, esnaf, köylü, serbest meslek ve işveren kesimlerinde örgütlenerek etkinlik sağlamak.

Kendileri için engel olarak kabul ettikleri kişi veya gruplara karşı faaliyet göstermek üzere silâhlı eylem kadrosu oluşturarak, bu güçlerini, gerektiğinde, misilleme ve sindirme doğrultusunda kullanmak.

Güvenlik kuvvetleri başta olmak üzere tüm kamu kuruluşları bünyesinde, siyasî organizasyonlardan da yararlanarak kadrolaşmaktır.[80]

---

80 H. Halil Ergene, **Neden Hedef Türkiye,** Ankara 1993, s. 206-207, bkz. **Türkiye'de Anarşi ve Terörün Sebepleri ve Hedefleri**, Ankara 1985, s. 61-112.

Levent Şahverdi Arşivi

d- İrticai Unsurların Amaçları ve Stratejisi:

1980 yılı öncesinde; "Türkiye İslam Kurtuluş Ordusu, Türkiye İslam Kurtuluş Cephesi, İslam Devriminin Acil Mücahitleri,Türkiye İslam Kurtuluş Birliği, Dünya Şeriat Kurtuluş Ordusu, Evrensel Kardeşlik Cephesi, Şeriatçı İntikam Mangası, Evrensel İslam Kurtuluş Savaşının Türkiye Mücahitleri" gibi adlarla yasadışı kurulan bu örgütler veya gruplar irticai çatışmalar içinde görülmüştür. 12 Eylül 1980'den sonra ortaya çıkan irticai örgütlerden en önemlileri ise; "İslami Kurtuluş, Müslüman Gençlik, Aczi Mendiler, Ak Doğuş-İBDA-C (İslami Büyük Doğu Akıncılar Cephesi), Hizbullah, İslami Hareket, Selefi, Ceyşullah, Tekfir, Vasat'tır.

Samimi dinî inançları sömürerek, Türkiye'de şer'i devlet nizamını gerçekleştirme gayreti içerisinde olan irticai unsurlar, görüşlerini orta öğrenim gençliği arasında yaymak ve sözkonusu kesimi örgütlemek amacıyla yasadışı bu örgütleri kurmuşlardır.İrticai fikirler paralelinde militan kadrolar hazırlamışlar, çatışmalar ve eylemler için plânlı eğitim çalışmaları yapmışlardır.[81] İrticai unsurların amacı, devletin ekonomik, sosyal, siyasî ve hukuki temel nizamlarını, kısmen de olsa dini esas ve inançlara dayandırmaktır. Bu nedenle; Türkiye'ye hilâfetin tekrar geri getirilmesi, bütün İslâm ülkelerinin bir bayrak altında toplanması şeklinde amaçlar benimsemektedirler. Bu amaçlar ise 1982 Anayasası'nın 2'nci maddesinde belirtilen T.C.'nin niteliklerini (demokratik, lâik, sosyal bir hukuk devleti) değiştirmeğe yöneliktir.[82]

Devletin temel düzenini dinî esaslara dayandırmayı amaçlayan irticai kesim, bu amacına ulaşabilmek için önce Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırları içinde teokratik bir devlet kurmak daha sonra da bütün İslâm ülkelerini bir bayrak altında toplamak gayesini benimsemiştir.[83]

---

81 **Türkiye'de Anarşi ve Terörün Sebepleri ve Hedefleri,** s. 120-128, Bkz. Emin Demirel, Terör, Alfa Yayınları, İstanbul 1999, s. 595-714.

82 **Türkiye'de Anarşi ve Terörün Sebepleri ve Hedefleri**, s. 56.

83 H. Halil Ergene, **a.g.e.**, s. 190, Bkz. Faik Bulut, **İslamcı Örgütler,** Tümzamanlar Yayıncılık, İstanbul 1994.

Levent Şahverdi Arşivi

e- Ermeni Terör Örgütlerinin (ASALA vb.) Amaçları ve Stratejisi:

ASALA vb. (JCAG (Ermeni Soykırımı için Adalet Komandosu), ARA (Ermeni İhtilal Ordusu), NAR (Yeni Ermeni Mukavemeti) Ermeni Terör örgütlerinin amacı öncelikle Türkiye üzerinde iddia ve taleplerini gerçekleştirmektir. Bu iddia ve talepler şöyledir:

a) Ermeni Devletinin büyük bir bölümü Türkiye'nin doğu illeri sınırları içinde kalmıştır. Bu topraklar Ermenilere geri verilmelidir.

b) Türkler, 1915-1918 yılları arasında tarihin ilk soykırımını yapmış ve 1.5 milyon Ermeni'yi öldürmüşlerdir.

c) Türkiye'deki Ermeniler bugün de baskı altında tutulmaktadır.

ç) Ermeni soykırımında hayatlarını kaybedenlere ve Türkiye'den yurtdışına sürülenlere tazminat verilmelidir.

Bunların dışında, Türkiye'yi NATO'dan koparmak gibi bir amaçları da bulunmaktadır. Bunlara ilaveten Türkiye'yi zor duruma düşürmek, ekonomik olarak güçlendirmemek, kaos ortamı oluşturmak, Türkiye'ye politik olarak baskı yapılmasını temin etmek vb. dahil edilebilir.[84]

ASALA'nın nihai stratejik amacının "Türk Ermenistanı ile Sovyet Ermenistanı'nı birleştirmek"[85] olduğunu da hatırlamak gerekir.

Ermeni terör örgütleri T.C. Devletinin dış temsilcilik görevlilerine suikastlar (toplam 34 diplomatımızı şehit etmişlerdir), ilgili binalara bombalı saldırılar, ayrıca diğer Türkiye'yi temsil eden kuruluşlara (THY bürosu, Turizm bürosu vb.) sabotajlar düzenleyerek yukarıda sıraladığımız amaçları doğrultusunda Türkiye'yi istedikleri ölçüde tavize zorlamak istemişlerdir. Terör yoluyla kendi davalarına karşı dünyada, büyük bir kamuoyu oluşturmak istemişlerdir.

---

84 Dikran Kevorkyan, "Uluslararası Terörizm Bünyesinde Ermeni Terörizmi", **Uluslararası Terörizm Sempozyumu (17-18 Nisan 1984),** Ankara 1984, s. 92.

85 Albert Wohlstetter-Nancy Vırts, "Uluslararası Terörizmde Ermeni Terörizminin Özelliği", **Uluslararası Terörizm Sempozyumu (17-18 Nisan 1984),** Ankara 1984, s. 258, Türkiye'ye Yönelen "Dış, Bölgesel ve İç Tehdit Kaynakları"için bkz., **Doğu Anadolu'da Güvenlik ve Huzur Sempozyumu-Bildiriler (17-19 Aralık 1998)** Fırat Üni. Yayını, Elazığ 1999, **I. Milletlerarası Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Güvenlik ve Huzur Sempozyumu-Bildiriler-(27-29 Mart 2000),** Fırat Üni.Yayını, Elazığ 2000, **Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu (Tarihten Günümüze İç ve Dış Tehditler)-Bildiriler-(17-19 Ekim 2001),** Fırat Üni.Yayını, Elazığ 2002.

Levent Şahverdi Arşivi

2- Komşu Ülkelerin Türkiye Üzerindeki Emelleri

Komşu ülkelerin Türkiye üzerindeki emelleri ve Türkiye ile olan önemli sorunları ciltler dolduracak hacimdedir. Fakat mevcut sorunları ana hatlarıyla sıralamak istiyoruz:

a- Yunanistanın Türkiye Üzerindeki Emelleri

Yunanistan'ın millî ideali, "Megalo İdea" (Büyük Ülkü)'yı yani "Büyük Yunanistan"ı (Eski Bizans-Grek İmparatorluğu) gerçekleştirmektir. XVIII'inci yüzyıldan beri bu ideal peşinde koşmaktadırlar. Megalo İdea'nın safhaları aşağıdaki gibi öngörülmüştür:

1) Yunanlıların bağımsızlığı, 2) Batı Trakya ve Selanik, 3) Ege Adaları, 4) On İki Ada, 5) Girit, 6) Kıbrıs, 7) Batı Anadolu'nun ilhakı , 8) Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Pontus Rum Devletinin kurulması, 9) Gökçeada ve Bozcaada'nın ilhakı, 10) Arnavutluk'un Güney Epir Bölgesi ile Makedonya'nın ilhakı, 11) İstanbul'un işgal edilerek Doğu Roma İmparatorluğu'nun ihyası.

Görüldüğü gibi Yunanistan millî ideallerinin çoğunu gerçekleştirmiştir. Kalanlarını ise gerçekleştirmek üzere yoğun bir çaba sarfetmektedir. Bu ideallerin en büyük destekçisi ise Ortodoks Kilisesi ve Yunan ordusu olmuştur. Yukarıda sayılan maddeler, 1814'de kurulan gizli "Etniki Eterya" cemiyetinin faaliyet programını oluşturmakta idi. 1829'da Yunanistan'ın bağımsızlığa ulaştırılmasında büyük rolü olan cemiyetin programının ilk maddesi; "Ezeli ve Ebedi düşmanlarımız Türklerdir" diye başlamaktadır.[86]

Yunanistan'ın bu "Hellen Emperyalizmi"ne dayalı politikasını Avrupa ülkeleri sürekli desteklemiştir. Bu destekte hem "bölücülük" politikası hem de "Grek Uygarlığına duyulan hayranlık ve Batı uygarlığının temelinde Grek uygarlığının bulunduğu" düşüncesi etkili olmuştur.

---

86 Bkz. Gn. Kur. Bşk. **Türk-Yunan İlişkileri ve Megalo İdea,** Gn. Kur. Harp Tarihi Bşk. Yay., Ankara 1975, Selahattin Salışık, **Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri ve Etnik-i Eterya,** İstanbul 1968, Faruk Güventürk, **Türklere Karşı Yunan Milli Hedefleri, Genel Politikaları ve Stratejileri Nedir?**, İstanbul 1976, H. Halil Ergene, **Neden Hedef Türkiye,** Kiyap Yay., Ankara 1993, s. 56-60, Ersoy Taşdemirci, "Türkiye'nin Jeopolitik ve Jeostratejik Durumundan Kaynaklanan Tehdidin Yapısı, **Atatürk İlke ve İnk. T. I/II,** YÖK Yay., Ankara 1990. s. 145-146.

Levent Şahverdi Arşivi

Gelecekte de aynı gerekçelerle Yunanistan desteklenecektir.Türkiye ile Yunanistan arasında önemli sorunlar bulunmaktadır.[87]

b- Bulgaristanın Türkiye Üzerindeki Emelleri

Bulgaristan, 1876'da muhtariyetine kavuştuktan sonra 1878'de bağımsızlığına kavuşmuştur. Bulgaristan yaklaşık olarak beş yüz yıl Osmanlı Devleti yönetiminde kalmıştır.

Geçmişte Bulgaristan'ın Milli Politikası, eski SSCB'nin ideolojisine tam bağımlılık ilkesinde ve kendisinin "Hayali Büyük Bulgaristan", kurma şeklindeki tarihi ihtiraslarından kaynaklanmaktaydı. Bu nedenle, eski SSCB'nin zayıf ve istikrarsız bir Türkiye isteğine katılmaktaydı. Bunu gerçekleştirmek için ise şu faaliyetleri yürütmüştü:

1) Türkiye'ye Yönelik Bölücü Faaliyetleri,
2) Kaçakçılık Faaliyetleri,
3) Türkiye'de Komünist Akımları Desteklemek Üzere Yaptığı Faaliyetler,
4) Soydaşlarımıza Yönelik Zulüm ve Bulgarlaştırma Faaliyetleri.[88]

c- Rusyanın (BDT) Türkiye Üzerindeki Emelleri

Rusya'nın Çar I. Petro'dan itibaren Orta Doğu ve Akdeniz'e yönelik emellerinin esasını; "sıcak denizlere açılma" arzusu oluşturmaktadır. XX. yy.'ın başında Orta Doğu'da zengin petrol yataklarının bulunması ve işletmeye açılması Rusya'nın ihtiraslarını şiddetlendirmiştir. Rusya, Boğazlar vasıtasıyla açık denizlere geçebilmek ve Doğu Anadolu'dan güneye sarkmak amacıyla Türkiye'yi kendisine hedef ülke seçmiştir.

---

87 Bkz. BTT. Dergisi, **Siyasi Meseleler Araştırma Grubu,** "Türk-Yunan Sorunları", BTT. Dergisi, Sayı:6 (Ağustos 1985), s.55-60, Bkz. Mehmet Saka, **Ege Denizinde Türk Hakları,** Dergah Yay., İstanbul 1974, s.90-95. Fahir Armaoğlu, **20. yy. Siyasi Tarihi (1914-1980),** İş Bank. Yay., Ankara 1984, s.833-834. Salahi Ramadan Sonyel, **Türk-Yunan Anlaşmazlığı,** Kıbrıs Türk Kültür Derneği Gn. Merk. Yay., Ankara 1985, Süleyman Kocabaş, **Türk-Yunan Mücadelesi,** İstanbul 1984, Selahattin Salışık, **Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri ve Etnik-i Eterya,** Kitaş Yay., İstanbul 1968. Ayhan Songar-Oğuz Gökmen-Ziyad Ebüzziya-M. Süreyya Şahin, **Türk-Yunan İlişkileri ve Ayasofya Meselesi,** Aydınlar Ocağı Yay., İstanbul 1990.

88 H. Halil Ergene, **a.g.e.**, s.73-75. Bkz. Ertuğrul Zekai Ökte, "Türkiye ve Komşuları", **BTT. Dergisi,** Sayı:6 (Ağustos 1985), s.53. Selim Yavuz Turganoğlu, "Bulgaristan ve Terör", **a.g.dergi,** s.61-66.

Levent Şahverdi Arşivi

1917 Bolşevik Devrimi sonrasında rejimi kökleştiren Rusya, Türkiye'nin Batı dünyası ile iyi ilişkilere geçmesinin etkisiyle Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin hükümlerinin uygulanmasında güçlük çıkarmaya başlamıştır. Hatta II. Dünya Savaşı sonrasında; "Boğazlarda üs kurma hakkı, Doğu Anadolu'da sınır düzeltme" isteklerinde (Kars ve Ardahan'ı ilhak isteği) bulunmuştur. Türkiye bu istekleri sert bir diplomasi ile reddetmiş devamında ise NATO'ya girerek Rus emperyalizminden korunma yolunu seçmiştir.[89]

Buna karşılık Rusya, Osmanlı Devleti döneminden itibaren tecrübe sahibi olduğu üzere ülkeyi içerden yıkmak amacıyla "soğuk harp" uygulamasına geçmiştir. Türkiye'deki aşırı sol hareketlere tam destek vermiş, 1970'lerde "Ermeni Terörü"nü örgütlemiş, yine eş zamanlı olarak Kürtçüleri de örgütlemiştir. 1990'lardan sonra SSCB dağılıp Bağımsız Devletler Topluluğu haline gelip, Türk Cumhuriyetleri de bağımsızlıklarını elde edince, Türkiye'nin istikrarsızlığını arttırmak için PKK'ya verilen desteği arttırmıştır. Diğer yandan Ermenistan vasıtasıyla Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile kara bağlantısı kesilmiştir. BDT Orta Doğu'da güçlü bir Türkiye'yi engellemek için her yolu kullanmaktadır.Türkiye ile Rusya arasında önemli sorunlar bulunmaktadır.

d- Ermenistanın Türkiye Üzerindeki Emelleri

1918'de kurulan Ermeni Cumhuriyeti, 25 Kasım 1920'de SSCB'ye bağlanmış, 24 Ağustos 1990'da SSCB'den resmen ayrılmıştır. 21 Aralık 1991'de bağımsızlığına kavuşmuştur. Ermeniler Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu da kendilerine katacak şekilde "Büyük Ermenistan"ı oluşturmak istemektedir. Ermeniler ana hatlarıyla aşağıdaki konularda faaliyetlerde bulunmaktadırlar:

1) Toprak iddiaları.

2) Ermeni soykırım iddiaları ve tazminat talepleri.[90] Durum böyle olunca da Türkiye ile Ermenistan arasında pek çok sorun çözüm bulunmayı beklemektedir.

89 Ersoy Taşdemirci, a.g.m., s.144, Bkz. Ertuğrul Zekai Ökte, a.g.m., s.53.
90 H. Halil Ergene, **a.g.e.**, s.94-95.

Levent Şahverdi Arşivi

e- İranın Türkiye Üzerindeki Emelleri

İran'ın kuruluşu M.Ö. 529 yılına kadar inmektedir. İran'ın uzun tarihi geçmişinde en son ve köklü değişiklik: 1979'da Ayetullah Humeyni'nin Rıza Şah Pehlevi iktidarını yıkarak "İran İslam Devrimi"ni gerçekleştirmesiyle yaşanmıştır. "Büyük İran" ideali daha sonra "Şii İslam Devrimi"nin bölge ülkelerine ve dünyaya ihraç etme idealiyle birlikte yürütülmeye başlanmıştır. Geçmişte uyguladığı Türkiye'yi Şiileştirme politikasını günümüzde de sürdürmektedir. İran'da 20 milyondan fazla Türk bulunması, Türkiye ile olan ilişkilerini en alt seviyede tutması politikasını doğurmuştur. Bölgede güçlü bir Türkiye'yi çıkarlarına aykırı bulduğundan, rejim karşıtlarını desteklemekte, Atatürk ve ilkelerine karşı düşmanlık ile PKK-KADEK'i desteklemeyi ana politikası haline getirmiştir.

f- Suriyenin Türkiye Üzerindeki Emelleri

Suriye, 1517-1918 arasında dört yüzyıl Osmanlı egemenliğinde kalmıştır. 1918'de Suriye'yi Fransa işgal etmiş, 1946'da bağımsızlığına kavuşmuştur.

Arap Baas Sosyalist Partisi 8 Mart 1963'te gerçekleştirdiği darbe ile iktidarı ele geçirmiştir. 1970'de Hafız Esad bir darbe ile iktidarı ele geçirmiş ve Şii bir yönetim kurmuştur.

Suriye'de milliyetçilik "Arap Birliği" olarak algılanmakta, "Büyük Suriye Projesi" bir ideal olarak yaşatılmaktadır. Suriye eski veya kaybedilmiş olarak nitelendirdiği toprakları geri almak istemektedir.Türkiye'den ise Hatay, Adana, Gaziantep illeri istenmekte, kendi resmi haritalarında bile göstermektedirler. Suriye bu illerden özellikle 1939'da Hatay'ın haksız yere Türkiye tarafından gaspedildiğini ileri süregelmiştir. Bu amaçla Suriye'de "İskenderun'u Kurtarma Cemiyeti"ni kurmuştur. Türkiye'nin Orta Doğu'da güçlenmemesi, GAP projesinin engellenmesi, Fırat nehri sularından daha fazla faydalanmak amacıyla geçmişte aşırı sol terör örgütlerine ve PKK'ya destek vermiştir.[91] 1998 yılında Suriye ile Türkiye arasında bir

91 H. Halil Ergene, **a.g.e.**, s.114-115, Ayrıca Bkz. Necip Torumtay, **Değişen Stratejilerin Odağında Türkiye,** Milliyet Yayınları, İstanbul 1996, s. 251-252., Suat İlhan, **Terör Neden Türkiye,** Nu-Do Yayınları, Ankara 1998.

Levent Şahverdi Arşivi

"dostluk protokolü" imzalanmak suretiyle ilişkilerde yeni bir döneme girilmiştir.

Sonuçta bu unsurlardan aşırı solun Atatürk'ün Halkçılık, aşırı sağın Atatürk'ün Milliyetçilik ve lâiklik, bölücülüğün; Atatürk'ün Milliyetçilik ile millî birlik ve beraberlik-ülke bütünlüğü, ASALA vb. terör örgütlerinin, millî birlik beraberlik ve ülke bütünlüğü gibi temel ve bütünleyici ilkelere aykırı olduğunu belirtmek gerekir.[92] (bkz.şekil:1)

SÜREKLİ (DIŞ) TEHDİT

. Propaganda	. İdeoloji-Yönlendirme
. Ajitasyon	.Sempatizan
. Dezenfarmasyon	. Drijan

İÇ TEHDİT

. Basın-Yayın	. Eylem

BÖLGESEL TEHDİT

GENÇLİK VEYA HEDEF KİTLE

Şekil 1: Sürekli (Dış), Bölgesel ve İç Tehdit Unsurlarının Amaçları

Yukarıda sıraladığımız bölücü ve yıkıcı unsurların dönem dönem gerçekleştirdikleri terör faaliyetlerinin belirli amaç ve hedefleri bulunmaktadır.

VI- TÜRKİYE CUMHURİYETİ DEVLETİ'NİN KARŞILAŞTIĞI TERÖRLE İLGİLİ SORUNLARIN DÖNEMLERİ

Türkiye'ye yönelen "sürekli(dış)tehdit" , "bölgesel tehdit" ve "iç tehdit"in Orta Doğu ile Türkiye'nin jeopolitik ve jeostratejik öneminden kaynaklandığını ifade etmiştik. Bu konuda büyük devletlerin (özellikle Rusya ve İngiltere'nin) ana politikaları "Şark Meselesi" bünyesinde şekillenmiş ve "böl, parçala, yut" veya "böl, parçala, yönet" şeklinde tezahür etmiştir.

92 **Türkiye'de Anarşi ve Terörün Sebepleri ve Hedefleri,** Ankara 1985, s. 53, bkz. H. Halil Ergene, **Neden Hedef Türkiye,** Kiyap Yayın Dağıtım, Ankara 1993,s.53-115.

Levent Şahverdi Arşivi

Bunun da ilk adımını öncelikle "bölücülük" oluşturmuştur. Batı ülkeleri Osmanlı Devleti'ni bölme konusundaki bilgi ve becerilerini Atatürk'ün kurduğu Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne karşı da denemiş hala da denemektedir. Lozan Barış Antlaşması'ndan Sevr'e geri dönüş arzu edilmektedir. Fakat eski olan bu çabalara, Türkiye'nin komşuları da (Bulgaristan, Yunanistan, G.K. Rum Devleti, Suriye, Irak, İran, Ermenistan) katılmıştır. Bu ülkelerin İran hariç diğerlerinin halklarının Osmanlı Devletine bağlı olarak yüzyıllarca barış, adalet ve hoşgörü içerisinde yaşadığı hatırlanmalıdır.

1920-1938 arasında irticai hareketler ve Kürtçü ayaklanmalar,

1938-1968 arasında komünist faaliyetler,

1968-1980 arasında anarşik terör ortamı,

1973-1984 arasında Ermeni terörü,[93]

1984-1999 arasında bölücü PKK terör hareketi[94] Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni yoğun bir şekilde uğraştırmıştır.

Dünyada 1968'lerde artan öğrenci ve anarşi olayları, Türkiye'de de etkisini göstermiştir. 1968'lerde "öğrenci hareketleriyle" başlayan anarşik olaylar (Marksist ve Leninist kaynaklı) daha sonra devlete ve toplumun diğer karşıt kesimlerine yönelmiş, 1971 muhtırası ile hızı kesilmişken 1974 yılı sonrasında (genel af ile) yeniden tırmanmıştır. 12 Eylül 1980 askerî

93 "1973'te münferit bir olay halinde başlatılan ve 1974'den sonra bütün şiddetiyle "Ermeni Sorunu"nun çözümü amacıyla sürdürülen Ermeni teröründe Türk dış temsilciliklerine, hava yolları bürolarına ve özellikle diplomatlara, bombalarla, baskınlarla, sabotajlarla, suikastlarla yöneltilen saldırılarda toplam 197 olay meydana gelmiş, 41 Türk diplomat katledilmiştir. Ermeni terörü, ASALA'nın PKK ile anlaşmasından sonra nöbeti PKK'ya devredecek (1984) ve 1985'ten sonra eylem yapmayacaktır." Bkz. Mahmut İhsan Özgen, **Türkiye'de Şiddet Hareketleri, Kaynakları ve Hedefleri**, Yeni Forum Yayıncılık, Ankara 1989, s.37-38, Daha detaylı bilgi için bkz. Bilal N.Şimşir, **Şehit Diplomatlarımız 1, 2**, Bilgi Yayınevi, Ankara 2001.

94 "Türkiye son 15 yıldır bölücülük konusunda çok büyük bir savaş vermeye mecbur bırakılmıştır. 15 Ağustos 1984-3 Mart 1999 arasında Genelkurmay Başkanlığı'ndan yapılan açıklamaya göre, 5.606 güvenlik görevlisi şehit olmuş (11.269 yaralı), 5.316 vatandaşımız da hayatını kaybetmiştir (5.903 yaralı). 17.872'si ölü olmak üzere toplam 27.043 bölücü terörist etkisiz hale getirilmiştir. Ayrıca 100 milyar dolar bölücü terörün (PKK) bitmesi için harcanmıştır. (Bunların dışında Ankara DGM Cumhuriyet Başsavcılığı'nın Abdullah Öcalan hakkında hazırladığı iddianamaye göre, PKK Terör Örgütü 15 Ağustos 1984 ile 22 Şubat 1999 tarihleri arasında , 6.036 saldırı gerçekleştirmiş, 8.257 defa güvenlik güçleriyle çatışmaya girmiş, Türkiye'nin muhtelif bölgelerinde 3.071 bomba infilak ettirmiş, 388 gasp suçu , 1.046 adam ve hürriyeti tahdit suçu işlemiştir)." Atila Şehirli, **a.g.e**, s.23-24.

Levent Şahverdi Arşivi

darbesine gelindiğinde; Türkiye dış ülkelerin, komşu ülkelerin, kaçakçıların, iç tehdit odaklarının da etkisiyle tam bir "iç savaş" aşamasına getirilmiş, toplum çeşitli ideolojik gruplara, etnik ve mezhep ayrılıkları da körüklenerek birbirine düşman kamplara bölünmüş, nitekim terör olaylarında kaybedilen insanların toplam sayısı 5.000'e ulaşmıştır.[95]

Türkiye'nin 1968-1999 arasını kapsayan uzunca bir döneminde yaşanan anarşi ve terör ortamında bu yıkıcı ve bölücü unsurların rolü (etki güçlerinin yüzdesi farklı olsa da) bulunmaktadır. Elbette ki bu yasadışı örgütlerin destekçisi olan gerek batı ülkeleri gerekse komşu ülkeler; Orta Doğu bölgesi ve Türkiye üzerindeki çıkarları oranında (kendi çıkarları öncelikli olmak üzere) bu örgütlere dolaylı veya direkt olarak destek vermektedirler.

VII-ATATÜRKÇÜ DÜŞÜNCE SİSTEMİNE YÖNELEN TEHDİTLER

Atatürkçülüğe yönelen tehditlere geçmeden önce ana hatlarıyla Atatürkçü dünya görüşü ile Atatürkçülüğün nitelikleri, temel ve bütünleyici ilkelerini tanıtmak uygun olacaktır.

a- Çağdaş İdeolojiler ve Atatürkçü Dünya Görüşü

Çağdaş ideolojileri "Demokratik İdeolojiler" (Demokrasi, Liberalizm, Plüralizm, Muhafazakarlık, Demokratik Sosyalizm ve Yeni Sol) ve "Totaliter İdeolojiler" (Marksizm, Komünizm, Leninizm, Stalinizm, Maoizm, Nazizim, Faşizm, Neo-Marksizm gibi) olarak iki ana gruba ayırmak gelenekselleşmiş bir yöntemdir.[96] Demokratik ideolojilerin ana kaynağı "Liberalizm", totaliter ideolojilerin ana kaynağı ise "Marksizm" ve "Faşizm" dir.

Yukarıdaki ideolojilerin ve rejimlerin birbirinden ayrıldığı üç temel konu vardır:

---

95 Bkz. Mahmut İhsan Özgen,**TKP ve Organize Gençlik Hareketleri**,14 Mayıs Vakfı Yayınları, İstanbul, 1987.

96 R.C.Macridus ae W.Ebenstein, "Today's Isms" 6.Baskı,Prentice Hall, New Jersey 1970.

Levent Şahverdi Arşivi

a) Mülkiyet Rejimi b) Ekonomik Haberleşme ve Koordinasyon Sistemi c) Siyasi Rejim[97] Kısaca değerlendirmek gerekirse; Atatürkçülük mülkiyet rejimi yönünden "özel mülkiyete" dayalıdır. Sistem olarak "karma ekonomi" sistemini benimsemiştir. Siyasî rejim yönünden ise "çağdaş" bir ideolojidir. Benimsediği cumhuriyet rejimi ile hem kişisel hak ve özgürlükleri güvenceye almış ve hem de halkın kendi kendini yönettiği demokratik sistemi gerçekleştirmiştir.

Çağdaş ideolojilerle Atatürkçülüğü karşılaştırdığımızda şu görülür:

1) Atatürkçülük diğer ideolojilerden tamamen bağımsız olup,Türk ulusunun tarihsel niteliklerinden kaynaklanmıştır.

2) Liberal ve Marksist ideolojilerin tarihsel gelişimlerinde birleştikleri ortak özellikleri temsil etmektedir.

Atatürkçülük; liberal ve totaliter rejimlerin benimsediği üç temel kanunun belli bir gelişim süreci sonunda benimsenen ilkeler haline gelmesi nedeniyle "bilimsel" bir ideolojidir. Aynı özellikler yine Atatürkçü ideolojiyi "çağdaş" yapmaktadır.[98] Atatürkçülük, siyasal, ekonomik ve kültürel alanda "Çağdaş Türkiye'yi amaçladığı için "Ulusal Modernleşme İdeolojisi"dir. Milliyetçilik, pragmatizm, lâiklik, ulusal egemenlik ve ampirik devletçilik gibi ilkelere dayandığı için "sürekli bir dinamizmi" de oluşturmaktadır.Ve yine "akıl ve bilime" dayandığı için "Dogmatik ve Totaliter" ideolojilerden üstündür.[99]

b- Atatürkçülüğün Nitelikleri

Atatürkçülüğün önemi yapılan pek çok tanımda[100] vurgulanmakta ama niteliği tam olarak belirlenememektedir. Atatürk, Batıdaki ideolojilerin akılcı, insancıl olanlarından yararlanmış, kafasında bir sentez oluşturmuştu ama, bunları bir araya getirerek ilân edememişti.

---

97 Bkz.Vural F. Savaş, **Piyasa Ekonomisi ve Devlet,** Beta Yayınevi, İstanbul 1987.

98 Vural F. Savaş, "Atatürkçü İdeoloji ve Çağdaş İdeolojiler" **AAM.Dergisi,** Cilt:4,Mart 1988,Sayı:11,s.336-342.

99 İsmet Giritli, "Atatürkçülük İdeolojisi", **AAM. Dergisi,** C.1,Sayı:1 (Kasım 1994), s.102-107.

100 Bkz. Ahmet Mumcu, "Atatürkçülüğün Tanımı ve Önemi", **Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi II, Atatürkçülük,** YÖK Yayını, Ankara 1986, s. 4-8.

Levent Şahverdi Arşivi

Nutuk adlı eserinde bu noktayı şöyle açıklamıştı: "Eğer yapmak istediklerimi baştan açıklasaydım, yani ideolojimi ilan etseydim, inkılâp başarı kazanamayacaktı.[101] Ama Atatürk kafasında bir ideoloji (uyum içindeki düşünceler sistemi) oluşturmuştu.Ve bunu hiç sapmadan uyguladı.Bütün büyük ideoloji inkılâplarında olduğu gibi,Türk inkılâbında da uyumlu, düzenli hedefler ve uygulamalar yer almıştır. Öyle ise Türk inkılâbının getirdiği ve dayandığı ilkelerden oluşan Atatürkçülüğe bir ideoloji adını vermek kadar doğru bir tutum olamaz.[102]

Her ideolojinin özellikleri vardır.Atatürkçülüğün özelliği katı,donmuş dogmalara dayanmamasıdır. Bu özellikleri derli toplu bir biçimde aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

a) Millîdir, b) Bilimsel ve Gerçekçidir, c) Demokratiktir, d) Uzlaştırıcı ve Toplayıcıdır, e) Lâiktir, f) Dinamiktir, g) Bir bütündür.[103]

Ord. Prof. Dr.Reşat Kaynar ise Atatürkçülüğün özelliklerini;

a) Tam bağımsızlık yanlısıdır. b) Halkçıdır,demokratiktir,sosyaldir ve barışçıdır. c) Müspet ilme ve hür duyguya dayanır. d) Dinamiktir,[104] şeklinde sıralamaktadır. Türk Devletinin nitelikleri, Atatürk'ün devlet anlayışına hakim olan üç temel ilkeden (millî devlet, tam bağımsızlık ve millî egemenlik) ve çağdaşlaşma (modernleşme) hedefinden kaynaklanmaktadır. Bu nitelikler önce CHP'nin Program ilkeleri olarak benimsenmiş, 5 Şubat 1937 tarihli Anayasa değişikliği ile de Devletin temel nitelikleri haline getirilmiştir. Bu tutarlı 6 ilke "Atatürkçü Düşünce Sistemi" veya "Atatürkçülük" dediğimiz ideolojiyi oluşturmaktadır.

c- Atatürkçülüğün Ana İlkeleri

1) Cumhuriyetçilik 2) Milliyetçilik 3) Halkçılık 4) Devletçilik 5) Lâiklik 6) İnkılâpçılık[105]

---

101 **Nutuk 1**, (Zeynep Korkmaz tarafından sadeleştirilen baskısı), Ankara 1984, s. 10-11.

102 Ahmet Mumcu, **a.g.e.**, s. 7-8.

103 Vural F. Savaş, "Atatürkçü İdeoloji ve Çağdaş İdeolojiler" **AAM. Dergisi**, Cilt: 4, Mart 1988, Sayı: 11, s. 336-338.

104 Reşat Kaynar, "Atatürkçülük", **AAM Dergisi**, Cilt:2, Mart 1986, Sayı:5, s. 289.

105 Ergun Özbudun, "Atatürk ve Devlet Hayatı" **Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi 2, Atatürkçülük, a.g.e.**, s. 43.

Levent Şahverdi Arşivi

d- Atatürkçülüğün Bütünleyici İlkeleri

1) Millî tarih bilinci, 2) Vatan ve millet sevgisi, 3) Millî dil, 4) Milli bağımsızlık ve özgürlük, 5) Egemenliğin millete ait olması, 6) Çağdaş uygarlık düzeyinin üzerine yükselme, 7) Millî kültürün geliştirilmesi, 8) Türk milletine inanmak ve güvenmek , 9) Millî birlik ve beraberlik,ülke bütünlüğü, 10) Barışçılık(Yurtta sulh cihanda sulh)prensibi, 11) Akılcılık (Hayatta en hakiki mürşit ilimdir) prensibi, 12) İnsan sevgisi ve evrensellik, 13) Hoşgörü, vicdan ve düşünce özgürlüğü'dür.[106]

e- Bölücü ve Yıkıcı Unsurların Atatürkçülüğe Yönelttikleri Eleştiriler

Atatürk İlkeleri, Türk Devletinin ve milletinin barış ve birlik sembolü haline gelmiştir. Çağdaş uygarlık yolunda başarı ile ilerleme devam etmektedir. Türk milletinin bağrından doğan Atatürk İlkeleri, Türk Devletine ve milletine hayat vermiş, üstünlük ve güç kazandırmıştır. Tarihte örneklerini gördüğümüz gibi bu gün de karanlık emeller peşinde koşanlar vardır. "Bölücü ve yıkıcı unsurlar" olarak isimlendirdiğimiz kişiler Türk inkılâbının dayanağı olan Atatürk ilkelerini kötülemek, özellikle de gençleri bu ilkelerden soğutmak için büyük bir çaba göstermektedirler.[107] (bkz. şekil: 2)

Bazı kişi ve grupların Atatürk ilkelerini karalamak istemesinin sebepleri kısaca şunlardır:

Cumhuriyetçiliği Kötülerler: Bunlar, millet egemenliğinin halkımızı bilinçlendireceğini bilinçli insanın güçlü olacağını ve millî birliğe değer vereceğini bilirler. Ayrıca bu güçler, millet egemenliğinin ve demokrasinin ileri düzeyde uygulandığı bir Türkiye'nin hiçbir zaman kendi etki alanlarına girmeyeceğinin de farkındadırlar.

---

106 **Atatürkçülük (Birinci Kitap) Atatürk'ün Görüşü ve Direktifleri,** Ankara 1982, **Atatürkçülük (İkinci Kitap) Atatürk ve Atatürkçülüğe İlişkin Meseleler,** Ankara 1983, **Atatürkçülük (Üçüncü Kitap), Atatürkçü Düşünce Sistemi,** Ankara 1983.

107 **Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi I/2 Atatürk İnkılapları**,YÖK Yayını,Ankara 1990, s. 166.

Levent Şahverdi Arşivi

Milliyetçiliği Kötülerler: Atatürk'ün; "Ne Mutlu Türküm Diyene!" ve "Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Türkiye halkına Türk milleti denir," sözlerindeki birleştirici, toplayıcı, insancıl ve ırkçılığı reddeden anlayışa saldırırlar. Elbette Türk milletinin yok olmasını, tarih sahnesinden silinmesini isteyen güçler her zaman olmuştur. Bunun yanında Atatürk milliyetçiliğinin Türkiye'ye sağladığı millî birlik ve beraberlikten doğan gücü çekemeyenler de vardır. Bunun için, ülkemiz içinde bölücülüğü, milliyetçilik diye kamufle ederek asıl amaçlarını gizlerler. Onların asıl amaçları, yurdumuzun içinde birbirine düşman gruplar yaratmak, böylece Türkiye'nin bölünmesini gerçekleştirmektir. Kurtuluş Savaşı sırasında Sevr Barış Antlaşması ile böyle bir oyun sergilenmişti. Bazı büyük ve güçlü devletler, Anadolu'da kendi politikalarını yürütecek devletler, daha doğrusu devletçikler, kurdurmak için harekete geçmişlerdi, ancak onların bu heveslerine Lozan'da son verilmiştir.

Halkçılığı ve Devletçiliği Kötülerler: Türkiye'de halk; devlet ve devlet yönetimine kendi temsilcilerini seçerek katılmıştır. Halkın içinden çıkan ve halka dayanan devlet, vatandaşlarının bütün ihtiyaçları ile ilgilenir. Böylece halk-devlet bütünleşmesi gerçekleşir. Bu nedenle karşı güçler, halkçılığı ve devletçiliği kötüleyerek kendi etkinliklerini göstermeye çalışırlar.

Lâikliği Kötülerler: Türkiye'de en çok saldırıya uğrayan ilke; laiklik ilkesi olmuştur. Lâiklik, İslâm dinini yüce makamında tutarak, onu bir sömürü aracı olmaktan kurtarmıştır. Lâiklik uygulanmaya başladıktan sonra yüce İslâm dininin bütün sadeliği ile yurdumuzda yaşadığı bir gerçektir. Bazı güçler, bu gerçeği bildikleri halde halâ Türk Devleti'ni "dinî esaslara dayandırmak" emellerinden vazgeçmemişlerdir. Halbuki bu da Türkiye'yi parçalamanın başka bir yoludur. Türkiye nüfusunun tamamına yakını(%98-99'u) Müslüman'dır. Fakat bu dinin içinde birbirinden farklı mezhepler de vardır. Devletin dinî esaslara göre kurulması halinde bir mezhebin esasları bu devletin işleyişinde etkili olacaktır.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu durumda diğer mezhepten olanlar bunu kabul etmeyecekler, ülkede kaos çıkacak bu da ülkeyi bölünmeye doğru götürebilecektir. Böylece millî birlik ve beraberliğimiz bozulacak, çeşitli mezheplere dayanan küçük devletlerin kurulması yolu açılacaktır. Bu güzel vatanı, kimsenin bölmeye, parçalamaya hakkı yoktur. Ayrı mezheplere dayanan, kendi devletlerini kurmak isteyen güçlerin lâikliğe saldırarak asıl amaçlarını gizledikleri cumhuriyet tarihi boyunca görülmüştür.

İnkılâpçılığı Kötülerler: Atatürk İlkelerinin bir bütün olduğunu ve dinamizmini İnkılâpçılık ilkesinden aldığını bu güçler bilirler. Bunu da engellemeye çalışırlar.[108]

VIII- SONUÇ

Atatürk ilkelerine karşı dışta ve içte daima tehditler görülmüştür. Türkiye'yi bölmek isteyen dış güçler, Türk milletini güçlü yapan bu ilkeleri zayıflatmak için her çareye başvuracaklardır. (bkz. Şekil:3). Dış güçler iç cepheyi çökertmeyi deneyeceklerdir. Bu bakımdan bazı vatandaşlarımız, bilerek veya bilmeyerek bu dış güçlerin emrine girmekte ve onların emellerine hizmet eden bir "iç tehdit unsuru" olmaktadırlar. Hiçbir vatandaşımız, bu yabancı güçlerin Türkiye'yi parçalamak ve kendi uyduları yapmak istediklerini unutmamalı ve bu güçlerin emellerine hizmet eden kişiler olmaktan kendilerini sakınmalıdır. Yabancıların oyununa gelmeden önce vatandaşlarımızı, Atatürkçü düşünce ışığında sağlıklı düşünmeye yöneltmeliyiz.

Türk milletinin 1918-1922 yılları arasında geçirdiği bunalımlı dönem ve karşılaştığı yok olma tehlikesini her zaman hatırda tutmak gerekir. Bu günkü varlığımızı Türk inkılabına borçlu olduğumuz herkesin bildiği bir gerçektir. Bu nedenle gençlerimizi çağın gerektirdiği "bilgi, kültür, millî

108 Atatürkçülüğe aykırı akımlar konusunda bkz.,**Terör ve Terörle Mücadelede Durum Değerlendirmesi,** s.29-43, bkz. İsmet Giritli,Atatürk İdeolojisi ve Karşıt Akımlar",Filiz Kitabevi,İstanbul 1986.

Levent Şahverdi Arşivi

şuur, ahlak, çalışkanlık, şahsiyet vb." üstün vasıfta ve "tam donanımlı" olarak yetiştirmeliyiz. Ancak bu şekilde "Çağdaş Türkiye" idealine ulaşabiliriz.

Atatürk ilkelerine karşı yapılan bu tehditler, doğrudan varlığımıza ve ülke bütünlüğümüze yapılmış tehditlerdir. Bu tehditler bizim "millî benliğimizi" daha da güçlendirecek ve pekiştirecektir.

Tehditler ne kadar güçlü de olsa Atatürkçü düşüncenin gücü ile bu tehditler etkisiz hale getirilecektir. Yukarıda bahsettiğimiz yıkıcı ve bölücü unsurlar, "demokrasiden ve insan haklarından" sözederek, "olumsuzlukların, acıların, huzursuzlukların mimarı" olduklarını "**gölgelemek**" istemişlerdir. Bu gruplar bu hususlarda inandırıcı olamamışlar fakat yine de kendilerine bir kısım "sempatizan" bulmuşlardır. İşte bu gerçeği göremeyen "**sempatizan**" kesimini uyandırmak ve gerçekleri görebilmelerini temin etmek lazımdır.

Bu açıdan konuya ciddiyetle "**eğitim yolundan**" girerek sahip çıkmak ve gençliğe doğruyu, apaçık anlayabileceği "**hoşgörü**" zihniyeti ile anlatmak gerekmektedir.

Türkiye'de belirli dönemlerde sürdürülmüş olan organize silâhlı şiddet eylemleri, tedhiş ve terörün, Türkiye Cumhuriyetini ve çoğulcu hürriyetçi demokrasiyi "ortadan kaldırmak" ve yerine kendi "ideolojik totaliter bir yönetim" getirmek maksadıyla düzenlediği anlaşılmıştır.

Türkiye'de "**yaşanmış olan**" bütün olumsuz gelişmelerin önlenebilmesi için; Batı demokrasilerinde olduğu gibi, ülkemizdeki eğitim ve öğretim sistemini, "amaca ve hedefe uygun olarak düzenlenmek" "kendi gencimizi, kendimizden olanı, çağdaş uygarlık paralelinde, kendi kültürümüzle eğitmek" ve ona daha çok zaman ayırmak gerekmektedir.

Türkiye'nin bulunduğu coğrafî ve siyasî stratejik konumu itibariyle, gerek içte ve gerek dışta, olumsuz hareketler "geçmişte olduğu" gibi, gelecekte de "**her türlü kılıkta ve görünümde**" yine ortaya çıkabilir. Hem de hiç beklenilmediği anda bütün düşüncelerin aksine "**beklenilmeyen biçimde**" geliştirilerek karşımıza getirilebilir.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu açıdan, Türkiye'yi çağdaş uygarlık düzeyine eriştirecek ve olumsuzlukları önleyecek fikirlerin ancak "**demokrasi**" içinde gelişebileceğine, meyvelerini vereceğine, gönülden inanmak gerekir. Demokrasi dışındaki arayışlar, ülkemizin menfaatlerine uygun davranış biçimi değildirler.

Son olarak, Türkiye Cumhuriyeti, Atatürk tarafından Türk gençliğine emanet edilmiştir. Gençlik, dünyada ve Türkiye'de olup bitenleri akıl ve bilimin ışığında değerlendirmelidir. Atatürk'ün izindeki Türk gençliği çağdaşlaşmayı ancak **Atatürkçü Düşünce Sistemi** ile gerçekleştireceğine inanmalı ve bu gerçeği hiçbir zaman unutmamalıdır.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

ATATÜRK DÖNEMİNDE BANKACILIK SİSTEMİ VE GELİŞİMİNE GENEL BİR BAKIŞ

Uzm. Derya BOZOKLU*

ÖZET

Bu makalede Atatürk döneminde bankacılık sistemi, gelişimi ve kurulan bankalar incelenmektedir. Bankacılık sisteminin ülkelerin ekonomileri üzerindeki etkileri çok iyi bilinmektedir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında yaşanan zorluk ve imkânsızlıklar, yeni Türk devletinin acilen yeni ekonomik kararlar almasını gerektiriyordu. İşte bu ekonomik kararlarda; bankaların mevcudiyeti gündeme gelmiş ve dönemine göre çok önemli kararlar alınmış, bankalar aracılığı ile ülke ekonomisine yön verilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Atatürk, Bankacılık, İktisat, İktisat Kongresi, Devletçilik.

* Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi.

Levent Şahverdi Arşivi

ABSTRACT

This article observes the system and development of banking and the constructed banks of Atatürk's times. It is known that the banking system has important effects on the economies of countries. At the early years of Turkish Republic, because of the difficulties and impossiblities it was required to take new decisions about the economy. Thus, with these economic decisions, the presence of banks was put on the agenda and very important decisions were taken and eventually economy of country was controlled by the aid of banks.

Key Words

Atatürk, Banking, Economy, Congress of Economy, Statism.

Levent Şahverdi Arşivi

Giriş

Tasarruf sahipleri ile ek kaynaklara gereksinim duyan özel ve kamu kuruluşları arasında ilişkiyi düzenleyen, bu kaynaklarda akıcılığı sağlayan, kısa süreli fonları uzun süreli fonlara dönüştüren bankacılık sisteminin, ülkelerin kalkınmasında çok önemli görevleri vardır. Ülkelerin para ve kredi politikalarının etkinliğinden söz edebilmemiz için, öncelikle bankacılık sisteminin belirli ölçüde gelişme göstermesi gerekir.

Ülkeler yatırım için gerekli olan mâli kaynakları, tasarruf sahiplerinden sağlamaktadır. Bu iki kesim arasındaki akıcılığı da, mâli sistem özellikle bankacılık sektörü aracılığıyla sağlanmaktadır. Bir ülkenin ekonomik yapısı ile bankacılık faaliyetleri arasında çok yakın bir ilişki vardır. Bir ülkenin ekonomisinde meydana gelebilecek olumlu veya olumsuz gelişmeler bankaları yakından etkilemektedir. İstikrarlı ve güvenli bir ortam olmadığı zamanlarda, tasarrufların mâli kesime ve yatırımlara yönelmesinde her zaman sorunlar yaşanmaktadır. Böyle ortamlarda banka, asıl fonksiyonlarını yerine getirmekte güçlüklerle karşılaşmaktadır.

Türkiye için en önemli sorunlardan biri savaşlardan yorgun çıkan millete ekonomik bir yön verilmesiydi. Bu ekonomik yön ise bankacılık sisteminden geçiyordu. Bankacılık sisteminin oluşturulması, ülkemiz tarafından bilinmeyen çalışma alanıydı.

Mustafa Kemal Atatürk, inanılmaz zorluklar ve imkânsızlıklar içinde Türk milletinin her zaman çağdaş uygarlık düzeyini yükseltmesini hedeflemiştir. Atatürk'ün bu hedefi, Türk milletinin ekonomik kalkınma düzeyi ile ilgili olmuştu. Bunun içinde bankacılık sisteminin oluşturulması ve düzene sokulması gerekliydi.

Ekonomiyi diriltme, harekete geçirmek ve yönlendirmek, plânlı sanayiye geçmek, tarımı canlandırmak için atılımlar yapılması gerekiyordu. Mustafa Kemal Atatürk, bunu en gerçekçi bir biçimde saptayarak, bankacılık sistemini oluşturacaktı. Uygar bir ulus olma savaşı içinde bankacılık sistemiyle ilgili yapılacak pek çok şey vardı. Mustafa Kemal Atatürk vatan topraklarının üzerinde yaşayan milletin sevgisiyle iş başarma yolunu tutmuştu.

Levent Şahverdi Arşivi

I-Cumhuriyet'in İlânından Önce Bankacılık

A-Osmanlı Dönemi

Osmanlı Devletinde bankacılık ilk olarak Galata Sarrafları ile başlamıştır. Bankalar kuruluncaya kadar, Osmanlı döneminin banka ve kredi muamelelerini Galata Sarrafları yapmışlardı..[1]

1847 yılında Galata bankerleri, hükûmetin yardımı ile İstanbul Bankası'nı kurmuşlardır. Osmanlı döneminde ilk kurulan banka olan İstanbul Bankası, para değerinin sürekli düşmesini engelleyemediğinden 1852 yılında iflas etmiştir. 1856-1875 yılları arasında, yabancı sermayeli dokuz banka kurulmuş olup, bunlardan bir kısmı daha sonra Osmanlı Bankası'na katılmışlar, bir kısmı da Osmanlı-Rus savaşından sonra faaliyetlerine son vermişlerdi.[2]

Osmanlı Devleti ile ticaret ilişkisi olan hemen hemen bütün ülkelerin bir ya da birkaç bankasının Osmanlı'da şubeleri vardı. Para ticaretin çok kârlı olduğu bir ortamda, yerli sermayenin gelişmemiş olması yabancı bankaların yaygınlaşması sonucunu doğurmuştu.[3]

Osmanlı döneminde ilk ulusal banka Ziraat Bankası'dır (1863). Onun arkasından Emniyet Sandığı (1868) kurulmuştur. Ulusal bankaların kurulması, özellikle İkinci Meşrutiyet'ten sonra hızlanmıştır.[4]

Birinci Dünya Savaşı'nda halkın tasarrufu, enflasyon ve pahalılık karşısında eriyip gitmişti. 1914 yılında veya daha önce altın parayı mevduat olarak yatıranlara, bankalar borçlarını değeri düşük kaimelerle[5] geri ödeme yapmışlardı. Bankaların aldıkları altını, kâğıt parayla ödeme yapmaları, halkın bankalara olan güvenini sarsmıştı.[6]

---

1 Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Ankara 1994, s.159.

2 Öztin Akgüç, **Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri,** İstanbul 1981, s.150

3 Yakup Kepenek, **Gelişimi, üretim yapısı ve sorunlarıyla Türkiye Ekonomisi,** Ankara1986, s.20.

4 Öztin Akgüç, **a.g.e.,** İstanbul 1981, s.151.

5 Osmanlı Döneminde, madeni paralar yanında, kağıt paralar da tedavüle çıkarılmıştı. İlk kâğıt para olan kaime 1840 yılında her birinin kıymeti 500 kuruş olmak üzere, 16 milyon kuruş olarak basılmıştır. Bkz. Vedat Eldem, **a.g.e.** Ankara 1994 s.157.

6 Feridun Ergin, **Atatürk Zamanında Türk Ekonomisi** , Ankara 1977, s.48.

Levent Şahverdi Arşivi

Birinci Dünya savaşı sonunda dünyada pek çok sektörde olduğu gibi finansal sektörde de hızlı gelişmeler olmuştu. Yeni teknolojiler, kriterler ve metotlar oluşturulmuştu. Ama ülkemiz bu yenilik ve gelişmelerden tümüyle yoksun bulunmaktaydı.

Türk bankacılığında, Birinci Dünya Savaşı içinde az da olsa bir gelişme olmakla beraber, 1923 yılında bankacılık hâlâ yabancı bankaların hâkimiyeti altındaydı. Merkez Bankası görevini Osmanlı Bankası yürütüyordu. Osmanlı Bankası, para çıkarmak tekeline sahipti ve devlet istikrazlarına aracılık ediyor veya bunları doğrudan üzerine alarak yapıyordu. Bu görevleri ile Türk Hükûmeti üzerinde önemli bir baskı kuruyordu. Bu sebeple de hükûmet, Türk para sisteminin denetimini yapamıyordu.[7]

Dış ticaret çoğunlukla yabancı bankalar aracılığı ile finanse ediliyordu. Osmanlı Bankası dışındakilerin ülke içinde yaygın bir teşkilâtı bulunmuyordu. Daha çok ihracat ve ithâlat faaliyetlerinin en çok yapıldığı liman şehirlerinde bulunuyorlardı. Ayrıca bu yabancı bankalar, kendi ülkelerinden para getirerek kredi vermeleri yerine, ülkede toplanan tasarrufların bile çok az kısmını kredi olarak veriyorlardı. Kredileri verirken de bankalar disponibilitelerini son derece düşük tutuyorlardı.[8]

Bu sistem içinde, sadece ithâlat ve ihracat işlemleri yaparak kredi sağlanabiliyordu. İthâlat yapan tüccar, yabancı üreticilerin yaptıkları vadeli satış nedeniyle kredi imkanına kavuşmuş oluyordu. İhracat yaparak, kredi kullanabilmek ise iki şekilde olmaktaydı. Birincisi, peşin yapılan satışlarda alıcı, malı teslim aldıktan sonra, ödemeyi yapmaktaydı. Bu durumda ihracatçı tüccarın, malı toplama ve gönderme süresi içerisinde kısa vadeli krediye ihtiyacı bulunuyordu. Bankalar için çok riskli olan vadeli ihracat kredisi talebinde ise, bankalar ihracatın satışına göre kredi vermekteydi. İhracat yapabilmek için talep edilen mallarda vadeli satış yapmak gerekliydi. Bankanın, dünyanın herhangi bir yerine ihraç edilen malın alıcısını inceleme imkânı bulunmuyordu. Bu durumlarda ancak satış vesikalarına dayanarak ihracatçıya, itibar kredisi verilmekteydi. Henüz ihracat

7 İ.Tekeli-S.İlkin, , **Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama,** Ankara 1997 s.180-181.

8 İ.Tekili-S.İlkin, **a.g.e.**, s.181.

Levent Şahverdi Arşivi

kredisi ruhu olarak tanımlayabileceğimiz, ülke dışına vadeli satışların iskonto edilmesi kurulmamıştı. Bu bankalar sistemi, ülkenin durumundan çok, dış ülkelerin durumlarından etkilenerek, dışarıdaki buhranları ülke içine taşıyacak bir mekanizma teşkil etmekteydi. Böyle bir banka sistemi, ülkenin dışarıyla ilişkileri kesildiği veya azaldığı zamanlarda, iç piyasanın para ve kredi talebini karşılamaktan çok uzakta bulunuyordu. Böyle bir bankacılık sistemi daha çok dış ticareti finanse eden yabancı bankaların egemenliğine neden olmuştu. Yine o dönemlerde, ülkenin sanayi kesimine uzun vadeli kredi imkânı sağlayan bir ihtisaslaşmış yatırım bankası bulunmuyordu.[9] Bu dönemlerde bankalar, yabancı sermayeyle veya yabancı şirketlerin faaliyetlerini finanse etmek amacıyla kurulmuşlardı.

B-Millî Mücadele Dönemi

Mustafa Kemal Atatürk, her zaman ekonomik kalkınmaya önem vermiş bunu da Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmadığı dönemlerde bile dile getirmiştir. 1 Mart 1922'de TBMM'de yapmış olduğu konuşmada M. Kemal Atatürk ekonomi ile ilgili görüşlerini şöyle ifade etmiştir: "Bugünkü uğraşımızın amacı, tam bağımsızlıktır. Tam bağımsızlık ise ancak, mâli bağımsızlık ile gerçekleşebilir. Bir devletin maliyesi bağımsızlıktan yoksun olunca, o devletin yaşantısını sağlayan bütün bölümlerinde, bağımsızlık felce uğramış demektir. Çünkü, devletin organları, ancak mâli güç ile yaşar."[10]

Mustafa Kemal Atatürk millî mücadelemizin sürdüğü dönemlerde bile ekonomik kalkınma ile ilgili kararları almaya başlamıştı. Ama bu kararlar alınırken de ekonomik zaferimizin milletimizin gayretiyle kazanılacağı ve bunun için ekonomik bağımsızlığımızın kazanılmasının şart olduğunu biliyor ve bunu da açıkça ifade ediyordu.

Kurtuluş Savaşı sırasında Anadolu'da herhangi bir yabancı sermaye hareketi görülmemişti. Bunun sebebi ise savaştan çok, Batı sermayesinin Yunanistan'ı desteklemesinden kaynaklanıyordu. İstanbul işgal altındaydı.

9 İ.Tekeli-S.İlkin, **a.g.e,** s.182-183; Ö. Akgüç, **a.g.e.,**s.151.
10 A.İnan, **Devletçilik İlkesi ve T.C.'nin Birinci Sanayi Planı**, Ankara 1972, s.33-34.

Levent Şahverdi Arşivi

Madem ki başkent işgal altındaydı, devlet de fiilen ortadan kalkıyordu. Mustafa Kemal Atatürk'ün talimatı ile Osmanlı Bankaları, Düyun'u Umumiye ve Reji idareleri kontrol altına alınmıştı. Anadolu'da satılan Osmanlı pullarının paralarına el konulmuştu.[11]

TBMM Hükûmeti ile İstanbul hükûmeti arasındaki ilişkiler kesilince, Ziraat Bankası ve Osmanlı Bankası'nın Anadolu'daki şubeleriyle, diğer resmi ve yarı resmi müesseselerinin Anadolu şubelerinin kontrolü TBMM hükûmetine geçmişti. Bundan sonra da TBMM'nin ilk Mâli yılı bütçesi hazırlanmıştır. (1920/1921).[12]

Anadolu'da bulunan yabancı bankalardan Osmanlı Bankası şubeleri ise faaliyetlerini paralarını İstanbul'a havale etmemek şartı ile devam etmişti. Ülkede korkunç bir para sıkıntısı vardı. Zamanın Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey o günleri şöyle anlatmaktadır: "Taarruz yaklaştı. Ordu, durmadan para istiyor. Aşar vakti yakın, fakat zamanı gelmemişti. Vergilerin tümü tahsil edilmişti. Hiçbir yerde metelik bırakmamıştım. Bir gün, Osmanlı Bankası'nın Ankara Şubesi Müdürü Bojeti'yi çağırdım. Dedim ki: Osmanlı Bankası tarih anını yaşıyor. Maliyeye 1,5 milyon lira lazım. Bizim idaremizdeki bölgede 16 şubeniz var. İstediğim parayı vermezsen, şubelerinizin 16'sına el koyar, kasalardaki bütün parayı zabıt mukabili alırım. Düşünmek için sana bir çeyrek saat mühlet veriyorum, git düşün, cevabını ver. Böylece bir çeyrek saat sonunda istediğimiz 1,5 milyon lirayı Osmanlı Bankası'ndan alıyorduk...."[13]

Lozan Konferansı'na ara verildiği sırada 17 Şubat- 4 Mart 1923 tarihleri arasında İzmir'de İktisat Kongresi toplandı. Burada Türkiye'nin iktisat politikasına yön verecek kararlar alındı. İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlara uygun olarak, ekonomik kalkınmanın millî bankalarla gerçekleşebileceği görüşü de hakim olmuştu. İzmir İktisat Kongresinde hükûmetin de ortak olacağı "ana ticaret bankası" kurulması, kambiyo ve borsa işlemlerinin düzeltilmesi, iktisat eğitimine önem verilmesi, gelir vergi-

11 Yaşar Aksoy, **Atatürk'ün Ekonomi Devrimi Kalpaklı Kalkınma,** Ankara 1998, s.29.

12 M. Akif Tural, **Atatürk Devrinde İktisâdi Yapılaşma ve Celal Bayar (1920-1938)**, Ankara 1987, s.58.

13 Yaşar Aksoy, **a.g.e.,** s.29,30.

Levent Şahverdi Arşivi

si, ulaştırma ve haberleşme alanlarındaki ticari işlemlerde kolaylıklar sağlanması gibi hususlar benimsenmişti. Ayrıca sanayi grubu bir sanayi bankası kurulmasını istiyordu.[14] Mustafa Kemal Atatürk İzmir İktisat Kongresi'ndeki nutkunda şöyle der: "Siyasî, askerî zaferler ne kadar büyük olursa olsun, ekonomik zaferlerle taçlandırılmazlarsa, kazanılacak başarılar yaşayamaz ve sürekli olamaz"[15]

Mustafa Kemal Atatürk, yabancı sermayeye karşı değildi. Yabancı sermayenin ülkemize gelmesini arzu ediyordu, fakat geçmiş dönemlerde olduğu gibi çeşitli ayrıcalıklarla gelmesini de istemiyordu. Bununla ilgili görüşünü de İzmir İktisat Kongresi'nin açış nutkunda şöyle ifade etmiştir: "Efendiler, ekonomik alanda düşünür ve konuşurken, sanılmasın ki dış sermayeye karşıyız; Hayır bizim memleketimiz çok geniştir. Çok emek ve sermayeye ihtiyacımız var. Kanunlarımıza uymak şartıyla dış sermayelere gerekli olan teminatı vermeye her zaman hazırız. Yabancı sermaye, çalışmalarımıza eklensin ve bizim ile onlar için yararlı sonuçlar versin. Geçmişte Tanzimat Devri'nden sonra yabancı sermaye, üstün hakları olan bir yere sahipti. Devlet ve hükümet, dış yatırımların jandarmalığından başka bir şey yapmamıştır. Her yeni millet gibi Türkiye bunu uygun bulamaz. Burasını esir ülkesi yaptırmayız."[16]

1911 yılından, 1922 yılına kadar dört savaş geçiren halk yorgun, yokluk ve sefalet içindeydi. Asıl savaş bundan sonra başlıyordu. Ülke ekonomisine bir yön verme, ayakta kalma savaşı başlamıştı.

Fethi Okyar Hükûmetinin programı ile ilgili olarak 5 Eylül 1923 yılında mecliste yapmış olduğu konuşmada şunları söylemiştir: "Memleketimizde bankacılık pek geride kalmış olduğundan, bu eksiği tamamlamak için, Ziraat Bankası tarafından bir okul açılacağı gibi Avrupa'ya banka işlemlerini öğrenmek üzere uygulamada bulunmak için, memurlar gönderilecektir. Bir uzman getirtilmesi bankanın bilinçli olarak yönetilmesi amacıyla yazışmalarına başlanılmak üzeredir. Çiftçilere kolaylık sağlanarak

14 Y.Kepenek, **a.g.e.**, s.33, 34.
15 A. İnan, **a.g.e.**, s.8.
16 A.İnan, **a.g.e.**, s.43-44.

Levent Şahverdi Arşivi

şahsî itibarları üzerinden kendilerine borç verilmesine uygulayabilmek üzere Ziraat Bankası kanunlarının da değiştirilmesi önerilecektir. Ayrıca mâli ve ekonomik kuruluşlar yanında, çiftçilerimize, bankanın kefaletleriyle kredi açtırabilmek esası sağlanmıştır. Üretimimize değerlendirme ve ihracatı kolaylaştırmak için ticaretimize gereken önem verilecektir. Bu amaca yardımcı olabilmesi yönünden, bir ticaret bankası kurulması konusunda hazırlanan kanun tasarısı, Yüce Meclise sunulacaktır."[17]

Buradaki konuşmalarda da belirtildiği gibi, ülkemizdeki ekonomik eksikliklerle birlikte, bu eksiklikleri gidermeye çalışacak istihdam sağlayacak, insan gücünden de yoksunduk. Dünyada pek çok alanda olduğu gibi finansal sektörde de hızlı gelişmeler olmuştu. Ülkemiz bu yeni yenilik ve gelişmelerden tümüyle yoksun olduğu gibi, bu alan da çalışacak elemanlarımız yoktu.[18] Ekonominin temeli, kurtuluş savaşından sonra, bankalar olarak görülmekteydi. Bankacılığın bilinmemesi de başka bir sorundu. Yani bankacılıktan anlayan insanlar gerekliydi.[19]

II-Cumhuriyet'in İlânından Sonra Bankacılığın Gelişimi

A-Ulusal Ekonomiye Geçiş Döneminde Bankacılığın Gelişimi (1923-1929)

Lozan Barış Andlaşması ile kazanılan siyasal bağımsızlığımızdan sonra, sıra ekonomik bağımsızlığımızın kazanılmasına gelmişti. Yeni Cumhuriyet yönetimi tarıma dayalı, geri kalmış, fakir bir ekonomi devralmıştı. Tarım da son derece geri kalmış yöntemlerle yapılmaktaydı. Sanayi sektörü yok denecek kadar azdı, var olanlar ise yabancıların elindeydi. Halk ardı ardına yapılan savaşlar sebebiyle yorgun ve perişandı.

---

17 A .İnan, **a.g.e.**, s. 94.

18 Atatürk, Osmanlı devrinde yetişmiş eski kültürün değer yargıları ve anlayışlarıyla şekillendirilmiş kadrolarla Türkiye Cumhuriyetini kurmuştur. Atatürk'ün genç Cumhuriyetin yapılandırılmasında, insan yetiştirilmesinde ve bu yetişen insanları bir ideal etrafında toplayıp, istihdam ederek, sevk ve idare etmesi en büyük özelliklerindendir. Bkz. Haluk Dursun, **Atatürk'ün Cumhuriyet'in İlânından Sonraki Hedefleri Sempozyumu**, "Atatürk'ün İnsan ve Kadro Yetiştirme Politikası", Atatürk Araştırma Merkezi, İzmit 4-6 Haziran 1998, s. 129-136.

19 Nurettin Gülmez, **Kurtuluş Savaşı'nda Anadolu'da Yeni Gün**, Ankara 1999, s. 477.

Levent Şahverdi Arşivi

Yeni kurulan Cumhuriyet'in yüklenmek zorunda olduğu görevlerin başında, Osmanlı Devleti'nin borçlarının ödenmesi, imtiyazlı yabancı şirketlerin elinde olan demiryolları, tramvaylar, şehir ışıkları, suları, gaz, rıhtımların satın alınması ve yeni ekonomik yatırımların bir plân ve program dahilinde yapılması gerekiyordu.

Bu dönemlerde, yapılacak şeyleri devletten başka yapabilecek de yoktu. Devletçilik bir ekonomik meslek olarak doğmamış, bir tarihi zorunluluk olarak doğmuştur. O zamanlar partinin bir iki yüz lirasını, yabancı bir bankaya ortak olma teklifinde bulunduğumuz da "Türkler bankacılık yapamaz, paranızı bize bırakırsanız, faizini veririz" deniliyordu. Osmanlı bütçesinin esas gelir kaynağı olan aşar da kaldırılmıştı.[20] Kapitülasyonlarla, iyice dışa bağımlı olan ülkede, sıra ekonomik bağımsızlığın elde edilmesine gelmişti.

Kurtuluş Savaşı'ndan sonra, ülkemiz o zamana kadar herhalde hiçbir ülkenin karşılaşmadığı kadar bir nüfus değişimi sorunu ile karşılaşmıştı. Bu nüfus ve yer değiştirmelerinin sonucunda, ülkede ticaret ve iş çevrelerine hâkim olan Rum ve Ermeni nüfusunu büyük ölçüde kaybetmişti. Ekonominin işlerliğinin sağlanabilmesi için bunların yerini alabilecek yeni bir ticaret ve iş çevresi oluşturulması gerekiyordu. Tabi ki bu dönüşümün yapılabilmesi içinde yeni kredi ve banka sisteminin tesis edilmesi gerekiyordu.[21]

İzmir İktisat Kongresi'nde öne sürülen esaslara uygun olarak, kongreyi izleyen yıllarda Genç Cumhuriyet'in ticari ve sanayi hayatını yönlendirecek bankaların kurulduğu görülmektedir.

Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında para ve kredi piyasası yabancı mâli aracıların elindeydi. Bankalar kredi işlemleri yaparken azınlıklara ve yabancı uyruklulara imtiyazlı davrandıkları biliniyordu.[22] Bu dönemlerde bankacılık alanında çok önemli gelişmeler olmuştur. Cumhuriyet kurulduktan sonra Atatürk para ve sermaye piyasaları konusunda çok etkili ve güçlü atılımlar yapmıştır.

---

20 Falih Rıfkı Atay, **Çankaya**, İstanbul 1980, s.451-452.
21 İ.Tekeli-S.İlkin, **a.g.e.**, s.163.
22 F.Ergin, **a.g.e.**, s.48.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu dönemde devlet, dış ekonomik ilişkileri denetim altında tutacak durumda değildi. Bunun en önemli sebebi ise bir merkez bankasının bulunmamasıydı. Merkez Bankası olmadığından, bu işleri de yabancı banka olan Osmanlı Bankası yürütüyordu.[23]

Bu yıllarda millî bankacılığa önem verilmiş ve millî bankacılığın gelişmesi için çalışmalar yapılmıştır. İzmir İktisat Kongresinde alınan kararlara uygun olarak, ekonomik kalkınmanın millî bankalarla gerçekleştirilebileceği görüşü hâkim olmuştu.

Mustafa Kemal Atatürk ekonomik kalkınmanın güçlü bir bankacılık sistemi ve sermaye piyasasının oluşturulmasına dayandığını biliyordu. Köylünün para ve sermaye piyasasına katılması, millî tasarrufun artırılması ile, ekonomik kalkınmaya sağlıklı finansman kaynaklarının bulunması ve geliştirilmesi yönünde özel bir ilgi göstermiş ve destek vermiştir.[24]

Özel teşebbüs, yatırım yapacak halde değildi. Bu yatırımların devlet tarafından yapılması zorunluydu. Bu dönemlerde, devletin geliştirmek isteği sektörlerde banka kurma çalışmalarına başlamışlardı. Bu sektörler ise öncelikle ticaret, tarım, inşaat ve sanayi alanında olmuştu. Bu dönemlerde özel teşebbüsün bütün himaye ve teşviklere rağmen bir gelişme gösterememesinin sebeplerinde biri de ülkede birikmiş sermayenin yetersiz olmasıydı. Sermaye birikiminin azlığının yanı sıra bir banka sisteminin tam olarak yerleştirilmemiş olması özel sektörde deneyim ve bilgi azlığı, gümrük himayesinden[25] yoksun oluşlarının da etkisi vardı. Ülke ekonomik sorunlarla mücadele ederken, yine bu dönemde 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı meydana gelmişti. 1929 yılında New-York borsasında büyük düşüşle başlayan ve ardından dünyayı sarsan bu buhran, Türk Ekonomisi üzerinde de etkisini hissettirmişti.

---

23 **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II**, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara 2002, s.323.

24 Mustafa A. Aysan, **Atatürk'ün Ekonomi Politikası**, Kırklareli 1981, s.74.

25 Dış Ticaret ile ilgili önlemler ancak 1929 yılında alınmıştı. Lozan Antlaşması'na göre Türkiye dış ülkelerden gelecek mallar üzerinden alabileceği gümrükleri ancak o tarihten sonra attırabilecekti. Türk hükümetince Gümrük Tarifelerinin bağımsız olarak saptanmasını kısıtlayan Lozan Ticaret Antlaşması 1929 yılında son bulmuştu. Bkz. Zeyyat Hatiboğlu, **Türkiye İktisadı ve Türkiye'de İktisatçılar**, İstanbul 1978, s.7; Mustafa A.Aysan, **a.g.e.**, s. 57-58.

Levent Şahverdi Arşivi

B-1923-1929 Yılları Arasında Kurulan ve Faaliyette Olan Bankalar

1-Türkiye İş Bankası

Atatürk'ün eşi Lâtife Hanımın babası Muammer Beyin ithalat ve ihracat yapacak bir şirket kurmayı teklif edişi İş Bankası'nın kuruluşunu çabuklaştırmıştır. O dönemde Mübadele ve İmar ve İskân Vekili olan Celâl Bayar bankanın kuruluşunu şöyle anlatmaktadır.: "İmar vekili bulunuyordum. İşlerimiz çoktu. Türkler ve Rumlar arasında mübâdele muâmeleleri yapıyorduk. Rumlar ticaret ve sanayi erbabı olarak Batı Trakya'yı terk ediyorlardı. Bu iki benzemez vasıftaki insanların mübâdelesi müşküldü. Bir gün Atatürk'ün kayınpederi Uşaklızâde Muammer Bey bana geldi. Gazinin ve kendisinin 250 bin lirası bulunduğunu, bununla ithâlat ve ihracat işleri yapmak istediklerini, fakat Gazi Hazretlerinin kendisine bir kere de Celâl Bey'e sorunuz. Ondan fikir alınız dediğini söyledi. Ben de ithalât ve ihracat işlerinin çok riskli olabileceğini düşündüm. Vaktiyle bankada çalışırken Türk tacirlerinin yabancı bankalardan faydalandıklarını duyardım. 250 bin lira ile 1 milyon sermayeli bir banka kurulmasını bunun aslında bir amme hizmeti olacağını düşündüm. Bu telkini Muammer Bey'e yaptım." [26] Bankanın ilk genel müdürlüğüne, Celâl Bayar'ın ataması yapılmıştı. Atatürk genel müdürden sonra yönetim kurulu üyelerini de o dönemin güvenilir kişileri ve yakın dostları arasından kendisi seçmişti.

Bankacılıkla ilgili ilk önemli girişim, ilk ulusal ticaret bankamız olan, Türkiye İş Bankası ile başlamıştır. Türkiye İş Bankası 26 Ağustos 1924'de 1 milyon TL sermayeli, anonim şirket şeklinde kurulmuştur. Sermayenin ilk %25'lik kısmı Mustafa Kemal Atatürk tarafından ödenmiştir.

1.000.000 lira sermaye ile kurulan bankanın 250.000 lirası Mustafa Kemal Atatürk tarafından Hindistan'daki Müslümanlarca Kurtuluş Savaşı sırasında gönderilen paradan sağlanmıştı. [27] Ayrıca Cumhuriyet Halk Fırka'sına yapılan bazı bağışlar da, bankadaki bu hesaba yatırılmıştı.[28]

---

26 M.Akif Tural, **a.g.e.**, s.93, 94.

27 S.İlkin-İ.Tekeli, **a.g.e.**, s.187.

28 Hint Müslümanlarınca Mustafa Kemal Atatürk'ün, kendi adına gönderilen bu para, Türkiye'nin ekonomik hayatına büyük katkıları ve hizmeti olan Türkiye İş Bankası'nın kuruluş sermayesi olarak kullanılmıştır. Bkz. Aptekin Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1990, s.564; Yaşar Aksoy, **a.g.e.**, s.30, 31, 32.

Levent Şahverdi Arşivi

İlk banka şubesi 30 Ağustos 1924'te törenle faaliyetine geçmiştir. Atatürk Türkiye İş Bankası'nın kuruluşu ile ilgili kararı, Çankaya'da toplanan İcra Vekilleri Heyeti'ne şu sözlerle belirtmiştir: "Vatanı kurtaracak ve yükseltecek tedbirlerin başında olarak halkın doğrudan doğruya itibar ve itimadından doğup meydana gelen tam mânasıyla modern ve millî banka kurmak" ....[29]

Türkiye İş Bankası özel hukuk hükümlerine tâbi bir anonim şirket şeklinde kurulmuştur. Ancak, sermayenin sağlanma şekli ve yönetici kadrosunun seçilmesi, İş Bankası'na kamu bankası görüntüsü vermekteydi.

Türkiye İş Bankası ulusal kuruluşların kredi ihtiyaçlarını temin etmek, ülkede tasarrufun ve mevduatın gelişmesine önayak olmak ve ulusal bankacılığı geliştirmek görevlerini üstlenmişti.[30] O zamana kadar bankalarda gelişmemiş olan tasarruf mevduatı hesaplarının gelişmesinde öncülük etmiş ayrıca çeşitli şirketin kuruluşuna iştirak ve yardım etmiştir. Örneğin Şeker sanayiinin kurulmasında, dokuma sanayiinin geliştirilmesinde ve Zonguldak kömürlerinin işletilmesinde önemli rol oynamıştır.

Türkiye İş Bankası kuruluş amacına uygun olarak, ülkenin ekonomik kalkınmasında ve sanayileşmesinde önemli bir katkıda bulunmuş olup, bu amaçla da çeşitli yatırımlar yapmıştır. Ayrıca ülkede tasarrufu teşvik etmek amacıyla ikramiye ve kumbara sistemini ilk uygulayan, seyahat çeklerini ilk getiren banka olmuştur.

Türkiye İş Bankası kısa zamanda gelişti. Halkın tasarrufunu yatırırken öncelik verdiği ve iş adamlarının kredi ararken başvurdukları ilk kuruluş durumuna geçti. Para ve kredi piyasasında, yabancı mâli aracı bankalara üstünlük kazandı. Halkın bankalara alışmasını sağladı. Memlekete millî bankacılığı getirdi. Ayrıca, yeni kredi kuruluşlarının doğmasında ve gelişmesinde önemli görevler üstlendi. Cumhuriyetin ilk yıllarında, çok önemli olan, küçük tasarrufu teşvik ve himaye etti. Sanayi ve sigortacılık

29 Mustafa A. Aysan , **Atatürkçü Düşünce,** "Atatürk'ün Ekonomik Görüşü:Devletçilik", Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1992, s.1015.

30 Yüksel Ülken, **Atatürk ve İktisat İktisadi Kalkınmada Etkinlik Sorunu ve "Eklektik Model"**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1978. s.86.

Levent Şahverdi Arşivi

(1925'deAnadolu Sigorta) alanında firmalar kurdu ve iştiraklere para yatırdı. Birinci Sanayi Planına uygun olarak Cam Şişe ve Sanayii'ni kurdu; Sümerbank ile birlikte Malatya Bez Fabrikasını tesis etmiş; Isparta Gülyağı Tesislerinin kuruluşuna katkıda bulunmuştur. Daha önce kurulmuş ve daha sonra kurulacak bazı bankalara sermaye yatırmıştır.[31] Türkiye İş Bankası'nın Türk ekonomisinin gelişmesinde önemli katkıları olmuştur.

2-Ziraat Bankası

Osmanlı döneminde millî sermaye ile kurulan, Cumhuriyet döneminde de faaliyetini sürdüren en önemli bankadır. 1863 tarihinde Tuna Valisi olan Mithat Paşa, Tuna Eyaletine mahsus olmak üzere "Memleket Menafi Sandıkları" adı altında bir müessese kurmuştu. Bu müessesenin amacı çiftçilerin ihtiyacı olan küçük kredilerin temin edilmesiydi. Bu teşkilat diğer vilayetlere de yayıldı. 1889 tarihinde bu sandıkların bir merkez tarafından idaresini temin etmek amacı ile Ziraat Bankası adı altında birleştirilmişti. Ziraat Bankası'nın ilk sermayesini, menafi sandıklarından devredilen paralar teşkil etmekteydi.[32] Menafi sandıkları banka şubelerine dönüştürülerek faaliyetine başlamıştı.

Ziraat Bankası'nın kuruluşundaki görevleri ;

- Gayrimenkul rehini ve kefalet karşılığında çiftçiye kredilendirme de bulunmak
- Faiz karşılığında mevduat kabul etmek,
-Ziraata ilişkin sarraflık ve aracılık işleri yapmak, olarak belirlenmiştir.[33]

10 Nisan 1914 tarihinde Ziraat Bankası'nın yapısında ve çalışma şeklinde önemli değişiklikler yapılmış 12 Mart 1916 tarihli değişiklikler yasa konusu yapılmıştır.. Bu son yasa ile bankanın hukukî bünyesinde bir değişiklik yapılmamış olmakla birlikte, ziraî kredilerle ilgili alınacak teminat türleri genişletilmiş ve alacakların daha hızlı tahsil edilmesine imkân veren hükümler getirilmişti. Böylece Ziraat Bankası yasayla kurulmuş özel

31 F.Ergin, **a.g.e,** s.49; Öztin Akgüç, **a.g.e.**, s.157.

32 A. İnan, **Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazıları,** Ankara 1988, s.326.

33 **Atatürk Dönemi Maliye Politikası 1. Kitap,** Mondros'tan Cumhuriyet'e Mali ve Ekonomik Sorunlar, Ankara 1982, s. 75.

Levent Şahverdi Arşivi

bir devlet kuruluşu özelliğini almıştı.[34] 23 Nisan 1920'de Ankara'da, Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıyla birlikte, Büyük Millet Meclisi'nin nüfuzu altında bulunan topraklarda şube ve sandıkların idare edilmesi, Ziraat Bankası Ankara şubesine devredilmişti. Bu devirden sonrada Ziraat Bankası millî mücadelede yerini almış oldu.

Mustafa Kemal Atatürk 1 Mart 1923'de Ziraat Bankası Kanunu çıkarılmadan önce, Büyük Millet Meclisi'nde yapmış olduğu konuşmada: "Tarımda çalışanlara yardım etmekle görevli olan Ziraat Bankası şube ve sandıkları, dört ay evveline kadar yalnız yüz on iken, bu gün üç yüzden fazla sayıya çıkarılmış bulunuyor. Bu bankaya son iki ay içinde 2 milyon liraya yakın sermaye tedarik edilmiş ve banka bilhassa düşmandan kurtarılan vatan bölgelerine geniş şekilde borç vermeye başlamıştır. Borç almanın kesinlikle üretimde kullanılması, banka yönetim kurullarının iyi bir şekle konması ve şahsî itibar işlemlerinin kullanılması gibi önemli konuları içine alacak biçimde hazırlanmış olan tasarı kanunlaştığı takdirde, bankanın ekonomik hayatımızdaki yeri ve etkisi yükselecektir. Köylülerimize bir kredi müessesesi kazandırmak ve bu hususta halkın istikrarı sağlandığı takdirde tarlalarına dönecek olan askerlere bir hele borçlanma miktarının tespit edilmesinde tarlalarından elde edecekleri gelire, mâli bir itibar sağlamak üzere bir köy bankaları kanunu yapılmış ve meclise sunulmuştur."[35] şeklinde görüşlerini açıklayarak meclisten kanunun çıkmasını kolaylaştırmıştır.

19 Mart 1924 tarihinde, 444 sayılı Bütçe Kanunu ile, Ziraat Bankası'nın yapısında çok önemli değişiklikler yapıldı. Ziraat Bankası bu kanunla, sadece ziraî kredi veren bir işletme değil, aynı zamanda, her türlü bankacılık faaliyetlerini yapabilecek, anonim şirket şekline dönüştürülmüştü. Böylece banka, esas amacı çiftçilere kredi vermek olmakla beraber, tüm bankacılık işlemlerini yapabilecek duruma gelmişti. Ziraat Bankası, bu kanunla anonim şirket haline dönüştürünce, sermayesi de esasen köylülerden aşarla toplanan paylar olduğuna göre, sahipleri de köylüler oluyordu.[36]

34 **Atatürk Dönemi Maliye Politikası 1.Kitap, a.g.e.**, s.75.
35 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,** Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1989, s.310-311.
36 İ.Tekeli-S.İlkin, **a.g.e.,** s.189.

Levent Şahverdi Arşivi

Banka sahiplerinin temsilcisi olarak, Genel Kurul tarafından seçilen bir Yönetim Kurulu'nca idare edilecekti. Böylece Ziraat Bankası'nda Cumhuriyet Halk Fırkası'nın benimsediği "Halkçılık" ilkesine uygun bir düzenlemeye gidilmek isteniyordu. Yasada öngörülen bu değişikliği 26 Temmuz 1926 tarihli Ziraat Bankası Nizamnamesi'yle işlerlik kazandırıldı. Bu nizamname ile, Ziraat Bankası'nın 30.000.000 liraya çıkartılan sermayesi 100'er liralık hisse senetlerine ayrılmıştı. Bankanın 1924 yılındaki ödenmiş sermayesi, kazaların hükmî şahsiyetlerine ait olacaktı. Bu hisselerin başkalarına devredilmesi, söz konusu değildi. Aşarın kaldırılmasından sonra, arazi vergisiyle birlikte alınmaya başlayan menafi hisselerinin toplanması, sermaye 30.000.000 liraya ulaşıncaya kadar sürecekti. Menafi hissesi veren çiftçiler ödedikleri para miktarı 100 lirayı bulunca bir hisse senedi alacaktı. Kuşkusuz bu şekilde oluşacak paylar, ise bankayı gerçekte yine bir devlet bankası olarak bırakıyordu.[37]

Ziraat Bankası'nın görev alanının genişletilmesinden sonra, tarım dışında, kredi verme ve mevduat toplamanın dışında şeker fabrikaları, nebatî yağ fabrikaları gibi tarım ürünlerini değerlendiren sanayi şirketlerinin kurulmasına da katılmıştır. Ziraat Bankası tarımının gelişmesi ve çiftçilerimizin ziraî kredi ile desteklenmesi konusunda önemli katkıları olmuştur.

3-Sanayi ve Maadin Bankası

19 Nisan 1925 tarihli 633 sayılı kanunla, kurulan banka, 1 Mayıs 1925 tarihinde çalışmalarına başlamıştır. Sanayi ve Maadin Bankası, devletin sanayi ve maden üretiminin geliştirilmesinde ve doğrudan doğruya görev almasına olanak veren ilk kuruluş olmuştu. Kalkınma bankası tipinin ilk örneklerinden olan bu bankanın kurulması ile devlet, Türk bankacılığında işletmecilik yönü ağır basan, bir banka türü oluşturmuş bulunuyordu.

Sanayi ve Maadin Bankası yeni gelişmeye başlayan sanayi teşebbüslerine kredi vermek ve bu teşebbüslere karşı düzenleyici rol oynamak gibi önemli görevleri bulunmaktaydı.

37 İ.Tekeli-S.İlkin, **a.g.e.**, s.189-190.

Levent Şahverdi Arşivi

Bankanın 1926 yılının başında, sermayesi 6.147.137.-TL'dir. Sermayenin 2.000.000.-TL nakit, geri kalan kısmı taşınmaz mallardan oluşmaktadır. 1930 yılında sermayenin tamamı ödenmiş durumdaydı.[38]

Sanayi ve Maadin Bankası, Hereke, Feshane, Bakırköy Mensucat Fabrikalarını ve Tosya Çeltik Fabrikasını kontrolü altında tutmuştu. Ayrıca Bünyan ve Isparta iplik fabrikalarına, Maraş Çeltik Fabrikasına, Malatya ve Aksaray Değirmen ve Elektrik Şirketlerine, Kütahya Çini Fabrikasına ve Yalvaç Sanayi-Ticaret Şirketine ortak olmuştu.[39]

Bu banka faaliyetlerini daha çok kendi işletmelerinde yoğunlaştırdığı ve öz kaynakların sınırlı olması, yabancı kaynaklarda da önemli bir gelişme olmaması sonucu, kuruluş anında devraldığı işletmeler ve sermayesine katılan iştirakler dışında özel kuruluşlara sanayi kredisi sağlamakta bir etkinlik gösterememiştir.[40]

Sanayi ve Maadin Bankası 1932 yılında elinde bulunan fabrikaları Sanayi Ofisine devretmiş olup, sadece sanayi kredisi verme işlemleri yapabilmek içinde, 7 Temmuz 1932 tarih, 2064 sayılı kanunla kurulan Türkiye Sanayi ve Kredi Bankası'na devredilmiştir. 1933 yılında Sümerbank'ın kurulmasıyla birlikte Sanayi Ofisi'nin elinde bulunan fabrikalar bu yeni kurulan fabrikaya devredilmiştir.

4-Emlak ve Eytam Bankası

Millî bankacılığın geliştiği dönemlerde, devlet inşaat sektörüne kredi sağlamak için 22 Mayıs 1926 tarihli, 844 sayılı yasa ile ve 20.000.000.-TL sermaye ile Emlak ve Eytam Bankası kurmuştur.

Bankanın kuruluş amacı eskiden eytam sandıklarında idare ve muhafaza edilen yetim paraları, bu bankaya tevdii edilmekte ve mukabilinde, banka yetimler lehine faiz vermek için ve belediye hudutları içindeki bütün binalar ve arsaların banka lehine ipotek edilmesi karşılığında uzun vadeli kredi temin etmekti.[41]

---

38 A.Gündüz Ökçün, **Türkiye İktisat Tarihi Semineri**, "1900-1930 tarihleri arasında A.Ş.olarak Kurulan Bankalar," s.442.

39 F.Ergin, **a.g.e**, s.51.

40 Ö.Akgüç, **a.g.e.**,s.158.

41 A.İnan, **a.g.e**, s.:327.

Levent Şahverdi Arşivi

Bankanın kuruluş sermayesi 20.000.000 liradır. Cumhuriyet yönetimi iyi yönetilmeyen yetim sandıklarını tasfiye etmiş, 6.000.000 liralık bu kaynağı, uzun vadeli mevduat olarak, bankaya yatırmıştır. Böylece bankanın gerek duyduğu uzun vadeli bir fon sağlamıştı. Genç Cumhuriyet'in, bu dönemde Emlak ve Eytam Bankası'nı kurmalarının amacı, bu bankadan, ülkenin imarı konusunda yararlanmaktı. [42]

Bu dönemde bankayı diğer bankalardan ayırıcı özellik gayrimenkul ipoteği karşılığında borç para veren kamu bankası olmasıdır. Yanmış ve yıkılmış şehirlerle savaştan çıkan ülkenin, imarının yanı sıra mesken inşaatına vermiş olduğu uzun vadeli kredileriyle önemli hizmetleri olmuştur.[43]

C-Plânlı Devletçilik Yılları (1930-1938 Dönemi)

1-1930-1938 Döneminde Bankacılık Gelişimi

1929 Dünya Ekonomik Bunalımının, dünyada ve Türk ekonomisi üzerindeki etkileri hissedilmeye başlanmıştı. Bütün dünyada başlayan bu ekonomik bunalım, tarım ürünleri fiyatlarını korkunç bir şekilde düşürmüş ve buna bağlı olarak da ihracat gelirimiz çökmüştü.

Genç Cumhuriyet kuruluş döneminin ilk yedi yılında ekonomide sanayileşmeyi gerçekleştirilememişti. Ayrıca 1932 yılında Osmanlı borçlarının ödenmesine başlanılacaktı. Bu bunalımın etkilerini azaltmak için, Türkiye 1930'lu yılların başlarından itibaren yeni bir gelişme stratejisi dönemine girmiştir. Bu dönemde devletçiliğe ve müdahaleciliğe doğru bir dönüş olmuştur. Türkiye'nin karşı karşıya olduğu ekonomik sorunları çok iyi bilen Mustafa Kemal Atatürk bu dönemin başından itibaren, gerekli önlemleri alarak, yeni yasaları yürürlüğe koymaya başlamıştır.

1930 yılına kadar iktisadî bakımdan gösterilen çabalar, ülke kalkınmasını sağlayamamıştı. Yeterli sermaye birikimi olmaması nedeniyle, özel teşebbüse sağlanan bütün bu kolaylıklar ve desteklere rağmen, istenilen so-

42 İ. Tekeli-S. İlkin, **a.g.e.,** s.192.

43 Emlak ve Eytam Bankası, 1964 yılında Türkiye Emlak Bankası T.A.O. adını almıştır. 1988 yılında Anadolu Bankası T.A.O. ile birleşerek Türkiye Emlak Bankası A.Ş. unvanını almıştır. 2001 yılında özelleştirme kapsamına alınması nedeniyle Ziraat Bankası A.Ş.'ne devredilmiştir. Bkz. ttp://www.tbb.org.tr/turkce/diger_bilgiler/kapalibanka.xls.

Levent Şahverdi Arşivi

nuçlar alınamamıştı. Ülkenin kalkınması ve üretimi artırmak için devletin iktisadî hayata müdahalesinin zorunluluğu ortaya çıkmıştı. Ekonomik hayata müdahale edebilmek de bir plân ve program dahilinde olmalıydı. 30 Ağustos 1930'da İsmet (İnönü) Bey'in Sivas Demiryollarının açılışında kullandığı "mutedil devletçilik" ifadesi, hükûmet görüşü olarak ortaya çıkmıştı.[44] 1930 yılından itibaren de ekonomi politikasında devletçiliğe doğru bir dönüş olmuştu.

Bu yıllarda özel teşebbüsün, devlet tarafından müdahale edilmeden gelişmesinin mümkün olamayacağı görüşü hâkimdi. Sanayileşmede devletin etkin bir görev alması, hem alt yapı yatırımlarının yapılarak özel sektörün gelişeceği ortamın hazırlanması, aynı zamanda devletin kuracağı sanayi kuruluşları ile dışsal ekonomiler yaratması zorunlu olmuştu. Böylece özel teşebbüsün yapamacağını devlet yapar düşüncesi yerine, toplum için yararlı olanı ve ekonomideki hâkim noktaları devlet eline alsın görüşü yaygınlaşmaya başlamıştı.[45]

Devletçilik bir ilke olarak da 1931 yılında, o dönemin tek iktidar partisi olan CHP'nin parti programına girmiştir. Devletçilik uygulamasının bir sonucu olarak hazırlanacak olan plânın para kaynağı hakkında 1932 yılında M.Kemal Atatürk'e verilen raporda "Ordu ve şimendiferler için yapılmış olduğu gibi hükûmetin umûmi imar mesaisi için daha birkaç seneye taksim edilmiş bir program hazırlansa muvafık olur" denilmekteydi. Devletçilik 1932 yılından önce resmi siyasî hayata girmesine karşılık, uygulamasına henüz geçilmemişti.[46]

1932 yılında devlete iktisadî konularda yepyeni yetkiler ve imkânlar veren sekiz kanunun birden kabul edilmesiyle devletçi icraat hızla başlamıştı. Birinci Beş Yıllık Sanayi Plânının uygulamasından önce, çok önemli düzenlemeler yapılmış ve yeni kurumsallaşmalar devreye girmeye başlamıştı.[47] 1932 Eylül'ünde İktisat Vekili olarak Celâl (Bayar) Bey'in

44 M.Akif Tural, **a.g.e.,** s.101- 102- 103- 104.

45 Dündar Sağlam, **Türkiye Ekonomisi**, Ankara t.y., s.80 ;Hamza Eroğlu, **Atatürk ve Devletçilik**, Ankara 1981, s.43.

46 M.Akif Tural, **a.g.e.**, 107- 114.

47 Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, Ankara 1982, s.119.

Levent Şahverdi Arşivi

mesai arkadaşlarına gönderdiği tamim aslında sermaye çevrelerine hitap ediyordu: "Serbest sermayenin çalışmasına müsaade etmeyen ve bütün iktisadî faaliyetleri benimseyen aşırı devletçilik fikrine [cevaz yoktur]... İktisadî saha[da].... fertlerin.... şirketlerin, münhasıran devletin yahut millî iktisat kuvvetleriyle müştereken devletin mesaisiyle... yapılacak sayısız işler vardır... Bu millî kuvvetlerin arasında ahenk temin etmek [lâzımdır].... Namuskârane, liyakatle, sây ile temin edilecek kazançlar içtimaî bir şaibe değildir.... Şâyi telâkkilerin prensiplerimizle alâkası yoktur. Millî servete bir zerre dahi ilave edebilmek muvaffakiyeti.... sevinç vesilesi olmalıdır... Nerde iş hayatı, sanayi hayatı, kazançlı ticari hayatı, ziraî faaliyet varsa o muhitte mutlaka nisbî bir refah ve huzur fazlalığı vardır." Uzun süreli iş hayatı tecrübesi olan Celâl [Bayar] Bey'in bu görüşleri bir yoruma gerek olmayacak kadar açıktır.[48]

1933 yılından itibaren programlı bir devletçilik uygulamasına başlanılmakla beraber, hazırlık ve çalışma devresinden sonra ilk beş yıllık Birinci Sanayi Plânı 1934 yılından itibaren uygulanmaya geçilmişti. Birinci Sanayi Plânının uygulaması için ayrı bir teşkilât kurulmamış, yürütülmesi için 17 Nisan 1934 yılında Sümerbank'a verilmişti. Toplam 43.953.000 TL olan programın 41.553.000 TL lik kısmı Sümerbank, 2.400.000 TL TL'lik kısmı İş Bankası tarafından uygulanacaktı.[49]

Mustafa Kemal Atatürk 9 Mayıs 1935 tarihindeki CHP Dördüncü Büyük Kurultayını açış konuşmasında, politika değişikliğini açıkça ortaya koymaktadır:

"Yepyeni bir güdümlü ekonomi düzenini kurmakla uğraşıyoruz. Partimizin ekonomik anlayışı; bu yöndeki programımızın, yurdun ihtiyaçlarını karşılayacak ve onu az zamanda gelişmeye ve genişliğe erdirecek en iyi program olduğunu gösterecektir."[50]

---

48 M.Akif Tural, **a.g.e.**, s.115-116; K. Boratav, **a.g.e.**, s.125-126.

49 Hamza Eroğlu, **Atatürk ve Devletçilik**, Ankara 1981, s.43; Uğur Korum, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi**, "11923-1929 Döneminde Türkiye'de İmalat ve Sanayii ve Sanayi Politikaları", Ankara 1982, s.72; M.Akif Tural, **a.g.e.**, s.133.

50 A.İnan, **a.g.e.**, s.121.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu dönemlerde devlet, tespit edilen hedeflere ekonominin yönlendirilmesi için yatırımcı, işletmeci ve aynı zamanda öncü olmak zorundaydı. Bu yıllar, devlet bankalarının kurulduğu ve devletin ekonomi politikasında aktif olarak yer aldığı dönemdir; Devlet Kamu İktisadi Teşebbüsleri aracılığıyla sanayi yatırımlarında bulunarak, ekonomiyi kalkındırmayı amaçlamıştı. Önemli devlet bankaları arka arkaya kurulmaya başlanmıştı. Bunlar sırasıyla Sümerbank, İller Bankası (Belediyeler Bankası), Etibank, Denizbank, Halk Bankası ve Halk Sandıkları'dır.[51] Bu kurulan bankalar ile devletin bankacılık sisteminde yüklendiği sorumluluklar iyice artmıştı.

Türkiye'nin kendine özgü koşulları, dünya iktisadî bunalımlarının yarattığı olumsuz ortama rağmen, sanayileşme hareketi başlamıştı. Bu olumlu sonuçların alınmasında yeni kurulan ve yeniden yön verilen bankaların çok büyük ve önemli katkıları olmuştur. Sümerbank ve Etibank sanayileşmede önemli görevler üstlenmiştir. Yabancı bankaların sayısı; gerek izlenen bankacılık politikası, gerekse 1929 ekonomik buhranın etkisiyle azalmıştır.

2-1930-1938 Yılları Arasında Kurulan Bankalar

a-Merkez Bankası

Cumhuriyet yönetimi ekonomik durumun yeni bir banka kurmaya uygun olmaması üzerine, Osmanlı Bankası'nın imtiyaz süresini 1935 yılına kadar uzatmıştı. Ancak yapılan anlaşmada Cumhuriyet Hükûmetinin banknot ihraç edebilecek yeni bir devlet bankası kurması halinde, Osmanlı Bankası'nın imtiyaz hakkı olmayacağıyla ilgili bir karar da bulunuyordu. 1926 yılından itibaren bir Merkez Bankası kurulması ile ilgili çalışmalara başlanılmıştı.

Atatürk para piyasasının Türklerin yönetiminde ve elinde olmasını istemiştir. Merkez Bankasını kurarken danıştığı dünyanın iki ünlü Merkez Bankacısının (Alman Merkez Bankası başkanı Dr.Hjalmar Schacht, yardımcısı Karl Müller) olumsuz görüşlerine rağmen Türk Emisyon Banka-

51 D.Sağlam, a.g.e., s.80-81.

Levent Şahverdi Arşivi

sını kurmuştu. Bu uzmanlar ülkemizde belirli bazı iktisadî ve mâli tedbirler alınarak para istikrarının sağlanması güven altına alınmadan bir emisyon bankası kurulmasını uygunsuz bulmuşlardı. 1930'larda, bu kişiler tarafından hazırlanan raporlara göre, Merkez Bankası gelecek 5 yıl içinde, tedavüldeki banknotların % 30'u oranında altın, % 10'u oranında döviz mevcutları, devlet bütçesi ve dış ödemeler dengesi sağlandıktan ve ekonomi bu mevcut dengeleri zaman içinde koruyacak kadar güçlendirildikten sonra kurulabilirdi. Bu şartlar yerine getirilmeden Merkez Bankası kurulması halinde, ülkedeki para istikrarı bozulabilir ve bunun çok olumsuz sonuçları ortaya çıkabilirdi. Türk parasının istikrara kavuşturmadan bir merkez bankası kurulamayacağı görüşündeydiler. Bunlara Fransız danışmanın (Charles Rist) olumsuz görüşleri takip etti.[52]

Merkez Bankası'nın kurulması için gerekli olan parayı temin edebilmek için 14 Haziran 1930'da The American Turkish Invesment Corporation ile kibrit inhisarı ile ilgili anlaşma imzalanmıştı. Bu anlaşma ile %6,5 faizle, 10 milyon dolarlık kredi sağlanmıştı.[53]

Bütün bu olumsuz görüşler ve sermaye yetersizliğine rağmen banknot ihraç tekeline sahip, sermayenin yarıdan fazlası devlete ve KİT'lere ait özel hukuk hükümlerine tabiî bir anonim şirket şeklinde 11 Haziran 1930'da 1715 sayılı kanunla kuruldu.[54] Faaliyetine 1931 yılında başlamıştır. 01 Ocak 1932'de tam olarak faaliyetine başlamıştır.

Atatürk Merkez Bankası'nı, sermayesi 15.000.000.-TL ve her biri 100 lira değerinde 150.000 adet hisse senedine ayrılmıştı. Bu hisse senetleri dört kısma ayrılmış olup, (A) serisi devlete, (B) serisi millî bankalara, (C) serisi millî banka dışında kalan diğer bankalara ve imtiyazlı şirketlere, (D) serisi de Türk ticaret müesseselerine ve Türk uyruklu gerçek ve tüzel kişilere tahsis edilmişti.[55]

52 M. Aysan, **a.g.e.,** s.1013; Gülten Kazgan, **Tazminattan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi,** İstanbul 1999, s.63.

53 İ.Tekeli, S.İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu,** Ankara 1982, s.281.

54 Gülten Kazgan, **a.g.e.,** s.63.

55 A.İnan, **a.g.e.,** s.326; İ.Tekeli, S.İlkin, a.g.e., s.294.

Levent Şahverdi Arşivi

Merkez Bankası'nın kuruluşuna kadar, Osmanlı döneminde çıkarılmış ve tamamen karşılıksız kalarak "Devlet Kaimesi" niteliğine bürünen kâğıt paralar ülkemizde tedavülde bulunmaktaydı. Cumhuriyet yönetimi, Osmanlı devrinden 158.748.563 liralık kağıt para devralmıştı. 31 Ekim 1933 tarihinde 274.785 lira olan bu kaimeler, banknot çıkarmak tekeli Merkez Bankası'na verildiğinden, bu bankaya devredilerek, tedavülden kaldırılmıştır[56].

İlk Merkez Bankası'nın kuruluş yasasındaki amacı, 1715 sayılı kanunun ikinci maddesinde belirtildiği üzere ülkenin ekonomik kalkınmasına yardım etmek olarak belirlenmiştir. Bu amacı gerçekleştirmek için bankaya;

-Reeskont oranını belirlemek ve para piyasasını ve tedavülünü düzenlemek,

-Hazine işlemleri yapmak,

-Hükümetle birlikte Türk parasının değerinin korunmasına yönelik tüm önlemleri almak görevleri verilmiştir.[57]

Gerek kurtuluş savaşında, gerekse Cumhuriyetin ilanından Merkez bankası kuruluncaya kadar geçen süre içinde ülkemizde yeni para tedavüle çıkarılmamıştır. Bununla beraber, tedavülde bulunan para miktarı değişiklikler göstermiştir. 1937 yılında Merkez Bankası ilk kez kendi adına 15.563.000.-TL tutarında beş liralık kağıt paralar çıkarmıştır. Böylece bir süre üç tür kağıt para tedavülde kalmıştır. Bunlar;

a. 31.12.1937 tarihindeki toplamı 203.462 TL olan Osmanlı Bankası banknotları

b. Merkez Bankası'nın devraldığı ve Osmanlı Devleti zamanında çıkarılan banknotlar

c. Merkez Bankası'nın kendi imzasıyla ve altın, döviz satın alma, reeskont işlemleri yapma karşılığı çıkardığı banknotlar.[58]

---

56 Ö. Akgüç, **a.g.e.**, s.166-167; İ.Tekeli, S.İlkin, **a.g.e.**; s.295, Yaşar Aksoy, **a.g.e.**, s117

57 İ.Tekeli, S.İlkin, **a.g.e.**, s.294.

58Gürgân Çelebican, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi,** "Atatürk Döneminde Para ve Kredi Siyaseti ve Kurumlaşma Hareketi", Ankara SBF Basın Yayın Yüksek Okulu Yay., Ankara 1982, s.30-31.

Levent Şahverdi Arşivi

Merkez Bankası'nın kurulması ve faaliyete geçmesi ile ülkedeki ekonomik düzenin kendisini koruması kolaylaşmıştı. Bu sonucunda Osmanlı Bankası ve azınlıktaki para ve sermaye piyasalarının ulusal ekonomik çıkarlarımıza ters düşen uygulamalarına son verilmiş oldu.[59]

b-Sümerbank

Sanayileşmenin daha verimli ve düzenli başarılabilmesi, devlet sanayi programında öncelikle kurulması istenen sanayi dallarının, ancak bir devlet teşekkülü tarafından gerçekleştirebilmesi için 3 Haziran 1933 tarihinde 2262 sayılı kuruluş kanunu ile kurulmuştur.[60] Sümerbank'ın 20.000.000 lira olan sermayesi devlet tarafından ödenmiştir.[61]

1933'de Devlet Sanayi Ofisi ile Türkiye Sanayi ve Kredi Bankası kaldırılarak bunların yerine Sümerbank kurulmuştur. Sümerbank'ın faaliyetlerinin amacı özel sektör sanayisinin kredi ihtiyacını karşılamakla birlikte, ana görevini sanayi plânının uygulanması teşkil etmekteydi.[62] Devletin sanayi, madencilik, elektrifikasyon alanlarındaki teşebbüslerini kurmak, işletmek ve finanse etmek amacıyla kurulmuştur. Bankanın görev alanına giren işler, Devlet Sanayi Ofisinden devralınacak olan fabrikaları işletmek, devletin özel kuruluşlarda sahip olduğu iştirakleri yönetmek ve devlet sermayesi ile kurulacak olan tüm sınaî kuruluşların etüt ve projelerini hazırlayarak, bu projeleri kurmak, yönetmek ve gerekli sinaî kuruluşları sermayesi ölçüsünde katılmak, yurda ve kendi fabrikalarına, gerekli işgücünü yetiştirmek, her türlü bankacılık işlemleri yapmak, sanayiinin gelişmesi için gerekli önlemler almaktı.[63]

Bir kalkınma bankası gibi çalışan Sümerbank, devletin öncülüğünde başlatılan sanayileşme hamlesinde verimli ve düzenli çalışma sonucu ba-

---

59 **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II**, s.324; Y.Kepenek, **a.g.e.** s.56.

60 1993 yılında Sümerbank holding A.Ş.'nin bankacılık birimi bu şirketten ayrılarak "Sümerbank A.O." unvanını almıştır. Sümerbank A.O., 1995 tarihinde özelleşerek "Sümerbank A.Ş." unvanını almıştır. 1999 yılında Tasarruf mevduatı Sigorta Fonuna devredilmiş, 11.01.2002'de Oyakbank A.Ş.'ye devredilerek kapatılmıştır. http://www.tbb.org.tr/turce/diger

61 Y.Aksoy, **a.g.e.**, s.119.

62 H.Eroğlu, **a.g.e.**, s.43.

63 Akgüç, **a,g,e,** s.168.

Levent Şahverdi Arşivi

şarıya ulaşmış ve ülke sanayiinin gelişmesinde de özel sektöre de yol gösterici olmuştur.

c-Etibank

Genç Türkiye Cumhuriyetinin yeniden yapılanmasında, sanayiinin gelişmesine yardımcı olmak amacıyla Mustafa Kemal Atatürk'ün verdiği talimatla 20 Haziran 1935'de, 2905 sayılı yasa ile kurulmuştur. [64]

Banka adını Anadolu uygarlığının temel taşlarından olan Etilerden almıştır.Yer altı kaynaklarının üretilmesinden, bu yer altı kaynaklarının pazarlanması, santrallerin inşası, elektrik enerji üretimi gibi kalkınmada ekonomik alt yapının oluşturulması amacı ile kurulmuştur. Etibank ülke ekonomisinde önemli hizmetleri olmuştur.

Kredi işlemleri, iştirak ettiği ve kendi kurduğu işletmelerle sınırlandırılmıştı. Etibank'ın kuruluşta nominal sermayesi 20 milyon TL olup, 1935 yılında ödenmiş sermayesi ise sadece 37.500.-TL idi. 1938 yılının sonunda, sermayesi 4.5 milyon TL'ye yükselmişti. [65]

d-Denizbank

Denizyolları işletmelerini yönetmek, yenilerini kurmak ve finanse etmek amacıyla 30 Kasım 1937'de 3295 sayılı yasa ile kurulmuştur. Ancak faaliyetine 1938 yılında başlamıştır.

Türk karasularında gemi işletme hakkı, Lozan Barış Andlaşması ile (Kabotaj hakkı) bize bırakılmıştı. Bunun sonucunda denizlerimizde yabancı gemilerinin yerini, Türk gemileri almıştı. 1926 yılında Türk Kabotaj Kanunu yürürlüğe girmesiyle birlikte, denizlerimizde yük ve yolcu taşınması işi devlet ve özel teşebbüs birlikte yürütülürken, devletin yolcu taşıma işini kamu hizmeti sayması nedeniyle, yolcu taşıma işi devlet tekeline bırakılmıştı. Yük taşıma işinde ise devlet ve özel teşebbüs beraber faaliyette bulunma olanağına kavuşmuştu.

---

64 Kamusal sermaye ile kurulmuş olan banka 1997 yılında özelleştirilmiştir.2000 yılında Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonuna devredilmiştir. 2001 yılında bankacılık işlemleri yapma ve mevduat kabul etme izni kaldırılarak tasfiye edilmiştir. 5 Nisan 2002 tarihinde "Tasfiye Halinde Etibank A.Ş."nin tasfiyesinin kaldırılmasına ve bankanın tüm aktif ve pasifleriyle birlikte Bayındırbank A.Ş. bünyesine devredilerek birleştirilmesine karar verilmiştir. Bkz. http://www.tbb.org/turce/diğer

65 Akgüç, a.g.e, s.169.

Levent Şahverdi Arşivi

Mustafa Kemal Atatürk 1 Kasım 1937'de Büyük Millet Meclisi'nde açış konuşmasında Denizbank ile ilgili yapmış olduğu konuşmada görüşünü açıklıyordu. "Şu günlerde yüksek meclise Denizbank hakkında bir tasarı gelecektir. Bu konunun yüksek ilginizi çekeceğinden şüphe etmiyorum".[66]

Nominal sermayesi 50 milyon TL olan banka, uzun ömürlü olamamıştır. 1940 yılında faaliyeti sona ermiştir.

1952 yılında kurumsal sermayeli (Türk Anonim Ortaklığı'nın faaliyete geçmesi ile) banka olarak kurulmuş, 1992 yılında Türkiye Emlak Bankası A.Ş.'ne devredilmiştir.

e-Belediyeler Bankası (İller Bankası)

Belediyeler Bankası, şehir ve kasabalarımızın yeniden imarı ve inşaatı amacıyla 24.06.1933 tarihinde, 2301 sayılı yasa ile kurulmuştur. Kurulmasındaki amaç şehir ve kasabaların kalkındırılmasında, imar planlarını hazırlamak, su, elektrik, havagazı, kanalizasyon v.b. kamu hizmetleriyle ilgili tesisler yapmak, yapılar ve belediyelere gerekli orta ve uzun vadeli kredilerle, teknik yardım sağlamaktır.

Özel amaçlı bir uzmanlık bankasıdır. Belediyeler Bankası kurulduğu yıllarda belediyelere yönelik faaliyette bulunması, kuruluş sermayesinin kredi ihtiyacını karşılayamaması, İl Özel İdareleri ve köylerin bu teknik ve mâli yardımı almaması nedeniyle önemli bir mevcudiyet ve gelişme göstermemiştir. Bankanın adı 1945 yılında İller Bankası olarak değiştirilmiştir.

f-Türkiye Halk Bankası

Mustafa Kemal Atatürk'ün önem verdiği konulardan biri de esnaf ve küçük sanatkârlara ihtiyaç duyacakları kredilerin temin edilmesiydi. Cumhuriyetin ilk yıllarında sermaye birikiminin, özel sektörün yetersiz olması ve üretim alanlarının darlığı nedeniyle, esnaf ve sanatkârlara kredi verecek kurumların kurulması gecikmişti. Dünya ekonomisini sarsan 1929 Dünya Ekonomik Buhranı memleketimizi de hayat pahalılığı, mal kıtlığı gibi ağır ekonomik şartların yaşandığı bir ortama sürüklemişti.

66 A.İnan, **a.g.e.**, s.130.

Levent Şahverdi Arşivi

Esnaf ve sanatkârlar ise elde ettikleri gelirlerinin önemli bir bölümünü sermayeye ve tefecilere vermek zorunda kalmışlardı. Böyle ağır ekonomik şartların yaşandığı ortamda de esnaf ve sanatkârlar sürekli olarak küçülmüş ve gelişme gösterememişti.

Mustafa Kemal Atatürk 1 Kasım 1938'de TBMM' de, (Konuşması, Atatürk'ün rahatsızlığı sebebiyle Başbakan Celâl Bayar tarafından okunmuştur) Halk Bankası ile ilgili olarak; "Küçük esnafa ve küçük sanayi erbabına gereken kredileri temin etmek üzere Halk Bankası Sandıkları kurulmuştur." [67] şeklinde görüşlerini açıklamıştır.

Ekonomik düzenin temeli olan bu kesimi tekrar diriltmek ve ayakta kalmasını sağlamak için 1933 yılında, 2284 sayılı Halk Bankası ve Halk Sandıkları Kanunu ile kurulmuştur. Ancak faaliyetine 1938 yılında geçmiştir. Dünya ülkelerindeki kooperatif hareketleriyle bir bakıma aynı paralellikte gelişme gösteren Halk Bankacılığı, Türkiye'de Halk Bankası hayata geçmiştir.

Sonuç*

Genç Cumhuriyet para ve sermaye piyasalarına, yabancı mâli aracıların hâkim olduğu bir bankacılık sistemi devralmıştır. Bu yabancı mâli aracılar, vermiş oldukları kredi işlemlerinde azınlıklara ve yabancılara ayrıcalıklı işlem yaptıkları biliniyordu. Ekonomi yarı bağımlı bir haldeydi. Böyle bir ekonomi devralan genç Cumhuriyet, para ve sermaye piyasalarının geliştirilmesi yönünde çok güçlü ve etkili adımlar atmıştır.

Atatürk'ün görüşüne göre; Türk Bankacılığı Türklerin yönetiminde ve mülkiyetinde olmalıdır. Atatürk, yabancı bankaların Türkiye'de çalışmasına karşı değildir. Ancak, Türk mevduatının büyük bir kısmının da yabancıların elinde olmasını da uygun görmemektedir. Atatürk'e göre 1920'de %68'i yabancı bankalar elinde bulunan mevduatın ancak %32'sinin Millî bankalar elinde bulunması uygun değildir. Mustafa Kemal Atatürk'ün,

67 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,** s.426.

* Bu başlık altında verilen tabloların hazırlanmasında Öztin Akgüç, **a.g.e.**, s.175-176-177-178; Yahya S. Tezel, **a.g.e.** s.127 ve http://www.tbb.org/turce/diğer.kaynaklarından yararlanılmıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

Türk bankacılığını millîleştirme karar ve düşüncesinin bir sonucu olarak, 1924 yılında kurulan Türkiye İş Bankası da dahil olmak üzere millî bankalarımız 1937 yılında mevduatın % 81'ini elde etmişlerdir. Aynı yılda yabancı bankaların payı % 19'a düşmüştür. 1920-1937 yılları arasında bankalardaki mevduat toplamı altı katına yükselmiştir.[68]

Bankacılık sisteminin, ekonomi üzerindeki etkilerini ne kadar büyük olduğu düşünecek olursak, bu dönemlerde yabancı sermayenin en fazla gerilediği sektör, bankacılık alanında olmuştur. 1929 yılında baş gösteren Dünya Ekonomik Buhranı, gerek izlenen bankacılık politikası, gerekse ülkede yeni bankaların kurulması ve şube sayılarının artması ile 1938 yılında yabancı bankaların sayısı azalmıştır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında yetersiz olan sermaye ve fonların yanında, bankalarda çalışacak yetişmiş elemanlara da ihtiyaç vardı. Bankacılık, Türkler tarafından bilinmeyen bir çalışma alanıydı. Hem para ve kredi piyasasına hakim olmanın yanı sıra, bunu yapabilecek yetişmiş insan gücünün sağlanması gerekliydi. Bu dönemde hem okullar açılarak, hem de yurt dışına memurlar gönderilerek, bankacılıktan anlayan, bu alanda istihdam edilecek uzmanlaştırılmış elemanlar yetiştirildi.

Bankacılık alanında tüm beklentilerin yerine gelmemiş olmasına rağmen, o dönemin şartlarına göre, ileri sayılabilecek bankacılık uygulamalarına gidilmiştir. Bugün de Türk ekonomisine yön veren bankaların büyük bir çoğunluğu 1923-1938 yılları arasında kurulan bankalardır.

Bu yıllarda devlet, geliştirmek ve hamle yapılmak istenen sektörler ile, farklı kredi ihtiyaçları için uzmanlaşmış bankaların kurulmasına çalışılmıştır. Tarımın geliştirilmesi ve çiftçinin kredi ihtiyaçları için Ziraat Bankasının yapısında önemli değişiklikler yapılmıştır. Halk bankası ve Halk sandıkları aracılığıyla küçük esnaf ve zanaatkârların kredi ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmış, inşaat sektörünün kredi ihtiyacını karşılamak için Emlak ve Eytam Bankası kurulmuştur.

68 M.A.Aysan, a.g.e., s.1014.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu dönemde ekonomik ilişkileri denetim altında tutmamızı sağlayan Merkez Bankası, yabancı uzmanların hazırladığı olumsuz raporlarına rağmen 1930 yılında kurulmuş ve 1931 yılında ise faaliyetine başlamıştı.

Mustafa Kemal Atatürk döneminde bankacılıkla ilgili ilk yasal düzenlemeler 11 Haziran 1930 tarihli, 1715 sayılı Merkez Bankası Kanunu ile çıkarılmıştır. Ancak bu yasal düzenleme ile, Merkez Bankası'nın diğer bankalar üzerinde kullanabileceği önemli yetkiler vermemişti. Bu sebeple de ilk önemli yasal düzenleme 30 Mayıs 1933'de 2243 sayılı "Mevduatı Koruma Kanunu" ile olmuştur.[69] Bu yasa ile bankaların mevduat kabul etmeleri için lâzım olan izin yetkisini Maliye Vekaleti'ne veriyordu.

İkinci önemli yasal düzenleme ise 8 Haziran 1933 tarihli 2279 sayılı "Ödünç Para Verme İşleri Kanunu"dur. Bu kanuna göre ödünç para verme ve faizle para kazanan gerçek ve tüzel kişilerin hükümetten izin almak zorunda olmalarıydı.

Birinci ve ikinci Sanayi Plânları çerçevesinde Sümerbank, Etibank, Türkiye İş Bankası ve Ziraat Bankası'na önemli görevler verilmiş ve somut adımlar atılmıştır.

Mustafa Kemal Atatürk'ün her alanda olduğu gibi, bankacılık alanında da büyük hizmetleri olmuştur. Bu da Türkiye'nin ekonomik kalkınmasında önemli bir etken olmuştur. Genç Cumhuriyet döneminde, yapılan bankacılık sistemi ile ilgili düzenlemeleri sadece sayısal olarak değerlendirmek doğru değildir. Mustafa Kemal Atatürk yeterli sermaye ve fonları bulunmayan, özel teşebbüsü yok denenecek kadar az olan, bir ülkede yalnız öz kaynaklarıyla kalkınabilmek için sınırsız bir çaba harcamış ve o dönemin şartlarına göre de ileri sayılabilecek bankacılık uygulamalarına geçilmiştir.

1923-1938 yılları arasında dikkat çekici en önemli gelişmelerden biri de, çok sayıda ulusal ve yerel bankaların kurulmuş olmasıdır. Buna bağlı olarak da ulusal bankaların toplam mevduat ve kredi hacmi içindeki payları %50'den, %80 civarına yükselmiştir.[Ek:I] [70]

69 G. Çelebican, **a.g.e.**, s. 29.
70 Akgüç, **a.g.e.**, s.173.

Levent Şahverdi Arşivi

1924 ile 1938 yılları arasında toplam kredilerin % 70'den fazlası, tarım dışı iş sektörüne, yani ticarete tahsis edilmiş olduğu görülmektedir. 1927 yılından sonra ise, Emlak ve Eytam Bankası (Emlak Kredi Bankası A.Ş.) aracılığı ile mesken kredisi verilmeye başlanılmıştı. Ancak toplam kredilerdeki payı %2 ile %4 arasında kalmıştır. [Ek:II] [71] Ülkede çok büyük tasarruf mevduat kampanyasının uygulanması ile bankalar sisteminde mevduat ve kredi hacminde artışlar sağlanmıştır.

Mustafa Kemal Atatürk, enflasyonun en önemli nedeni olarak, Merkez Bankası'nın emisyon artırmasını (para basması) görüyordu. [72] Hükûmetin para arzını aşağı yukarı sabit tuttuğu bu dönemlerde, bankalar para taleplerini kaydi[73] para yaratarak karşılamışlardır.

Özetle diyebiliriz ki; günümüzde ve geçmişte gördüğümüz gibi ekonomik güç, her zaman siyasal gücü beraberinde getirmiştir. Ekonomik buhranlarsa siyasî başarıları gölgelemiştir. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik yapılanmasında gerek fikir olarak, gerekse bu fikirlerin uygulamaya dökülmesi aşamalarında Mustafa Kemal Atatürk'ün bu konudaki ileri görüşlülüğü, geniş ufku ve gerçekçi tespiti açıkça görülmektedir.

71 Yahya S.Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, İstanbul 1994, s.127.

72 M.Aysan, **a.g.e.**, s.1011.

73 Kaydi para , vadesiz mevduat mevduattan ibarettir. Para olma özelliğini teamülden almaktadır. Bunların kanuni tedavül zorunluluğu bulunmamaktadır. Bkz. Sadun Aren, **Ekonomi El Kitabı**, s.129.

Levent Şahverdi Arşivi

Ek: I

1923-1938 Tarihleri Arasında Faaliyette Olan ve Kurulan Bankalar

Bankanın Ünvanı	Kuruluş Yılı	Açıklama
T.C.Ziraat Bankası A.Ş.	1863	**Faaliyetini Sürdürmektedir.**
İstanbul Emniyet Sandığı	1868	1907'de T.C.Ziraat Bankası'na bağlanmış 1984 itibaren bankanın bünyesine alınmıştır.
Hisarbank A.Ş. (Afyon Terakki Servet Bankası)	1910	"Terakki Servet Osmaniyesi" unvanı ile mahalli bir banka olarak kurulmuş, daha sonra 1926'da "Afyon Terakki Servet Bankası T.A.Ş." olarak ismi değişmiştir. 1975'de statüsü ve 1979' da ismi tekrar değişerek "Hisarbank" unvanını almıştır. 1983 yılında Ziraat Bankası A.Ş. devredilmiştir.
Milli Aydın Bankası T.A.Ş.	1913	2001 yılında TMSF devredilmiş, aynı yıl Danıştay 10 Dairesi yürütmeyi durdurma kararı almıştır. Daha sonra Milli Aydın Bankası T.A.Ş., Denizbank A.Ş.'ye tüm hak alacak, borç ve yükümlülükleri ile devir olmuş, tüzel kişiliği 27 Aralık 2002 tarihinde İzmir Ticaret Sicil Memurluğuna tescil ettirilerek sona ermiştir.
Türk Ticaret Bankası A.Ş. (Adapazarı İslam Ticaret Bankası)	1913	1913'de Adapazarı İslam Ticaret Bankası adı ile kurulmuş, 1937'de Türk Ticaret Bankası A.Ş. olarak değişmiştir. 1997 yılında TMSF'na devredilmiş, 2001 yılında mevduat kabul etme ve bankacılık yapma yetkisi kaldırılmıştır.
Türkiye Bağcılar Bankası A.Ş. (Manisa Bağcılar Bankası)	1917	1982'de ismi Türkiye Bağcılar Bankası A.Ş. olarak değişmiş, 1984'de tasfiye edilmiştir.
Adapazarı Emniyet Bankası T.A.Ş. (Emniyet Bankası Komandit Şirketi)	1919	1919 yılında Emniyet Bankası Komandit Şirketi adıyla kurulmuş, 1928 yılında Adapazarı Emniyet A.Ş. adını almış, 1971 yılında tasfiye edilmiştir.
Akşehir Bankası T.A.Ş.	1916	1916'da 50 yıllığına kurulmuş, 1966 yılında Genel Kurul Kararı ile kendi isteğiyle faaliyetine son vermiştir.
T.Tütüncüler Bankası A.Ş. Yaşarbank	1924	Akhisar Tütüncüler Bankası olarak kurulmuş, 1999 yılında TMSF'na devredilmiş, 18 Şubat 2001'de bankacılık lisansı kaldırılarak Sümerbank A.Ş. bünyesinde birleştirilmiştir.
Türkiye İş Bankası	1924	**Faaliyetini Sürdürmektedir.**
Türkiye Sinaî ve Maadin Bankası	1925	Bankacılık fonksiyonu 1932 yılında Türkiye Sanayi ve Kredi Bankasına devredilerek varlığı sona ermiştir.
T.Ticaret ve Sanayi Bankası	1925	1932'de faaliyeti sona ermiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

Karaman Çiftçi Bankası	1925	1934'de faaliyeti sona ermiştir.
İstanbul Esnaf Bankası	1925	1934'de faaliyeti sona ermiştir.
Aksaray Halk İktisat Bankası	1926	1936'da faaliyeti sona ermiştir.
Niğde Tüccar ve Çiftçi Bankası	1926	1939'da faaliyeti sona ermiştir.
Eskişehir Bankası A.Ş.	1926	1999'yılında TMSF'na devredilmiş, 2001 yılında Etibank çatısı altında birleşmiştir.
Türkiye Emlak Bankası A.Ş. (Emlak ve Eytam Bankası)	1926	1926'da Emlak ve Eytam Bankası olarak kurulmuş, 1964'de T.Emlak Kredi Bankası T.A.O.adını almıştır.1988 yılında Anadolu Bankası T.A.Ş ile birleşerek T.Emlak Bankası A.Ş.unvanını almış, 2001 yılında T.C.Ziraat Bankası'na devredilmiştir.
Akseki Ticaret Bankası	1927	1959 yılında tasfiye edilmiştir.
Nevşehir Bankası	1927	1948 yılında faaliyeti sona ermiştir.
Ermenak Ahali Bankası	1927	1940 yılında faaliyeti sona ermiştir.
Trabzon Tasarruf ve İkraz Sandığı	1928	1937 yılında faaliyeti sona ermiştir.
Trabzon İktisat Ltd.Şti.	1928	1937 yılında faaliyeti sona ermiştir.
Bor Esnaf Bankası	1928	1950 yılında faaliyeti sona ermiştir.
Üsküp Zürra ve Tüccar Bankası	1928	1949 yılında faaliyeti sona ermiştir.
Mersin Ticaret Bankası	1929	1940 yılında faaliyeti sona ermiştir.
Üsküdar Bankası	1929	1933 'da T.Ticaret bankası ile birleşmiştir.
Lüleburgaz Birlik Ticaret Bankası	1929	1964'de tasfiye kararı almıştır.
Sağlık Bankası A.Ş: (Şarkikaraağaç Bankası)	1928	1928'de Şarkikaraağaç Bankası adıyla kurulmuş, 1962 de isim değiştirmiş, 1975 de tasfiye edilmiştir.
İktisat Bankası T.A.Ş: (Denizli İktisat Bankası)	1927	"Denizli İktisat Bankası" adıyla mahalli bir banka olarak kurulmuş, 1971 de statüsü ve 1980'de ismi "İktisat Bankası T.A.Ş:" olarak değişmiştir. 2001 yılında önce TMSF devredilmiş daha sonra bankacılık işlemleri yapma ve mevduat kabul etme izni kaldırılarak tasfiye edilmiştir. 5 Nisan 2002 'de Tasfiye Halindeki İktisat Bankası T.A.Ş.'nin tasfiyesinin kaldırılmasına ve bankanın tüm aktif ve pasifleriyle Bayındırbank A.Ş. bünyesinde devren birleştirilmesine karar verilmiştir.
Türk Ekonomi Bankası A.Ş. (Kocaeli Halk Bankası)	1927	Mahalli bir banka olarak Kocaeli Halk Bankası adıyla kurulmuş,1961'de statüsü, 1982'de ismi değişmiştir.
Türkiye İmar Bankası T.A.Ş.	1928	**Faaliyetini Sürdürmektedir.**

Levent Şahverdi Arşivi

Egebank A.Ş.	1928	1999 yılında TSMSF devredilmiştir. 2001 yılında Sümerbank çatısı altında birleştirilmiştir.
Ortadoğu İktisat Bankası T.A.Ş. (Elazığ İktisat Bankası)	1929	Mahalli banka olarak Elazığ İktisat Bankası adıyla kurulmuş, 1974'de statüsü, ve 1980'de ismi değişmiştir. 1983'de T.C.Ziraat Bankası'na devredilerek tasfiye edilmiştir.
Kastomonu Bankası	1930	1938 yılında faaliyeti sona ermiştir.
Diyarbakır Bankası	1931	1939 yılında faaliyeti sona ermiştir.
Kırşehir Ticaret Bankası	1931	1939 yılında faaliyeti sona ermiştir.
Efesbank Ltd. Şti.	1932	Mahalli banka iken 1962'de statüsü değişmiş, 1972'de tasfiye olmuştur.
Türkiye Sanayi Kredi Bankası	1932	1933 yılında Sümerbank'a devredilmiştir.
Sümerbank A.Ş.	1933	1993'de Sümerbank Holding A.Ş.'nin bankacılık birimi bu şirketten ayrılarak Sümerbank A.O. ünvanını almıştır. Sümerbank A.O. 1995 tarihinde özelleştirilerek Sümerbank A.Ş. ünvanını almıştır. 1999 yılında TMSF devredilmiş, 11.01.2002 tarihinde Oyak A.Ş.'ye devredilerek kapatılmıştır.
İller Bankası	1933	Kamusal sermaye ile kurulmuş, 1986'da statüsü değişmiştir.
Kayseri Milli İktisat Bankası	1933	1937 yılında faaliyeti sona ermiştir.
Etibank A.Ş.	1935	Kamusal sermaye ile kurulmuş, 1997 de özelleştirilmiş, 2000 yılında TMSF devredilmiştir.2001 yılında bankacılık işlemleri yapma ve mevduat kabul etme izni kaldırılarak tasfiye edilmiştir. Daha sonra 5 Nisan 2002 tarihinde Tasfiye Halinde Etibank A.Ş.'nin tasfiyesinin kaldırılmasına ve bankanın tüm aktif ve pasifleriyle Bayındırbank bünyesinde devren birleştirilmesine karar verilmiştir.
İstanbul Halk Sandığı T.A.Ş.	1936	1964'de T.Halk Bankası A.Ş.'nin bir şubesi olmuştur.
Denizbank	1937	1940 yılında faaliyeti sona ermiştir. 1952 yılında Denizcilik Bankası kurulmuştur. 1992 yılında Emlak Bankası A.Ş. ile birleşmiştir.
Ankara Halk Sandığı T.A.Ş.	1938	1964'de T.Halk Bankası A.Ş.'nin bir şubesi olmuştur.
T.Halk Bankası A.Ş	1938	**Faaliyetini Sürdürmektedir.**

Levent Şahverdi Arşivi

Ek: II

TOPLAM BANKA KREDİLERİNİN SEKTÖRLERE DAĞILIMI

	Tarım %	Tarım Dışındaki İş Sektörü %	Ev Halkı Sektörü (Mesken Kredileri) %	Devlet %
1924	14	79	-	7
1924-1929	14	78	1	7
1930-1934	18	71	4	7
1935-1938	15	73	3	9

Levent Şahverdi Arşivi

ÇEVİRİ - İNCELEME

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK AND TURKISH-UKRAINIAN RELATIONS (1918-1938)

Igor TCHERNIKOV*

Mustafa Kemal Atatürk, the Founder and the first President of the Republic of Turkey, undoubtedly belongs to grand personalities of the second Millennium. Owing to this outstanding statesman, policitian and victorius Commander-in-Chief the international prestige of Turkey has risen radically and its national independence has been safely defended. M.K. Atatürk was called "the immortal leader and imcomparable national hero"[1] by the new 1982 Turkish Constitution in force.

After the successful end of the War for Independence (1918-1922) real perspectives of peace construction and of renewed development were opened for Turkey. At the suggestion of Mustafa Kemal a wide spectrum of progressive reforms were carried out in 1920s-1930s, namely: the abolition of the Sultanete and the Caliphate, proclamation of the Turkish Republic with its capital - Ankara, separation of religious confessions and State on the principle of laicism or secularism. women were given equal rights with men, substituon of the Arab alphabet with the Latin one in the Turkish language, introduction of the internationally used calender and modren chronology. Other essential innovations were introduced in the economy, foreign policy and everyday life as well, for instance, the Institute of Surnames was established at that time.

Laws on all the aforementioned reforms were adopted by the new Republican Parliament- the Turkish Grand National Assembly (TGNA). On the 24th of Nowember, 1934 TGNA solemnly proclaimed Mustafa

---

* Doctor of History, Kyiv-Ukraine.

[1] Конституция Турецкой Республики. Перевод с туруцкого. Турецкая Республика. Справочник. Приложения. Москва, 1990, с.294.

Levent Şahverdi Arşivi

Kemal, the President of the State, as "Atatürk" that means- "The Father of Turks"[2]

The Ankara public and political magazine "Newspot" stressed that "the radical social, political and economic reforms initiated by Atatürk have been important examples and models for the Third World countries".[3] These reforms elevated the Turkish nation " to a level of a contemporary civilisation (1923-1938)".[4] Elaborating the foundations of the Republican system after the triumph in the Turkish War of Independence Mustafa Kemal attached special attention to the new Turkey's foreign policy. The dominant principle of this policy from the very beginning was- "Peace at Home, Peace in the World".[5] The Founder of the new Turkey proposed a new conception of the Turkish national idea which accentuated particularly strict protection of the Turkey's sovereignty in the limits of the own homeland.[6] "Within its national boundaries our homeland constitutes one indivisible unit"[7] – proclaimed Mustafa Kemal in 1919. In the light of that an obvious conclusion occurs: for the first time in the Turkish history the foreign policy of the Ottoman Empire was criticised on such a high level. It was natural that Ankara was changed into a real Mecca for many people from Muslim and non-Muslim countries who were in sympathy with the Turkish National Resistance movement.[8] Traditionally, the North

---

[2] See in detail: **Mustafa Kemal Atatürk. Söylev (Nutuk). Seçmeler. Seçme ve Özleştirme** Prof.Dr. Özer Ozankaya-Ankara: T.C.Kültür Bakanlığı, 2001.-246 s.; **Atatürk**. Turkish National Commission for UNESCO- Ankara, 1963.-261 p.; **Atatürk. Founder of a Modern State,** Ali Kazancıgil and Ergun Özbudun editors.- London: UNESCO, 1981.- 243 p.; **Atatürk Fondateur de la Turquie moderne**. Publié sous la direction de Ali Kazancıgil et Ergun Özbudun.- Paris, New York, Barcelone, Milan, Mexico, Sao Paulo: UNESCO, 1984.- 269 p.; Ruşen Eşref Ünaydın. **Atatürk'ü Özleyiş**.- Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 2001.- 209 s.; Mustafa Baydar. **Atatürk ve Devrimlerimiz**.- İstanbul, 1973.- 323 s.; Suna Kili. **Atatürk Devrimi - Bir Çağdaşlaşma Modeli,** Ankara, 1981.- 294 s.; *Women's Rights in Turkey* "Newspot", Directorate General of Press and Information.- Ankara, 2001, №.25, January-February p.42-43; Величко Л. Пятиріччя Турецької Республіки. Східний світ. Харків, 1928, №:6, с.21-40, Ганусеччини за незалежність. Східний світ. 1928, №:3-4, с.30-65; Ганусець О.І. Державний устрій Туреччини в період республіки. Київ ,1961, 96 с.

[3] Republic of Turkey Celebrates its 77th Anniversary, "Newspot", 2000, №:23, September-October, p. 23.

[4] Ibidem.

[5] **Quotations from Mustafa Kemal Atatürk**, Ankara, published by the Ministry of Foreign Affairs Republic of Turkey on the Occasion of Atatürk's Centenary, 1982, p.115-123.

[6] Enver Ziya Karal, **The Principles of Kemalism, Atatürk. Founder of a Modern State,** p.29.

[7] **Quotations from Mustafa Kemal Atatürk**, p.25.

[8] See: *Atatürk'ü Ziyarete Gelen Yabancı Devlet Reisleri*, "Hayat" Tarih Mecmuası, İstanbul, 1973, N.9-10. Ekim, s.46-50; Шамсутдинов А.М. Национально-освободительная борьбоа в Турции. 1918-1923 г.г.– М., 1966, с.277; Філіпенко Д.М. Друзі й вороги революційної Туреччини (1918-1922 р.р.) К., 1968.- 212 с.

Levent Şahverdi Arşivi

direction, particularly relations with Ukraine, was one of the priorities in the Turkish international contacts. Cherishing interest in the national history (on April, 12, 1931 he founded Türk Tarih Kurumu,[9] Atatürk knew indeed the negative pages of the Turkish-Ukrainian relations (XV-XVII centuries). But he observed at that time the peaceful tendency in these relations, which has often gained the upper hand. And Atatürk was deeply convinced, however, that the geographical location of Turkey and Ukraine would favour the development of good-neighbour and friedly relations between the two counries. He pointed out: "It is possible to say that Ukraine and Turkey are two neighbouring countries. Peer at the North. There is a Sea there. But if you think for a moment that the Sea is absent, you would see that Turkey and Ukraine are the nearest countries to each other..."[10]

As to Ukraine, the well-known events took place there in 1917-1918. The foundation of the Central Council "Tsentralna Rada" and proclamation of the Ukrainian People's Republic[11] signified that independent Ukraine appeared on the political map of Europe.

It should be emphasized that Turkey was one of the first states in the world to announce officially about recognition of sovereign Ukraine. Ahmet Muhtar Bey, in the capacity of the Ambassador of Turkey to Ukraine and Ahmed Ferid Bey, of the Consul were sent to Kyiv.[12]

M. Sukovkin, the ex-Chairman of the Kyiv Land Management Organisation, became the first Ukrainian Extraordinary Ambassador and Plenipotentiary minister to Turkey. Soon he was replaced by Olexander Lotockyi (1870-1939), an eminent Ukrainian statesman and scholar. As an Ambassador to the Court of the last Turkish Sultan Mehmet VI Vahdettin he stayed in İstanbul since the end of April, 1919 till the end of March, 1920. ıt was interesting that the Ukrainian Embassy was situated at that time in the centre of Istanbul –25, Taxim Stz.[13] Olexander Lotockyi perfectly realised the hopeless prospects of the Ottoman Empire and precisely perceived a real and trustworthy rescuer of the

[9] **Atatürk**, Turkish National Commission for UNESCO, p.231.

[10] Кемал Ататюрк. Избранныеречи выступления. Перевод с турецкого. Редакция и вступительная статья проф. А.Ф. Миллера. М., 1966, 208.

[11] See in detail: Субтельний Орест. Україна. Історія. Український історчний журнал. Київ 1991, №:4, с. 130-135.

[12] Мхітарян Наталія. Жити з сусідами у злагоді. Мемуари колишнього українського посла в Туреччині. Політика і час, Київ. 1995, №:7, Липень с.64.

[13] Лотоцький О. В Царгороді Варшава, 1939, warszawa, wyda-ie Ukrainski Instytu Naukovy. Redactor Prof.Roman Smal-Stockyi, c.33-34, 74, 138.

Levent Şahverdi Arşivi

Turkish National State in the person of Mustafa Kemal. O. Lotockyi noted in his memoirs: "The rebel General Mustafa Kemal Pasha demonstrated the great and uncommon abilities in various spheres-military, political, social and cultural. He was very popular among his compatriots. He played the decisive role in the turning point of the Turkish history."[14]

The memoirs by Lotockyi comprise such a significant fact. The General Mustafa Kemal Pasha, who had been called to Istanbul a few days later the dead of Sultan Mehmet V Reşad (Reşad died on the 3rd of July 1918)[15], was present at the ceremony of the credentials delivering by M. Sukovkin, the O. Lotockyi's predecessor on the position of the Ukrainian Ambassador and at presentation of the Ukrainian Embassy staff to the new Sultan Mehmet VI Vahideddin. M. Kemal noticed that military officials among the Embassy staff were dressed in the Russian military uniform. The answer was very simple: "We had no time before our departure to Turkey to order the Ukrainian ones."[16]

The supposition that the first acquaintance of M.K.Atatürk with the Ukrainian Embassy created a pleasant and unforgettable impression upon him is quite possible. This factor, beyond any doubt, influenced the further destiny of the Ukrainian Embassy. During the period of the Atatürk's Prsidency the attitude of the Republican power towards the Ukrainian diplomatic Respresentation was rather tolerant.

In spite of ideological differences among the Ukrainians the strategic course by Mustafa Kemal Atatürk to develop and expand relations between Turkey and Ukraine in the spirit of good times and traditions and for the benefit of mutual interests was permanent and steadfast. On the initiative of the leader of the new Turkey and owing to his personal participation on January 2, 1922 in Ankara the Turkish-Ukrainian Treaty on Friendship and Brotherhood was concluded as a result of constructive negotiations between state delegations of the two neighbouring countries.[17]

---

[14] Ibidem, c.28-29.

[15] Ibidem, c.33-34. Since the 15th of December, 1917- to the 5th of January, 1918 Mustafa Kemal was appointed to the suite of Vahideddin, the Crown Prince at that time, for the official visit to Germany on the invitiation of Kaiser Wilhelm (**Atatürk**. Turkish National Commission for UNESCO, p.28, 229.)

[16] Лотоцький О., В Царгороді, с.34.

[17] See: Mustafa Baydar, **Atatürk ve Devrimlerimiz**, s.87-89; Центральний державний історичний архів України у Києві (ЦДА України) фонд 239,опіс 1. справа 30. аркуші 40-41 справа 167 аркуш 72 Вісті ВУЦВК (Харків) 1922 4 січня 24 березня Удовиченко П.П. З історії зовнішньої політики УРСР (1919-1922 р.р.), К., 1957, с.26-37, 40-52.

Levent Şahverdi Arşivi

The Treaty underlined in its Preamble that the two states "agreeing with regard to the principles of the brotherhood of nations and right of the peoples to self-determination and taking into considerations their close neighbourhood on the Black Sea have decided to strengthen forever and with all sincerity the best and cordial relations and faithful friendship between them in the name of numerous common interests and to conclude a Treaty on Friendship and Brotherhood".[18] The Second Article of the Treaty gained special importance. It underlined the recognition by the official Ankara of Ukraine as "an independent and sovereign State which was created on the territory of the former Russian Empire". Article 4 was very important too. It ran: "Aiming at securing Straits opened and free for passage for trade contacts of all the peoples the two Contracting Parties have agreed to pass the final elaboration of the International Status of the Black Sea and Straits to a special conference of delegates of the coastal countries...." The decision which could be taken during such a conference would not infringe upon the Turkey's sovereignty.

Article 5 was closely connected to the preceding one. Particularly it stressed that "the two Contracting Parties as the Black Sea coastal states agree to recognise the fact that no regime on international rivers which flow into the Black Sea could not be applied or not established without their active participation.[19]

It is difficult to overestimate the significance of the January 2, 1922 Treaty which signified creation of political alliance between the two neighbouring Black Sea states. Addressing the members of a Ukrainian governmental delegation Mustafa Kemal pointed out: "We are very touched by the fact that the decision of your arrival to our governmental centre have been conveyed to us at the moment when enemies already considered us completely defeated and wanted to convince the whole world of it. This is another proof of friendly feelings which Ukranine demonstrates with respect to us".[20] Owng to this Treaty real perspectives for essential development of the Turkish-Ukrainian commercial, economic and cultural co-operation were created.[21]

On the 16th March, 1922 the above mentioned Treaty was ratified by the Turkish Grand National Assembly and on the 23rd of March, 1922 by

[18] See Удовиченко П.П. Ibidem. Supplement, c.73.
[19] Ibidem, c.74.
[20] Кемал Ататюрк. Избранные речи и выступления. с.200.
[21] ЦДІА України фонд 239 опіс 2 справа 22 аркуші 42, 228, 232.

Levent Şahverdi Arşivi

the special session of the All-Ukrainian Central Executive Committee (ВУЦИК)[22].

On June 11, 1922 the Extraordinary Embassy of Turkey arrived to Kharkiv (the capital of Ukraine at that time) and on June 23 the head of the Embassy- Doctor Rıza Nur Bey, a Minister of Public Health and Social Maintenance and L. Velichko[23], General Secretary of the Ukrainian People's Commissariat of Foreign Affairs exchanged the instruments of ratification.[24] Since that day the Turkish-Ukrainian Treaty on Friendship and Brotherhood came into force.

In the middle of 1920s Turkey began to export to Ukraine her traditional products, namely: wool, tobacco, cotton, raisins, filbert, citrus plants. The Turkey's import from Ukraine consisted of wheat, sugar, wood, coal, different manufactured articles. Due to the active assistance of the Ukrainian Eastern Chamber of Commerce (established in 1925) with its centre in Kharkiv and branches in Kyiv and Odessa a share of foreign trade of Ukraine with Turkey at that time was about 45% of the whole amount of the Ukrainian commerce abroad.[25] Taking into consideration the especially friendly relations between the two countries Turkish merchants had all privileges at the Ukrainian International Fairs in Odesa, Kyiv, Kharkiv in 1920s. The Turkish steamers were frequent guests in the Ukrainian Black Sea and Azov harbours (Odessa, Mykolaiv, Kherson, Mariupol, Berdiansk) at that time.[26]

In compliance with the Treaty of January 2, 1922 cooperation between Turkey and Ukraine in culture and science was actively developed in 20-30s of the XXth century. On the instruction of Mustafa Kemal to study the peculiarity of Ukrainian education and pedagogics the delegation of the Ministry of People's Education headed by Nafi Atuf Bey, the deputy Minister, visited Kyiv and Odessa in 1926. The Turkish teachers acquainted with the educational process in secondary

[22] Вісті ВУЦВК 1922, 24 березня

[23] Rıza Nur Bey (1879-1942) took an active part in the Turkish War of Independence (see: Fethi Tevetoğlu, *Cumhuriyet Devri Milli Eğitim Bakanları*, "Hayat", №. 9-10, 1973, s.98-100). L. Velichko is an Ukrainian diplomat and historian-orientalist (turkolog and afganist), the author of the review of Atatürk's memoirs published in Moscow in Russian : Путь новой Турции (1919-1927, Т.I. Первые шаги национально-освободительного движения 1919.- М., 1929-XIV+480 с.) "Way of a New Turkey (1919-1927). The First Steps of National and Liberation Movement, 1919". The review was published by the Ukrainian Oriental Magazine "the Eastern World" (Східний світ), 1930, №. 10-11 (1-2), с.403-406.

[24] Вісті ВУЦВК 1922, 24 червня.

[25] Східний світ 1929, №.1-2 (7-8), с.8-9.

[26] ЦДІА України фонд 239 опіс 1 справа 144 аркуш 76.

Levent Şahverdi Arşivi

schools, technical colleges, higher institutions as well as with activities of the All-Ukrainian Academy of Sciences.[27]

All-Ukrainian Scientific Association of Orientalistics founded in 1926 have played a useful role for development of relations between Ukraine and Turkey. The Political and Economic Department of the Association comprised a special Turkish section which dealt with the Turkish language studying at the Oriental Courses in Kharkiv, Odessa, Kyiv. Turkish issues were an important component of publications of the "Східний Світ" "The Eastern World" magazine of the Association.[28]

There is a necessity to fix the period of being in Turkey, the delegation of Ukrainian scholars and culture experts, members of the Oriental Association. This delegation visited Republic of Turkey on November 2, 1928-Jan 5, 1929. O. Gladstern (historian), O.Sukhov (economist), W. Summer (art scholar) and P.Tychyna (poet) visited Ankara, İstanbul, İzmir, Konya, Bursa, Eskişehir. The delegation had meetings and conversations with Prof. Ömer Neshad Bey, the Head of the İstanbul University, Prof.Fuad Köprülüzade, Director of the Turcological Institute and Dean of the Historical and Philological Faculty of the Istanbul University, Prof.Mehmet Tagir Bey, the Dean of the Faculty of Law, the well-known writers Yakub Kadri and Suat Dervish. The Ukrainian scholars delivered reports and the Istanbul Literary Society organised a ceremonial meeting in honour of the distinguished Ukrainian poet Pavlo Tychyna. The Ukrainian guests acquainted with the unique materials of the Ukrainian history of the XVI-XVIII centuries from the national Turkish archives. The personal greetings of the President of Republic of Turkey Mustafa Kemal (Atatürk) were conveyed to the Ukrainian delegation.[29]

At the same time, Turkish scholars visited Ukraine. Professor Fuad Köprülüzade and Doctor Resid Safet Bey, the Editor-in-Chief of the "Economist d'Orient" Magazine, took part at the 2nd Congress of Ukrainian orientalists held in Kharkiv, on November 1-6, 1929.[30]

Appreciating the high level of the Turkish-Ukrainian relations and approving attitude: of Mustafa Kemal to it the "Hayat" Magazine of the

---

[27] Бюллетень Всеукраїнської наукової Асоціації сходознавців 1926, №. 1, с.5.

[28] See in detail: "Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства" 1929, Харків 1929.Ковалівський А.П. Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII-XX віках. Антологія літератур Сходу. Харків 1961 с.82-92. Систематичний покашчик до журналу Східний світ-Червоний Схід (1927-1931), Харків 1964, с.41-45.

[29] "Східний світ", 1929, №. 1-2 (7-8), с.375-385.

[30] Ibidem, 1930, №:10-11 (1-2), с.369-379.

Levent Şahverdi Arşivi

Ministry of the People's Education of Turkey (No.10, 1927) published an essay by Rezvan Nafiz Bey, a Turkish literature expert. The article was dedicated to the genius Ukrainian poet and painter Taras Shevchenko.[31]

Academician Agatangel Krymsky (1871-1942), a prominent Ukrainian orientalist, made an important contribution to studies of the history, language and culture of Turkey. In his fundamental monographs published in 1920s (such as "The History of Turkey", "The History of Turkey and Its Written Language", "The European sources of 16th Century on the History of Turkey") he researched topical problems of development of political, economic and social processes of the Ottoman Empire.[32] Agatangel Krymsky gave a detailed analysis of the Turkish literature and its best representative: Jellaleddin Rumi (1207-1273), founder of Asia Minor's classical poetry; Migri Khatun (1456-1514), the first Turkish poetess; Baki (1526-1600), a king of the Turkish lyrics, recognised "usta" (teacher) of many poets at the times of the literary "Lale devri" epoch of the XVI-XVII centuries; Ahmed Nedim and Yusuf Nabi, the brilliant İstanbul poets of the XVIII century.[33]

Being a Chairman of the Turkish Commission and the Commission of the Middle East countries history studies (which were in the structure of the All-Ukrainian Academy of Sciences) Agatangel Krymsky paid a special attention to preparing scientific material for publication (monographs, articles, collections of articles, booklets, scientific reports) dedicated to the Turkish theme. For instance: "The Young Turkish Revolution of 1908", "The Turkish and Tatar Sources about Ukraine", "Ukraine in Works of the Turkish Writers", "The History of Turkey in the Western Philology", "The Economic Development of Modern Turkey", "The Ukrainian-Turkish Relations in the XVII Century".[34]

---

[31] А. Сафаров. Турки про українську літературу. "Східний світ" 1929, №.1-2 (7-8), с.371-372.

[32] See for example: Кримський А. Історія Туреччини з 13 Малюками що їх узято із стародруків XVI-XVIII в.в. Звідки почалася Османська Держава як вона зростала й розвивалася і як достягла апогею своєї слави й могутності. К. 1924, XIII, 226 с. He also: Вступ до історії Туреччини. Вип. 3. Європейські джерела XVI в. К., 1926 с.81-114. (Збірник Історико-філодогічного відділу ВУАН №.10, Вступ. Вип. 3), He also: . Історія Туреччини та її письменства. Т.2 Вип.2 Письменство XIV-XV в.в. К., 1927, с.XIII, 65-124. (Збірник Історико-філодогічного відділу ВУАН, №:10, Т.2, Вип 2).

[33] Кримський А. Історія Туреччини. Кримський А.Ю. Твори в пяти томах. Т.IV.Сходознавство. К. 1974 с.344 444.

[34] Відділ рукописів Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського фонд X, № 22036-22041.

Levent Şahverdi Arşivi

The visit to Kiev at the end of April, 1932 of İsmet İnönü, a Prime Minister of the Turkish Republic and the closest companion-in-arms of Atatürk deserves a special attention. İsmet İnönü declared: "We are interested very much in activities of the Ukrainian Academy of Sciences. After returning home I should tell about tremendous creative work which is being conducted here".[35]

Personal contacts in sphere of education, science, culture and sports of the two neighbouring countries favoured to a great extent to the development of the Turkish-Ukrainian relations. For example, Nazır Bey, a Professor of Medicine and Docent Rezi Hanım, the first Turkish woman-chemist, visited Kharkiv in May, 1934. In April and May, 1934 Turkish pilots headed by Colonel Celal Bey flew on their personal planes from Eskişehir to Kharkiv. The aircraft delegation returned home enroute: Kharkiv-Lugansk-Zaporija-Odessa-İstanbul. And in August-September, 1934 a Turkish military delegation headed by Fahreddin Pacha (It is obligatory to say about the military ranks-firstly of M.Kemal Atatürk as Marshal and Fahreddin Pasha as General) was present at manœuvres of the Kyiv Military District. After the manœuvres a great meeting at the Kyiv stadium "Dynamo" was held. Greeting the distinguished Turkish guests the Chairman of the Kyiv City Council declared: "We would like to ask you to send our cordial regards to the friendly Turkish people and to his leader, the President of the Republic of Turkey Gazi Mustafa Kemal Pasha". At the end of September, 1936 a sports delegation from Turkey headed by Cevdet Kerim, member of the leadership of the ruling People's Republican Party, visited Kyiv. The delegation consisted of 57 sportsmen including football players, wrestlers, cyclists, fencers.[36]

Then, the Western mass-media published reports about the probable official visit of Atatürk to the Soviet Union. A French newspaper "L'Ere nouvelle" mentioned that "such a visit might be the first one during many years and on his trip to Moscow Atatürk would ve a guest in Belgrade and Bucharest". The newspaper emphasized that the forthcoming visit would be a demonstration of mutual interests of the peaceful and friendly character. We should pointed out that in case of

[35] see: Черніков І. До 70-річчя Українсько-Турецького договору. "...Вирішили зміцнити між собою назавжди найкращі та сердечні відносини..." Політика і час 1992, №.4, квітень с.39.

[36] Черніков І.Ф. Дружня підтримка і співробітництво. Українська РСР у відносинах Радянського Союзу з країнами Ълизького і Середнього Сходу (1922-1939), К., 1973, с.104, 106, 108-109.

Levent Şahverdi Arşivi

visiting Moscow Atatürk would certainly visit Odessa and Kyiv because at that time, in the middle of 30s, the only possible way from Turkey to Ukraine was by sea and by train. Regarding the mentioned rumours about the possibility of the Atatürk's visit the Anatolian Telegraphy Agency (an official Turkish information body) declared: "According to a conducted inquiry a visit of this kind to Moscow and to capitals of other countries as well as quite possible but presently any information of such a visit this year is absent".[37] It is known that Atatürk did not visit the USSR either in 1935 or in the following years. We do not know reasons which prevented him from doing it. But the fact that such a visit was being prepared and got a broad international resonance told much.

Atatürk did not visit Moscow and Kyiv but his brilliant portrait by the Turkish painter İbrahim Çallı was demonstrated among other 82 pictures dedicated to the National Liberation Movement in Turkey (1918-1922) at an Exhibition of Modern Turkish Paintings in Kyiv. The exhibition was opened on the 5th February, 1936. During the first day alone above 1000 persons visited the Exhibition.[38]

Examining the Turkish-Ukrainian relations it is necessary to say without any exaggeration that Turkey in her centuries – old history had not ever achieved such a stable and many-sided friendly cooperation with Ukraine as in the Atatürk's time. It was really beneficial epoch for the two countries.

The merits of Mustafa Kemal Atatürk (he died on the 10th of November, 1938, at 9.05 o'clock after serious illness)[39] before Turkey and the world community are the greatest and indisputable. During the celebration of the 100 anniversary of the Founder of the Republic of Turkey the year of 1981 was proclaimed the "Year of Atatürk" in his motherland.[40] In Paris, on December 16-18, 1981 an International Colloque "Atatürk-Founder of a Modern State" was held at the UNESCO Headquarters. 21 scholars-experts in Turkey- from 11

[37] Центральный фрхив высших органов государственной власти и органов государственного управления Российской Федерации фонд 4459, опис 28/2, дело 65, лист 9, опись 60, дело 7, лист 129.

[38] Черников И.Ф. В. Интересах мира и добрососедства (о советско-турецких отношениях в 1935-1970 г.г.), Киев 1977, с.56.

[39] See in detail: Atatürk Geburt Einer Nation, Istanbul, 1998, s.52.

[40] Opening "The Year of Atatürk, 1981" "Hallmark", A Quarterly Publication of the Ministry of Culture Republic of Turkey, Ankara, 1981, May, p.4.

Levent Şahverdi Arşivi

countries of the world participated in the Colloque. The author of these lines was lucky to take part in this Colloque.[41]

We hope that the present jubilee of Mustafa Kemal Atatürk -120 years from His Birth- will be a good stimulus to revere his eternal memory as the great "Father of Turks" and the great Builder of Republican Turkey, standard-bearer of peace and friendship with all nations including the people of independent Ukraine.

[41] See in detail: **Atatürk Fondateur de la Turquie Moderne**, p. 229-269; Международный симпозим ЮНЕСКО посвященный 100-летию со дня рождения М устафы Кемадь Ататюрка. Зарубежный мир. Социально-политические и економические проблемы. Киев, 1983 Выпуск 5 с.114-116.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK VE TÜRKİYE-UKRAYNA İLİŞKİLERİ (1918-1938)

(Yazan : Igor TCHERNIKOV)*
Çeviren : Berna TÜRKDOĞAN**

Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu ve ilk cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk şüphesiz ikinci milenyumun büyük şahsiyetlerinden biridir. Türkiye'nin uluslar arası prestijinin temelinden yükselmesi Onun devlet adamı, siyasetçi ve muzaffer kumandan sıfatına borçludur ve ulusal egemenliği emniyetli bir şekilde korunmaktadır. M.K. Atatürk yürürlükteki yeni 1982 Türk Anayasası ile "ölümsüz lider ve tartışılmaz ulusal kahraman"[1] olarak adlandırılmıştır.

Bağımsızlık Savaşı'nın başarılı sonucundan sonra (1918-1922) Türkiye için, yenilenen bir gelişme ve barış ortamı kurmak adına gerçek bir bakış açısı açılmıştır. Mustafa Kemal'in 1920-30larda yürüttüğü geniş açılı ilerleme reformlarından bazı başlıklar; Saltanatın ve Halifeliğin ilgası, başkenti Ankara olmak üzere Türk Cumhuriyeti'nin ilânı, dinî vecibeler ve devletin laiklik ya da sekülerizm temelinde ayrımı, kadınlara erkeklerle eşit haklar verilmesi, Türk dilinde Arap alfabesinin Latin alfabesi ile değiştirilmesi, uluslar arası takvimin ve saatlerin kullanılması. Diğer temel yenilikler ekonomi, dış politika, ve gündelik hayatın her alanına- örneğin soyadı kanunun kabulü gibi- girmeye başlamıştır.

Yukarıda bahsedilen reformlardaki kanunlar yeni Cumhuriyet Parlamentosu tarafından –Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM)- uygulanmaya konulmuştur. 24 Kasım 1934'te TBMM Mustafa Kemal'i

---

* Tarih Doktoru, Kyiv-Ukrayna.
** Atatürk Araştırma Merkezi Uzmanı, İngilizce metinden Türkçeye çevrilmiştir. Rusça dipnotların Kiril alfabesinden Latin alfabesine transliterasyonu yapılmıştır.

[1] Konstitutsiya Turetskoy Respubliki. Perevod s Tuyretskovo// Turetskaya Respublika. Spravoçnik. Prilojeniya. Moskva 1990. s.294.

Levent Şahverdi Arşivi

"Atatürk" olarak ki bunun anlamı "Türklerin Babası"dır, Devletin Başkanı olarak resmen ilân etti.[2]

Ankara siyasî ve günlük dergisi "Newspot", "radikal, sosyal, siyasî ve ekonomik reformlar Atatürk tarafından başlatılmış ve üçüncü dünya ülkelerine önemli bir örnek ve model olmuştur."[3] Diye ifade etmiştir. Bu reformlar Türk milletini "çağdaş uygarlık seviyesine (1923-1938)" yükseltmiştir.[4] Türk Bağımsızlık Savaşındaki zaferden sonra cumhuriyet sisteminin temellerini özenle hazırlayarak, Mustafa Kemal yeni Türkiye'nin dış politikasına özel bir ilgi göstermiştir. En başından beri bu politikanın temel ilkesi "yurtta barış, dünyada barış"tır.[5] Yeni Türkiye'nin kurucusu kendi ülke sınırları içinde özellikle Türkiye'nin egemenliğini kesin olarak koruyan yeni bir Türk millî fikri kavramı yerleştirmeyi düşünmüştür. [6] 1919'da Mustafa Kemal "vatanın millî sınırları bölünmez bir bütündür"[7] diye duyurmuştur. Bu açık sonuç göstermektedir ki; Türk tarihinde ilk defa Osmanlı İmparatorluğunun dış politikası böyle yüksek bir seviyede eleştirilmiştir. Ankara'nın, Türk Ulusal Direniş Hareketine sempati duyan Müslüman ve Gayrimüslim birçok insan için gerçek Mekke haline gelmesi doğaldır.[8] Geleneksel olarak, kuzey yönünde, özellikle Ukrayna ile olan ilişkiler, Türk uluslar arası anlaşmalarında önceliklerden biridir. Millî tarihe olan ilgisiyle (12 Nisan 1931'de Türk Tarih Kurumu'nu kurmuştur[9] Atatürk (XV-XVII.

---

[2] Ayrıntı için bkz: Mustafa Kemal Atatürk, **Söylev (Nutuk). Seçmeler. Seçme ve Özleştirme** Prof.Dr. Özer Ozankaya-Ankara T.C. Kültür Bakanlığı, 2001.- 246 s. Atatürk. Turkish National Commission for UNESCO- Ankara, 1963.- 261 s.; **Atatürk Founder of a Modern State**, Ali Kazancıgil ve Ergun Özbudun editors, London: UNESCO, 1981. 243 p. **Atatürk. Foundateur de la Turquie moderne**. Publie sous la direction de Ali Kazancıgil ve Ergun Özbudun. Paris, New York, Barcelona, Milan, Mexico, Sao Paulo: UNESCO, 1984. 269 p. Ruşen Eşref Unaydın, **Atatürk'ü Özleyiş**, Ankara: TC Kültür Bakanlığı, 2001, 209 s. Mustafa Baydar, **Atatürk ve Devrimlerimiz**, İstanbul 1973, 323 s. Suna Kili, **Atatürk Devrimi. Bir Çağdaşlaşma Modeli**. Ankara 1981, 294 s. Women's Rights in Turkey/ "**Newspot**", Basın-Yayın Genel Müdürlüğü, Ankara 2001, No.25 Ocak-Şubat. 42-43 s. Beliçko L. P"yatiriççya Turetskoy Republiki. Shidnii s.vit", Harkiv, 1928, No.6. 21-40 s. Gladstern O.Evropa i

borotba Tureççini za nizalcşnist. /"Shidnii svit", 1928 No.3-4, 30-65 s. Ganusets O.I. Derşavni ustriy Tureççini v period respubliki. Kyiv, 1961. 96 s.

[3] Republic of Turkey Celebrates in 77th Anniversary. "**Newspot**", 2000, No.23, Eylül-Ekim, 23 s.

[4] Ibidem.

[5] **Quotations from Mustafa Kemal Atatürk**, Ankara, Atatürk'ün 100. yıldönümü sebebiyle Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı tarafından yayınlanmıştır, 1982, 115, 123 s.

[6] Enver Ziya Karal, **The Principles of Kemalism, Atatürk. Founder of a Modern State**, 29 s.

[7] **Quotations from Mustafa Kemal Atatürk**, s.25.

[8] Bkz. *Atatürk'ü Ziyarete Gelen Yabancı Devlet Reisleri*. "**Hayat**" Tarih Mecmuası, İstanbul, 1973, No.9-10. Ekim, s.46-50. Şamsutdinov A.M. Natsionalno-osvoboditelnaya borba v Turtsii. 1918-1923.M. 1966, s.277. filinenko D.M. druzi i vorogi rebolyutsiynoy Tureççini (1918-1922) K., 1968, s.212.

[9] **Atatürk**, Turkish National Commission for UNESCO, s.231.

Levent Şahverdi Arşivi

yy) Türk-Ukrayna ilişkilerindeki olumsuz sayfaları gerçekten biliyordu.) Ancak, o zamanda üst yönetimin sık sık ele aldığı bu ilişkilerde barışçıl bir eğilim göstermiştir. Ve Atatürk derinden ikna olmuştur; ancak, Türkiye ve Ukrayna'nın coğrafi konumu, iki ülke arasındaki dostluk ve iyi-komşuluk ilişkilerinin gelişmesinin lehinde olmuştur. "Ukrayna ve Türkiye'nin iki komşu ülke olduğunu söylemek mümkündür. Kuzeye dikkatli bakın. Orada deniz var. Fakat, eğer biran denizin olmadığını düşünürseniz Türkiye ve Ukrayna'nın birbirine daha yakın ülkeler olduğunu görürsünüz..." diye ifade etmiştir.[10]

Ukrayna'daki en iyi bilinen olaylar 1917-1918 yılları arasında gerçekleşmiştir. Merkezi Konsey'in kurulması (Tsentralna Rada) ve Ukrayna Halk Cumhuriyeti'nin[11] ilânı Avrupa siyasî haritasında bağımsız Ukrayna'ya önem kazandırmıştır.

Türkiye'nin Ukrayna'nın egemenliğini resmen tanıdığını ilân eden dünyadaki ilk devletlerden biri olduğunun vurgulanması gerekir. Ahmet Muhtar Bey, Türkiye büyükelçisi olarak Ukrayna'ya, ve Ahmet Ferid Bey de Konsolos olarak Kyiv'e gönderilmişlerdir.[12]

M. Sukovkin, Kyiv Toprak İdaresi Organizasyonu eski Başkanı Ukrayna'nın İlk Olağanüstü Büyükelçisi ve Türkiye'ye tam yetkili Bakanı olmuştur. Daha sonra Ukraynalı ünlü devlet ve bilim adamı Olaxander Lotockyi (1870-1939) ile yer değiştirmiştir. Son Türk sultanı Mehmet VI Vahdettin'in sarayında Büyükelçi olarak Nisan 1919'un sonundan Mart 1920'nin sonuna kadar İstanbul'da kalmıştır. Bu tarihte İstanbul'un merkezinde –25 Taksim caddesinde Ukrayna Elçiliğinin bulunması ilginçtir.[13] Olexander Lotockyi Osmanlı İmparatorluğunun umutsuz arayışlarını tam olarak fark etmiştir ve Türk Millî Devletinin Mustafa Kemal'in kişisel kurtarıcılığında gerçekleşebileceğini kesin olarak kavramıştır. Lotockyi anılarında "General Mustafa Kemal Paşa – askerî, siyasî, sosyal ve kültürel olarak değişik alanlarda büyük ve nadir

[10] Kemal Atatürk, İzbrannie reçi i vistupleniya. Perevod s Turetskova. Redaktsiya i vstupitelnaya ctatya prof. A.F.Millera.M., 1966, s. 208. (**Çevirenin 4u**: Atatürk tarafından 03.01.1922 tarihinde Ukrayna murahhas heyetinin oturduğu binada General Frunse'nin ziyafetinde söylenmiştir. **Söylev ve Demeçler**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1997, c.II, s.31.)

[11] Ayrıntı için bkz: subtelnii Orest. Ukrayna. Istorya. "Ukraynaskii istoriçnii jurnal" Kyiv, 1991 No.4, 130-135 s.

[12] Mhitaryan Natalya. Şiti z susidami u zlagodi. Memuari kolişnova ukraynskova posla v Tureçini. "Politika i ças" Kyiv, 1995, No.7 Lipen, 64 s.

[13] Lotockyi O. V Tsargorodi. Varşova, 1939, Varşova Wyda-ie Ukrainski Instytut Naukovy. Redactor Prof. Roman Smal-Stockyi, 33-34, 74, 138 s.

Levent Şahverdi Arşivi

yetenekler göstermiştir. Çağdaşları arasında en popüleriydi. Türk tarihinin dönüm noktasında kesin bir rol oynamıştır" diye bahsetmiştir.[14]

Lotockyi'nin anıları böyle önemli bir gerçekten oluşmaktadır. General Mustafa Kemal Paşa (Sultan Mehmet V Reşat'ın ölümünde birkaç gün önce İstanbul'a çağrılmıştır)[15], Yeni Sultan Mehmet VI. Vahideddin'e Ukrayna elçiliği personelince yapılan, Ukrayna Elçiliği görevinin O.Lotockyi ile M.Sukovkin arasında değişimi töreninde bulunmuştur. M.Kemal Elçilik personeli arasında bulunan Rus askeri kıyafeti içindeki askeri memurları fark etmiştir. Cevap çok basittir. "Türkiye'ye varmadan önce Ukrayna'nın kıyafetlerini sipariş etmek için vaktimiz olmadı".[16]

M.K. Atatürk'ün Ukrayna Elçiliği ile ilk tanışması olayı Onun üzerinde unutulmaz ve hoş bir etki yaratması oldukça mümkündür. Bu etki, şüphesiz, Ukrayna Elçiliğinin ilerideki kaderini etkilemiştir. Atatürk'ün cumhurbaşkanlığı dönemi boyunca cumhuriyet iktidarının Ukrayna diplomatik temsilcilerine karşı tutumu oldukça hoşgörülüdür.

Ukraynalılar arasındaki ideolojik farklılıklara rağmen, Türkiye-Ukrayna arasındaki gelenek ve dostluk ilişkilerini geliştirmek amacıyla Mustafa Kemal Atatürk tarafından uygulanan strateji karşılıklı çıkarların yararına sürekli ve bağlıydı. Yeni Türkiye'nin liderinin girişiminde ve 2 Ocak 1922'de Ankara'da Türkiye-Ukrayna Dostluk ve Kardeşlik Anlaşmasına kişisel olarak katılmış ve iki komşu ülkenin de devlet temsilcileri arasında yapıcı sonuçlara ulaşan bir anlaşma imzalanmıştır.[17]

Anlaşmanın özsözünde iki devlet arasında "ulusların kardeşliği prensibi çerçevesinde Karadeniz'de yakın komşuluk ilişkilerini geliştirmek ve sayısız ortak çıkarlar adına birbirine bağlı dostluk ve karşılıklı ilişkileri tüm samimiyetiyle sonsuza dek güçlendirmek amacıyla Dostluk ve Kardeşlik Anlaşmasını imzalamaya anlaşarak" ifadesinin altı çizilmiştir.[18] Anlaşmanın ikinci maddesi özel bir önem

---

[14] **Ibidem**, 28-29 s.

[15] **Ibidem**, 33-34 s. Mustafa Kemal, 15 Aralık 1917'den 5 Ocak 1918'e kadar Sultanın Kayser Wilhelm'i Almanya'da resmî ziyaretinde Vahdettin'in takımına atanmıştır. (**Atatürk**, UNESCO Türk Milli Komisyonu, 28,229 s.)

[16] Lotockyi O. V Tsargorodi, 34 s.

[17] Bkz.Mustafa Baydar, **Atatürk ve Devrimlerimiz**, s.87-89;Tsentralniy derjavniy istoriçniy arhiv Ukrayni u Kyiv (TSDIA Ukrayni) fond 239, opis 1, sprava 30, arkişi 4041; sprava 167, arkuş 72; "Visti VUTSVK" politiki URSR (1919-1922 r.r.)- K., 1957, s.26-37, 40-52.

[18] Bkz. Udoviçenko P.P. Ibidem, Supplement, s.73. (**Çevirenin Notu**: Türkiye - Ukrayna Muhadenet ve Uhuvvet Ahitnamesi: Andlaşmanın imza yeri ve tarihi: Ankara, 2 Ocak 1922 (1338) Onay Kanununun tarih ve sayısı: 16 Mart 1922 (1338), Sayı 206 Ceride-i Resmiye ile neşir ve ilanı : 16 Mart 1922 (1338) Düstur: III. Tertip Cild 3 Sahife 10, Önsözde geçen maddenin aslı: "*Milletlerin uhuvveti esasını ve akvamın kendi mukadderatını serbestçe tayin etmek hakkını tanımakta müttehit*

Levent Şahverdi Arşivi

kazanmıştır. Ukrayna'nın Ankara temsilcilerince "eski Rus İmparatorluğu üzerinde kurulmuş bağımsız ve egemen devlet olarak" tanındığının altını çizmektedir. Dördüncü madde de çok önemlidir. "Boğazların bilcümle akvamın münakalâtı ticariyesine küşadını ve bu hususta serbestii müruru teminen tarafeyni âkideyn (Bağıtlı Taraflar) Karadeniz ve Boğazlar hakkında beynelmilel bir nizamnamenin ihzarı kat'isini düveli sahiliye murahhaslarından mürekkep olarak bilâhara teşekkül edecek bir konferansa tevdie muvafakat ederler.." Böyle bir konferansta alınan karar Türkiye'nin hâkimiyetini ihlâl edemez.

5. madde bir önceki ile oldukça yakındır. Özellikle "Tarafeyni âkideyn Karadenizin sahildar devletleri olmak itibarile iştiraki fiilileri olmaksızın mezkûr denize munsap olan beynelmilel nehirlere mütaallik hiç bir usulün ne idame ve de vazedilemiyeceğini kayıt ve tesbit hususunda müttehittirler."[19]

2 Ocak 1922 tarihli iki komşu Karadeniz devleti arasında siyasî ittifak yaratmanın önemini vurgulayan Anlaşmanın önemini abartmamak zordur. Ukrayna hükümet delegesi üyelerine ithafen Mustafa Kemal "düşmanlar bizi tamamen yenilmiş görürken ve tüm dünyayı da buna ikna etmek isterken hükümet merkezimize gelme kararınızdan çok müteşekkiriz. Bu Ukrayna'nın bize saygı dolu dostluk duygularının bir başka ispatıdır."[20] Bu Anlaşmaya istinaden Türk-Ukrayna ticarî, ekonomik ve kültürel işbirliğinin temel gelişimi için gerçek bir bakış açısı yaratılmıştır.[21]

---

olan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetiyle Ukrayna Sosyalist şuralar Cümhuriyeti Hükümeti tevessü ve istila siyasetine karşı olan mücadelelerindeki tesanütlerini ve iki milletten birine vaki olan müşkilatın diğerinin de vizayetini vahim kılacağını bilmüşahede aralarında daima münasebatı muhadenetkaranenin ve her iki milletin menafii mütekabilesine müstenit devamlı revabıtı dostanenin caygir olmasını görmek arzusile mütehassis olarak ve Karadenizdeki yakın komşuluklarını nazarı itibara alarak aralarında mevcut ekmel ve kalbi münasebatın ve meveddeti sadıkanenin pek kesir olan menafii müşterekeleri namına kemali hulus ve samimiyetle tarsinine ve bu gayeye vusul maksadile bir Muhadenet ve Uhuvvet muahedenamesi aktine karar vermişler ve bu husus için Ankara şehrini mahalli müzakerat olmak üzere tesbitte bilitilaf mezkur muahedenamenin akti için murahhas vekilleri olmak üzere Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti: Türkiye Büyük Millet Meclisinde Kastamonu meb'usu ve Hariciye komiseri Yusuf Kemal Beyi ve Ukrayna Sosyalist şuralar Cumhuriyeti Hükümeti: Ukrayna şûralar Merkezî İcra Komitesi ve Ahali Komiserleri Meclisi âzasından Ukraynanın ve Kırımın Umum Kuvayi Müsellehası Başkumandanı ve Kızıl bayrak nişanı hâmili Konferansa fevkalâde sefir unvan ile memur Müsyü Fronze Mişeli tâyin etmişlerdir. İşbu murahhas vekiller kâfi ve usulüne muvafık olarak tanzim edilmiş bulunan salâhiyetnamelerini badettetkik mevaddı âtiyeyi kararlaştırmışlardır." Ayrıca bakınız İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları 1920-1945,** I. Cilt, Ankara TTK, 1981, s.245 ve 655.)

[19] **Ibidem**, s.74.

[20] Kemal Atatürk, **İzbrannie reçi i vistupleniya**, s.200.

[21] TSDIA Ukrayni, fond 239, opis 2, sprava 22, akruşi 42, 228, 232.

Levent Şahverdi Arşivi

16 Mart 1922'de yukarıda adı geçen Anlaşma T.B.M.M.'nce ve 23 Mart 1922'de Tüm Ukraynalı Merkezi Yürütme Komitesinin (VUTSIK) özel bir toplantısında onaylandı.[22]

11 Haziran 1922'de Türkiye Fevkalade Elçilisi Harkov'a (Ukrayna'nın o zamanki başkenti) geldi ve 23 Haziran'da büyükelçi Halk Sağlığı ve Sosyal Yardımlaşma Bakanı Dr.Rıza Nur Bey ve L. Velichko[23] Ukrayna Halkı Komiserliği Dış İlişkiler Genel Sekreteri onaylanmış metinleri değiştirdi.[24] O günden itibaren Türkiye-Ukrayna Dostluk ve Kardeşlik Anlaşması uygulanmaya konuldu.

1920lerin ortalarında Türkiye Ukrayna'ya geleneksel ürünlerini: yün, tütün, pamuk, kuru üzüm, fındık, turunçgiller gibi, ihraç etmeye başladı. Türkiye'nin Ukrayna'dan ithalatı buğday, şeker, kereste, kömür, farklı imalat maddeleriydi. Ukrayna Doğu Ticaret Odasının (1925'de kurulmuştur) etkin yardımıyla Harkov'daki merkeziyle ve Kyiv ve Odesa'daki şubeleriyle Ukrayna'nın Türkiye ile olan dış ticaret payı o zamanda Ukrayna'nın tüm dış ticaret miktarının %45'i civarındaydı. [25] İki ülke arasındaki özellikle dostluk ilişkilerini dikkate alarak, Türk tüccarlarının 1920'lerdeki Odesa, Kyiv, Harkov'daki Ukrayna Uluslar arası Fuarlarında ayrıcalıkları olduğunu görürüz. Türk vapurları Ukrayna Karadeniz sahilinde ve Azak Denizi limanlarında (Odesa, Mykolaiv, Khersoni Mariupol, Berdiansk) o dönemde sık sık misafir olmaktadırlar.[26]

2 Ocak 1922 tarihli anlaşma uyarınca Türkiye ve Ukrayna arasındaki işbirliği kültür ve bilim alanlarında etkin bir biçimde XX. Yüzyılın 20-30larında gelişmiştir. Mustafa Kemal'in talimatlarıyla Ukrayna eğitiminin özelliği ve Nafi Atuf Bey başkanlığındaki Milli Eğitim Bakanlığı pedagogları, Bakan vekili Kyiv'i ve Odesa'yı 1926 yılında ziyaret etmişlerdir. Türk öğretmenler ortaöğretim okullarında, teknik

[22] "Visti VUTSVK", 1922 , 24 bereznya.

[23] Rıza Nur Bey (1879-1942) Türk Kurtuluş Savaşı'nda aktif rol almıştır. (bkz. Fethi Tevetoğlu, *Cumhuriyet Devri Milli Eğitim Bakanları* "**Hayat**" No.9-10, 1973, s.98-100). L.Velichko Ukraynalı Diplomat ve doğubilimci tarihçi (turkolog-afganist) Rusça Moskova'da yayınlanan Atatürk'ün anılarının eleştirisi kitabının yazarı: "Put navoy Turitsii (1919-1927, T.I. Pervie şagi natsionalno-osboboditeInovo dvişeniya, 1919". Kitap eleştirisi Ukrayna Oryantal Dergisince "Doğu Dünyası" yayınlanmıştır, 1930 No.10-11 (1-2), c.403-406.

[24] "Visti BUTSVK", 1922, 24 çervnya.

[25] "*Doğu Dünyası*", 1929, No.1-2(7-8), s.8-9.

[26] TSDIA Ukrayni, fond 239, opis 1, sprava 144, arkuş 76.

Levent Şahverdi Arşivi

liselerde, yüksek kurumlarda Tüm-Ukraynalı Bilimler Akademisinin etkinlikleri hakkında bilgi edinmişlerdir.[27]

Ukraynalı Doğubilimcisi Bilimler Birliği 1926 yılında kurulmuştur ve Türkiye ile Ukrayna arasındaki ilişkilerin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Birliğin Siyasi ve Ekonomik Bölümü, Harkov'daki, Odesa'daki Kyiv'deki doğubilimleri derslerinde işlenen Türk dili çalışmaları ile ilgili özel bir Türkçe Bölümünden oluşmaktadır. Türkçe konuları Birliğin "Doğu Dünyası" dergisinin yayınlarının önemli bir kısmını oluşturmaktadır.[28]

Türkiye'deki heyetin bulunma zamanını belirtmek gerekir. Ukrayna bilim adamları delegesi ve kültür uzmanları, Doğu Bilimleri Birliği üyeleri. Bu delegeler Türkiye Cumhuriyeti'ni 2 Kasım 1928-5 Ocak 1929 tarihleri arasında ziyaret etmişlerdir. O.Gladstern (tarihçi), O.Sukhov (Ekonomist) W. Summer (güzel sana4tlar bilim adamı) ve P.Tychyna (şair) Ankara, İstanbul, İzmir, Konya, Bursa ve Eskişehir'i ziyaret ettiler. Delegasyon İstanbul Üniversitesi rektörü Prof.Ömer Neşet Beyi, Türkoloji Bölümü Müdürü ve İstanbul Üniversitesi Tarih-Dil Fakültesi Dekanı Prof.Fuad Köprülüzade'yi tanınmış yazarlar Yakup Kadri ve Suat Derviş'i ziyaret ederek görüşmeler yaptılar. Ukraynalı bilim adamları bildiriler sundular ve İstanbul Edebiyat Topluluğu Ukraynalı seçkin şair Pavlo Tychyna onuruna bir resmî tören düzenlediler. Ukraynalı misafirler XVI-XVIII yüzyıllar Ukrayna tarihi

---

[27] Bulleten vseukraynska naukovoy asotsitsiy shodoznavstba" 1926, No.1, s.5. (**Çevirenin Notu:** Türkiye-Ukrayna arasında "**Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti ile Ukrayna Bakanlar Kurulu Arasında Kültür, Bilim, Gençlik ve Spor Alanlarında 2000-2002 yıllarına İlişkin Değişim Programı**" çerçevesinde bilimsel ve teknolojik işbirliğinin teşvik edilmesi, araştırmaların başlatılması, akademisyenler ve öğrenci değişimleri, iki ülkenin dili, edebiyatı, kültürü ve tarihi konularında araştırmaların teşvik edilmesi hususlarında 20 Mart 2000 tarihinde Ankara'da Kültürel Değişim Programı imzalanmıştır. *"Türkiye'nin 71 yabancı ülke ile; eğitim, bilim ve kültür anlaşmaları bulunmakta ve bunlarla ilgili çalışmalar sürdürülmektedir. Hâlen Avrupa Konseyi'ne üye ülkelerin Eğitim Komitesi tarafından altı proje yürütülmektedir. 1993 yılından bu yana "Avrupa Konseyi Kültürel İşbirliği Kurulu"nun programına dahil edilen "Demokrasi, İnsan Hakları ve Azınlıklar; Eğitim ve Kültürel İşbirliği" ana başlıkları altında yürütülmekte olan projelerine katılım sağlanmaktadır. Bunun yanında UNESCO Kardeş Okullar Projesi kapsamında, Genç Ellerde Dünya Mirası Projesi ve çevre bilincinin geliştirilmesine yönelik olarak Güneydoğu Akdeniz Projesi (SEMEP) ile Globe Programı yürütülmekte olan projelerden bazılarıdır. 25-27 Mayıs 2000 tarihleri arasında* ***Ukrayna'nın Odessa*** *şehrinde düzenlenen Avrupa Konseyi'nin "Karadeniz Tarih Eğitimi " konulu toplantısına Milli Eğitim Bakanlığı tarafından katılım sağlanmıştır. Ayrıca MEB ile Ukrayna arasında 21 Mayıs 1998 tarihinde eğitim anlaşması imzalanmıştır. MEB'nca Ukrayna'da açılan özel öğretim kurumları 20.2.1997 tarihi itibarıyla Okul sayısı 2, Öğrenci sayısı 112, Öğretmen sayısı da 49'dur.* http://www.meb.gov.tr/")

[28] Bkz. Ayrıntı için, vseukraynska naukova asotsitsiya shodoznavstva Harkiv, 1929 Kovalivskii A.P. Vivçenya shodu v Harkivskomu universitesi ta Kharkovi u XVII-SS vikah. Antologiya literatur shodu, Kharkiv, 1961, s.82-92; Sistematiçniy pokaşçik do jurnalu "Shidniy svit-Çerboniy Shid" 1927-1931, Kharkiv, 1964, s.41-45.

Levent Şahverdi Arşivi

ile ilgili Türk millî arşivlerinden ender malzemeler topladılar. Türkiye Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk kişisel tebriklerini Ukrayna delegasyonuna iletti.[29]

Aynı zamanda, Türk bilim adamları da Ukrayna'yı ziyaret ettiler. Prof.Fuad Köprülüzade ve Dr.Reşit Safet Bey, "Economist d'Orient" dergisinin baş editörü Harkov'daki 1-6 Kasım 1929'da gerçekleştirilen Ukraynalı Doğubilimciler İkinci Kongresine katıldılar.[30]

Mustafa Kemal'in Türk-Ukrayna ilişkilerinin yüksek seviyesini takdir eden ve onaylayan tutumuyla ilgili olarak Türkiye Milli Eğitim Bakanlığı dergisi "Hayat"'ta Rezvan Nafiz Bey tarafından yazılan bir makale yayınlandı. Makale genç Ukraynalı şair ve ressam Taras Shevchenko'ya ithaf edilmiştir.[31]

Akademisyen Agatangel Krymsky (1871-1942) ünlü Ukraynalı doğubilimci, Türk kültürü, dili ve tarihi çalışmalarına önemli katkılarda bulunmuştur. 1920lerde yayınladığı temel monografilerinde ("Türkiye Tarihi", "Türkiye Tarihi ve Yazılı Dili", "Türk Tarihinde 16. yüzyıl Avrupa Kaynakları" gibi), Osmanlı İmparatorluğunun siyasî, ekonomik, sosyal gelişim süreçlerinin güncel sorunlarını araştırmıştır.[32] Agatangel Krymsky Türk literatürünün ayrıntılı analizini ve en iyi temsilcilerini: Celaleddin Rumi (1207-1273), Anadolu Klasik şiiri kurucusu, Mihri Hatun (1456-1514), ilk Türk şairler, Baki (1526-1600) XVI-XVII yüzyıl "Lale devri" döneminin Türk lirik kralı olarak tanınmış "usta" öğretmen birçok şairi, Ahmed Nedim ve Yusuf Nabi'yi vermiştir.[33]

Orta Doğu Ülkeleri Tarih Çalışmaları Komisyonu (Ukrayna Bilimler Akademisinin yapısı içindedir) ve Türk komisyonu Başkanı olarak Agatangel Krymsky Türk konularına ithaf edilen (monografiler, makaleler, koleksiyonlar, broşürler, bilimsel raporlar) yayınların bilimsel malzemesinin hazırlanmasında özel bir ilgi göstermiştir. Örneğin, "1908 Jön Türk Devrimi", "Ukrayna Hakkında Türk ve Tatar Kaynakları", "Türk Yazarların Çalışmalarında Ukrayna", "Batı Dilbiliminde Türkiye

[29] "Shidni svit" 1929, No.1-2(7-8) s.375-385.

[30] **Ibidem**, 1930, No.10-11 (1-2) s.369-379.

[31] A. Safarov, *Turki pro ukraynsku literaturu*. "Shidni svit", 1929, No.1-2 (7-8) s.371-372.

[32] Örnek için Bkz.Krımski A. Istoria Tureççini z 13 Malyunkami, tso yih uzyta iz starodrukiv XVI-XVIII v.v. Zvidki poçalacya Osmanska Derşava, Rkvona zrostala i rozvivalacya i yak dosyalna apogeyo svoey slavi i mogutnosti. K., 1924, XIII, 226 s. Vstup do istori Tureççini, Vip, 3. Evropeysk, djerela XVI, v.K., 1926, s.81-114.....

[33] Krımskiy A. Istoriya Tureççini. Kırımskiy A.Yu. Tvori v p"yati Tomah. T.IV. shodoznavstbo.,K. 1974, s.344, 444.

Levent Şahverdi Arşivi

Tarihi", "Modern Türkiye'nin Ekonomik Gelişimi", "XVII. yüzyılda Ukrayna-Türkiye İlişkileri".[34]

Atatürk'ün silah arkadaşı ve Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı İsmet İnönü'nün Nisan 1932 sonundaki Kiev'e gezisi özel bir ilgi görmüştür. İsmet İnönü "Ukrayna Bilimler Akademisi'nin etkinlikleriyle yakında ilgileniyoruz. Yurda döndükten sonra burada gerçekleştirilen şahane yaratıcı çalışmaları anlatacağım" demiştir.[35]

İki komşu ülkenin bilim, kültür ve spor faaliyetleri çerçevesindeki kişisel temaslar Türk-Ukrayna ilişkilerinin gelişmesinde büyük yarar sağlamıştır. Örneğin, Tıp Profesörü Nazır Bey, ilk Türk kadın kimyacı Doçent Remzi Hanım Mayıs 1934'te Harkov'i ziyaret etmişlerdir. Nisan ve Mayıs 1934'te Albay Celal Bey başkanlığında Türk pilotları kendi uçaklarıyla Eskişehir'den Harkov'a gelmişlerdir. Pilotlar evlerine Harkov-Lugansk-Zaporija-Odesa-İstanbul rotasını takip ederek dönmüşlerdir. Ve Ağustos-Eylül 1934'te Fahrettin Paşa* başkanlığındaki Türk askeri delegesi Kyiv Askeri Bölgesindeki manevralarda bulunmuşlardır. Manevralardan sonra Kyiv "Dinamo" stadyumundan büyük bir toplantı düzenlenmiştir. Seçkin Türk misafirleri tebrik edilerek, Kyiv Şehir konseyi "dost Türk halkına ve lideri Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya en içten saygılarımızı iletmenizi rica ediyoruz" demişlerdir.

Eylül 1936 sonunda, Türkiye'den Cumhuriyet Halk Partisi üyesi Cevdet Kerim başkanlığında bir spor delegesi Kyiv'i ziyaret etmiştir. Delegede futbolcu, güreşçi, bisikletçi, eskrimci olmak üzere 57 sporcu bulunmaktaydı.[36]

---

[34] Viddil rukopisiv natsionalnoy biblioteki ukrayni imeni V.I.Vernadskova, fond X, No.22036,22041.

[35] Bkz Çernikov I. Do70 riççya Ukraynsko-Turetskovo dogovoru. "...Virişili zmitsniti mih sovoyu nazavjdi naiykratsi ta serdecni vidnocini..." Politika i ças 1992, No:4 Kviten, s.39.

* Askerî rütbelerden bahsetmek gerekir. Öncelikle Mustafa Kemal Atatürk Mareşal, Fahreddin Paşa General'dir.

[36] Çernikov I.F. drujnaya pidtrimka i cpivrobithitstvo. Ukraynska RCR u vidnosinah radyanskovo Soyuzu z Kraynami Blizkovo i Serednovo Shodu (1922-1939) K., 1973, s.104,106,108-109. (**Çevirenin Notu**: Günümüzdeki Türkiye-Ukrayna ilişkilerine dair dış ticaret istatistikleri DİE'nce henüz hazırlanmakta olduğundan ancak 1998 ve 1999 yılları Kasım ayı sonu itibarıyla gelen yabancı ziyaretçiler içindeki Ukrayna'dan gelen turist miktarını verebiliyoruz. Bugünkü ilişkilerin değerlendirilmesinin ayrı bir çalışma konusu olabileceği düşüncesiyle kısa bir fikir vermek istedik.; Kasım ayı içerisinde en çok ziyaretçi gönderen on ülke sırasıyla; Almanya 66242 kişi (% 15.3), Romanya 45793 kişi (% 10.6), Bulgaristan 30834 kişi (% 7.1), İran 29016 kişi (% 6.7), Amerika Birleşik Devletleri 28918 kişi (% 6.7), Rusya Federasyonu 23118 kişi (% 5.3), **Ukrayna 13265 kişi (% 3.1)**, Gürcistan 12125 kişi (% 2.8), İngiltere 11931 kişi (% 2.8), Yunanistan 10767 kişi (% 2.5)'tir. Bu ülkelerden gelen ziyaretçiler Kasım ayında gelen yabancıların % 62.9'unu oluşturmaktadır. http://www.die.gov.tr/TURKISH/SONIST/TURIZM/tur1199.htm

Levent Şahverdi Arşivi

Daha sonra batılı basın-yayın grupları Atatürk'ün Sovyetler Birliğine yapması muhtemel bir resmi ziyaretini rapor ettiler. Bir Fransız gazetesi "L'Ere Nouvelle" "yıllardan beri böyle bir Moskova seyahati ilk olacaktır ve Atatürk Belgrad ve Bükreş'e de misafir olabilecektir." diye bahsetti. Gazete olası ziyareti karşılıklı barış ve dostluk çıkarları adına bir göstergesi olduğunu vurguladı. Olası Moskova ziyaretinde Atatürk'ün o zamanda 1930'ların ortasında Türkiye'den Ukrayna'ya tek yolun deniz ya da trenle olacağından Odesa ve Kyiv'i de ziyaret edeceğini söyleyebiliriz. Bahsedilen Atatürk'ün seyahat dedikodularıyla ilgili olarak Anadolu Ajansının haberine göre: "yapılan araştırmaya göre Moskova'ya ve diğer ülkelerin başkentlerine böyle bir seyahatin mümkün olduğu ancak henüz kesin bir bilginin olmadığı" belirtilmiştir.[37] Bilindiği gibi Atatürk Sovyetlere 1935'de ya da daha sonraki yıllarda gitmedi. Onu bundan alıkoyan sebepleri bilmiyoruz. Fakat gerçek şu ki böyle bir seyahat düzenlenseydi geniş uluslar arası bir yankısı çok konuşulurdu.

Atatürk Moskova'yı ve Kyiv'i ziyaret etmedi fakat onun parlak kişiliğini tasvir eden İbrahim Çallı tarafından yapılan portresi Kyiv'deki Türkiye'nin Ulusal Kurtuluş Hareketi'ne ithaf edilen Modern Türk Resimleri Sergisinde diğer 82 resimle birlikte sergilenmiştir. Sergi 5 Şubat 1936'da açıldı. İlk gün boyunca 1000 kişiden fazla sergiyi ziyaret eden oldu.[38]

Türk-Ukrayna ilişkileri incelenirken, şunu söylemekte abartı yoktur ki, Türkiye Atatürk'ün zamanındaki gibi sağlam ve çok yönlü dostluk işbirliğini hiçbir döneminde kuramamıştır. İki ülke için gerçekten faydalı bir dönem olmuştur.

Mustafa Kemal Atatürk'ün meziyetleri (10 Kasım 1938'de saat 09.05'de ciddi bir hastalık sonucu vefat etmiştir)[39] çok büyük ve tartışılmazdır. Türkiye Cumhuriyeti'nin Kurucusunun 100. yıldönümü

---

[37] Centralniy arhiv vissih organov gosudarstvennoy vladsti i organov gosudarstvennovo upravleniya Rossiyskoy Federatsii, fond 4459, ofis 28/2, delo 65, list 9, opis 60, delo 7, list 129. **(Çevirenin Notu**: Türkiye-Moskova ilişkileri ve Atatürk'ün ziyareti hakkında ayrıca bakınız. Kamuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Ankara TTK Yayını, 1991, s.129., ed.Baskın Oran, **Türk Dış Politikası,** c.I, (1919-1980), *"Başvekil İsmet Paşa 25 Nisan-10 Mayıs 1932'de SSCB'ye Odesa, Moskova, Leningrad ve Harkov'u kapsayan resmî bir ziyarette bulundu... Eylül 1934'de Atatürk'le Stalin'in Soçi'de buluşmaları gündeme geldi. Atatürk'ün daha önce hiç yurtdışı gezisine çıkmaması bu görüşmeyi daha anlamlı hale getiriyordu. Görüşmede 1925 Antlaşmasının 10 yıllığına uzatılması da tasarlanıyordu. Fakat, görüşme yapılamadı. Ardından, 7 Kasım 1935'te 1925 antlaşmasının bu kez 10 yıllığına uzatılmasına ilişkin bir protokol imzalandı."* İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 319-320.,

[38] Çernikov I F, Vinterecah mira i dobrososedstva Kiev, 1977 s 56.

[39] Ayrıntı için bkz **Atatürk, Geburt Einer Nation**, İstanbul, 1998, s. 52.

Levent Şahverdi Arşivi

kutlamalarında 1981 yılı ülkesinde "Atatürk Yılı" ilân edilmiştir.[40] Paris'te 16-18 Aralık 1981'de UNESCO Merkezinde "Modern Devlet'in Kurucusu-Atatürk" konulu uluslar arası resmî bir konuşma düzenlendi. 21 bilim adamı –Türkiye'den uzmanlar- dünyanın 11 ülkesinden bu toplantıya katıldılar. Bu satırların yazarı bu toplantıda yer aldığı için şanslıydı.[41]

Umarız Mustafa Kemal Atatürk'ün –doğumunun 120. yılı" yıldönümü "Türklerin Babası", Türkiye Cumhuriyeti'nin büyük kurucusu ve Bağımsız Ukrayna halkının da dahil olduğu tüm milletlerle dostluk ve barış savunucusu olarak onun sonsuz hatırasını saymak için iyi bir vesile olur.

[40] Opening "the Year of Atatürk -1981" "Hallmark" Kültür Bakanlığı yayını, Ankara 1981, s.4
[41] Bkz. **Atatürk, Modern Türkiye'nin Kurucusu**, s. 229-269.Kiev 1983, Vipusk 5, 114-116 s.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİNCE DÜZENLENEN KONFERANS, PANEL VB. FAALİYETLER

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

CUMHURİYET VE ATATÜRK DEVRİMLERİ*

Dr. Hayrettin PARLAKYILDIZ**

A- Cumhuriyetçilik

Cumhuriyet kelimesi, dilimize Arapça **cumhur** kelimesinden gelmiştir. **Cumhur**; kelime olarak halk, ahali, büyük kalabalık demektir. Ayrıca toplu bir halde bulunan kavim veya milleti ifade etmek için kullanılır.

Cumhuriyet kelimesi, TDK Türkçe sözlükte;

"Milletin egemenliği, kendi elinde tuttuğu ve belirli süreler için seçtiği milletvekilleri aracılığıyla kullandığı devlet biçimi."[1] şeklinde verilken;

MEB Örnek Türkçe Sözlükte de;

"Seçilmiş başkanın idaresi altında bulunan devlet. Millet hakimiyetine dayanan devlet şekli."[2]

Görüyoruz ki, cumhuriyet kelimesi anlam bakımından, hemen hemen aynı birbirine yakın şekillerde verilmiştir.

Siyasi bir rejim olarak cumhuriyet, halka dayanan gücünü halktan alan bir devlet şeklini ifade eder. Dolayısıyla iktidarın millete ait olduğu bir sistemdir.[3]

Bu sebeple cumhuriyette egemenlik bir kişi veya zümreye değil, toplumun bütün kesimlerine aittir. Bu anlamda başta devlet başkanı olmak

---

* Bu konferans Atatürk Araştırma Merkezi Adına 3 Ocak 2003 tarihinde Bursa-Karacabey'de verilmiştir.

** Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Eğitim Fakültesi.

1 **Türkçe Sözlük,** TDK Yayını, Ankara 1988. s. 263.

2 **Örnekleriyle Türkçe Sözlük,** MEB Yayını, Ankara 1995. s. 468.

3 Refik TURAN ve Diğerleri, **Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi,** Siyasal Kitabevi, Ankara 1999. s. 290.

Levent Şahverdi Arşivi

üzere, devletin temel organlarında görev yapan kişilerin seçimle işbaşına geldikleri, özellikle bunların belirlenmesinde veraset sisteminin kesinlikle rol oynamadığı bir hükümet modelini benimser. Batı dillerinde **republic** (**public** = kendi kendini idare etmesi) dir. Aynı anlamdaki **demokrasi** kelimesinin karşılığıdır. Fakat terim olarak, uygulamada şekilleriyle demokrasinin eşanlamlısı değildir. Hatta bu bakımdan demokrasiyle hiçbir ilgisi yoktur. Çünkü, demokrasi cumhuriyet kadar, monarşilerde de geçerli bir sistemdir. İngiltere, İsveç, Hollanda (tek başına yönetimler).

Belçika, Japonya v.s. de olduğu gibi. Cumhuriyet, demokrasi olabilir. Bu takdirde halk idaresine, millî iradeye, serbest seçime, çeşitli partilerin varlığına, subay ve hakimin politikaya karışmamasına bağlıdır (ABD, Almanya, Fransa vs.).

Genel cumhuriyet, komünist olabilir. Bu taktirde tek parti hâkimiyeti vardır. Fakat demokrasiye ait hürriyetlerin hiçbiri mevcut değildir. Seçimler göstermeliktir. Halk yönetimi ve millet iradesi söz konusu değildir. Genel cumhuriyet faşist de olabilir. Bu taktirde komünizme karşıdır. Fakat bütün hürriyetler ya yok ya da kısıtlıdır. Mutlaka diktatörlük vardır.

B- Demokrasi

Yine bu kavramı da, sözlük anlamlarından hareketle açıklamaya çalışalım: TDK Türkçe Sözlükte;

Demokrasi: Fr.demokrasi, Yunanca (demos- halk, kratos- iktidar). Halkın egemenliği temeline dayanan yönetim biçimi[4].

MEB Örnek Türkçe Sözlükte ise; Demokrasi: Milli iradeye, hür seçime dayanan idare şekli, halk iradesi [5].

Demokrasi kavramı üzerine birkaç görüş de yazar ve bilim adamlarından alalım: Prof.Dr. Ali Fuat BAŞGİL, " Demokrasi yolunda" adlı eserinde (s.85);

"Demokrasi her şeyden evvel vatandaşın irade kuvvetine ve karakter terbiyesine dayanır ve buna güvenir."

4 **Türkçe Sözlük,** C. 1. S. 353.
5 **Örnekleriyle Türkçe Sözlük**, C. 1, s. 260.

Levent Şahverdi Arşivi

Prof.Dr. İ.KAFESOĞLU, "Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri" adlı eserinde ise: "Üstün bir **demokrasinin** huzur verici atmosferinden nasibini alan topluluklar adalet ve eşitliğin hakiki manâsını kavramış ve toplum düzeninde anlam dozunu tayin etmeyi başarmış olmalarıdır."

Prof. Dr. Mehmet KAPLAN "Demokrasi, yani **gizli rey** halkı hareketa getiren bir kuvvettir."

Şair ve yazar Y.Ziya ORTAÇ ise, biraz mizahî bir tarifle veriyor; "**Demokrasi**, sokağın politikaya girmesidir. Onun için iki parmağıyla daima kaldırımın nabzını tutmayan kibar politikacıların bir tek nasibi olur: Avucunu yalamak!"

Gerçek demokrasi, bazı kusurlarına rağmen, 6000 yıllık tarihi içinde insanlığın bulabildiği en iyi, insan haysiyet ve menfaatine en uygun idare şeklidir.

Prof.Dr.Afet İnan, "M. Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım" adlı eserinde;

Demokrasi prensiplerinin en belirgin özelliklerini şöyle belirtir:

"1- Demokrasi esas itibariyle siyasî anlamdadır. Bizim bildiğimiz demokrasi siyasidir Onun hedefi, milletin idare edenler üzerindeki gözetimi sayesinde siyasî hürriyeti temin etmektir.

2- Demokrasi bir kafa meselesidir. Hükûmet prensibi de, bir adalet muhabbetini ve ahlâk fikrini gerektirir. Demokrasi memleket aşkıdır.

3- Demokrasi esasında ferdîdir. Bu özellik vatandaşın egemenliğe insan sıfatıyla katılmasıdır.

4- En son demokrasi eşitliktir. Bu özellik, demokrasinin ferde ait özelliğinin zorunlu bir sonucudur" (s.71-72).

Demokrasiye karşı olan görüşleri de 3'e ayırır;

1. Bolşevik nazariye
2. İhtilalci siyasî sendikalizm
3. Menfaatleri temsili nazariyesi[6]

Demokrasi, kişilerin birbirini dinlemesine dayanan rejimdir.

---

6 Geniş bilgi için bk. Afet İNAN, **M.Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım,** MEB, Ankara 1971

Levent Şahverdi Arşivi

Demokrasi, tahammül rejimidir.

Demokrasi, kişiyi ve toplumu mutlu kılma, çok seslilik rejimidir.

Demokrasi, bir sınıfın ve kişilerin çıkarına göre hareket etme rejimi olmayıp, kişinin birbirine saygı ve beraber yaşamanın mutluluğunu tatma rejimidir.

C- Türkiye'de Cumhuriyet

Cumhuriyet, temel olarak millet egemenliği fikri üzerine kurulmuştur. Türkiye'de cumhuriyet, kurucusu Atatürk'ün düşünceleriyle yakından ilgilidir. Çünkü O, Türkiye'de demokrasi esaslarına uyan bir **cumhuriyet** rejiminin kurulmasını daima samimiyetle istemiştir. Dolayısıyla, bu konuda yapılmış olan çalışmaların, tamamen O'nun direktifleri doğrultusunda gerçekleştirildiğini söylemek mümkündür.

Bu sebeple, cumhuriyetin Türkiye'ye getirilmesi konusunu iyi anlayabilmek için, Atatürk'ün bu konudaki düşünceleri ve birbirini tamamlayan Atatürk ve cumhuriyet kavramları arasındaki ilişkiyi ortaya koymak gerekir. Şimdi biz de bu konulara değinerek, konferans konumuzu geliştirmeye çalışacağız:

a) Atatürk İle Cumhuriyet Kavramı Arasındaki İlişki

Atatürk ve **cumhuriyet**, birbirini tamamlayan ve tanımlayan iki kavramdır.

Cumhuriyeti anlamak için Atatürk'ü, aynı şekilde Atatürk'ü anlayabilmek için de, tam ve sağlam temellerden hareket ederek, cumhuriyeti tanımak gerekir. Çünkü Cumhuriyet, Atatürk'ün Türk Millî varlığının korunması, refaha ve mutluluğa erişmesi için düşündüğü ümit ve arzularını şekillendirdiği bir idare şeklidir.

Atatürk gençliğinden beri cumhuriyet fikrini benimsemiş bir devlet adamıdır. O, daha 1902 yılında henüz Harp Akademisinin 1. sınıfındayken hocası Osman Nizami Paşa ile Osmanlı Devleti üzerine yaptığı bir konuşmada, Batılı anlamda yönetimden bahsetmiş ve inkılâp sözünü dile getirmiştir. Yine 1905'te staj yapmak üzere Şam'a gitmeden önce arkadaşlarıy-

Levent Şahverdi Arşivi

la yaptığı bir toplantıda; "Bu dava, yıkılmak üzere bulunan bir imparatorluktan önce bir Türk Devleti çıkarmaktır."[7] diyerek fikrini açıklarken, aynı zamanda da yeni devlet düzeni kurmak olduğunu ifade etmiştir.

Dolayısıyla Atatürk, gençlik yıllarından itibaren cumhuriyetin nasıl bir rejim olduğunu bilen ve milletinin böyle bir iradeye kavuşması gerektiren bir kişidir. Hatta bu yıllarda, Türk milletinin mutlaka **cumhuriyet** idaresine kavuşacağını söylemekten de çekinmemiştir.

O, en büyük hayali olan Türk Milletinin cumhuriyet rejimine kavuşması hususunda ilk somut adımı Erzurum Kongresi sırasında atmış ve yaveri Mazhar Müfit KANSU'ya; **zaferden sonra hükümet şeklinin Cumhuriyet olacağını** söylemiştir. Ancak, Atatürk yapmayı planladığı işleri, zamanı gelince ve şartları oluşunca gerçekleştiren bir kişiydi.

Atatürk'e göre Cumhuriyet;

Ahlâkî fazilete dayanan bir idaredir. Cumhuriyet fazilettir. Cumhuriyet idaresi faziletli ve namuskâr insanlar yetiştirildiğinden, Türk milletinin karakter ve âdetlerine en uygun idaredir. O, cumhuriyeti millî egemenlik temeline dayanan bir halk hükûmeti olarak görür. Vatandaşın devlete, devletin de vatandaşa karşı hak ve görevlerini en iyi şekilde düzenleyen yönetim şekli olarak benimser.

b) Cumhuriyetin Sağladığı Faydalar

Türkiye'de cumhuriyet, Atatürk'ün bir sır olarak yıllarca kalbinde sakladığı, uğrunda bütün hayatını fedaya hazır olduğu büyük mücadeleler neticesinde elde ettiği bir sonuçtur.

Türkiye'de cumhuriyetin ilânıyla kabine sistemine geçilirken, aynı zamanda devletin demokratikleşmesi yolunda büyük bir adım atılmış ve yapılacak olan inkılâplara ortam hazırlamıştır.

Türkiye'de cumhuriyet; ırk, din, dil ve cinsiyet farkı gözetmeksizin bütün vatandaşların paylaştıkları ve faydalandıkları bir siyasî rejimdir. Bu rejimin özünü ise, eşitlik ilkesi teşkil eder.

---

7 Ali Fuat CEBESOY, **Sınıf Arkadaşım Atatürk,** İstanbul. 1967, s. 36.

Levent Şahverdi Arşivi

Cumhuriyet, en gelişmiş ve en ileri devlet şekli olarak, Türk inkılâbının (devriminin) hem ürünü, hem de başarısıdır. Dolayısıyla büyük bir mücadelenin sonucu ve yeni bir dönemin başlangıcı olarak, Türk Milletinin bütün fertleri tarafından kavranması ve sahip çıkılarak korunması gereken bir değerdir.

D- Türkiye'de Cumhuriyetin Temel İlkeleri ve Değişmez Nitelikleri

1) Cumhuriyetin Temel İlkeleri

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu günden beri kendisine güç veren ve Atatürk ilke ve inkılâpları olarak anılan çeşitli prensiblerin yanında, her zaman dayandığı **iki temel ilke** söz konusu olmuştur. Bunlar;

"Şartları içinde **demokratik yönetim şekli** ve **bilimsel düşünce** yapısıdır. Bu çerçevede cumhuriyetin bütün kurum ve kuruluşları, bir yandan **hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir**, öte yandan **hayatta en hakikî mürşit ilimdir**. İlkesine göre şekillenmiş cumhuriyet; **demokratik yönetim** ile **bilimsel düşünce** şeklinin özlerinin aynı olduğu bilinci üzerinde yükselmiştir".

Ayrıca **hürriyet** (özgürlük) ve her alanda **tam bağımsızlık** da cumhuriyetin değişmez ilkelerden ve Türk milletine kazandırdığı temel kavramlardandır. Bu kavramlardan birinin yok olması veya içinin boşaltılması gerçek anlamda bir cumhuriyetin varlığından söz edilmemesi anlamına gelir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu ve ilk Cumhurbaşkanı Atatürk, Türkiye Cumhuriyetini öyle sağlam ilkelere dayandırmıştır ki; bu ilkeler bütün uygar insanlığın özlemini çekegeldiği, demokratik toplum düzenin millî, hem de uluslar arası seviyedeki gereklerini tutarlı ve samimî bir biçimde karşılayabilecek niteliktedir.

Bu ilkeler etkinliği sürekli artmakta olan çağdaş bilim ve teknolojiyi teşvik ve yeni buluşlara açık olması sebebiyle her alanda sağlanan gelişmelerle günümüz insanlığının en başta gelen özlemlerinden birisi haline gelmiş olan, insan hak ve özgürlüklerinin elde edilmesi ve bunların ulus-

Levent Şahverdi Arşivi

lar arasında adaletli bir barışa uygun biçimde kullanılmasını sağlayabilecek yapıdadırlar.

2) Cumhuriyetin Değişmez Nitelikleri

Türkiye Cumhuriyeti Devleti Anayasa'da ifadesini bulduğu şekliyle, **demokratik, lâik, sosyal bir hukuk devleti** olmak gibi değişmez niteliklere sahiptir.

Bu niteliklerle özdeşlemiş olan Türkiye Cumhuriyeti kısa zamanda gelişme göstermiştir. Ancak kısa süreli bir gelişme ve değişme ile yetinmeyen Cumhuriyet, her zaman bunu sürekli kılması arayışı içinde olmuştur.

Kuruluşundan itibaren çeşitli alanlarda ilerlemeler sağlamış olmasına rağmen bunu tam anlamıyla yeterli bulmamış ve bugün hâlâ halkının çağdaş ve modern anlamda bir hayat sürmesini sağlamak maksadıyla büyük arayışlar içine girmiştir.

Bu noktada, özellikle cumhuriyetin **değişmez nitelikleri**, aynı zamanda devletin **kalkınma, halkın çağdaş** ve **modern** yaşamak arzusunun güvencesi durumundadırlar.

Bunlar:

1- Demokratik olmak

2- Lâik olmak

3- Sosyal Devlet Olmak

Halkı kucaklayan, sıkıntılarını çözmek için çalışan, toplumsal ve bireysel anlamda, her alanda bütün vatandaşlarının hayatını güvence altına almayı amaçlayan bir devlet modelidir.

Bu anlamda Türkiye Cumhuriyeti devleti kuruluşundan beri bu niteliğe bağlı olarak onlara her türlü hizmeti götürmeye çalışmıştır.

4- Hukuk Devleti Olmak

Türkiye Cumhuriyeti aynı zamanda bir hukuk devletidir. Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen inkılâplarda hukuk alanında da lâiklik benimsenmiş ve dinî anlayışa uygun düzenlenmiş olan kurallar kaldırılarak; yerlerine akla, mantığa ve bilime dayanan kurallar kabul edilmiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

Türkiye Cumhuriyeti devletinde, **hukukun üstünlüğü** ilkesi benimsenmiş ve herkesin kanun önünde eşit olduğu prensibi hukukun değişmez niteliklerinden birisi olarak kabul edilmiştir. Ayrıca, adaletin yerini bulmasını sağlamak maksadıyla da hâkimlere baskı yapılmasının önüne geçilmiştir.

Türkiye'ye, cumhuriyetin getirilmesi, Türkiye'de Cumhuriyet ile sağlanan gelişmeler ve Türkiye Cumhuriyeti'nin sahip olduğu çeşitli özellikleri de görüldükten sonra, şüphesiz Cumhuriyetin nasıl bir rejim ve ne büyük bir değer olduğu anlaşılmıştır. Dolayısıyla, Türk Milletinin bütün fertlerinin bu değere sahip çıkarak, onu koruması gerekmektedir ki, bu noktada **cumhuriyetçilik** ilkesi ortaya çıkmaktadır.

E- Milliyetçilik

Millet, en gelişmiş toplum düzeni olarak, insanlık ailesi içerisinde tarihî aşamalardan geçerek oluşmuş, gerçek bir düzeni ifade eder.

Millet aynı tarihe sahip olan, beraber yaşama arzusu gösteren insan topluluğudur.

Etrafında toplanılan bu esas insan topluluklarının özelliklerine göre değişiklik gösterebilir. Meselâ; Fransa'da kültür, Almanya'da ırk, Araplarda dil, ABD'da tâbiyet kavramlarından oluşur.

Atatürk, milletin tarifini şöyle yapar: "Dil, kültür ve ülkü birliği ile birbirine bağlı vatandaşların teşkil ettiği bir siyasî ve sosyal toplumdur."

Milliyetçilik ise, millet gerçeğinden hareket eden bir fikir akımı ve çağımızın en geçerli sosyal politika prensiplerinden birisi olarak, bir millete mensup kişilerin, mensup olduğu millete karşı duymuş olduğu bağlılık duygusu ya da millet duygusunun esasını teşkil eden bir kavramdır.

Türk milliyetçiliğinin kendisine has bazı özellikleri de mevcuttur. Meselâ; Türk milliyetçiliğinin esasını millî karakter oluşturur. Ayrıca Türk milliyetçiliği ne dinci, ne de sosyalisttir. Çünkü, milliyet kavramı vardır, bir inanç ve duygudur. O inanç ve duygunun içinde vatanın bölünmez bütünlüğü esastır.

Atatürk Milliyetçiliği de, bu değerler üzerine oturmaktadır. Ayrıca, Atatürk'ün milliyetçilik anlayışında **millet** esastır. Atatürk milliyetçiliğin-

Levent Şahverdi Arşivi

de özellikle Türk milletinin geçmişine olan sevgi ile birlik ve beraberliğine yer ve değer verilmektedir.

Atatürk milliyetçiliği, hürriyete ve insan kişiliğine değer verir, eşitlik fikrine dayanır.

Atatürk milliyetçiliği ilericidir. Çağın gerçeklerine uygun olarak, akıl ve bilimin doğrularına dayanır. Bu çerçevede Türk milletinin dünya medeniyetine bilimsel açıdan hizmetini öngörür.

F- Halkçılık

Halkçılığın üç önemli unsuru vardır:

a) Halk yönetimi. (siyasî ve demokratik)

b) Eşitlik.

c) Sınıf mücadelesini kabul etmemektir.

G- Devletçilik

Devlet yetkilerinin artması, genişlemesi, kamu hizmet ve faaliyetlerinin yayılmasıdır.

Ğ- Lâiklik

Kelime olarak, ruhanî olmayan kimse, dinî olmayan şey, fikir, kurum, prensip demektir.

Lâiklik ise; sosyal hayatta din kurallarına tâbi olmayan hukuk anlayışını ifade eder. Halbuki, gerçek anlamda lâiklik; din ile devlet işlerinin ayrılması ve devletin vicdan işlerinin gerçekleşmesinde tarafsız kalmasıdır.

Lâiklik, Batı ülkelerinde olduğu gibi, Türkiye'de de cumhuriyet ile birlikte pozitif hukuk alanına girmiştir.

Atatürk'e göre din, bir vicdan meselesidir. Herkes vicdanının emrine uymakta serbesttir. Dine saygı, inanan kişinin haklarına saygının bir sonucudur.

H- İnkılâpçılık (Devrimcilik)

Kavramları anlamları ne kadar büyürse büyüsün, ne kadar genişlerse genişlesin etimolojik olarak türediği kelimenin sözlük anlamıyla büyük ilişkisi vardır.

Levent Şahverdi Arşivi

İnkılâp; Arapça **kalp** kelimesinden gelmiş olup, bir milletin sahip olduğu siyasî, sosyal, ve askerî alanlarda ki kurumların devlet eliyle makul ve ölçülü metotlarla köklü bir şekilde değiştirilmesi olarak tanımlanmaktadır.

İnkılâp, Türk hukuk sözlüğünde alınan geniş anlamında ise; yukarda ki cümlelerle paralellik göstermektedir.

İnkılâpçılık ise; kurucu ve yapıcı, bir düşünceyle modern toplum hayatında yeni ilerleme ve gelişmelere imkân hazırlamaya yönelik bir düşünceyi benimsemektir.

İnkılâpçılık, bir taraftan uygarlık gereği, yeni inkılâpları öngörürken, diğer taraftan da ileriye yönelmeyi gerekli bulmaktadır.

Atatürk de, **inkılâp** kelimesini sık sık kullanmış, özellikle **ihtilâl** kelimesinden farkına dikkat çekmiştir. O, bu konuda şunları söylüyor:

"Türk inkılâbı nedir? Bu inkılâp ilk bakışta ima ettiği ihtilâl anlamından başka, ondan daha geniş bir değişikliği ifade etmektedir".

Yine Atatürk, Türk inkılâbını şu veciz sözlerle ifade etmiştir:

"Uçurumun kenarında yıkık bir ülke... Türlü düşmanlarla kanlı boğuşmalar... Yıllar süren savaş.... Ondan sonra içerde ve dışarıda saygı ile tanınan yeni toplum, yeni devlet ve bunları başarmak için aralıksız inkılâplar!... İşte, Türk genel inkılâbının kısa bir ifadesi..."

İnkılâp (devrim) hadisenin olabilmesi için de bazı şartların bir araya gelmesi gerekir. Bunlar:

1- Toplumun karşı karşıya kaldığı idarî, sosyal ve ekonomik bulunanlar.

2- Fikir hayatının gelişme göstermesi ve inkılâbı hazırlayıcı eserlerin verilmesi.

3- Lider ve kadro teşekkülü.

4- Tertip, disiplin, plân ve program.

Bugün **Türk inkılâbı** veya **Türk Devrimi** ile **Atatürk inkılâpları** veya **Atatürk devrimleri** kavramları üzerinde ayrı ayrı görüşler vardır:

İnkılâp veya **devrim** tanımına göre değişmektedir. Bazıları **inkılâp** kavramını Fransızca **Evolüsyon** karşılığında "iyiye doğru bir gelişme";

Levent Şahverdi Arşivi

bazıları ise, **Revolüsyon** anlamına ihtilâli de içine alan, köklü bir değişme, sürekli bir gelişme olarak almaktadır.

Atatürk devrimindeki inkılâpları (devrimleri), iki bölümde incelemek mümkündür:

1- Büyük zaferle biten ve Cumhuriyete kadar gelen Millî Mücadele ve Millî Kurtuluş dönemi.

2- Cumhuriyetle başlayan siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik devrimler.

Daha çok **Atatürk devrimleri** veya **Atatürk İnkılâpları** denince, başta Cumhuriyetin kurulması gelmek üzere, Atatürk'ün önderliğinde yapılan devrimler anlaşılmaktadır ki, buna **Türk Devrimi** de denilmektedir.

Atatürk devrimleri veya Türk devrimi **Kemalizm** veya **Atatürkçülük** olarak da adlandırılmaktadır. Bugün ileri bir kültür çağına atlayışımızın temelini teşkil eden, düşünce sistemi ve aksiyon olarak - mazlum milletlerin örnek aldığı - bir Atatürkçülük gerçeği bulunduğuna şüphe yoktur. Ortada, Büyük Ata'nın **biz bize benzeriz** sözleriyle özellik gösteren hedefi, yolu ve kılavuzu belirtilmiş bulunan **devrimlerle**, O'nun benimsediği ana ilkeler vardır.

Atatürk, yaptığı inkılâpların gayesini şöyle belirtir:

"Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamıyla modern ve bütün anlam ve şekilleriyle medenî (uygar) bir toplum haline ulaştırmaktır. İnkılâbımızın ana ilkesi budur".

30 Ağustos 1924'de Dumlupınar'daki konuşmasında;

"Milletimizin hedefi, milletimizin ülküsü, bütün dünyada tam anlamı ile uygar bir insan topluluğu olmaktır... Uygarlık yolunda yürümek başarı yolunda, hayatın şartıdır.

Bu yol üzerinde duraklayanlar veya bu yol üzerinde ileriye değil, geriye bakmak bilgisizliğini ve dalgınlığını gösterenler, genel uygarlığın coşkun seli altında boğulmaya mahkumdurlar" sözleriyle çağdaş uygarlığın kaçınılmaz bir hedef olduğunu göstermiştir.

O, milliyetçiliği yer yer milliyetperverlik deyimi ile kullanmakta ve Türk milliyetçiliğini şöyle tanımlamaktadır:

Levent Şahverdi Arşivi

"**Türk milliyetçiği**, ilerleme ve gelişme yolunda ve milletlerarası ilişkilerde, bütün çağdaş milletlere paralel ve onlarla bir ahenkte yürümekle beraber, Türk milletinin özel karakterlerini ve başlı başına bağımsız niteliğini korumaktır."

Atatürk, milliyetçilikte bencilliği değil, insancıl davranışı ve insanlığın mutluluğunu ön görmektedir.

Görülüyor ki, Türk milliyetçiliği veya Atatürk milliyetçiliği anlayışında **millî kültür** ve **çağdaşlaşma** esas olmakta ve devrimlerin amacı ile Türk milliyetçiliğinin amacı arasında bir ayrılık bulunmamaktadır.

I- Atatürk İnkilâpları (Devrimleri)

Bu dönemdeki yapılan inkılâpları beş gurupta toplamak mümkün olup, alt basamaklarıyla beraber şöyle verebiliriz:

A) Siyasî alanda yapılan devrimler (İnkılâplar):

1- Saltanatın kaldırılması. (1 Kasım 1922)

2- Cumhuriyetin ilanı. (25 Ekim 1923)

3- Halifeliğin kaldırılması. (3 Mart 1924)

4- Yeni Türk devletinde anayasa hareketleri:

a) İlk anayasanın kabulünden önce çıkarılan anayasa niteliğindeki kanunlar.

b) 20 Ocak 1921 Anayasası. (Teşkilât-ı Esasîye)

c) 20 Nisan 1924 Anayasası. (İkinci anayasa)

5- Çok partili rejim denemeleri ve sonuçları.

B) Hukuk alanında yapılan inkılâplar:

1- Medenî kanunun kabulü. (17 Şubat 1926 – 6 Ekim 1926)

2- Ceza kanununun kabulü. (1 Mart 1926)

3- Hakimler kanununun kabulü. (3 Mart 1926)

4- Ticaret kanununun kabulü. (29 Mayıs 1926)

5- Borçlar kanununun kabulü. (8 Mayıs 1928)

6- İcra ve iflas kanununun kabulü. (24 Nisan 1929)

Levent Şahverdi Arşivi

C) Eğitim ve kültür alanında yapılan inkılâplar:
1- Eğitim alanında yapılan inkılâplar:
a) Eğitim ve öğretimin birleştirilmesi
b) Latin harflerinin kabulü. (1 Kasım 1928)
c) Üniversite reformu. (31 Mayıs 1933)
2- Kültür alanında yapılan inkılâplar:
a) Türk tarihi alanında yapılan çalışmalar. (15 Nisan 1931)
b) Türk dili alanında yapılan çalışmalar. (12 ... 1932)

D) Sosyal alanında yapılan inkılâplar:
1- Kılık-kıyafette değişiklik.
2- Tekke, zaviye ve türbelerin kapatılması.
3- Takvim, saat, ölçüler ve rakamlarda değişiklik.
4- Soyadı kanunun kabulü. (21 Haziran 1934)
5- Millî bayramlar ve tatil günlerinin belirlenmesi.
6- Kadın haklarının kabulü. (5 Aralık 1934)
E) Ekonomi ve sağlık alanında yapılan inkılâplar.
1- Ekonomik alanda yapılan çalışmalar.
2- Sağlık alanında yapılan çalışmalar.

Sonuç

Millî, demokratik, akılcı ve lâik, tek kelime ile batılı, bir dünya görüşünü memlekete yerleştirmek, devletin bütün kurumlarını bu görüşle yeniden düzenlemek Türk devriminin (inkılâbının) temel ilkesidir.

Milleti, sadece kurtarmak için değil, aynı zamanda ona ebedî ve özgür yaşama, gerek fikrî, gerekse, ruhî bakımdan kabiliyetlerini son haddine kadar geliştirme imkânlarını sağlama uğrunda milletçe yapılmış olan bu ilerici hareketin önderi Kemal Atatürk'tür.

Gerçekten Atatürk devrimleri de her şeyden önce, devrimizde cereyan etmekte olan büyük bir tarihî ve sosyal hareketin bir bölümüdür, bir görünüşüdür. Yani modernleşme, batıda veciz ifadesini bulan modern uygarlığa dayalı, modern kültürü almaktır.

Levent Şahverdi Arşivi

Atatürk'ün, **istiklâl** ve **cumhuriyetimizi** en büyük emanet olarak bıraktığı düşünülürse; hepsini Türkiye Cumhuriyetini koruma, kollama ve yüceltmede dayanılacak esaslar olarak kabul etmek mümkündür.

Atatürk, Gençliğe Hitabesinin başında şu ifadeleri özellikle belirtip, **istiklâl** ve **cumhuriyeti** neden gençliğe emanet ettiğini anlamak mümkündür. Şöyle ki;

"Bugün ulaştığımız sonuç, asırlardan beri çekilen millî felaketlerin yarattığı uyanıklığın eseri ve bu aziz vatanın her köşesini sulayan kanların bedelidir ve bu sonucu Türk gençliğine emanet ediyorum" sözleriyle hitabete başlıyor.

Şunu unutmamak gerekir ki; eğitimin asıl amacı, kişide davranış değişikliği meydana getirmektir.

Modern eğitim ise **dünü koruyup, bugünü yaşayacak, yarını güvence altına almak ve değerlendirerek;** yetiştirilecek neslin **kimlikli, kişilikli** ve **kendine güvenen** olması hedeflerince, **cumhuriyet** ve **demokrasi** kavramı ile Atatürk devrimleri bu anlamda değer bulmaktadır.

Levent Şahverdi Arşivi

ATATÜRK İLKELERİ, ATATÜRK'ÜN SİYASÎ VE* ASKERÎ KİŞİLİĞİ

Doç. Dr. S. Esin DAYI**

Bu konferans, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi'nce düzenlenmiş olup, Merkez tarafından bu konferansı vermekle görevlendirilmiş bulunmaktayım. Konferansın konusu, başlığından da anlaşıldığı gibi, üç ayrı konudan oluşmaktadır. Yani üç ayrı konferansta anlatılacak konulardır. Ben, öncelikle Atatürk İlkeleri hakkında kısaca bilgi verip, Atatürk'ün askerî ve siyasî kişilik özelliklerini ayrı ayrı ele almayı düşündüm. Ama, Millî Mücadele Döneminde Atatürk'ün askeri ve siyasi kişiliği birlikte ve aynı anda etkili olmuştur. Dolayısıyla Millî Mücadele döneminde bu iki özelliğini birlikte vermeyi uygun gördüm.

Ancak önce, **Atatürk İlkeleri** hakkında kısaca bilgi vermek istiyorum:

Atatürk'ün, millî istiklâlimizi ve millî bağımsızlığımızı, vatanımızın bütünlüğünü korumak için başlattığı Millî Mücadele'nin, askerî ve siyasîalanda başarıya ulaşmasından sonra, 29 Ekim 1923'te kurulan yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerinin dayandığı 6 temel ilkeyi tespit etmiştir.

Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık, Lâiklik, Devletçilik ve İnkılâpçılık'tan oluşan 6 ilke; hem Türkiye Cumhuriyeti'nin, hem de Atatürkçü Düşünce Sistemi'nin temellerini oluşturmaktadır.

1937'de Anayasamıza giren 6 ilke Anayasa'nın 1., 2., ve 3. maddelerinde yer almaktadır. Daha sonraki 1961 ve 1982 Anayasalarımızda da yine Atatürk **İlke** ve **İnkılâpları**, yasa ile benimsenip, koruma altına alınmıştır.

---

* Bu konferans Atatürk Araştırma Merkezi Adına 29 Kasım 2002 tarihinde Ağrı ilinde verilmiştir.

** Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürü.

Levent Şahverdi Arşivi

Türk Milletinin bugün ve gelecekte tam bağımsızlığa, huzur ve refaha sahip olması; devletin, millet egemenliği esasına dayandırılması, aklın ve ilmin rehberliğinde Türk kültürünün çağdaş uygarlık düzeyine çıkarılması amacı ile, temel esasları yine Atatürk tarafından belirlenen, devlet hayatına, fikir hayatına ve ekonomik hayata, toplumun temel müesseselerine ilişkin gerçekçi faaliyetlere, ilkelere ve inkılâplara "Atatürkçülük" ya da "Atatürkçü Düşünce Sistemi" denir. Diğer bir ifade ile İnkılâplarına ve İlkelerine inanmak, benimsemek, korumak ve gerçekleştirmek Atatürkçülüktür ve bu sistemin tümüne de Atatürkçü Düşünce Sistemi denir.

Atatürkçülüğü veya Atatürkçü Düşünce Sistemini oluşturan altı ilke ve Atatürk'ün 1922-1934 yılları arasında gerçekleştirdiği inkılâplarının dayandığı temel nitelikler nelerdir?

Bir bütün olan, hiçbir yabancı akım ve ideolojiye dayanmayan; kaynağını ve gücünü Türk Tarihi ve Türk Millî Mücadelesi'nden alan; tamamen Türkiye ve Türk Milleti gerçeği olan Atatürk **İlke** ve **İnkılâplarının** dayandığı temel nitelikleri şöyle sıralanabiliriz:

1- Vatan ve Millet Sevgisi,
2- İstiklâl ve Özgürlük,
3- Hâkimiyetin Millete Ait Oluşu,
4- Millî Tarih Bilinci,
5- Millî Dil,
6- Çağdaş Uygarlık Düzeyinin Üzerine Çıkma Hedefi,
7- Akılcılık ve Bilimsellik,
8- Millî Kültürümüzü Geliştirme,
9- Türk Milletine İnanmak ve Güvenmek,
10- Millî Birlik ve Beraberlik Anlayışı,
11- Gerçekçilik ve Anti Emperyalizm,
12- Ordunun, Okulun ve Dinin Politika Dışı Kalması.

Bugün ve yarın, yurdumuzda ve tüm dünyada Atatürk'ün ilke ve inkılâplarının daha iyi anlaşılması, yaygınlaştırılması ve gelecek nesillere aktarılabilmesi için Atatürk ve Atatürkçü Düşünce Sistemi'nin şu açılardan incelenmesi gerekir.

Levent Şahverdi Arşivi

1- Millî nitelikleri yanında evrensel ve çağdaş nitelikleri de bulunan Atatürkçü Düşünce Sistemi'nin yeni bir dünya görüşü olarak, özellik ve unsurlarının araştırılması ve değerlendirilmesi

2-Atatürkçü Düşünce Sistemi'nin diğer büyük düşünce sistemleri ile karşılaştırılması ve düşünce sistemleri tarihi içinde "Atatürkçülüğün" yeri.

3-Atatürk'ün Düşünce Sistemi'nin milletler arası yankıları, hangi görüş ve uygulamanın, hangi ülke ve ülke grubunda etki ve yankı yaptığı,

4-Atatürkçülüğün Türkiye'deki uygulamasının, dünyadaki siyasi olaylar üzerindeki etkisi ve katkısı,

5-Atatürk İnkılâplarının örnek alındığı ülkeler ve ne derece etkili olduğu,

6-İstiklâl Harbimizin diğer kurtuluş hareketlerine katkısı ve öncü olma değeri.

Bu konuların bilimsel boyutta ve ciddi çalışmalarla araştırılması, Atatürk'ün Türk milleti için bir millî lider olmasının ötesinde, bir dünya lideri olduğunu gösterecektir.

Atatürk'ün siyasî kişilik özelliklerini anlatmadan önce, siyaset ve siyasî liderlik nedir kısaca değinmek gerekir.

Siyaset genel anlamı ile, insan topluluklarını yönetme bilimi veya sanatıdır.

Siyasî liderlik ise; sezgi, kavrayış yeteneği, uzağı görme gücü, hesaplılık, zamanlama, kararlılık, kitlelerle iletişim kurabilme gücüne ve sanatına sahip olmaktır.

Atatürk, Nutuk'un başında Mütareke sonrası Anadolu'nun genel askerî, siyasî, sosyal ve ekonomik tablosunu çizerken bunun hiç de iç açıcı olmadığı görülüyordu. O, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde başlayan mücadele kıvılcımlarını bir ateş haline getirip, bir millî mücadele başlatması gerektiğine inanıyordu. Ancak, askerî ve siyasî şartlar, birbiri ile iç içe idi. Yani, askerî başarı elde edilmeden, siyasî başarı olamaz; ya da, siyasî başarı elde edilemeden, askerî başarı olamazdı.

Atatürk'ün liderliğinde, mutlaka askerî beceri ve dehası önemli bir etken idi. Üstelik, gençliğinden beri içinde bulunduğu siyasî şartlar, onun

Levent Şahverdi Arşivi

öğrenciliğinden beri siyaset ile ilgilenmesini sağlamıştı. Mesela; 1905'de tayin olduğu Şam'da, "Vatan ve Hürriyet" Cemiyeti'ni kurması, bu cemiyetin bir şubesini Selanik'te açması, İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde olması; İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kongrelerine katılması gibi.

Şu da bir gerçekti ki, Atatürk'ün, askerî ve siyasî dehasından kaynaklanan ve tarihi şartların ortaya çıkardığı siyasî liderliği, etrafındaki askerî ve siyasî kadroların yardımları ile gelişmiştir. Atatürk'ün askerî ve siyasî gücü ve becerisi onu liderlikte rekabetsiz kılmıştır. Zaten bütün silah arkadaşlarının onun liderliğini kabul edip, etrafında birleşmeleri bunun en güzel örneğidir.

Bazı kişiler, kendi şahsi karakterlerinden kaynaklanan bir özellikle, katıldıkları hareketlere bir prestij kazandırırlar.

Atatürk'ün Samsun'dan başlayıp, Lozan'da tamamlanan Türk Millî Mücadelesi'ne bir prestij kazandırdığı muhakkaktır. Şartlarını kendisinin tespit ettiği Amasya Tamimi ve başkanlık yaptığı Erzurum ve Sivas Kongreleri, onun katılımıyla yeni bir prestij kazanarak millîlik özelliğine sahip olmuşlardır.

Atatürk'ün siyasî kişiliği ve liderliği, demokratik mi yoksa diktatörce mi idi?

Öncelikle Atatürk, askerî ve siyasî liderliği zor kullanarak ele geçirmediği için, zor kullanarak da sürdürmemiştir. Onun, herşeyi demokratik çerçeve içinde yapması onun asla diktatör olmadığının en güzel ifadesidir. Mesela; Heyet-i Temsiliye'yi oluşturması, BMM'nin açılması, Heyet-i Temsiliye'nin tüm yetkilerinin yeni bir hükümete devretmesi, TBMM'nin ilk anayasası olan Teşkilat-ı Esasiye'yi hazırlatması gibi.

Atatürk 1919'dan itibaren Türk halkının desteğini almaya çalışmış ve yaptığı hizmetleri ve fedakârlığı da Türk milletine mal etmiştir.

Yeryüzünde birçok lider, zaman içinde, kendisine inanan ve peşinden gelen insanların güvenlerini ve sevgilerini kaybederler. Oysa güçlü bir siyasî kişiliği olan liderler, güçleri halktan aldığı müddetçe, bu özelliklerini kaybetmezler.

Levent Şahverdi Arşivi

Mustafa Kemal Atatürk'ün, önce 9. Ordu Müfettişlik görevinin ardından askerlik mesleğinden istifa ederek; "Sade bir vatandaş gibi olması dahi, onun güçlü siyasî ve askerî otoritesini, liderliğini sarsmamıştır.

Sakarya Savaşı sonrası kendisine Mareşallik ve Gazilik unvanının verilmesi, "Milletin Atası" olarak kabul edilerek ona Türklerin Atası demek olan Atatürk soyadının hatta, "Ebedî Şef" unvanının verilmesi, onun siyasî ve askerî kişiliğinin oluşturduğu liderliğinin sürekliliğinin ifadesidir.

Atatürk'ün siyasî liderliğinin özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

1-Ana ilkelerde Tavizsizlik, Uygulamada Tedricîlik.

O, her zaman ana ilkelerini ve temel hedeflerini en başından beri açıklıkla ve tutarlılıkla ortaya koymuş ve bunlardan asla taviz vermemiştir. Onun temel hedefi tam bağımsızlık ve millî egemenlik ilkesine dayanan, çağdaş bir Türkiye yaratmaktı. Ancak herşey, sırasında ve zamanında yapılmalıydı. Bundan dolayı, ana hedeflerini tehlikeye sokmamak için bazen tedricî ve ihtiyatlı bir tavır almış; ortamın hazır olduğu anda, muhaliflerinin toparlanmasına fırsat vermeden hızlı ve kararlı bir şekilde hareket etmiştir. Saltanatın kaldırılması; Cumhuriyetin ilânı ve halifeliğin kaldırılması gibi.

2-Gerçekçilik

Gerçekçilik, iç ve dış politikada uyguladığı temel prensibi idi. Hedef, ile hedefe ulaştıracak araçlar arasında mantıklı bir denge kurmak; gerçekleşebilecek hedefler ile hayali hedefleri ayırt edebilmek. İşte Enver Paşa ile Mustafa Kemal arasındaki en büyük fark bu idi.

Falih Rıfkı ATAY'a göre; "Enver Paşa, Mustafa Kemal'in yerinde olsa idi; Sakarya Zaferi'nden sonra, zafer ve bağımsızlığı bir kenara itip; Suriye ve Makedonya'nın fethine girişirdi" demiştir.

Atatürk 1 Aralık 1921'de Meclis'te; "Büyük Hayaller peşinde koşan, yapamayacağımız şeyleri yapar gibi görünen sahtekâr insanlardan değiliz. Büyük ve hayali şeyleri yapmadan yapmış gibi görünmek yüzünden bütün dünyanın husumetini, garazını, kinini bu memleket ve millet üzerine çek-

Levent Şahverdi Arşivi

tik" diyerek; Panislamizm ve Panturanizmin yapmadığımız halde; "yapıyoruz, yapacağız" dediğimiz için "yaptırmamak için bir an evvel öldürelim" diyen düşmanlarımızın sayılarını ve baskılarının artmasına sebep olunduğunu ve bunun zararını gördüğümüzü belirtir.

Onun gerçekçi bir iç ve dış politika izlemesine bir diğer örnekte de; İtilâf Devletleri ile savaş halinde olmamıza rağmen, savaş sonrası İtilâf Devletlerinin bağımsızlığımız ve toprak bütünlüğümüzü kabul etmeleri şartıyla onların ekonomik, mâli desteklerini kabul edileceğinin Erzurum, Sivas Kongreleri ve Misak-ı Millî kararlarında yer almasıdır.

3-Eyleme Yönelik Olma-Pragmatizm

Atatürk'ün siyasî kişiliğinde; soyut ve teorik fikirlerden önce, somut eylemler, faaliyetler gelir. Herhangi bir konuda uygulayacağı siyaseti belirlerken aklın ve bilimin rehberliğinde toplumun ihtiyaçlarını gözetmiştir. İhtiyaçların değişmesiyle, siyasetlerin de değişmesinden kaçınılmamış; bu özellik onun düşünce ve faaliyetlerini dogmatik ve doktriner yani değişmez ve katı değil; pragmatik ve esnek yapmıştır.

Atatürk, Millî Mücadele'de özellikle halkın teşkilâtlanması ve tepki göstermesi yönünü seçmiştir: Mesela; İzmir'in işgalinden sonra mitinglerin düzenlenmesini ve artmasını istemesi, Erzurum ve Sivas Kongreleri, TBMM'nin açılması gibi.

O, her hareketini Meclise ve Türk milletinin iradesine dayandırmak istemiş; her zaman yapacaklarını ve yaptıklarını hukuk sistemi üzerine oturtmuştur: "Ben istese idim, derhal askerî bir diktatörlük kurar ve memleketi öyle idareye kalkışırdım. Fakat ben istedim ki, milletim için modern bir devlet kurayım ve onu yaptım" sözleri bunun en güzel ifadesidir.

Millî Mücadele dönemi sona erdikten ve Cumhuriyetin ilânından sonra, inkılâp hareketlerine yönelen Atatürk, bu özelliği ile ait olduğu toplumun ihtiyaçlara cevap veren; toplumun her alanda kalkınmasını hedefleyen idealist bir siyasî lider olduğunu da gösteriyordu.

17 Temmuz 1921'de United Telgraph Muhabiri Atatürk'e "İsktikbalde ne gibi bir siyaset takip edeceksiniz? Sorar. Mustafa Kemal'in cevabı şudur;

Levent Şahverdi Arşivi

"Memleketimiz haraptır, milletimiz fakirdir, maarifimiz dundur, iktisadîyatımız zayıftır. Memleketimizi imar ve milletimizi tenvir ve terfih yegâne katî emelimizdir"

Nitekim kısa sürede toplumun sosyal, siyasî, kültürel alanlarında gerçekleştirdiği inkılâplar ve başarısı tüm dünyada hayranlık ve hayretler uyandırmıştı.

Millî sınırlarımız içinde, millî bütünlüğümüze ve istiklâlimize saldırı söz konusu olduğunda gereken cevabın verilerek, en sert şekilde karşı konulacağı fikrinde idi. Savaşı, gerekli olmadıkça bir vahşet olarak gören Atatürk, bu özelliği ile barışçı bir siyasî liderdi.

İstiklâlimiz ve toprak bütünlüğümüz için yaptığımız mücadelemizin ezilen ve sömürülen tüm milletlere örnek olacağını onların da davası olduğunu söylemesi ise; onun, ne denli başka milletlere de saygılı ve sevecen ruhlu bir siyasî lider olduğunu göstermesi açısından çok önemlidir.

Tüm bu anlatılanlardan sonra Atatürk, siyasî ve askerî kişiliğinden kaynaklanan özelliklerinden dolayı, acaba karizmatik bir lider miydi?

Karizma, bir kişiliğin alelâde insanların erişemeyeceği bazı niteliklere sahip olmasıdır. Bu nitelikler, Allah vergiyi veya örnek ve güçlü bir kişiliğin sonucu olarak görülür. Toplum da, bu kişilere lider gözü ile bakar.

Karizmatik liderlerin takipçileri, ona itaati bir "çağrı" bir manevi görev bilirler. Özellikle karizmatik liderler, milletin hayatının önemli dönemlerinde, kriz dönemlerinde ortaya çıkarlar ve bir boşluğu doldururlar. Yani, karizmatik liderler, kriz liderleridir. Bir başka deyişle; geleneksel otoritenin iflâsı, akılcı ve hukukî otoritenin henüz kurulmadığı bir ortamda otorite boşluğunu doldururlar, ihtilâlcidirler.

Bu yönlerden bakıldığında; onun siyasî liderliğinde, karizmatik özelliklerin varlığı görülmektedir. Ama o, kişisel iktidarın sadece kişisel karizmatik temele dayanmasına güvenmediğinden, yani, körü körüne ifratı kabul etmediğinden; o liderlik otoritesini akılcı ve hukukî temellere dayandırmaya dikkat etmiştir. Ama Millî Mücadele yıllarında karizmatik otorite, akılcı ve hukukî otoritenin yanında, bazen geleneksel otoriteyi de kullandığı olmuştur.

Levent Şahverdi Arşivi

Amerikalı Siyaset bilimcisi Dankwort A.Rustow, Atatürk'ü kendisini karizmatik bir durum içinde bulmuş bir teşkilat adamı olarak nitelendirerek, onu; "Kurum kurucusu olarak" nitelendirir ve şöyle der; "Herşeyden önce Atatürk, organik bakımdan geçmişin mirası üzerine inşa edilen, bugünün ihtiyaçlarına etkin biçimde cevap veren ve belirsiz bir geleceğin tehlikelerine karşı koyan bir dizi kurum yaratmıştır."

Bu tamim, Atatürk'ün inkılâpçı ve siyasî lider olduğunu göstermektedir.

Atatürk'ün askerlik hayatından örnekler vererek onun askerî kişiliğini anlatmaya çalışacağım. **Askerî kişiliğine gelince;**

Mustafa Kemal Atatürk'ün askerlik hayatına atıldığı 1905 yılından 1922 yılına kadar ki askerlik hayatının her devresini ayrı ayrı ele alıp incelemek, anlatmak lazım. Ben askerî kişilik özelliklerini, askerlik hayatını çeşitli dönemlerinden örnekler vererek anlatmaya çalışacağım. Atatürk'ün askerî meslek hayatı 1893 yılında 12 yaşında askerî öğrenci olarak başlamış;

1893 Selanik Askerî Rüştiyesi,

1899 Manastır Askerî İdadisi,

1899-1902 Harb Okulu,

1902-1905 Harp Akademisi'nden Kurmay Yüzbaşı olarak mezun oldu.

İlk görev yeri 1905 Şam,

1907 Manastır-Selanik,

1911 Trablusgarb,

27 Ekim 1913 Sofya'da Askerî Ataşe,

1915 Çanakkale'de 19.Tümen ve Anafartalar,

1916'da Grup Kumandanı 16.Kolordu Komutanlığı Diyarbakır, Bitlis, Muş,

1917'de 2.Ordu Komutanı Diyarbakır,

1917 ve 1918'de iki kere 7.Ordu Kumandanı olarak Suriye-Filistin Cephesi'nde,

1918 Yıldırım Orduları Grup Kumandanı,

Mayıs 1919'da 9. Ordu Müfettişi olarak geniş ve kapsamlı askerî ve mülkî yetkilerle Samsun'a gönderilmiş,

3 Temmuz 1919'da 3. Ordu Müfettişi olarak Erzurum'da,

Levent Şahverdi Arşivi

8-9 Temmuz 1919'da Erzurum'da askerlik mesleğinden istifası ile askerlik hayatı kesintiye uğramış,

5 Ağustos 1921'de Büyük Millet Meclisi tarafından Türk Ordularının Başkomutanı olarak atanması ile tekrar üniformasını giyerek aktif olarak başlamış; Sakarya ve Başkomutanlık Meydan Savaşları'ndaki zaferler ile hem Millî Mücadele'nin askerî cephesini, kendi askerlik mesleğinde de son savaşını yapmıştır.

Asker Atatürk, Trablusgarp'ta İtalyanlara; I.Dünya Savaşı esnasında Çanakkale Cephesi'nde 19. Tümen ve Anafartalar Grup Kumandanı olarak tüm İtilâf Devletleri'ne, 16.Kolordu Komutanı olarak Bitlis, Muş bölgesinde Doğuda Ruslara karşı; Suriye, Filistin Cephesi'nde iki kere 7.Ordu Komutanı ve Yıldırım Orduları Komutanı olarak İngilizlere ve onların kışkırttığı Araplara karşı savaşın içinde bulunmuştu. Ama Millî Mücadele Savaşı'nda ise, savaşı bizzat yönetmişti.

İşte Atatürk, bu savaşta askerî dehası ile devlet adamlığı ve liderliğinin bir sonucu olarak politikayı birleştirmiştir. Yani Millî Mücadele ve sonunda kurulan yeni Türkiye Devleti onun askerî ve siyasî dehasının mucizevi bir ürünüdür.

Savaş sadece askerî bir faaliyet ve askerî harekâtın yönetilmesi değildir. Ya da en azından I. Dünya Savaşı'na kadar bu böyle idi.

Atatürk Millî Mücadele Savaşı'nda Türk milletinin askerî ve siyasî lideri kimliği ile Harp yönetimini eline tutarak; savaşın hedefini gerçekleştirmek için, politikadan; politikanın hedeflerini gerçekleştirmek için de savaştan yararlanmıştır.

Harp yönetimi nedir? Askerî, ekonomik, sosyal ve politik harekat tarzlarının coğrafî platform üzerinde karşı güçler ve savaş hedefleri dikkate alınarak ahenkli ve koordineli bir şekilde kullanılmasıdır[1].

Politikanın hedefi, ekonomik, siyasî, askerî, sosyal, kültürel, coğrafî ve stratejik güçlerinin tümünün oluşturduğu mevcut millî güçleri ve hatta onları da geliştirerek, millî hedefleri gerçekleştirmek için kullanmaktır.

---

1 Kur. Alb. Suat İlhan, "Harp Yönetimi ve Atatürk" **Atatürk Konferansları,** III, 1969, TTK, Ankara, 1970, s. 45.

Levent Şahverdi Arşivi

Savaşın amacı ise, Mondros Mütarekesi sonrası dört bir yandan İtilâf Devletleri'nin işgaline uğrayan ve anavatanın bağımsızlığını ve hürriyetini kaybetmekle karşı karşıya kalan, kısaca yok edilmek istenen Türk milletinin varlık mücadelesi olup; millî sınırlar içerisinde hür ve bağımsız yaşamasını sağlamaktı.

Dolayısıyla Atatürk'ün askerî ve siyasî dehası ile "Millî Mücadelede askerî ve siyasî hedefleri birlikte, iç içe oluşmuş, gelişmiş ve gerçekleştirilmiştir.

Mustafa Kemal, Arıburnu Kumandanı iken; İngilizler Anafartalara çıkmıştı. Bu buhranlı ve tehlikeli zamanda Mustafa Kemal, Başkomutan Vekili Enver Paşa'ya doğrudan yaptığı müracaatlardan bir sonuç alamamıştı.

5.Ordu Komutanı Liman von Sanders Paşa, Mustafa Kemal'i telefonla aradığında "Durumu nasıl görüyorsunuz, nasıl bir tedbir düşünüyorsunuz?" dediğinde; Durumu nasıl gördüğü ve kademe kademe nasıl tedbir alınması gerektiğini tüm ilgililere bildirdiğini, ama dikkate almadığını, bu dakikadan itibaren tek bir tedbirin kaldığını belirtir.

Liman von Sanders Paşa sorar:

-O tedbir nedir?

-Bütün kumanda ettiğiniz kuvvetleri taht-ı emrime veriniz, tedbir budur.

-Çok gelmez mi?

-"Az gelir" cevabını verir. Sonunda Liman von Sanders Paşa, Mustafa Kemal'i Anafartalar Grup Kumandanlığı'na tayin eder. Bu, onun, Türk Ordusuna kumanda eden yabancı bir ordu komutanından duyduğu rahatsızlığı ve güvensizliği gösterdiği gibi; kendine olan sonsuz güveni, azmi ve cesaretini de göstermektedir.

Ancak daha sonraki gelişmeler üzerine Albay Mustafa Kemal'in Anafartalar Grup Kumandanlığı'ndan affını isteyen 27 Eylül 1915 tarihli dilekçesi çok ilgi çekicidir.

5.Ordu Komutanı Mareşal Liman von Sandres Paşa'ya yazdığı bir dilekçede; Sanders Paşa'nın kendisine Anafartalar Grup Kumandanlığı'nı emanet ettiğini Başkumandanın (Enver Paşa) Grubu ziyarete geldiğinde;

Levent Şahverdi Arşivi

kendisinden bir teşekkür işaretini bile esirgediğini; kendisini Anafartalar gibi geniş bir cepheyi yönetemeyeceğine dair karar vererek; kendisine güvensizlik gösterdiğini, yine Başkomutanın kuzey, güney ve Asya gruplarını ziyaret etmesine rağmen Anafartalar Grubu'nun varlığını tanımak istemediğini ve ziyaret etmediğini; Başkomutanın şahsına beslediği duygulardan dolayı, bu koşullar altında hizmet veremeyeceğini ve tayinini ister.

Sanders Paşa'nın, Enver Paşa'ya Albay Mustafa Kemal'in dilekçesi hakkında yazdığı 17 Eylül tarihli yazıda şu ifadeler kullanılıyordu.

"...Bu dilekçeyi destekleyemem. Çünkü Mustafa Kemal Bey, vatanın bu büyük savaşta hizmetlerine muhakkak muhtaç olduğu, bu müstesna kabiliyetli, yetkili ve cesur bir subay olarak taşımayı ve takdir etmeyi öğrendim.

Albay M. Kemal Bey, 5 ay önceki ilk karaya çıkış hareketinden beri XIX.Tümen'in başında parlak şekilde savaşmış ve İngilizlerin Anafartalar kanadında son büyük çıkartma hareketleri esnasında müşkül bir anda kumandayı üzerine almak zorunda kalmıştır. Çünkü bu hususta görevlendirilmiş olan XVI.Kolordu Komutanı, VII. ve XII. Tümenlerle hücuma geçmesi yolunda verilen mükerrer emri yerine getirmemişlerdir.

Albay Mustafa Kemal Bey, burada da görevini büyük bir cesaret, iyi ve açık tertibat alarak ifa etmiştir. Öyleki, kendisine –vazifem icabı olarak- takdirimi ve şükranımı tekrar tekrar ettim"[2] diyerek, Mustafa Kemal'e sırf zaman yetersizliğinden dolayı ekselânslarının (Enver Paşa'nın) ziyaret edemediğini ve kendisini hizmetlerinden dolayı takdir ettiğini belirttiğini ifade ederek; ayrılma dilekçesini ekselânslarının (Enver Paşa) ona güvenini belirtmek suretiyle reddetmesini rica eder.

Enver Paşanın Anafartalar Grubu Kumandanı Albay Mustafa Kemal Beye hitaben gönderdiği 21 Eylül tarihli telgrafta; rahatsızlığına üzüldüğünü; vakit kalmadığından kendisini ziyaret edemediğini belirterek "bugüne kadar kumanda ettiğiniz kıtanın başında başarılı olarak göreve devam etmesini" ister[3].

---

2 Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam**, I, s. 258-260; **Enver Paşa III**, s.261-262; **Mustafa Kemal Atatürk, 1881-1981** Almanca'dan Çevirenler: G. Aytaç, Ö.Karadana, Mu. Kahraman, K. Kızıltan, M. Y. Sağlam, M. Ünlü, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1997, s. 16-17.

3 Ş.S.Aydemir, **Tek Adam I**, s.281-282; **Enver Paşa III**, s.262-263; **Mustafa Kemal Atatürk**, s.17.

Levent Şahverdi Arşivi

Alman Prof. Dr. Hans Georg Majer; "Mustafa Kemal'in bu mektubu öz güven, mevki, hırs, alınganlık, onur, gurur ve dürüstlük, sebat ve azim doludur. Bunlar, onu fevkâlade bir asker, hatta daha sonra "Atatürk" yapacak olan özelliklerdir"[4] der.

O askerlik hayatı boyunca gururunu ve sorumluluğunu hiçbir şey ile değişmemiş; hep dürüst ve kendinden emin davranmıştı.

Yıldırım Orduları Grup Kumandanı Alman General Falkenhayn'ın emrinde 7.Ordu'ya tayin edilmişti (Diğer bağlı kuvvetler ise 6.Ordu Komutanı Halil Paşa ve 8.Ordu Komutanı Van Kres Paşa idi.

İstanbul'dan Halep'e gideceği gece, Falkenhayn'ın karargahından bir Alman ve bir Türk subay gelerek, General Falkenhayn'ın bir miktar altın gönderdiğini söyleyerek birkaç ufak sandığı odasına getirirler.

Mustafa Kemal Paşa, kimseye ihtiyacından bahsetmediğini, General Falkenhayn'ın bu altınları ordunun ihtiyacına harcanmak üzere gönderdiğini düşünerek; "Bu sandıklar bana yanlış geldi. Ordunun levazım reisine gönderilmek lazımdı. Benim için fazla külfettir" der. Alman subayı, "O da başka" cevabını verir[5]. Mustafa Kemal Paşa, Türk Subayı Tevfik Bey'le "Paranın miktarını bu zabitten iyi tahkik et, huzurunda alındığına dair bir senet yaz, ver imza edeyim" der.

Alman subayının senedi almak istememesi üzerine Tevfik Bey'e, "Bu zabit bilmiyor, senedi alsın ve Mareşal'e versin ve siz de bu paraları gelip almaları için levazım reisine haber gönderiniz" der.

Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığı teşkil ederken ona bağlı 7.Ordu Kumandanlığı'na Enver Paşanın muhalefetine rağmen Mustafa Kemal Paşa'nın getirilmesinde ısrar eden Falkenhayn, belli ki Çanakkale'den beri yükselişe geçen askerî başarılarını biliyordu ve bu nedenlerle tercih etmişti. Şimdi de bu davranışı ile Mustafa Kemal'e rüşvet vererek kendisine bağlamak istemiş, ancak amacına ulaşamamıştır.

Mustafa Kemal Paşa, 7.Ordu Komutanlığı'ndan ayrılırken de, yerine vekil bıraktığı Ali Rıza Paşa'ya bu sandıkları senet karşılığı teslim ederek;

---

4 Mustafa Kemal ATATÜRK, s.19.

5 **Hakimiyet-i Milliye,** 18 Mart 1926, Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi III/3**,TTK, s. 396.

Levent Şahverdi Arşivi

kendisinin imza ettiği senedin alınması için yaverleri Cevad Abbas (GÜRER) ve Salih (BOZOK) Beyleri görevlendirir. Yaverleri, Mustafa Kemal'in Ali Rıza Paşa'dan aldıkları teslim senedini, Mareşal Falkenhayn'a vererek, Mustafa Kemal'in imzaladığı senedi alacaklardır. Ama Almanlar kendilerinde böyle bir senedin olmadığını söyledikleri gibi, Ali Rıza Paşa imzalı senedi de kabul etmezler.

Bunun üzerine Mustafa Kemal, yaverlerinden; Mareşal Falkenhayn'ın odasına girerek; verdiği altınların muhafaza edildiğini, verilen senedi inkâr etmenin, altınları yok saymayacağını; eğer verilen senet gerçekten kayıp ise, o zaman altınların iade edileceğini ve alındığına dair bir senet vermeleri gereğinin belirtilmesini ve şöyle demelerini ister; "Bizi buraya gönderen kumandan, altın mukabili memleket menfaatleri hakkında müsamaha gösterecek insanlardan olmadığını çoktan öğrenmeli idiniz. Hala bunda tereddüdünüz varsa kumandanımız size ve efkâr-ı umumiyeye daha başka türlü ispat edebilir. Paralarınız duruyor, fakat bu paralardan daha çok kıymetli olan Mustafa Kemal imzası sizde kalamaz..." sonunda Almanlar senedi, yaverlerle geri gönderirler.

Mustafa Kemal Paşanın 7. Ordu Komutanı iken, Halep'ten Başkomutan Vekili Enver Paşaya, Sadrazam ve Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya ve Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşalarla yazdığı 19 Eylül 1917 tarihli beş maddelik ve 20 Eylül tarihli 4 maddelik uzun zeyl raporları gerçekten dikkate şayandır.

Raporun başındaki ifade çok ilgi çekicidir. "Genel durum hakkındaki şahsi fikirlerinin, memleketin genel mukadderatını, idareden mesul ve methaldar (?) olan ifadelerimi hiçbir bedbinliğe ve telaşa meydan vermeden, olgunlukla ve ciddiyetle değerlendireceklerini umduğunu"[6] ifade etmektedir.

Ne kadar kendinden emin ve vakur bir ifade tarzı. Kendisinden ne istenirse onu yapmak, zamana ve şartlara göre davranmak, sorunları görmemezlikten gelmek, sorumluluktan kaçmak yok. Aksine sorunları çok önce-

6 Y.B.Bayur, **a.g.e. III/3**, s.400.

Levent Şahverdi Arşivi

den seziyor ve çözmek için üzerine gidiyor, dikkatleri o yöne çekiyor ve tüm bunları yapmak için kendini sorumlu ve yetkili görüyor.

Bu raporda, sadece askerî açıdan bir değerlendirme yok. Ülkenin içinde bulunduğu duruma dikkati çekerek, halk ile idare arasındaki bağların sarsıldığını, idarî hükûmetin ve askerîyenin kendi hayatlarını devam ettirecek hali olmayan halktan açlık ve ölüm karşılığında tüm varlıklarını istediğini; idari hükûmetin aczinden dolayı, hayatın anarşiye sürüklendiği ve halkın hukukunun korunamadığı, hükûmetin aczin içinde olmasının güvenlik kuvvetlerinin de suistimaller içinde olup, keyfi davranması ve adlî işlerin mutlak suretle işlememesine sebep olduğu; bu sebeplerin, genel hayatı her yerde çürüttüğünü, genel ihtiyaçların, ticarî işlerin ve iktisadi çöküntülerin bunların işareti olduğunu belirtir.

"Binaenaleyh harp devam ettiği halde karşısında bulunduğumuz en büyük tehlike, her taraftan çürüyen binay-ı muazzama-i saltanatın dahilen birden bire ve heryerden çökmesi ihtimalidir" diyerek ileriye dönük çok önemli bir teşhiste bulunur.

Raporunda Türkiye'nin askerî durumunun gerçekçi bir değerlendirmesini yaparak; vatanın mukadderatı söz konusu olduğunda kendisinin seyirci kalamayacağını ve buna tahammül edemeyeceğini belirtir ve şöyle der:

"Velhasıl gerek hükûmet-i mülkiye ve gerek ahali içinde yapılacak işlerin alelâde bir memleket meselesi değil, en birinci bir müdafaa-i memleket meselesi olduğu bu devirde memleketin hiçbir köşesinin herhangi bir ecnebi taht-ı nüfuz ve idaresine verilmesi, hayat-ı saltanatı katiyyen ihlâl ve iptal eder. İşte benim mütalaatım bundan ibarettir. Bulunduğumuz mevki dolayısıyla bunları tasvir etmekle vicdanım üzerinden reff-i bar (yük kaldırmış) olduğuna kaniim[7].

Askerlik mesleğinin inceliklerine vâkıf, bu büyük asker yetenekli aynı zamanda siyasî sezgi gücü ile ülkenin bir yıl sonra Mondros Mütarekesi ile nasıl işgale uğradığını ve bütün bunların da Saltanatın sonunu hazırlayacağını daha önceden anlamış ve yetkilileri uyarmıştır.

7 Bayur, **a.g.e. III/3**, s.407.

Levent Şahverdi Arşivi

Alman İmparatoru Kayser Wilhelm'in daveti üzerine Veliahd Vahdettin'in Almanya seyahatine refakat eden Mustafa Kemal Paşa'ya Vahideddin şöyle demiştir: "Ben sizi çok iyi bilirim. Arıburnu'nda ve Anafartalar'da yaptığınız bütün icraat ve kazandığınız muvaffakiyetler tamamen malûmumdur. Siz İstanbul'u ve herşeyi kurtarmış bir kumandansınız, beraber seyahat etmekte olduğum için çok memnun ve müftehirim[8].

Veliahd Vahideddin'in Avrupa'ya yapacağı üstelik müttefiki olan bir ülkeye yapacağı seyahatte, Mustafa Kemal gibi genç ve yetenekli bir generalin seçilmesi tesadüfî olmasa gerek.

Üstelik Veliahd Vahiddeddin'in refakatinde bulunan Mustafa Kemal'i İmparatora takdim ettiğinde; İmparator Almanca,

-Onaltıncı Kolordu... Anafarta" dediğinde, imparatorun ne demek istediğini anlayan Mustafa Kemal'in mahçup ve mütevazi halinden yanlış bir hitapta bulunduğu sanan imparator tekrar.

"-Siz Onaltıncı Kolordu Kumandanlığı'nı ve Anafartaları yapmış Mustafa Kemal değil misiniz?" diye sorar.

Evet, Mustafa Kemal'in askerî başarılarını Almanlar da gayet iyi biliyorlardı.

Bu gezi sırasında Mustafa Kemal'in Alman General Ludendorf ve Mareşal Hindenburg'a yönelttiği sorulardan, Suriye Cephesi'nde bizzat kendisinin gördüğü ve bildiği gerçeklerle, Almanların kendisine söylediklerinin doğru olmadığını ve kaçamak cevaplar verdiklerine şahit olur. Zaten Osmanlı Başkomutanlığı'nın Alman subaylara bu derece tavizkâr tutum içinde olmalarından ve Almanların büyük ordu komutanlıklarını ellerinde bulundurmalarından rahatsızlık duymakta idi. Bu gezi sırasında edindiği tecrübeler, onun nedenli haklı olduğunu bir kez daha ıspatlamıştı.

Hatta, Veliahd Vahdeddin'e, duyduğu bütün endişeleri, Alman İmparatoru'na söylemesini ister ve şöyle der; "Eminim ki o sizden memnun olmayacaktır. Fakat hiç olmazsa Türkiye'de hakikati görmüş olanların mevcudiyetine inanacaktır"[9].

8 Enver Behnam Şapolyo, **Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi,** Ankara, 1994, s.139.
9 Şapolyo, **a.g.e.** s.145.

Levent Şahverdi Arşivi

Yani, müttefikimiz olan Almanların, gerçek niyetlerini ve yaptıklarının farkında olan, bilinçli ve sorumluluk sahibi, akıllı Türk subayları da vardır ve Almanlar da bunu bilmelidirler

Yine bu gezi sırasında yaşanan bir başka olay, Mustafa Kemal Paşanın bir asker olarak, devletin sorunlarını ve Türkiye'ye yönelik tehditleri çok iyi bildiğini göstermektedir.

Almanya'nın Alsas Valisi'nin misafiri oldukları bir gece, Vali, Veliahd Vahideddin'e; "Türklerin Ermenilere karşı feci tecavüzatta bulunduğundan fakat Ermenilerin bu tarz hareketlere müstahak olmadığından bahsetmiş ve Veliahd Vahiddeddin ona cevap verdiği gibi, "Cephelerde bulunmuş, memleketi tanıyan bir kumandan yanımdadır, isterseniz onu da dinleyiniz" demiştir.

Mustafa Kemal Paşa, bir Alman valisinin Türkiye'nin Müstakbel Padişahı'na karşı böyle ciddiyetten uzak konuşmasına şaşırır ve Valiye:

"Türkiye'nin Veliahdı ile Almanya'nın müstesna bir mıntıkasında kıymetli olduğuna şüphe etmediğim bir valisini bulabildiği mükâleme (konuşma zemini) beni mütehayyir (şaşırttı) etti. Evvela sizden şunu anlamak istiyorum: Müttefikiniz olan ve bu ittifak uğrunda maddi ve manevi tekmil mevcudiyetini mahveden Türkiye'ye karşı tarihin bilmem hangi devrinde mevcut olduğunu iddia eden ve bu mevcudiyetini ihya etmek için dünyaya iğfale çalışan Ermeniler lehine konuşma fikri, size nereden geliyor?"

Mustafa Kemal Paşa, valinin bizim hakkımızda olumsuz fikirlere sahip olduğunu, bütün fedakârlıklarımıza karşılık, hâlâ Türkiye topraklarında bir Ermeni hakkı olabileceği düşüncesinde olan bu vali ile eğlenerek alaylı konuşmaktan kendini alıkoyamaz. Bunun üzerine, vali bütün söylediklerinin, söylenen ve duyduklarından ibaret olduğunu, bu fikri savunmadığını söyleyerek Mustafa Kemal Paşa'yı yumuşatmaya çalışır.

Ama Mustafa Kemal, şu sözlerle, valinin pervasızca konuşmasına son noktayı koyar:

"Vali Hazretleri, biz cepheleri dolaşan bir heyetiz., Buraya Ermeni meselesi konusunda konuşmak için değil, fakat müttefikimiz olan ve kendisine istinat etmekte olduğumuz Alman ordusunun hakikî vaziyetini anlamaya geldik. Onu anladık, kâfi bir vukuf ile memleketimize dönüyoruz."

Levent Şahverdi Arşivi

Sultan Reşad'ın ölümü ile Vahidettin'in Padişah olması üzerine Mustafa Kemal Paşa, tedavide bulunduğu Viyana-Karlsbad'dan İstanbul'a acele çağrılır. Padişah Vahideddin tarafından, vaktiyle istifa ederek, haklı sebeplerle bıraktığı ve bugün mağlup olmuş olan 7.Ordu'ya komutan olarak yeniden atanır.

Mustafa Kemal'e göre, Suriye'de ordunun ve kuvvetin varlığı sadece isimden ibarettir ve kendisini buraya tayinini sağlayan Enver Paşa ondan intikam almıştır[10]. Ve bunu Enver Paşa'nın da yüzüne söyler.

Hatta o gün yaşanan bir olay, Mustafa Kemal Paşanın önce kendi askerlik gücüne ve yeteneğine, sonra da komutasındaki askere duyduğu güveni göstermesi açısından önemlidir. Şöyleki, 7.Ordu'ya tayinini bizzat Padişahtan öğrenip dışarı çıktığında; bazı komutanların sohbetine tanık olur. Bu komutanlardan birisi, Türk neferlerini cepheden kaçmakla suçlaması ve hakaret yollu konuşması üzerine;

-"Paşam biz de askerîz, biz de bu orduya kumanda etmiş adamız. Türk neferi kaçmaz, kaçmak nedir bilmez. Eğer Türk neferinin kaçtığını görmüşseniz, derhal kabul edilmelidir ki, onun başında bulunan en büyük kumandan kaçmıştır. Eğer siz kaçtığınız, zilletini Türk neferlerini tahmil (yüklemek) etmek istiyorsanız insafsızlık ediyorsunuz" diyerek; Türk askerinin iyi sevk ve idare edildiği takdirde, başarısının kesin olacağını vurgulamıştır.

Cephede görevine başlayan Mustafa Kemal, geniş bir cephede zayıf, dağınık ve sadece isimleri kalan üç ordunun tek bir ordu halinde, kendi emrinde toplanmasını istemişse de, bu fikri kabul edilmemiştir.

Mustafa Kemal daha büyük felâketlere engel olmak ve ordunun cephede yok olmasına daha fazla izin vermeden, binbir güçlüklerle orduyu Nablus'tan Şam'a, daha kuzeye çeker[11].

Suriye Cephesi'nde hem İngiliz hem de ihanet eden Araplarla savaşan Türk kuvvetlerinin, zaten tutulması imkânsız hale gelen bu cephedeki kuvvetleri, Halep'e çekerek ordunun eriyip yok olmasına engel olur ve cephe

10 E. B. Şapolyo, **a.g.e.** s.154.
11 E. B. Şapolyo, **a.g.e.** s.156.

Levent Şahverdi Arşivi

gerisini de emniyete almaya çalışır. Halep'te, İngilizler ve Araplarla çarpışır ve onları mağlûp eder ve nihayet düşman bu hattın gerisine geçemez[12].

Askerlikten ve savaştan anlamayanlar; askerî, siyasî, coğrafî şartları ve insan kaynaklarını değerlendiremeyenler, Mustafa Kemal Paşa'nın bu cephedeki hizmetlerinin zorluğunu, orduyu yok olmaktan korumak adına aldığı riskleri anlayamazlar.

Mustafa Kemal Paşa'nın askerî ve siyasî dehası değil midir ki, onu Millî Mücadele'nin lideri yapmıştı.

Millî Mücadele'nin üst düzey askerî kadrosunu oluşturan, Atatürk'ün silah arkadaşları, değerli komutanları bakın ne diyorlar?

Kâzım Karabekir Paşa, İstiklâl Harbimiz adlı eserinde; "Paşa'ya başımıza geçmesini daha İstanbul'da teklif eden benim. Bugün bütün kuvvetimle tutmayı en büyük vazife bilirim. Ondan daha hamiyetli ve değerlisini İstanbul'da iken aradım. Bulamadım"[13] demektedir.

Mareşal Fevzi Çakmak, "Her zaman Mustafa Kemal Paşayı takdir ettim. Çok çetin geçen Millî Mücadele yıllarında onun yapabildiğini başka hiçbirimiz yapamazdık[14] diyerek onun liderliği hakettiğini doğrulamaktadır.

Mustafa Kemal Paşa, Millî Mücadele'nin lideri olduğundan sadece askerî kimliğinden dolayı askerî konularla uğraşmamış; aynı zamanda gerek Türk milletine gerekse şahsına karşı yöneltilen her türlü düşmanca ve olumsuz tavırlar karşısında siyasî mücadelesini de sürdürmüştü.

İsmet İnönü'nün, "Asıl ıstırabı çeken Atatürk'tü, iç ve dış bütün menfi etkilerle uğraşan onların tesirlerinden, gazabından cepheleri kurtaran, yön veren Atatürk'tür[15]." şeklindeki sözleri, asıl yükün ve sorumluluğun kimde olduğunu göstermesi açısından önemli idi.

Yine İsmet İnönü, "Onun Millî Mücadele sırasında askerî konularla uğraşmaktan mı daha çok eziyet çektiği, yoksa siyasî meselelerin siyasî anlaşmazlıkların kaldırılmasında veya teskin edilmesinde mi daha çok ezi-

12 E. B. Şapolyo, **a.g.e.** s.159-160.
13 Kâzım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.373.
14 bak. Fevzi Çakmak, **Hatıralar**.
15 İsmet İnönü, **Hatıralar I. Kitap**, Ankara, 1985, s.227.

Levent Şahverdi Arşivi

yet çektiği kestirilemez. Büyük adamın siyaset sahasında çektiği ıstıraplar gerçekten dayanılmazdır"[16] der ve ilâve eder; "Mustafa Kemal Paşa, mücadelenin askerî tarafıyla uğraştığı kadar, siyasî tarafını da idare ediyordu[17].

Mustafa Kemal Paşa, Halep'teki ordu karargahında sık sık Ali Fuat Paşa ile buluşuyor, hem askerî durumu hem de memleketin istikbali hakkında görüşüyorlardı.

İstanbul'da olup bitenleri ve ülkenin içinde bulunduğu durumu gayet yakından ve doğru bir şekilde tahlil ediyordu.

Derhal barış teşebbüslerinde bulunulmasını, bunu da yıpranan Talat Paşa Hükûmeti'nin değil de Ahmet İzzet Paşa'nın kuracağı bir hükûmetin yapmasını ve kendisinin de Harbiye Nazırı olmasını istiyordu. Fakat, Padişahın, Tevfik Paşa'yı hükûmeti kurmak ile görevlendireceğini öğrenince, Padişaha çektiği telgrafta da, bu görüşü ile birlikte kabine de yer alacak birkaç isim (Fethi Okyar, Rauf Orbay, Hayri Canbulat, Azmi, Tahsin Uzer) bildirmişti.

14 Ekim 1918'de Ahmet İzzet Paşanın kurduğu kabinede Mustafa Kemal Paşa'nın tavsiye ettiği birkaç isim (Fethi, Rauf Bey ve Hayri Efendi) yer almış; Harbiye Nezareti'ne kimse atanmayarak, bu görevi sadrazam üstlenmiştir. Ahmet İzzet Paşa, yakında Almanların Türkiye'yi terkedeceklerinden güney cephesinde Yıldırım Orduları Grup Kumandanı olan Liman von Sanders Paşa'nın yerine Mustafa Kemal Paşa'yı getirmeyi düşündüğünden, Mustafa Kemal Paşanın bu görevi çok istemesine ve Enver Paşanın "Orduyu Mustafa Kemal Paşa'dan başkası idare edemez" [18] demesine rağmen Harbiye Nezareti'ne onu atamamıştı. Ali Fuat Cebesoy'un ifadesine göre; Ahmet İzzet Paşa, bu görevde uzun süre kalabilse idi, Harbiye Nezareti'ne Mustafa Kemal Paşayı getirecekti.

Nitekim Mondros Mütarekesi'nin ertesi günü 31 Ekim 1918'de, Mustafa Kemal Paşa, Liman Von Sanders Paşa'nın yerine Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığı'nı devralmıştı[19].

16 İ. İnönü, **a.g.e.** s. 227.
17 İ. İnönü, **a.g.e.** s. 227.
18 Celal BAYAR, **Ben de Yazdım I**, s. 21.
19 A. F. Cebesoy, **Milli Mücadele Hatıraları**, s. 26.

Levent Şahverdi Arşivi

Ali Fuat Cebesoy, Mustafa Kemal Paşa ile Adana'da yaptıkları görüşmede Mustafa Kemal Paşanın "Artık milletin bundan sonra kendi haklarını kendisinin araması ve müdafaa etmesi, bizlerin de mümkün olduğu kadar bu yolu göstermemiz ve bütün ordu ile beraberce yardım etmemiz lazımdır" dediğini ve kendisinin de aynı görüşte olduğunu yazar."[20]

Mondros Mütürekesi hükümlerini, 2 Kasım 1918 günü Sadrazam ve Başkomutanlık Erkân-ı Harbiye Reisi Ahmet İzzet Paşa'dan öğrenen Mustafa Kemal Paşa, 3 Kasım'da verdiği cevapta; Mondros Mütarekesi ile ilgili (Toros tünellerinin hangilerinin İtilâf Devletleri'nce işgal edileceği, Kilikya'nın hangi toprakları içine aldığını ve Suriye sınırının kesin olarak belirtilmesi gibi) birtakım muallâktaki soruların cevaplarını istemişti[21].

İngilizlerin, İskenderun'u işgal etme teşebbüsleri ile ilgili olarak Başkomutanlık Erkân-ı Harbiye Riyaseti ile yapılan 3-6 Kasım tarihli yazışmalarda Mustafa Kemal Paşa, İngilizlerin mütareke hükümlerine aykırı olarak İskenderun'u işgal etme fikrini kabul etmiyor, şehre zorla girmeye çalışıldığı takdirde silahla karşılık verileceğini bildiriyordu[22].

Gelen emirde, İngilizlerin buna hakkı olmamakla beraber, İngilizlere karşı sert davranılmaması, üzerimize ateş açılsa bile ateşle cevap vermeyip, İngilizler nezdinde olayın protesto edilmesi emrinde ısrar ediliyordu[23].

6 Kasım'da verilen emre itiraz eden Mustafa Kemal Paşa, İngilizlerin asıl amaçlarının İsktenderun'u işgal ederek, kuzeye çekilmekte olan 7.Ordu'nun arkasını keserek abluka altına almak olduğunu, "İskenderun'a her ne sebep ve bahane ile" olursa olsun, İngiliz askerleri çıkartıldığında ateş açılacağını kesin bir dille bildirerek İngilizlerin tekliflerini ve bu konuda verilecek emirleri yerine getiremeyeceğini belirterek yerine başka bir komutanın atanmasını isterdi[24].

20 Ali Fuat Cebesoy, **Milli Mücadele Hatıraları,** s.29.
21 **HTVD,** Sayı:27, Belge No:714.
22 **HTVD**, Sayı:28, Belge No:719, 735; **TİH**, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, I, Ankara, 1992, s.
23 **HTVD,**, Sayı:28, Belge No:721, **TİH**, I, s.65-66.
24 **HTVD,**; Sayı:9, (Eylül 1959), Belge No:743.

Levent Şahverdi Arşivi

Ancak, 7 Kasım 1918'de Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığı ve 7.Ordu lâğvedilip Mustafa Kemal İstanbul'a çağrılınca[25], İngilizlerin önündeki engel de kalkmış oldu.

Tüm yazışmalar ve gelişmeler, onun sadece savaşan ve kendisine verilen emirleri, düşünmeden, irdelemeden tartışmadan kabul edip uygulayan sade bir asker olmadığını gösteriyordu. O, ülkenin içinde bulunduğu siyasî, askerî şartları, İtilâf Devletleri'nin işgallerinin sadece kontrol ve geçici amaçlı olmayıp; ülkeyi kalıcı işgal etmek olduğunun farkında idi. Ve bunun da, Türk hâkimiyetinin ve istikbalinin tamamen yok edilmek istendiği anlamına gelindiğini biliyordu. O, ordunun, daha fazla yıpranmasını ve Türk milletinin daha fazla rencide edilmesine, gururunun kırılmasına daha fazla izin veremezdi. Hep olabilecek sorunları engellemek veya sorunlara çözüm yolu bulmak için düşünüyor, mücadele ortamı yaratmaya çalışıyordu.

İşte bütün bunlar, onun askerî kişiliğindeki tartışmasız deha ve bir lider portresi çizen siyasî kişiliğinin, karizmasının bir işareti idi.

10 Kasım'da Adana'dan trenle İstanbul'a hareket eden Mustafa Kemal Paşa, 13 Kasım'da İstanbul'a ulaşmıştı. Fakat çok ilginç bir tesadüf, İtilâf Donanması o gün İstanbul'a girmişti. Donanmayı gördüğünde, "Geldikleri gibi giderler" demişti.

Mustafa Kemal Paşa, İskenderun'dan İstanbul'a gelirken; şu andaki mevcut ve dağınık bulunan ordunun derlenip toparlanmadan başarılı olamayacağını anlamıştı. O, artık düşündüğü ve teklif ettiği askerî tedbirlerinin ve uyarılarının dikkate alınmadığını anlamıştı. Bundan sonra, siyasî çözüm aramak gerektiğini düşünüyordu.

Nitekim O, henüz 7 Ordu Komutanı iken, olabilecek siyasî gelişmeler hakkında fikirlerini belirttiği gibi, olması gerekenler hakkında da fikirlerini belirtmekten çekinmemiştir.

Bu, onun, devletin içinde bulunduğu duruma, sadece askerî değil, siyasî çözümler bulunması gerektiğine inandığını gösteriyordu.

25 **TİH I**, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, s. 81.

Levent Şahverdi Arşivi

Nitekim İsmet İnönü, Mustafa Kemal Paşanın ilk anlardaki plânının; "Türkiye'yi siyasî yoldan, siyasî tedbirlerle kurtarmak esasına dayandırıldığını"[26] ifade etmektedir.

Mustafa Kemal Paşa, 16 Kasım 1918'de Pera Palas'ta Vakit, Minber ve Zaman gazetesi yazarları ile yaptığı görüşmede; "En iyi politika ve en kuvvetli olmakla mümkündür. En kuvvetli olmak demek ise; manen, ilmen, fennen ahlâken kuvvetli olmak demektir: Askerî kuvvet en sonda gelir. Yukarıda sayılan meziyetler bir millette mevcut değilse, bu milletin bütün fertleri en son silahlarla donanmış olması hiçbirşeyi ifade etmez. Bugünkü topluluklar içinde insan olarak yer alabilmek için elbette silah elde olması yeterli değildir" demiştir[27].

Mustafa Kemal Paşa'nın gerçekten de İstanbul'da bulunduğu 13 Kasım 1918-16 Mayıs 1919 tarihleri arasında, çözümü siyasî faaliyetlerde aradığını görüyoruz.

İstanbul'a geldiğinde, istifa etmiş olan Ahmet İzzet Paşa'yı yeniden hükümeti kurması gerektiği şeklinde iknaya çalışmış; Meclis-i Mebusan'da Tevfik Paşa Hükûmeti'nin güven oyu almaması için uğraşmış, ancak başarılı olamamıştır.

Padişah Vahideddin ile görüşerek, onun düşüncelerini anlamak ve yol göstermek istemiş; fakat padişahın öncelikle saltanatı ve saltanat merkezinin geleceğini düşündüğünü anlamış, bir sonuç elde edememiştir.

Ayrıca Meclis-i Mebusan da dağılmış olduğundan, meşru yollardan bir çözüme ulaşılmayacağı düşüncesiyle; bir ihtilâlle padişah ve hükûmeti devirmek için arkadaşları ile görüşmeler yapmış; bundan da bir sonuç elde edilemeyeceği anlaşılınca vazgeçilmiştir: Bu siyasî teşebbüslerin yanısıra herşeyden önemlisi, devamlı silah arkadaşları Ali Fuat Cebesoy, Kâzım Karabekir Paşa ve İsmet Beylerle sık sık bir araya gelerek görüşmeler yapmıştır.

---

26 Bkz. İ. İnönü, **Hatıralar.**
27 **TİH I**, s. 81.

Levent Şahverdi Arşivi

Ali Fuat Cebesoy ile yaptığı görüşmelerde şunları tespit etmişlerdi:

1- Terhis işlemi derhal durdurulacak,

2- Cephane ve silahlar düşmana teslim edilmeyecek,

3- Genç ve enerjik komutanların iş başına getirilmesi sağlanacak,

4- Millî mukavemete taraftar yöneticilerin değiştirilmemesine çalışılacak,

5- Particilik mücadelesine engel olunacak,

6- Halkın maneviyatı yükseltilecek.

Görüldüğü gibi Mustafa Kemal Paşa, askerî ve siyasî dehası sayesinde millî mücadelenin başından itibaren siyasî ve askerî örgütlenmeyi birlikte yapmayı plânlamakta ve millî mücadeleyi halka dayandırmak istemektedir.

Mustafa Kemal Paşa'nın askerlik hayatında Çanakkale'den sonraki en kritik ve askerî dehasını uygulama fırsatı bulduğu an 5 Ağustos 1921'de TBMM'nin Başkomutanlık Kanunu ile kendisine Başkomutanlık görevinin verilmesidir.

Derhal Genelkurmay Başkanlığı ve Millî Savunma Bakanlığı'nın elemanlarını birleştirerek, Başkomutanlık karargahını kurmuş[28] o zamana kadar tüm dünyada uygulanan "Hat Savunma Stratejisi" yerine "Satıh Savunma Stratejisi"ni geliştirmiştir.

Çünkü O; savaş ve muharebe demek; yalnız iki ordunun değil, iki milletin bütün varlıkları ile ve bütün var-yokları ile, bütün maddi ve manevi güçleri ile karşı karşıya gelmesi ve birbirleri ile vuruşması demektir: Buna göre, bütün Türk milletini cephede bulunan ordu kadar, fikir duygu ve hareket bakımından ilgilendirmeliydi" diyordu.

Cephelerde askerlerin, cephe gerisinde sivil halkın, erkeği, kadını, yaşlısı, genci, çoluğu, çocuğu ile vatanın tüm sathında topyekûn bir savaş düşünüyordu. İşte bunun içindir ki 7-8 Ağustos 1921'de Türk Milleti'ne "Tekalif-i Millîye Emirleri"ni yayınladı.

Bu emirler "bir harbin kazanılması için ne derece hurda şeylerin bile nazarı dikkate alınması lazım geldiğine dair bir fikir vermek"[29] açısından önemlidir.

---

28 Mustafa Kemal ATATÜRK, **Nutuk II**, s.614.

29 Mustafa Kemal ATATÜRK, **Nutuk II**, s.615.

Levent Şahverdi Arşivi

Çünkü bu emirlerde tüm Türk halkı üzerindeki çamaşırını, çorabını, çarığını; elindeki kağnısını, hayvanını, ipliğini, çivisini, telini, tenekesini, nalını, mıhını; mutfağındaki bir avuç pirincini; buğdayını, ununu, gazyağını, tuzunu, şekerini; her türlü tamir malzemesinin bir kısmını orduya veriyordu.

Bu emirlerin yayınlanmasından sonra Anadolu'nun her yanında halkın bu emirler karşısında büyük bir fedakârlık ve elindeki avcundaki ordusuna bağışladığını, verdiğini[30] ve Mustafa Kemal Paşa'nın da vatanın tüm sathından topyekün savaşı gerçekleştirdiğini görüyoruz.

Görüldüğü üzere, Mustafa Kemal Paşa'nın askerî hedefe ulaşmak için, ülkenin maddi ve manevi kaynaklarından azamî ölçüde yararlanmaya çalışırken; diğer yandan millî mücadelenin ta başından beri, İtilâf Devletleri'ne karşı dış destek sağlama çabaları içinde olduğunu da görüyoruz.

Her ne kadar BMM, açılıncaya kadar yabancılarla gayri resmi görüşmeler yapmışsa da; asıl resmi teması BMM'nin açılışı ile başlamıştır. Askerî cephelerde savaşın organizasyonu ve denetimi yaparken; diğer yandan da, gerek Anadolu'da gerekse Avrupa'da uluslararası konferanslarda, Türk millî mücadelesine siyasî destek arayışlarına yönelmiştir. İşte bundan dolayıdır ki, Millî Mücadele döneminde Atatürk'ün siyasî ve askerî kişiliği birlikte ve aynı anda etkili olmuştur.

Mustafa Kemal Paşa'nın Meclisteki silah arkadaşlarının büyük bir kısmı cephede idi. Ancak Meclis'te hiçbir zaman tek kalmamış olmasına rağmen, dostça ve düşmanca muhalefete maruz kaldığı da bir gerçekti. Ancak, organize bir muhalefetin olmaması, Mustafa Kemal'in Meclis'teki faaliyetini kolaylaştırıyordu.

Onun üstün siyasî yeteneği sayesinde Meclis görüşmelerini sakin ve soğukkanlı yönetmesi, parlamento taktiklerini ustaca kullanması, kulis hazırlığını iyi yapması, olayların akışından yararlanmayı bilmesi ve kuvvetli bir hatip olması[31] onun Meclis'te etkili olmasını, Meclis çalışmalarını istediği doğrultuda yönlendirmesini sağlıyordu.

---

30 Daha geniş bilgi için bkz. Serpil SÜRMELİ, **Milli Mücadele'de Tekalif-i Milliye Emirleri,** S. Esin Dayı, "Milli Mücadele ve Türk Halkı", **Atatürk Üniv.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,** Sayı:10, Erzurum, 1998, s.237-238.

31 Feridun Ergin, **Kemal Atatürk,** 1978, s.108.

Levent Şahverdi Arşivi

Mustafa Kemal akşam sofralarında milletvekillerin, asker arkadaşlarının, bilim adamlarının, sanatçıların kısaca her kesimden insanların, kendisinin belirlediği konu hakkında neler düşündüklerini öğrenir; onların eğilimlerini tespit ederdi. Her zaman ihtiyatlı davranır, hiçbirşeyi şansa bırakmaz, zamanın ve şartların olgunlaşmasını beklerdi. Benimsenmesini istemediği görüşlerin, Ankara basınında çürütülmesini sağlar; fikirlerin bölündüğü, herkesin yorulduğu ve önerilerinin sakıncalı taraflarının ortaya çıktığı anda, çoğunluğu dilediği yöne çekebilirdi[32].

Atatürk, ilkeleri olan ve düşünce sistemi yaratan bir fikir adamı idi. O, gerçek ve başarılı bir asker, başkomutan idi.

O, gerçek ve millî bir siyasî liderdi.

Bu özellikleri ile, dost ve düşman; ona karşı, hayranlık ve takdirlerini gizleyememiş; onun dünya lideri olduğunda hemfikir olmuşlardır. Böyle bir liderin Türklerin içinden çıkmasına gıpta bile etmişlerdir.

32 F. Ergin, **a.g.e.** s.109.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

ERZİNCAN'IN DÜŞMAN İŞGALİNDEN KURTARILIŞI*

Doç. Dr. Kenan Ziya TAŞ**

Erzincan bulunduğu coğrafyadan aldığı özellikleri dolayısıyla, tarihin bilinen en eski devirlerinden beri bir yerleşim yeri olmuştur. Tarih boyunca Aziris, Eriza, Ezirgan, Erzingan gibi değişik şekildeki adlandırılmalarla anılan Erzincan, tarihin kaba ve genel hatları itibarı ile sırasıyla Urartu, Med, Pers, Helen, Roma-Bizans hâkimiyetinde kalmıştır. Hz. Osman zamanında (651-653) İslâm Devletinin hâkimiyeti Erzincan'a uzanmış, bu dönemden sonra Emevi ve Abbasi dönemlerinde Erzincan yöresi Bizans, Arap, Ermeni ve Gürcüler arasındaki mücadelelere sahne olmuştur. XI.yüzyıl başından itibaren müslüman Türklerin akınlarına sahne olan Erzincan, 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra kesin olarak Türk hâkmiyetine girmiştir.[1] Bu esnada büyük çaplı Türk boylarının muhaceretine maruz kalan Anadolu'dan Erzincan da nasibini almış, Kayı, Kınık, Salur, Bayat, Kargın, Çavuldur, Karaevli, Alayundlu gibi Oğuz boylarının iskân sahası olmuştur.[2]

Büyük Selçuklu Devletinin bir vassalı olarak, bölgenin fatihi olan Alparslan'ın komutanlarından Mengücek Gazi'nin adına izafeten

---

* Bu Konferans Atatürk Araştırma Merkezi Adına 25 Nisan 2003 tarihinde Erzincan'da verilmiştir.

** Dicle Üniversitesi, Ziya Gökalp Eğitim Fak. Tarih Eğitimi, Anabilim Dalı Başkanı.

1 Konuya giriş mahiyetinde çok özet olarak verilen bu bilgiler için atıf sayfalarını göstermeye ihtiyaç duyulmamış sadece eser adları verilmekle iktifa edilmiştir. Besim Darkot, **Erzincan**, İA, C.4, s.338-340; İsmet Miroğlu, **Erzincan**, TDV İA, C.11, s.318-321; Ali Kemali, **Erzincan, Coğrafî, İçtimaî, Etnografî, İdarî, İhsaî Tetkikat Tecrübesi,** İstanbul, 1932 (Aynı kitabın sadeleştirilmiş metni Ali Kemali, **Erzincan Tarihi, Coğrafi, Toplumsal, Etnografi, İdari, İhsai İnceleme Araştırma Tecrübesi**, İstanbul, 1992 Kaynak Yayınları); Tahir Erdoğan Şahin, **Erzincan Tarihi,** Erzincan, 1985, 2 Cilt.

Levent Şahverdi Arşivi

Mengücek Devleti olarak anılan devletin merkezliğini yapan Erzincan havalisi özellikle Mengücekli hükümdarı Melik Fahrüddin Behramşah zamanında bir ilim, sanat ve ticaret merkezi olmuştur.[3]

1228'de I.Alaeddin Keykubad zamanında Anadolu Selçuklu Devleti hâkmiyetine girmiş ve 1243'te Anadolu tarihinin dönüm noktalarından biri olan Moğollarla (İlhanlılar) Selçuklular arasındaki Kösedağ Savaşı Erzincan civarında vukubulmuştur. İlhanlıların dağılmasından sonra 1327-1381 tarihleri arasında Eratnalılar[4], 1379-1403 tarihleri arasında da Mutahharten[5] Erzincan'da hâkim olmuştur. Bu dönemde Erzincan, Timurlular ile Osmanlılar arasında bir tampon bölge olmuştur. 1402 Ankara savaşından sonra Anadolu'daki Osmanlı hâkimiyeti büyük ölçüde parçalanırken Erzincan da bundan etkilenmiş ve Karakoyunlular ile Akkoyunlular arasında mücadelenin yoğunlaşma alanlarından birini teşkil etmiştir ve şehir bundan çok olumsuz etkilenmiştir. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan zamanında Erzincan'daki Akkoyunlu hâkmiyeti istikrar kazanmış. Hatta bu durumu yine Anadolu tarihinin dönüm noktasını teşkil eden savaşlardan birini teşkil eden ve Erzincan civarında cereyan eden Otlukbeli Savaşı da (Fatih-Uzun Hasan 11 Ağustos 1473) değiştirmemişti. Akkoyunlu Devleti'nin yerine Safeviler hâkim olunca Erzincan bu sefer Safevilerin elinde kalmıştır. Nihayet bu durum Yavuzla Şah İsmail arasında cereyan eden Çaldıran savaşı neticesinde (1514) değişmiş Bütün Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile beraber Erzincan da Osmanlı hâkmiyetine girmiştir.[6]

---

2 F.Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler),** İstanbul, 1980, s.213-214.

3 O.Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi,** İstanbul, 1973, s.60-65.

4 Kemal Göde, **Eratnalılar** (1327-1381), Ankara, 1994.

5 Yaşar Yücel, **Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti Mutahharten ve Erzincan Emirliği,** Ankara, 1985.

6 Bu bahisler de genel bir özet hükmünde olduğu için verilen eserlerin asıl konuları olmak durumu dolayısıyla burada da atıf sayfalarının verilmesine ihtiyaç duyulmamıştır. Faruk Sümer, **Karakoyunlular**, Ankara, 1984; J.E. Woods, **Akkoyunlular**, İstanbul, 1993; F.Sümer, **Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü,** Ankara, 1976; **Anadolu Birliğinin Sağlanmasında Otlukbeli Savaşının Yeri ve Önemi Paneli Otlukbeli-Erzincan 11 Ağustos 1996,** Haz. Enver Konukçu, Ankara, 199; İ.Hakkı Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri,** Ankara, 1969.

Levent Şahverdi Arşivi

Bundan sonra Erzurum Beylerbeyliği'nin Kemah Sancağı'na bağlı bir kaza merkezi olarak idari yapıda yerini almış, 1867 Vilayet Nizamnamesi ile yine Erzurum vilâyetine bağlı müstakil bir sancak haline gelmiştir.[7]

XVI. ve XVII.yüzyıllarda şehrin nüfusu 10.000 civarında idi.[8] Şehrin nüfusu uzun süre artmamıştır. Bunda da en büyük etken, neredeyse belirli periyotlarla şehrin maruz kaldığı depremler[9] ile Osmanlı-İran harplerinde ordunun hareket sahası içinde kalmasıdır.

XIX.yüzyılın sonunda, 1882 tarihli vilâyet salnamesine göre Erzincan Sancağının nüfusu 59.507'dir. Bunun 46.325'i Müslim, 905'i Rum ve 12.277'si Ermenidir. Erzincan sancak merkezinde nüfus 16.839'dur ve bunun 5280'i Ermenidir.[10]

Konu / Konferans başlığımızın belirttiği bir dönemin arefesinde Erzincan'da beşeri ve idari durum / manzara budur. Erzincan ve yöresinde cereyan eden ve milli mücadelenin ana unsurlarından birini teşkil edecek olan Ermeni olaylarının da ortaya çıktığı zemin ve şartlar böyledir.

Osmanlı Devletinin içine düştüğü zaaflar ve özellikle Fransız İhtilâli sonunda yayılan fikirlerin etkisiyle Balkanların ayrı ayrı milletler ve devletler olarak Osmanlı Devleti'nden kopması doğuda Ermenileri de hareket geçiren en önemli sebeplerden biri olmuştur. 1878 Berlin Antlaşmasından sonra Rusya'nın Ermenilere müdahele imkânını kazanması olayları şiddetlendiren faktörlerden biridir. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Büyük Batılı Devletler ve Rusya'nın Osmanlı Devleti'nin tasfiye edilmesi üzerinde anlaşmalarından sonra, tasfiyeye siyasî zemin hazırlamak üzere uğraştıkları en başta gelen konu ise Ermeniler olmuştur.[11] Diğer taraftan bu

7 İsmet Miroğlu, **Kemah Sancağı Erzincan Kazası,** Ankara, 1990.

8 İ.Miroğlu, **Erzincan,** s.28-29; **Evliya Çelebi Seyahatnamesi,** İstanbul, 1986, C.1-2, s.674- 675.

9 **Deprem ve Erzincan,** Haz. F.Çuhadaroğlu, Ruhi Kara, Engin Ustaoğlu, İstanbul, 1992, Erzincan Valiliği.

10 Hüseyin Bulut, **Milli Mücadelede Erzincan,** Ankara, ty (1997?), s.13; Muzaffer Çetin, **Erzurum Vilayet Salnamelerinde Erzincan Sancağı,** Atatürk Ünv. Fen-Edb. Fakültesi Tarih Bim. Bitirme Tezi, Erzurum, 1985.

11 Bu konuda başlangıçta Türkiye'de yapılan çalışmalar az sayıda olmakla beraber gelişen olaylar karşında Türkiye'deki çalışmalara da hız verilmiş, sayıları gittikçe çoğalmış ve araştırmalar yoğunluk kazanmış ve bu konuda araştırma merkezleri ve enstitüler oluşturulmuştur. Bu yüzden Ermeniler konusunda müracaat eserleri çoğaldığından herhangi bir bibliyografya verilmesine ihtiyaç duyulmamıştır. Sadece bir örnek olmak bakımından, şu kitapta hem eserlere hemde internet üzerindeki ilgili sitelere ve adreslere ulaşmak için listeler bulmak mümlündür . Ş.Kantarcı, K.Kasım, İ.Kaya, S.Laçiner, **Ermeni Sorunu El Kitabı,** Ankara, 2002.

Levent Şahverdi Arşivi

konun nasıl yönlendirildiğine dair XX. yüzyılın başında yapılmış kısa ve çarpıcı bir tesbiti sadece bir örnek olmak dalayısıyla veriyorum. *"Ermeni meselesini, bir taraftan Hazar Denizi civarında Bolşeviklere diğer taraftan Mavera-i Kafkasya'da Türklere karşı deruhde eden İngilizlerdir. Zira İngilizler, Irak'taki işgallerini Kuzeye ve Doğuya karşı genişleterek Bakû petrollerine sahip çıkmak ve Asya'da Hint İmparatorluğu etrafında mümkün olduğu kadar vasi bir emniyet saha ve mıntıkası ihdas eylemek ehemmiyetini taşımaktaydı."*[12]

Ermeni olaylarının yoğunlaştığı alanların en başında gelen yerlerden biri de Erzincan idi.[13] Erzincan'da ise Ermeni nüfusunun en yoğun olduğu olduğu yer ise Armıdan nahiyesi idi.[14] Dolayısı ile yöredeki ilk Ermeni olayları da burada baş göstermiştir. Çete faaliyetleri şeklinde başlayan olayların failleri ve elebaşıları başlangıçta yakalanıp cezalandırılmışsa da olayların önü alınamamış huzur ve can güvenliği ortadan kalkmıştır. Nihayet 21 Ekim 1895'te şehrin buğday pazarında Ermenilerin giriştiği kışkırtıcı bir eylemle ortaya çıkan gelişmeler batı devletlerinin bölgedeki konsolosları tarafından Türkler aleyhine olarak dünya kamu oyuna duyurulmuştur. Bu konudaki şu tespit ise çok çarpıcıdır. *Çarpıtılmış gerçekler konusunda hiç kimse sefaret ve bakanlıklardaki tercüman pozisyonlarını kullanarak büyük güçleri hikayelerine inandıran ve bunların yardım örgütlerinini misyonerlerinin ve ruhani liderlerinin içinde bulundukları durumun doğruluğu hususunda fikirlerini çelen Osmanlı Hırstiyanlarını geçemez. Bir çok saf batılı gazeteci bunların kopardığı gürültü patırtının tuzağına düşerek kurguladıkları hikâyelerini yaymalarına yardımcı olmuşlardır. Bugün Boğaziçi Üniversitesi olarak bilinen Amerikan Robert Koleji'nin ilk başkanı Dr. Cyrus Hamlin'e göre, 1870'lerde Londra'da işlevi Türklere önyargı ile yaklaşan bütün haberleri dağıtmak olan bir propoganda bürosu kurulmuştur. Hamlin, bir müddet sonra bu tek taraflı ve güvenilirlikten uzak bilgilerin her halkın üzerinde üstesinden gelinmesi*

12 Larcher, **Büyük Harpte Türk Harbi,** C.II, İstanbul, 1928, s.381-882

13 Nurcan Yavuz, **İşgal ve Mezalimde Erzincan,** Ankara, ty (1995?).

14 Aynı tarihlere tesadüf eden dönemin Armıdan'nı anlatan yazılar için bkz.Hagop Demirciyan (Mintzuri), **Armıdan Fırat'ın Öteyanı,** (Çev. S.Kuyumcuyan), İstanbul, 1998.

Levent Şahverdi Arşivi

son derece zor olan nefret ve düşmanlık yaratabileceğini ifade ediyordu. Hamlin, *"Ne zaman doğudan doğudan haberler veren bir gazeteyi elime alsam, Allahım bana bunlara inanmayacak, iradeyi bahşet, diye yalvarıyordum" demektedir.*[15]

Ermenilerin siyasî emellerini gerçekleştirmek üzere kurulmuş olan Taşnak ve Hınçak cemiyetlerinin temsilcileri vasıtasıyla diğer yerlerde olduğu gibi, yöredeki olaylara uzak yakın bütün Ermeniler Türklere karşı harekete geçmek üzere teşvik edildiler.

Osmanlı Devleti'nin bu kritik noktada gerekmediği ve arzu etmediği halde Birinci Dünya Savaşına girmek zorunda kalması olaylara hız kazandırmıştır. Rusya ile karşı karşıya gelen Osmanlı Devleti, ordunun uğradığı Sarıkamış felâketinden sonra doğudaki işgallere karşı bir şey yapamaz hale gelmişti. Bu işgallere öncülük etme ve gönüllü kuvvetler olarak yardım şeklinde başlayan Ermeni faaliyetleri, bununla kalmamış, Türk ve Müslüman halkı katliama tâbi tutarak, kalanları da saldıkları korku ve dehşetle yerlerinden ederek, bölgedeki Ermeni varlığını üstün hale getirecek bir sonuca doğru hızla ilerlemekteyken bu gidişin önünü alabilmek için devlet tedbir alma yoluna gitmişti. Dahiliye Nazırı Talat Paşa, durumun nezaketi karşısında geçici bir kanun çıkmadan ve Meclis-i Vükela kararı olmadan bütün sorumluluğu üzerine alarak Ermeni Tehciri'ni başlattı. Van, Bitlis ve Erzurum bölgelerinde bulunan Ermenilerin savaş alanı dışına çıkarılmalarını ilgili valilerden 3. ve 4. Ordu komutanlarıyla işbirliği yaparak derhal icraya koymalarını istedi.

Rusya, İngiltere ve Fransa'nın, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Ermenileri öldürdükleri iddialarıyla yaptıkları baskılar sonucu tehcirin sorumluluğunu daha fazla tek başına taşıyamayacağını anlayan Talât Paşa'nın sadarete verdiği tezkire üzerine bir gün sonra 13 Şaban 1333 (27 Mayıs 1915) tarihinde "*Vakt-i Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedabir Hakkında Kanun-ı Muvakkat*" çıkarıldı ve yürürlüğe kondu.[16]

---

15 Salahi Sonyel, **Hıristiyan Azınlıklar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi,** Osmanlı, C.2, Ankara, 1999, s144.

16 **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler 1915-1920,** Ankara, 1995, s.8.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu süreç içersinde Erzincan'da meydana gelen gelişmelere baktığımızda, Erzurum, Gümüşhane ve Bayburt'un Rusların işgaline girmesinden sonra 25 Temmuz 1916'da Erzincan'da Ruslar tarafından işgal edildi.[17] Halkın düşman korkusu ile göç ettiği Erzincan'da yaklaşık 4000 kadar nüfus kalmıştır.[18] Bu esnada Rus işgal kuvvetlerinin komutanlığına Albay Morel adlı Ermeni asıllı birisinin tayin edilmiş olması, işgal ordularının niyetini ortaya koyan bir gösterge olmasının yanında Erzincanlı Ermeni asıllı askerlerin ve komitecilerin Erzincan'daki zulümlerini artırmaları ile sonuçlandı.[19]

Rusların işgal sırasında yürüttüğü politikalar, onların geçici bir işgal niyetinde olmadıklarını gösteriyordu. Ancak Rusya'da uzun zamanlar süren sosyal çalkantıların şiddeti, Birinci Dünya Savaşı'nın olumsuz tesirleri ile daha da artmış ve sonuçta Çarlık yerine Bolşevik rejimi kurulmuştu. Rusya'daki rejim değişikliği tabii olarak orduya da yansıdı. Diğer yerlerde olduğu gibi Kafkas cephesindeki Rus ordusunda bulunan askerler kitle halinde cepheyi terkediyorlardı. Bu yüzden Osmanlı, Doğu cephesinde ufak tefek çarpışmalar dışında bir ilerleme olmayınca 18 Aralık 1917'de Erzincan Mütarekesi adıyla bilinen anlaşma imzalandı. Bu mütarekeye Osmanlı Devleti adına III.Ordu Kurmay Başkanı Miralay (Albay) Ömer Lütfi Bey, Rusya adına Mavera-i Kafkas Konfedarasyonu Kurmay Başkanı Genaral Major Vişinsky katılmışlardır.[20]

İmzalanan Erzincan Mütarekesi ile Doğu Anadolu Rus işgalinden resmen ve fiilen kurtuluyordu. Ruslar bugünkü hudutlarına çekilirken geride bıraktıkları mühimmat ve cephaneleri de tamamen Ermenilerin kontrolüne geçiyordu. Biraz önce işaret ettiğimiz Rus üniformalı Ermeni subay Albay

17 İşgal yıllarını tasviri için bkz. Rıfat Erdal, "*1.Dünya Savaşında Erzincan'da Düşmanla Çarpışan Bir Yedek Subayın Hatıraları*", 13 Şubat 1983 tarihli **Türkiye Gazetesi**'nin Erzincan İlavesi, s.2-3 (Yazının aslı, Rifat Erdal, "*Bir Yedek Subayın I.Dünya Harbi Hatıraları*", **Hayat Tarih Mecmuası**, Sayı 88 (Eylül 1971), s.76-77, Sayı 89 (Ekim 1971), s.73-74.

18 H.Bulut, **Milli Mücadelede Erzincan**, s.27.

19 Burada girişilen mezalime ait teferruat diğer konuşmanın konusu olduğu için sadece bu kadarının belirtilmesi ile yetinildi.

20 N.Fahri Taş, **Erzincan Mütarekesi ve Brest-Litovsk**, Ankara, 1995, s.29; Bu mütarekeyi imzalayan heyet ve fotoğrafları için bkz. N.Yavuz, **İşgal ve Mezalim'de Erzincan**, s.515.

Levent Şahverdi Arşivi

Morel, Ermenilerden düzenli birlikler oluşturmaya çalışırken, Ermeni faaliyetlerini asıl yürüten Marad /Murad* adlı bir çete reisiydi.[21]

Ermeniler bir fert bırakmamak üzrere Erzincan, halkını imhaya kararlıydılar. Erzincanlı bir Ermeni komitacısı olan Dikran Papazyan'ın şu itirafı başka bir şahide gerek kalmayacak kadar açıktır. "Üçbeş gün kadar daha geçmiş olsa idi komitecilerin almış oldukları tertibat sayesinde Erzincan'ı tamamen ateşler içinde bırakacaktık. Yakıp yıkacak bütün müslümanları ve askerleri öldürecektik. Fakat buna vakit bulamadık.[22]

Bu durumun farkında olan yetkililer, katliâmın önünü alabilmek için gerekli tedbirleri almaya başladı. Yerli milisler, Ermeni çeteleri ile mücadele ederek asıl kurtarma harekâtını gerçekleştirmek üzere vazifeyi üzerine alan 3.Ordu'da gerekli teçhizat ve iaşeyi temin ettikten sonra harekete geçmek üzere hazırlanmaya başladı. Hazırlıklar mümkün mertebe ikmâl edildikten sonra Doğu cephesi komutanı Kâzım Karabekir ile aynı gün Batı Dersim komutanı Binbaşı Halit Bey'in emrindeki kuvvetler harekete geçirildi. Tam anlamıyla kuşatılan Albay Morel ve bağlı kuvvetler çekilmek zorunda kaldılar. Türk kuvvetleri Erzincan'a 13 Şubat 1918 Çarşamba günü öğleden sonra girdiler.[23] Kâzım Karabekir karşılaştığı manzarayı şöyle anlatır: "*Yirmi bin Türkü bağrında taşıyan Erzincan kasabasında bir avuç insan kalmıştı. Eğer askerî dairenin içinde ve yanıbaşındaki müşirlik konağında yakılmak üzere hapsedilen insanları kurtarmak nasip olmasaydı belki de kasabada tek bir kimse göremeyecektik. Bütün kuyular şehit*

---

* Araştırmalarda Murad şeklinde okunan bu Ermeni adının, bu şekilde okunup ve yaygın kabül görmesi muhtemelen Ermeni tarihinin şahsiyetlerinden birinin ismi olan Marad adının da Osmanlı alfabesinde aynı şekilde yazılmasından kaynaklanıyor.

21 Erzincan'daki Ermenilerin çete faaliyetleri ve bunların arşiv belgeleri için bkz. Nurcan Yavuz, **İşgal ve Mezalimde Erzincan,** s.227-263.

22 Burada Erzincan'da işgal yıllarında veya biraz öncesi veya sonrasında ortaya çıkan Ermeni olayları ve Ermenilerin yöre halkına uyguladıkları mezalimi anlatan mahalli romanlara dikkat çekmek istiyorum. Bunların edebi değeri ile ilgili değerlendirmeleri işin erbabına bırakırsak, bu eserlerde anlatılan konular hadiseleri ya bizzat yaşan şahitler tarafından veya ikinci ağızlardan takib etmek mümkündür. Burada dikkatli bir kritikten geçirdikten sonra tarihî kaynak olarak kullanılabilecek bilgiler bulunması şüphesizdir. Bundan da öte bu eserler dönemin sosyo-psikolojisini gösteren önemli ipuçlarıdır. Dolayısıyla bu dönem tarihçileri için görülmesi ve incelenmesi gereken kitaplardır. Bunlardan Erzincan için olana şu örnekler verilebilir:; Ahmet Dumlu, **Oyalı Yazma,** Erzincan, 1980; Ahmet Dumlu, **Meysun Ana,** Erzincan, 1990.

23 H.Bulut, **Milli Mücadelede Erzincan,** s.43.

Levent Şahverdi Arşivi

edilmiş insan cesetleriyle doluydu. Bir hayli yerlerde de binalar içinde yakılmışlardı. Askerî daireyi de havaya uçurmak için tertibat alınmıştı. Büyük bir sepet içine doldurulmuş olan bombaları büyük salonun yanındaki ufak odada hazırlanmış bulduk. Garbi Dersim Müfrezesi Kumandanı Kaymakam Halid Bey ile odaları dolaşırken bunları gördük. Kasabadaki askeri daire ve müesseseler şehrin güney tarafında ve yakınındaki askerî dabakhane olduğu gibi elimize geçmişti. Baskın sayesinde büyük yangınlara da meydan verilmediğinden kasaba da sağlam olarak ele geçirilmişti. Fakat insan sayısı azdı."[24]

O sırada 3.Ordu kumandanı olan Vehip Paşa Erzincan'ın kurtuluşu sırasındaki müşahedelerini şöyle naklediyor: "*Bugün Erzincan'a geldim. Çardaklı boğazından Erzincan'a kadar olan bütün köyler hatta bir kulübe bile sağlam kalmamak şartıyla tahrip edilmiş gördüm. Bahçelerin ağaçları kesilmiş, köylülerden bir fert sağ kalmamıştır. Ermenilerin Erzincan'da yaptıkları fecâyii tarih-i âlem bugüne kadar kaydetmemiştir. Üç günden beri Ermeniler tarafından öldürülüp meydanda kalan islâm cenazeleri toplattırılmaktadır. Şehit edilen bu bîgünah ve masum halk arasında memeden kesilmemiş çocuklar, doksan yaşını aşmış ihtiyarlar, parçalanmış kadınlar vardır.*"[25]

Daha sonra Kâzım Karabekir, bölgeyi 1919 yılında ziyarete gelen ABD'li askerî heyet başkanı James G.Harbord'a, Erzincan'ın kurtuluşunda meydana gelen olayı şöyle anlatmıştır: "*Ocak 1918 ayı içerisinde cepheden Rusların çekildiği ve sadece mütareke heyetine memur Rus subayları ile Ermeni birliklerinin kaldıkları anlaşılıyordu. Her yandan gelen haberler, kurtulup kaçan insanlar Ermenilerin korkunç bir İslâm kırgınına başladıklarını, yağma ve ırza dokunmaların dayanılmaz bir çabuklukla ilerlediğini bildiriyordu. Özellikle Erzincan kırgınının çok korkunç olduğu isbat ediliyordu. Benim kumandamdaki I.Kafkas Kolordusu Erzincan-Ezurum doğrultusunda harekete geçti. Hareket 12 Şubat 1918'de başladı. Hareket, aşırı kar ve soğuktan dolayı güçlükle yürütülüyordu. Kolordunun*

24 Kâzım Karabekir, **Doğunun Kurtuluşu,** Erzurum, 1990, s.74, 76.
25 N.Yavuz, **İşgal ve Mezalimde Erzincan,** s.418.

Levent Şahverdi Arşivi

Erzincan ovasına inmesi için her iki tümen de boğazlardan geçecekti. Ermeniler buraları tuttuğundan, gece yürüyüşü ile 13 Şubat'ta Erzincan ovasına indik. Akşama doğru Erzincan'ı kurtardık. Karşı koyma pek azdı. 14 Şubat'ta kolordu karargâhı da Erzincan'a yerleşti." [26]

Bu esnada Erzincan, *memâlik-i meşgûle* yani işgal edilmiş memleket statüsünde idi. Aralık 1917'de imzalanan Erzincan mütarekesi ile Rus işgali son bulmuştu. Şubat 1918'de Ermeni tasallutundan da kurtulan Erzincan'daki sosyal hayatı canlandırmak için Topçu Yüzbaşı Recep Bey (Peker), Kâzım Karabekir tarafından görevlendirilmiştir. Daha sonra Dahiliye Nezareti, *memâlik-i müstahlise*'den yani kurtarılmış memleketlerden olan Erzincan'ın müstakil mutasarrıflık veya livâlık statüsünü devam ettirmiştir. 1919'da Erzincan mutasarrıflığının idare merkezi Erzincan olup kazaları ise Kemah, Refahiye, Kuruçay ve Pülümür'dü.[27]

13 Şubat 1918 tarihi itibarıyla düşmandan temizlenmiş kurtulmuştu. Ancak Osmanlı Devleti'nin müttefiklerinin yenilmesi ile beraber imzalamak zorunda kaldığı Mondros Mütarekesi'nin 7. ve 24. Maddeleri[28], dökülen kanları, katlanılan fedakârlıkları boşa çıkaracak hükümler ihtiva ediyordu.

Bu anlaşma ile beraber ortaya çıkan işgallere karşı koymak ve vatanı kurtarmak maksadıyla başlatılan Millî Mücadele, Erzincan'da da makes buldu. Millî Mücadele'yi yürütme vasıtalarının başında gelen ve Redd-i İlhak veya Müdafaa-yı Hukuk cemiyetleri adını alan teşkilatlanma Erzincan'da da gerçekleşti.

Bilindiği üzere 2 Aralık 1918'de merkezi İstanbul olmak üzere kurulan Vilâyât-ı Şarkiyye ve Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti, Doğu vilâyetlerinin Müslüman ve Türk memleketi olduğunu ispat ve kabul

---

26 H.Bulut, **Milli Mücadelede Erzincan,** s.49-51.

27 H.Bulut, **Milli Mücadelede Erzincan**, s.110.

28 Madde 7: *Müttefikler, kendi emniyetlerini tehditte görünce sevkelceyşî her bir yeri işgale hakları olacaktır.* (Müttefikler güvenliklerini tehdit edecek durum olduğunda herhangi stratejik noktasını işgal hakkına sahip olacaklardır.)

Madde 24: *Bir Ermenistan vilâyetinde karışıklık olduğunda, müttefikler bu vilâyetin bir kısmını işgale salâhiyettardırlar.* (Vilâyât-ı Sitte'de karışıklık çıkması halinde bu vilâyetlerden herhangi bir kısmının işgali hakkını itilâf devletleri muhafaza ederler.), M.Cemil Bilsel, **Lozan**, I.cilt, İstanbul, 1998, s.202-203.

Levent Şahverdi Arşivi

ettirmek yolunda faaliyetler yürütüyordu. Bu cemiyetin 10 Mart 1919'da Erzurum şubesi, 30 Mayıs 1919'da da Erzurum şubesine bağlı olarak Erzincan şubesi açılmıştı.[29] Devrin tabiriyle ulemâ, esnaf ve tüccardan pek çok ileri gelen Erzincanlının oluşturduğu bu cemiyet, işgallere karşı olduklarını göstermek maksadıyla, mitingler tertip etmişler ve protesto telgrafları çekmişlerdir.[30] Ayrıca daha da önemli olarak bu cemiyet ve mensupları Erzurum ve Sivas'ta tertip edilen kongrelere delege seçerek göndermişler ve alınan kararlara iştirak etmişlerdir. Sivas Kongresi'nde alınan karar gereği Cemiyet adını Erzincan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti şeklinde değiştirmişti. 5 Mayıs 1920 tarihinde Batı cephesine katkıda bulunmak amacıyla 26.579 kuruş göndererek millî görevlerinden birisini de yerine getirmişti. Cepheye gönüllü göndermek üzere faaliyetlerde bulunmuştu.

Cemiyetin bu faaliyetlerinin yanısıra Sivas Kongresi esnasında Sivas valisi Reşit Paşa'nın eşi Melek Reşit Hanım ve arkadaşları tarafından kurulan (9 Aralık 1919) Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti'nin bir şubesi de 14 Şubat 1920'de Erzincan'da kurulmuştur. Ayşe Tevfik Hanım başkanlığında şehrin ileri gelen ailelerinin hanımlarının oluşturduğu bu cemiyet, ordunun ihtiyacı olan yiyecek, giyecek ve para toplanıp gönderilmesi yoluyla Millî Mücadele'ye katkı sağlamışlardır.

Türk devletinin ve milletinin var olma mücadelesine Erzincan bu katkıları yaparken, bütün bu faaliyetlerin baş mimarı, sevk ve idarecisi Mustafa Kemal ile olan irtibatı da bu çerçevede şekillenmiştir. 9.Ordu Müfettişi görevi ile Samsun'a çıkan ve Millî Mücadele'yi buradan başlatan Mustafa Kemal, üstlendiği vazife dolayısıyla, Erzincan'daki mülki idareciler ile çeşitli yazışmalar ve temaslar gerçekleştirmiştir. Erzincan Vilâyât-i Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti'nin faaliyetleri ile ilgilenmiştir. Mustafa Kemal Erzurum ve Sivas Kongrelerinin hazırlık safhasında da

29 Bu cemiyetin nasıl kurulduğu üyelerinini kimlerden oluştuğuna dair bkz. H.Bulut, **Milli Mücadele'de Erzincan,** s.83-85.

30 H.Bulut, **Milli Mücadelede Erzincan,** s.89-93.

Levent Şahverdi Arşivi

iki kere Erzincan'a gelmiştir.[31] İlki Erzurum'a giderken 1 Temmuz 1919 tarihindedir. Bu sırada Mustafa Kemal'in görevinden azledildiğine dair ulaşan bilgilere Erzincan mutasarrıfı Eşref Bey itibar etmemiştir. İkinci gelişi ise Erzurum'dan Sivas'a geçtiği esnadaki 30 Ağustos 1919 tarihine tesadüf eder. Özellikle bu defasında gördüğü ilgi ve halkın kendisine vermiş olduğu destek karşısında son derece memnun kalmıştır. Dolayısıyla uğurlama merasimi çok daha gösterişli olmuştur. Ertesi gün Erzincan'dan ayrılan Mustafa Kemal, Erzurum'da heyet-i temsiliye üyesi seçilen Erzincan temsilcisi Şeyh Fevzi Efendi'nin de bulunduğu grupla Sivas'a hareket etmiştir. Şeyh Fevzi Efendi ise yol üzerinde bulunan Çardaklı Deresi'nde yollarının kesileceği ve kendilerine zarar verileceği haberinin ulaşması üzerine Kemah'lı Sağıroğlu Haled Bey ile irtibata geçerek yolun açık tutulmasını sağlamıştır.[32]

Erzincan, daha sonra Mustafa Kemal'in 19 Mart 1920 tarihinde müstakil livâlara ve kolordu kumandanlıklarına gönderdiği bir tamimle, kendisini 23 Nisan 1920'de açılan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde temsil etmek üzere, Şeyh Ahmed Fevzi Efendi, Emin Bey, Hüseyin Bey, Osman Fevzi Efendi ve Tevfik Bey'den oluşan beş kişiyi seçerek göndermiştir.[33]

Sonuç olarak Erzincan veya Erzincan halkı arşiv kayıtlarına göre çeşitli rütbe ve kademelere mensup toplam 747 kişi resmen İstiklâl Savaşı'na katılmıştır. Bunlardan 195'i şehit düşerken, diğerleri ataları ile beraber gazi ünvanını paylaşma şerefine erişmişlerdir. Öte taraftan geride kalanlar zaten içinde bulundukları fakr u zarurete rağmen topladıkları para ve diğer eşyayı göndererek üzerine düşeni yerine getirmiş, bu dar ve zor zamanlarda vatanına ve milletine borcunu ödemiştir.

31 Mustafa Kemal Atatürk, Millî Mücadelenin bitmesi ve Cumhuriyet'in ilân edilmesinden sonra bir kere daha Cumhurbaşkanı sıfatıyla 29 Eylül 1924 tarihinde Erzincan'a gelmiş bu gelişinde de Erzincalılar tarafından büyük coşku ve sevinçle karşılanmıştır. T.E.Şahin, **Erzincan Tarihi**, C.2, s.440.

32 H.Bulut, **Milli Mücadelede Erzincan,** s.128-129, 147-148.

33 T.E.Şahin, **Erzincan Tarihi,** C. 2, s.437.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

ASILSIZ ERMENİ İDDİALARI VE GERÇEKLER*

Doç. Dr. Sait AŞGIN**

I. Tarihte Türk-Ermeni İlişkileri

A. Selçuklu Dönemi

a. Fetihten Önce

Türklerin Anadolu'yu resmen yurt edinip Selçuklu Devletini kurmalarından önce Anadolu'nun doğusunda bulunan Bizans İmparatorluğuna tâbi iki Ermeni Prensliği, gene Bizans tarafından sona erdirilmişti. Bunlar Vaspuragan ve Anı Prensliklerıdir.

Vaspuragan Prensliği Van Gölünün doğusunda bulunuyordu. Buranın prensi Senekharim, 1021 yılında Van'ı Bizans'a terk ederek tebaasının önemli bir bölümü ile birlikte kendilerine tahsis edilen Sivas bölgesine gitmişlerdi. Van'ı işgal eden Bizans da, bu civardaki Ermenileri Orta Anadolu ve Urfa taraflarına göç ettirdi.[1]

Anı Prensi ise Bizans-Gürcü savaşında Gürcü kralını tuttuğu için kendisinden intikam alınmasından korkup, Prensliğinin kendi ölümünden sonra Bizans'a kalmasını vasiyet etti. Onun ölümünden sonra yeğenleri buna karşı çıktılarsa da Bizans tarafından bir hile ile imparatorluk merkezine götürülmeleri sağlandı ve 1045 yılında bu prensliğe son verildi.

---

* Bu Konferans Atatürk Araştırma Merkezi Adına 2003 yılı Bahar Döneminde Çorum, Tosya, Kastamonu, Taşköprü ve İnebolu'da verilmiştir.

** Atatürk Araştırma Merkezi Haberleşme Üyesi, Karaman Vali Yardımcısı.

1 M. Halil Yinanç, **Türkiye Tarihi, Anadolu'nun Fethi**, İstanbul 1944, s.36.

Levent Şahverdi Arşivi

Görüldüğü üzere bölgenin Türkler tarafından resmen fethedilmesinden önce Ermeni Prensliklerine Bizans İmparatorluğunca son verilmiş ve buradaki Ermeniler de özelikle Orta Anadolu'ya tehcir edilmişti.[2] Bizans'ın toprak aristokratları elinde ezilen ve inançları hatta milliyetleri üzerinde baskı uygulanan Ermeniler, bu konularda büyük hoşgörüye sahip olan Türklere adeta kucak açmışlar, hatta Anadolu'nun fethinde Türklere yardım etmişlerdir.

b. Fetihten Sonra

Selçuklular, Anadolu'da devlet düzenini kurduklarında bir "yeniden yağma gibi hareketlere girişen Ermeniler üzerine sık sık Selçuklu kuvvetleri sevk edilmiş ve hemen her defasında bağlılıklarını bildirip barış isteğinde bulunmuşlar[3] barışın sağlanmasıyla da Ermeniler, eski yerlerinde oturmaya devam etmişlerdir.

Moğol istilâsı sırasında da Ermenilerin, Selçuklu Türkleri aleyhinde faaliyetleri vardır. Selçuklulara bağlı Çukurova Ermeni Krallığı, Selçukluların 1243'te yenilgiye uğradığı savaşta yükümlü olduğu yardımı göndermediği gibi, kendilerine sığınan Sultanın kız kardeşini ve annesini Moğollara teslim ettiler. Bunun üzerine Selçuklular, Çukurova'ya bir sefer düzenleyeceklerdir.[4] Moğollara bağlılığı kabul eden Çukurova Ermeni Krallığının başındaki I.Hetum, dilenci kılığına girerek, Hülagu'nun ağabeyi Mengü Han'a yaklaşmış ve ona bağlılıklarını bildirerek yaranmaya çalışmıştır.[5] Ermeniler, İlhanlıları Memluklara karşı kışkırtıcı ve destekleyici bir tavır sergiledikleri bilinmektedir.[6]

Selçuklu Devletinin yıkılış sürecinde Anadolu'da ortaya çıkan Türk Beyliklerinden özellikle Karaman Beliği hem Moğollarla kıyasıya mücadele etmiş, hem de Ermenilere karşı Memlukların tarafında yer almıştır. Moğolların önünden kaçıp bölgeye yerleşen Türkmenler de gerek Memlukların Ermeniler üzerine düzenledikleri seferlere katılarak, gerekse To-

2 Azmi Süslü vd., **Türk Tarihinde Ermeniler (Temel Kitap)**, Ankara 1995, s. 79.

3 Ermenilerin Selçuklu döneminde giriştikleri saldırı, yağmalama vb. hareketler ile bunların üzerine kuvvet gönderilmesi ile sağlanan barışlara ilişkin gelişmelerin kısa bir özeti için bkz. A. Süslü vd., **a.g.e.**, s.82 vd.

4 O. Turan, **a.g.e.**, s.451 vd.

5 Ebu'l-Ferec, **Tarih II**, (Nşr. R. Doğrul), Ankara 1950, s.545.

6 Bu konuda bkz.

Levent Şahverdi Arşivi

roslar ve Sivas taraflarına yaylaya çıkışlarında sürekli Ermenilerle çatışmışlardır.[7]

XIV. yüzyılda Çukurova ve Uzunyayla yöresi Ramazanlı Türkmenleri tarafından iskan edilmeye başlandı. Memlukların Halep Valisi de Adana ve Tarsus'u fethetmişti. Ermenilerin yardım isteklerine karşılık Papa onları Katolik olmaya ve Bizans ise Ortodoks olmaya çağırıyordu. Bir kısım Ermeniler bu çağrılara uydu, ancak bu kez de kendi aralarında anlaşmazlıklar ve mücadeleler başladı. Sonunda 1375'te Türkmen Beyi Ebu Bekir Bey, Çukurova'da Ermeni egemenliğini sona erdirdi. Bölge, Ramazanoğulları Beyliği döneminde tamamıyla Türkleşti. Burada yaşayan Ermeniler de Türk kültürünü benimsediler.[8]

B. Osmanlı İdaresinde Ermeniler

Osmanlı Devletinin Anadolu topraklarında genişlemesi ile beraber Çukurova bölgesini de ele geçirmeleri sonucu, bu bölgede yaşayan Ermeniler de bu devletin idaresine girdiler. Ermenilerin Osmanlı Devletinin idaresinde, ne Bizans ve hatta ne de Ermeni Prensliği dönemlerinde yaşamadıkları bir adalet ve hürriyete kavuştuklarına ilişkin tarihi işaretler vardır. Bu yöndeki kanıtlardan birisi de yöredeki şehir ve kasabaların Ermeni nüfusundaki doğal olmayan artıştır. Nitekim Arapgir, Çermik, Ergani, Harput, Urfa ve Siverek'teki Ermeni nüfusu 1518'de yaklaşık 5.500 iken 1523'te 9.000'i aşmış ve %66 artmıştır.[9] Bu durum, Osmanlı yönetiminin sağladığı adalet ve hürriyet ortamı nedeniyle Ermenilerin buralara göçmesinden kaynaklanmıştır.[10] Ancak, gene de bölgenin tartışmasız çoğunluğu Türk nüfustur.

Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu dönemlerde, Ermenilerin bir sorun olarak karşımıza çıkmadıklarını görüyoruz. Osmanlı Devleti içerisinde, diğer azınlıklar gibi rahat bir ortam bulan Ermeniler, askerlikten de muaf tutularak ticaret ve sanatla uğraşmışlar, zengin bir sınıf oluşturmuşlardı. Ermeni-Türk ilişkileri karşılıklı güvene dayanmakta, Ermeniler genellikle

7 A. Süslü vd., **a.g.e.**, s.83 vd.

8 A. Süslü vd., **a.g.e.**, s.84.

9 Hesaplama için bkz. A. Süslü vd., **Türk Tarihinde Ermeniler**, Ankara 1995, s.88.

10 Bununla birlikte bölgedeki nüfusun ağırlıklı bölümünü Türkler oluşturmaktaydı. Bu konuda bkz. Yusuf Halacoğlu, "Tapu Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın ilk yarısında Sis Sancağı", **Tarih Dergisi**, S. 32, s.819-892.

Levent Şahverdi Arşivi

Türkçe konuşmakta, kiliselerindeki ayinlerini Türkçe yapmakta ve Türklerle eşit haklara sahip bulunmalarından dolayı Batıda "Hıristiyan Türkler" olarak bilinmekte idiler.[11] Ancak, Devletin yıkılış sürecine girmesiyle birlikte, topraklarının hemen her bölgesinde çıkan huzursuzluklarla beraber, Ermeni konusu da ciddi boyutlar kazanmıştır.

II. Ermeni Sorununun Ortaya Çıkartılmasında Avrupa Devletlerinin Tutumu: Şark Meselesi

Osmanlı Devletinde merkezi otoritenin sarsılmasıyla beraber, "Düveli Muazzama" da denilen büyük Avrupa devletleri, Osmanlı topraklarını paylaşmak için bir dizi faaliyette bulunmuşlardır. Tarihi süreç içerisine Osmanlı Hristiyanları için önce **imtiyaz**, sonra da **özerklik** ve **bağımsızlık** isteme politikası izlenmiş; 1789 Fransız İhtilâli ile yayılan milliyetçilik fikirleri, Osmanlının yıkılması için, Hıristiyan tebaaya telkin edilmiştir. Nitekim 1804'te ilk milliyetçi ayaklanma Sırplar tarafından başlatılmış; Rumların 1821 Mora ayaklanması da İngiltere, Fransa ve Rusya'nın müdahaleleri sonucu, 1829 Edirne Anlaşmasının bağıtladığı Yunan bağımsızlığı ile sonuçlanmıştır.

Osmanlı Devletinin parçalanması Avrupa Devletlerinin izledikleri politika tarihte "**Şark Meselesi**" olarak bilinir. Bu terimin ilk kez, 1815'te Avrupa haritasını yeni bir düzene sokmak için toplanan Viyana Kongresinde dile getirildiğini görüyoruz.[12] Bu kongrede Rus delegeler, Osmanlı Devleti'ndeki Hıristiyan unsurların durumunun yeniden gözden geçirilmesini istemişler ve buna da "*Şark Meselesi*" adını vermişlerdi.[13] Kongrede bu görüş reddedilmiş, ancak *Şark Meselesi* terimi Avrupalılar arasında benimsenmiş ve zamanla daha geniş anlamlar yüklenerek kullanılmıştır.[14]

---

11 Durmuş Yalçın vd., **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, Ankara 2000, s.218.

12 Bkz. F. Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, Ankara 1997, s.97 vd; C. Üçok, **Siyasal Tarih (1789-1960)**, Ankara 1980, s. 45 vd.

13 Bkz. B. Kodaman, "Şark Meselesi ve Tarihi Gelişimi" **Tarihi Gelişimi İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu, Dün-Bugün-Yarın, (8-9 Mart 1990)**, Ankara 1992, s. 59-63 ;İ. Kayabalı, C. Arslanoğlu, **a.g.e.**, s.278 vd.

14 Bu Konuda geniş bilgi için bkz. B. Kodaman, "Avrupa Emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğuna Giriş Vasıtaları (1838-1914)", **Milli Kültür** II/1 (Haziran 1980), s. 23-34.

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına kadar olan devrede "şark meselesi" terimi, görünüşte Avrupalılar tarafından Osmanlı Devleti içerisindeki Hristiyan uyruklûların savunulması; esasta ise, Osmanlı topraklarının Avrupa'nın büyük devletleri arasında paylaşılması anlamındadır.[15] Haliyle Osmanlı Devleti, Avrupalıların bahanelerini ortadan kaldırabilmek için onların istekleri doğrultusunda pek çok ıslahatlar[16] ve bu arada da Kanun-i Esasi'yi kabul etmek dahil bir çok yeni düzenleme yapmış ise de Avrupalı büyük devletleri tatmin etmek mümkün olmamıştır.

Nitekim Avrupa Devletleri, 31 Mart 1877'de Londra'da imzaladıkları bir protokol ile, "Osmanlı Devleti'ndeki Hristiyanların durumuyla, -Avrupa barışının selameti bakımından- uğraşmaya devam edeceklerini" bildirdiler.[17] Osmanlı Devleti, Londra Protokolünü kendi içişlerine karışma kabul ederek reddetti. Bunun üzerine de 24 Nisan 1877'de Rusya savaş ilan etti.

Rusya'nın galibiyeti ile sonuçlanan savaş[18] sonrasında imzalanan anlaşma, Balkanlarda Sırbistan, Romanya ve Karadağ'ın bağımsızlığını; Bosna ve Hersek'in Hıristiyan bir valinin yönetiminde özerkliğini; doğuda ise Batum, Kars, Ardahan ve Doğubeyazıt'ın Rusların olmasını, ayrıca, sözde Ermeni çoğunluğunun bulunduğu Doğu Anadolu'da ıslahat yapılmasını[19] ve buralardaki Hıristiyanların, Kürt ve Çerkezlere karşı korunmasını[20] öngörüyordu.

Ermenilerle ilgili hükümle Rusya, bir Ermeni Devleti'ne giden yolu açarak, Kars'tan İskenderun'a uzanan hatla Akdeniz'e çıkmayı planlıyor-

---

15 C. Ergül, **a.g.e.**, s.25 vd. ; S. İlhan, "Türkiye Jeopolitiği ve Jeopolitik Gelişmeler" **Tarihi Gelişimi İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu, Dün-Bugün-Yarın, (8-9 Mart 1990)**, Ankara 1992, s.11.

16 Bkz. P. Imbert, **Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri, Türkiye'nin Meseleleri**, İstanbul 1981, s. 158-173.; Ayrıca bu ıslahatların genel bir değerlendirmesi için bkz. E. Kuran, **Türk Çağdaşlaşması**, (nşr. M. Erdoğan) Ankara 1997; İ. Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul 1983.; N. Berker, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Ankara 1973; Ş. Mardin, **Türk Modernleşmesi, Makaleler IV**, İstanbul 1991 ; W. R. Polk - R. L. Chambers, **Ortadoğu'da Modernleşme**. (nşr. İnsan Yayınları) (Baskı yeri ve yılı yok).

17 Bu protokol için bkz. E.Z. Karal, **Osmanlı Tarihi VIII**, Ankara 1988, s.39.

18 Tarihimizde Rumi 1293 yılından mülhem olmak üzere "93 Harbi" de denilen bu savaş hakkında bkz. E.Z. Karal, **a.g.e.**, s.14-80.

19 Bkz. F. Armaoğlu, **a.g.e.**, Ankara 1997, s. 516-531; A. Palmer, **Osmanlı İmparatorluğu, Son Üç Yüzyıl, Bir Çöküşün Yeni Tarihi,** İstanbul 1994, s. 172. vd.

20 E. Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi VIII**, Ankara 1962, s.66.

Levent Şahverdi Arşivi

du. Bu planı uzun süredir yapan Ruslar, Ermenilerle de uzun zamandır ilgileniyorlardı.

Ancak, Rusya'nın genişlemesinden rahatsızlık duyan Avrupa devletlerinin araya girmesiyle bu anlaşma hükümleri tam anlamıyla yürürlüğe giremedi. İngiltere donanmasını harekete geçirdi. Osmanlı Devleti ile yaptığı bir anlaşmayla Kıbrıs'a yerleşti (4 Haziran 1878) Araya giren Bismark, ülkesinde bir konferansa ev sahipliği yaparak hem muhtemel bir savaşı önlemek hem de Almanya'nın menfaatlerini korumak istiyordu. Nitekim Osmanlı Devleti, İngiltere, Fransa, Avusturya, Almanya, İtalya ve Rusya'nın da katıldığı Berlin Kongresi 13 Temmuz 1878'de imzalanan bir anlaşmayla son buldu. Bu anlaşma, artık Rusya'nın yanı sıra, diğer devletlerin de parçalamaya çalıştıkları Osmanlı'dan, kendi paylarını alma anlaşmasıydı. Bu kongreye Ermenilerden de bir delege grubu çağrıldı ve Batılı devletlerin kendi politik hesapları doğrultusunda pay sahibi yapıldılar. Aşağıda bu devletlerin, Ermeniler üzerinden yaptıkları hesapları açıklayacağız.

A. Rusların Ermeni Politikası

Rusların Ermenileri kullanma politikası XVIII. Yüzyıl başlarında I. Petro'ya kadar iner. I. Petro, İran'la yaptığı savaşlarda Ermeniler'den yararlanmış ve Ermeniler'den bir kısmını kendi topraklarına yerleşmeye davet etmiş ve onları göç ettirmiştir.[21]

Rus Çarlığı Ermeniler konusunda sistematik çalışma yapabilmek için 1816'da Ermeni Şark Dilleri Enstitüsü'nü kurdu. 1826-1828 İran savaşını kazandığında da imzaladığı anlaşma gereği, Revan ve Nahcivan Hanlıklarını birleştirerek Ermeni Vilayeti'nin oluşmasını, ardından İran'dan da Ermenilerin buraya göçünü sağladı.[22]

1828 Osmanlı-Rus Savaşında da önemli sayıda Ermeni'nin Rus ordusuna gönüllü yazıldığını, bir kısmının da Erzurum'un düşman işgaline girmesinde yardımcı olduklarını, savaş sonrasında Rusya'nın isteği doğrultusunda ve Osmanlı Devleti'nin rızası dışında, daha önce oluşturulan Ermenistan Vilayeti'ne Anadolu topraklarından Ermeni göçü yaşandığını biliyoruz.[23]

21 Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", **Belgeler,** nu.17 (1988), s.368.

22 K. Beydilli, **a.g.m.**, s.366.

23 K. Beydilli, **a.g.m.**, s.3385 vd.

Levent Şahverdi Arşivi

Rusya'nın bunu yaparken hesapladığı iki ana husus, demografik yapıyı değiştirerek bu bölgede Türkleri çoğunluk olmaktan çıkarmak ve kendi güdümünde bir Ermeni varlığı oluşturmaktır. Nitekim 1828 ve 1854 yıllarında Doğu Anadolu'ya giren Ruslar, Kafkaslar'dan sürdükleri veya öldürdükleri iki milyondan fazla Türk'ün yerine yerleştirerek, bölgedeki nüfus dengesini değiştirmek için, beraberlerinde yüz bin kadar Ermeni'yi de götürdüler, oralardaki Türk topraklarına yerleştirildiler. Öyle ki, bugün Ermenistan'ın başkenti bulunan Erivan'ın 1828'den önce nüfusunun %80'i Türk idi ve eski Türk Revan Hanlığı'nın devamı durumundaydı.[24]

B. İngilizlerin Ermeni Politikası

4 Haziran 1878'de imzalanan anlaşmaya göre Osmanlı Devleti Ermeniler için, İngiltere ile kararlaştıracağı ıslahatı yapacaktı.[25] Aslında İngiltere Ermenileri değil, kendi çıkarlarını korumak için harekete geçmişti. Çünkü, Hem Hindistan yolu, hem de Trabzon-Erzurum-Doğu Beyazıd üzerinden İran'a giden yol, İngiltere için önemliydi. Çünkü, 1840'tan sonra Manchester'a yerleşen Ermeni tüccarlar, İngiltere'de üretilen pamuklu kumaşları İran ve Türkistan'a, bu yolu kullanarak pazarlıyorlardı. 1870'ten sonra İngiltere'de pamuklu stokları artınca, kriz ihtimali belirdi. İngilizler, satışlarını artırmak için, Anadolu'da Ermeni tüccarlarına sermaye yardımında bile bulunmuşlardı.[26] İngilizlerin Ermenileri Van ve civarını işgale özendiren politikalarını Atatürk 1 Aralık 1920'de şöyle değerlendirmektedir: "Ermeniler Van ve Bitlis'i ele geçirince, Irak'taki İngilizlerle birleşeceklerinden dolayı bütün Yakındoğu'da İngilizlerin yeri çok sağlamlık kazanacaktır".

İngilizlerin Ermeni politikasında güttükleri siyasetin başka nedenleri de bulunmaktadır. Alman kaynaklarına göre İngiltere, Mısır'ı ele geçirme planları yaparken, Balkanlar'da ve Küçük Asya'da huzursuzluklar çıkartarak diğer ülkelerin dikkatlerini buralara çekmek istiyordu. Avrupa kamu-

24 D. Yalçın vd., **a.g.e.**, s.219.

25 Cevdet Küçük, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897**, İstanbul 1986, s.8-12.

26 A. Süslü vd., **a.g.e.**, s.91.

Levent Şahverdi Arşivi

oyunu en iyi etkileyecek durumda olan da, Hristiyan inanca sahip bir halkın Müslümanlara karşı ayaklanması olacaktı.[27] Zaten Balkanlarda Rum, Sırp ve Bulgar ayaklanmaları sonuca ulaşmıştı.

Böylece sıra Anadolu Hristiyanlarına gelmiş oluyordu. Bunun için de Ermeniler seçildi ve Avrupalı Devletlerin çıkarları doğrultusunda Şark Meselesi içinde bir Ermeni konusu da sokulmuş ve bu konu ilk kez uluslar arası anlaşmaların içerisinde yer almış oluyordu.[28]

C. Almanların Konuya Yaklaşımı

Stratejik ve psikolojik nedenlerin yanısıra ekonomik faaliyetlerinin ön plana çıkmaya başladığı Doğu Sorunu, Osmanlı Devleti'nin Almanlarla yakınlaşıp[29] 1900 yılında Bağdat Demiryolunun yapımı[30] için anlaşmasıyla siyasal açıdan daha değişik boyutlar kazandı.[31] Bir yandan Araplar Türklere karşı kışkırtılıp,[32] Devletin Türk ve Müslüman unsurları arasındaki birlik parçalanmak istenirken, öte yandan Doğu Anadolu'da Ermeniler sürekli tahrik edilmeye başlandı.[33] Ayrıca Kürtler de kışkırtılmaktay-

---

27 Ramazan Çalık, **Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamid Döneminde Ermeni Olayları**, Ankara 2000, s.54.

28 A. Süslü vd., **Türk Tarihinde Ermeniler**, s.89.

29 Dönemin Osmanlı-Alman münasebetleri için bkz. İ. Ortaylı, **İkinci Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu**, Ankara 1981, s.28-49; L. Rothmann, **Berlin-Bağdat, Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi**, (nşr. R. Zarakolu), İstanbul 1962, s.23-44.

30 Bağdat demiryolu meselesi için bkz. M. Özyüksel, **Osmanlı Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları**, İstanbul 1988.

31 Almanya'nın Doğu politikası karşısında İngiltere, Fransa ve Rusya'nın takındıkları tavır ve Almanya ile Türkiye'ye karşı ortak mücadeleleri için bkz. Hans Rohde, **Asya İçin Mücadele Şark Meselesi I. Kitap**, (Çev. Binb. Nihat), İstanbul 1932, s.25-75.

32 Bu kışkırtmalara örnek olmak üzere bkz. T.E. Lawrence, **Bilgeliğin Yedi Direği, Bir Casusun Anıları**, İstanbul 1991; P. Mansfield, **Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası**, (nşr. N. Ülken), İstanbul 1975, s.16-46.

33 Bkz. C. Küçük, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897**, İstanbul 1986; E. Kuran, "Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu (1877-1891)", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu (Erzurum 8-12 Ekim 1984)**, Ankara 1985, s.19-27 ; K. Gürün, "Dünya Devletleri Politikalarında Ermeni Meselesi", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu (Erzurum 8-12 Ekim 1984)**, Ankara 1985, s.281-284.;H. Pehlivanlı, **Mayevski'nin Doğu Anadolu Raporu**, s.49-56, 74vd.

Levent Şahverdi Arşivi

dı.[34] Böylece Osmanlı Devleti parçalanırken Doğu Anadolu da "**Balkanlaştırılmış**" olacaktı.[35]

Almanlar, Ermeni konusunda İngiltere'nin politikasından rahatsız olmuş ve Osmanlı Devleti'ni desteklemiştir. Ancak bu desteğin en masum nedeni Almanların ekonomik çıkar hesapları olmuştur.

Ancak bir süre sonra Ermeniler konusunda batı dünyasında yapılan olumsuz propagandadan etkilendiklerini görüyoruz. Nitekim Alman İmparatoru II. Willhelm'e, annesinin "Bütün Hristiyan ülkelerinin görevi, bu katliamda akan Hristiyan kanının intikamını Türkiye'den almak olmalıdır" dediği, İmparator'un da bir rapor üzerine "Bu artık fazla oluyor. Zira onlar da Hristiyan" biçiminde bir tepki gösterdiği bilinmektedir.[36]

I. Dünya Savaşından sonra, Alman resmi tavrının da Türkiye aleyhine döndüğünü görüyoruz. Çünkü Batı basınında Ermeni tehcirini Alman Genelkurmayının tavsiye edip yönettiği yolunda haberler çıkmış; sözde Ermeni soykırımında Almanların da rolü olduğu yazılmıştı. Almanlar, bu psikoloji içerisinde savunmaya geçtiler ve hoş görünmek için Ermeni yanlısı politika izlemeye başladılar. Türk düşmanı ve bir Ermeni'yle evli Papaz Lepsius'a "Almanya ve Ermenistan 1914-1918" adlı, bilimsel olmayan taraflı bir kitap yazdırdılar. Bu kitap, ne yazık ki Almanya'da temel kitap olarak kabul edilmektedir.

Almanların değişen bu yanlı tavrına diğer bir örnek, Talat Paşa'nın bir Ermeni'nin saldırısıyla şehit edilmesinden sonra yaşananlardır. Mahkemeye, olayları bilen ve Türkiye'de yaşamış olan subaylar önce tanık olarak çağrılmış, sonra çağrılmayıp, olayları ancak duyanların tanıklığına başvurulmuştur. Bu duruma Türkiye'de görev yapan subaylar bile itiraz etmiş,

---

34 Bkz. A. Çay, **Her Yönüyle KÜRT DOSYASI,** İstanbul 1994, s. 1-6; M.S. Lazarev, **Emperyalizm Ve Kürt Sorunu(1917-1923)** (nşr. M. Demir), s.22-32.

35 Y. Kalafat, **Şark Meselesi ışığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar,** Ankara, 1992, s. 3; Ayrıca "Balkanlaştırma veya Balkanizasyon" tabiri için bkz. W. M. Slone, **Bir Tarih Laboratuarı Balkanlar,** İstanbul 1987, s.45 vd.; O. Sander, **Balkan Gelişmeleri ve Türkiye (1945-1965),** Ankara 1969, s.4, nu: 7; Ali Emiri Efendi, **Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyyesi,** (nşr.A. Yuvalı-A. Halaçoğlu) Kayseri 1992, s.13 vd.

36 R. Çalık, **a.g.e.,** s.64.

Levent Şahverdi Arşivi

ama katil serbest bırakılmıştır.[37] (1970'lerde ABD'de iki diplomatımızı öldüren, Geroge YANIKYAN da sağlık nedenleriyle serbest kalacaktır!)

D. Fransızların Politikası

Ermenilerle Fransızların ataları olan Franklar, Haçlı seferlerinden beri tanışıyorlardı. Ermeniler, Haçlı Seferlerine kılavuzluk ve lojistik desteği vermişlerdi. Bu seferler sırasında çok sayıda Frank asilzadesi ve şövalyeler, zengin Ermenilerin kızlarıyla evlenmişlerdir.[38] Aslında Ermenilerin, Frankları yanlarında alıkoymak için kızlarını onlarla evlendirme politikası izlediklerini görüyoruz.[39] Ayrıca Ermeniler Haçlı Seferleri sırasında onlara klavuzluk etmişler, at, yiyecek, konaklama vb. lojistik destek vermişler Türk kalelerinin ve kuvvetlerinin durumu hakkında bilgi vermişler, onlarla birlikte Türklere karşı savaşmışlardır. Hatta Klikya Baronu II. Revone, Papa III. Innocentus'a mektup yazarak katolikliğe geçtiğini bildirmiş, "Beni Türklerden kurtarın, bunlar şeytanın soyu, yeni bir haçlı seferi yollayın" diye ısrar ederek 4. Haçlı Seferinin yapılmasında pay sahibi olmuştur.[40]

Fransızlar, Kilikya diye adlandırdıkları Çukurova bölgesini, Suriye'ye dahil görmekte ve burada ciddi ekonomik çıkarları bulunmakta idi.Çünkü, kendi dokuma sanayisi için gereken pamuk hammaddesini, özellikle Amerikan iç savaşı sırasında, sulu pamuk üretimi yapılan bereketli Çukurova topraklarından temin etmiş, hatta 1864'te Çukurova'da pamuk işleme fabrikası kurmuştur. Bölgenin diğer zenginlikleri de Fransa için vazgeçilebilecek şeyler değildi. Bunu çok erken fark eden Fransızlar, Çukurova bölgesinin genel tarihini ve coğrafyasını araştırmışlar ve 1604'te de yayınlamışlardır.[41]

Fransızlar, 1850'lerde Ermenilerin dil, kültür ve tarihleri ile ilgili araştırmalar yaptırıp, Kilikya Ermenistanı imajını oluşturmaya çalışmıştır.

37 R. Çalık, **a.g.e.**, s.71 vd.

38 Yusuf Ziya Bildirici, **Adana'da Ermeniler'in Yaptığı Katliamlar ve Fransız-Ermeni İlişkileri**, Ankara 1999, s.90.

39 Bkz. Mehlika A. Kaşgarlı, "Haçlı Seferleri ve Ermeniler", **Türk -Ermeni İlişkileri**, s.32.

40 M. Kaşgarlı, **a.g.m.**, s.35. Bilindiği gibi bu 4. Haçlı Seferi, zamanın Bizans Başkenti Konstantinopolis'in (İstanbul) işgali ve Latin İmparatorluğunun ilanı ile sonuçlanmıştır.

41 Geniş bilgi için bkz. R. Chesney, **Rivers Eupharates and Tigris**, London 1850.

Levent Şahverdi Arşivi

Fransız seyyahları, gerekli bilgileri toplamışlar; 17. yüzyıl başlarında Paris'te açılan Doğu Diller Okulundan bu yolda istifade etmişlerdir. Fransız misyonerleri de Erivan, Erzurum ve Bitlis'te, hem Ermenileri Katolikleştirmek hem de Osmanlı Devletine karşı kışkırtmak için faaliyette bulunmuşlardır.[42]

Fransa Parlamentosunda Ermenilerin görüşme konusu olması da yeni değildir. 3 Kasım 1869'da, Ermenilerin bağımsızlığı konusu görüşülmüş, ancak, Başbakan Hanotaux, Ermenilerin bağımsızlığını kurulabileceği bir merkeze ve çoğunluğa sahip bulunmadıklarını bildirmiştir.[43]

Kısaca ifade edebiliriz ki Fransızlar'ın Ermenilere ilgisi ve onlara ilişkin stratejileri oldukça eskidir. Bu ilginin başlıca nedeni de bölgenin pamuğu ve madenleridir.[44] Bu evlenmeler de, belli ölçüde duygusal yakınlığa neden olmuştur.

III. Ermeni İsyanları ve "Sevk ve İskân Kanunu"

Yukarıda kısaca verildiği üzere Ermeniler, Emperyalist ülkelerin emelleri doğrultusunda kışkırtılmışlar; Osmanlı Devleti içerisindeki durumlarının iyileştirilmesi bahanesi ile örgütlenerek önce özerkliği, sonra da bağımsızlığı amaçlayan bir sürece sokulmuşlardı. Ruslar, bölgede kurulacak bir Ermeni Devleti vasıtasıyla Akdeniz'e inmeyi; İngilizler bunu önlemek için Ermenilerin kendi himayeleri altında kalmasını planlıyorlardı. Fransızlar da kendi çıkarları doğrultusunda ayrı maksatlarla Ermenilerle "ilgili" idiler. Böylece Ermeni sorunu "Ermenilerin sorunu" değil, başta "İngiltere, Rusya ve Fransa'nın kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirdikleri bir sorun" halini almıştır.[45] Ermeni isyanlarının da arkasında Rusya ve İngiltere'nin desteklediği HINÇAK ve TAŞNAKSUTYUN komiteleri bulunuyordu.

---

42 Bu konuda bkz. Dündar Aydın, "Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkmasında Fransa'nın Rolü", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu**, Ankara 1985, s.285-299.

43 Bkz. Esat Uras, **Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul 1987, s.145.

44 Bkz. Fahrettin Altay, **10 Yıl Savaş ve Sonrası**, İstanbul 1970, s.215.

45 Bkz. Hamza Eroğlu, **Türk İnkılâp Tarihi**, İstanbul 1982, s.217.

Levent Şahverdi Arşivi

gılarla ve hukuksal kurallar çerçevesinde gerçekleşmiştir. O günkü teknolojide ve savaş ortamında elbette bazı güçlükler çıkması kaçınılmazdır.

Ancak, Devletin 7-8 bakanlığı sırf bu işle meşgul olmuş; Müslümanlardan başka Ermeni, Rum ve Yahudiler ile yabancı misyon temsilcilerinden oluşan komisyonlar kurarak kimlerin tehcire tabi tutulacağını, nerelere gönderileceğini, yolda ne gibi zorluklarla karşılaşacağını ve nasıl muhafaza edileceğini, hatta zarar görenlerin tazmininin nasıl olacağını bu komisyonlar eliyle kararlaştırıp uygulatmıştır.

Yol boyunca çoğu zaman askerlerin iaşe ve ilaçlarından yararlandıkları da bilinmektedir.[54] Hatta ülkede ciddi sağlık problemlerinin yaşandığı bir dönemde, tehcire tabi gruplara birer doktor verilmesi yoluna bile gidilmiştir. Şimdi, soykırım yapılmış olsa, bunca insancıl önlem alınır mıydı? Eğer Ermeniler yok edilecek idiyse, bulundukları yerde bunu yapma şansı varken göç ettirme yoluna gidilir miydi? Elbette gidilmezdi.

Ulusal Bağımsızlık Savaşı sonrası Lozan Barış görüşmelerinde Ermeniler, üç yüz bin Ermeninin öldürüldüğünü iddia etmişlerdir. Buraya giden Ermeni heyeti içerisinde Nradungiyan Gabriel Efendi, Osmanlı Devleti'nde Nafia (Bayındırlık) ve Hariciye (Dışişleri) Nazırlıkları (Bakanlık) yapmış, bir ara da Bahriye (Denizcilik) Nazırlığına da vekalet etmiş biridir. Devletin bu kadar üst makamlarına çıkartılmış olan birisi, Heyetle beraber Lozan'da toprak ve tazminat talep edebilmişlerdir. Ermeniler burada, üç yüz bin zayiatımız oldu derken, daha sonra yalanlarını iyice abartarak bir milyon, beş milyon Ermeni katledildi gibi iddialar ortaya atmışlardır.

Halbuki Avrupalılar bile o devirde Osmanlı ülkesinde yaşayan Ermenilerin tamamının 1.300.000 olduğunu söylüyorlar. Burada kendi iddia ettikleri üç yüz bin zayiat da 24 Nisanı anma olaylarında bir milyona, sonra bir buçuk milyona çıkartılmıştır. Bazı kaynaklarda beş milyona kadar yazanlar bile çıkmaktadır. Ancak bizzat Batılıların kaynaklarına göre 1914 yılında Osmanlı Devleti içerisinde 1.161.169 gregoryan ve 67.838 katolik

54 A. Süslü, **a.g.m.**, s.273.

Levent Şahverdi Arşivi

olmak üzere toplam 1.229.007 Ermeni bulunuyordu.[55] 1897 sayımında bu rakam 1.042.374 idi ve 1897-1903 yılları arasında Osmanlı İstatistik Umum İdaresi Müdürü Mığırdıç Sınabyan isimli bir Ermeni idi.[56] Demek ki iddia edilen rakamların asılsız olduğu buradan bellidir.

Kaymakam Mehmet Kemal Bey Olayı

Tarihe "Ermeni Tehciri" olarak geçen ve yukarıda nedenleri ve uygulama aşamaları anlatılan bu yer değiştirme ve yerleştirme kararı uygulanırken, savaş ortamı, ailesi katledilenlerin zaman zaman önlenemeyen öfkeli ferdi davranışları, hastalık, doğa koşulları ve en önemlisi de Ermenilerin isyan halinin devamı gibi nedenlerle bazı kayıpların olması önlenememiştir. Ancak, bütün tarihi belge ve kayıtların açıkça ortaya koyduğu üzere, Ermenilerin katledilmesi asla söz konusu olmadığı gibi, baştan beri süregelen olaylarda ihanete uğrayıp öldürülen Türklerin sayısı, öldürüldüğü iddia edilen abartılı Ermeni sayıları ile bile kıyaslanamayacak kadar fazladır. Ayrıca tehcir kararı ile berber göç ettirilenlerin zarara uğramaması için alınacak önlemler de belirlenmiş, bu yolda uygulayıcılara emirler gönderilmiştir. Nitekim, göç sırasında askerlerin kendi ilaç ve yiyeceklerini, bu gruplarla paylaştığı ve azami özenin gösterildiği belgelerle sabittir.

Göç ettirme uygulaması sırasında bütün emir ve önlemlere karşın, kişisel kin ve acısı nedeniyle bile olsa yanlış uygulama yapan görevliler olmuşsa, tam bir hukuk devleti anlayışı içerisinde bu kimseleri Devlet yargılamış ve gerekli cezaları da vermiştir.

Ermeni Tehciri uygulaması sırasında Boğazlıyan Kaymakamı ve Yozgat Mutasarrıf Vekilliğinde bulunan ve yönetimindeki Ermenilerin sevkini gerçekleştiren Mehmet Kemal Bey de, uygulamada ihmali bulunduğu iddia edilen bir kısım görevlileri mahkemeye sevk etmişti. Ne var ki gelişen yeni koşullarda bir süre sonra kendisi de aynı suçlama ile yargılanmak durumunda kaldı. Kaymakam Kemal Beyle ilgili süreç oldukça ilginç, ilginç

55 Stanford J. Shaw, "The Ottoman Census System And Population 1831-1914" **International Journal of Middle East Studies 9**, (1978), s.337.

56 Komisyon, **Osmanlı Devletinde Azınlıklar ve Arşivlerle Ermeni Meselesi, Minorities In The Ottoman State And Armenian Question According To Archives,** (Politika Haber Dergisi Eki, Basım yeri ve yılı yok), s.48

Levent Şahverdi Arşivi

olmanın ötesinde ibret vericidir. Bu bakımdan, Kemal Bey'in idamı ile sonuçlanan yargılanması sürecini ele almakta yarar vardır.,

I. Dünya Savaşından yenik çıkan Osmanlı Devletini İtilaf Devletleri, Ermeni tehciri konusunda adeta "hesaba çekmek" istemişlerdir. O günkü hükümetlerinin, özellikle de Damat Ferit Paşa Hükûmetinin basiretsiz uygulamalarından birisi de itilâf devletlerine yaranma, onların hoşgörüsünü sağlama gayretleri içerisinde; savaş dönemi idarecilerini yargılamak için Divan-ı Harb-i Örfileri kurmalarıdır.

Divan-ı Harb-i Örfilerinden biri de İstanbul'da kurulmuştu. Bu mahkemenin İttihat ve Terakki ileri gelenlerini yargılamak, Milli Mücadele önderleri hakkında idam kararları almak gibi "icraatları" da bulunmaktadır. Aynı mahkeme "Ermeni tehcirinde kusuru olduğu gerekçesi" ile Boğazlıyan Kaymakamı Mehmet Kemal Bey ve arkadaşlarını da yargılanmıştır. Ancak bu yargılama, dönemin koşulları içerisinde uygulanması gereken prosedürü çok aşmış, yapılan işlemler, mahkemenin adeta bir "Ermeni intikam mahkemesi" gibi algılanmasına neden olmuştur. İtilaf Devletlerinin baskısı altında oluşan "suçlu arama psikolojisi" ile yapılan yargılama ve verilen idam kararı, kamuoyu vicdanında, yöneticiler arasında, İtilaf Devletleri ve Ermeniler arasında değişik yankılar bulmuş, tarihimize ise "**kurban verme siyaseti**"nin[57] bir örneği olarak geçmiştir.

Ancak, hem Ermeniler tarafından mağdur edilmek hem de işgalci devletlerin etkisiyle yüksek yöneticilerinin cezalandırılması gibi bir durumu Türk Milleti asla kabullenmedi. Basın, kamuoyu, halk ve Ankara'da toplanan TBMM olayı şiddetle protesto etti.

Kaymakam Kemal Bey'in yargılanması ve idamına Türklerin gösterdiği tepki özellikle defin sırasında zirveye ulaşmıştır. İtilaf Devletleri ise, idama gösterilen tepkiyi Osmanlı Devleti'ne karşı sert politikalar uygulamak için bir bahane olarak kullanmışlardır. Bunun en somut örneklerinden birisi İzmir'in işgalidir. Öte taraftan bu tepki, İzmir'in işgali ile İstanbul başta olmak üzere bütün yurtta ortaya çıkan protesto gösterilerinin de kay-

57 "Kurban siyaseti" deyimi, o dönemde yayınlanan **Memleket Gazetesi**nde çıkan bir makalesinde İsmail Hami (Danişmend) Bey tarafından kullanılmıştır. Bkz. İsmail Hami (Danişmend, **Memleket Gazetesi,** 9 Nisan 1919.

Levent Şahverdi Arşivi

nağını oluşturmuştur. Böylece bu olay, Milli Mücadele ruhunun pekişmesinde etkili olmuştur. Nitekim TBMM'de 14 Ekim 1922 tarihinde kabul edilen bir yasayla Mehmet Kemal Bey "***Milli Şehit***" ilan edilecek, eşine ve çocuklarına maaş bağlanacaktır.[58]

Kurtuluş Savaşı sırasında Ermenilerin mütecaviz hareketlerden geri kalmadıklarını görüyoruz. Milli güçler bunlarla da uğraşmak durumunda olmuştur. Nitekim Mustafa Kemal (Atatürk), Türk milletinin karşı karşıya bırakılmak istendiği oyunu 6 Temmuz 1919'da şöyle özetlemektedir: "Devlet ve milletimizin parçalanması ve Ermeni ve Yunan esaretine düşülmesi söz konusudur. Altı yüz elli sene efendilik eden bir milletin köle mevkiine düşmesi kolay bir hadise değildir." Gene 21 Eylül 1919'da "Ermenilere hiçbir kötü kastımız yoktur. Bilakis onların her türlü tabiiyet haklarına tamamen riayetkarız. Bunun aksi olarak yayınlar, düzmeceden ve İngilizlerin aldatmacasından ibarettir."demektedir. Atatürk 29 Ocak 1920'de "Maraş'ta, Fransız ve Ermeniler tarafından Müslümanların katliamı, insanlığı dehşete düşürecek şekilde devam ettiğini" bildirmiş; 8 Şubat 1920'de de "On yedi günden beri Maraş'ta cereyan eden feci ve kanlı vakalara nihayet verilmesi hakkında, medeniyet ve insanlık aleminin duyup öğrenmesi için yükseltilen feryat ve acının yankılanacak bir yer bulmadığı, hala bu vahşetin devamıyla sabit oluyor" diyerek Türklere karşı girişilen katliamlara sessiz kalınmasından duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir.

Atatürk, ülkenin dörtbir yanından gelen Ermenilerin Türklere yaptıkları zulümleri de büyük üzüntülerle anlatmaktadır Örneğin "10/11 Şubat 1920'de "Adana'da heyecan ve asabiyet ziyadeleşmiştir. Ermeniler, kilise ve mekteplerde sık sık toplanmaktadırlar. İnekler ve Bahçe Ermenileri, Güller ve Zencirli İslam köylerini yağmalamış ve ahalisini pek vahşiyane katliam etmişlerdir"diyor. 14 Şubat 1920'de "Medeniyet maskesine gizlenen Fransızlar ve onların öncüsü olan Ermeniler, Urfa ve havalisinde İslam ahali hakkında zalimane katliamlara başlamışlardır" diyor.

58 Bkz. Mücellidoğlu Ali Çankaya, **Yeni mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, C.III., Ankara 1969, s.804.

Levent Şahverdi Arşivi

"Tarihte emsali görülmemiş olan bu vahşetin faili Ermeniler olup, Müslümanlar ancak namus ve hayatlarını muhafaza kaydıyla mukavemet ve müdafaada bulunmuşlardır" diye konunun özünü ortaya koyan Atatürk "Şu halde Ermenilerin intikam fikri ve tecavüzleri neticesi meydana gelmiş bazı vakalar var ise, bunların mesuliyeti milletimize değil bizzat Ermeni milletine ve onun tahrikçilerine ait olmak lazım gelir" sözleriyle de asıl suçluları işaret etmektedir. Atatürk "Bir uydurma Ermeni kırımı meselesi ve tüm dünyayı aldatmak için yaratılan bu kin ve hırs ürünü propagandaların niteliği hakkında uygarlık ve insanlık dünyasının bir kere daha aydınlatılması ve bu suretle haksızlığa uğramış Türk ulusunun iğrenç ve alçakça bir suçlamadan arındırılması" gerektiğini 7 Mart 1920'de ifade etmiştir. Bunun için de açık deliller ve şahitler ortaya koymuştur, Örneğin 13 Mart tarihli Times gazetesinde yer alan bir habere atıfla Lord Curzon'un Avam Kamarasında irad ettiği nutukta Ermenilere dair "Bana öyle geliyor ki siz Ermenileri sekiz yaşında pek temiz ve masum bir kız gibi zannediyorsunuz. Bunda pek yanılıyorsunuz. Zira Ermeniler bilhassa son hareketi vahşiyaneleri ile ne derecelere kadar hunhar bir millet olduklarını bizzat kendileri ispat eylemişlerdir" dediğini hatırlatmaktadır. "Türkler tarafından Ermeniler aleyhinde katliam, uydurulmuş rivayetler ve daha önce yayılmış bir takım yalan ve iftiralardan ibarettir. Bunların kat'iyyen doğru olmadığına emniyet edebilirsiniz. Bu hakikatın belgelendirilmesi için tarafsız heyetlerin memleketimizde kemal-i serbesti ile icra-yı tahkikat eylemelerini memnuniyetle kabul ederiz. Bu meseleye dair Ermenistan'daki Yakın Doğu Amerika yardım heyetleri tarafından verilen en son raporların okunmasını tavsiye eyleriz" sözleriyle de Atatürk isteyen yabancıları konuyu yerinde incelemek üzere ülkeye çağırmış ve Bizzat batılı heyetlerin Ermenilerin yaptıkları vahşet hakkında verdikleri raporları da delil göstermiştir. "Sivas'ta benle görüşmüş olan, bilahare bu bölgeleri ziyaret eden ve buralarda Ermeni çetelerinin davranışları hususunda mufassal müşahadelerde bulunarak daha sonra kendisine bu konuda anlatmış olduğum şeylerin doğru olduğunu bana yazmış bulunan Amerikan Generali Harbord Amerikan Umumi efkarının kendisinden faydalı bilgi temin edebileceği bir şahidimizdir." diyerek kişi adları da vermektedir.

Levent Şahverdi Arşivi

"Bize karşı yapılmış olan iftiraların aksine, tehcir edilmiş olanlar hayattadır ve bunlardan ekserisi şayet İtilaf Devletleri bizi tekrar harp etmeye zorlamasa idi evlerine dönmüş olurlardı." Sözleriyle gayet mantıki bir delili de ortaya koyan Atatürk, "İngiltere'nin sulh zamanında ve harp sahasından uzak olarak İrlanda'ya reva gördüğü muameleye hemen hemen kayıtsız bir şekilde bakan dünya efkarı, Ermeni ahalinin tehciri hususunda almaya mecbur kaldığımız karar için bize karşı haklı bir ithamda bulunamaz" sözleriyle de Avrupalı Devletlere kendi yaptıklarıyanlış icraatları da diplomatik bir dille hatırlatmaktadır. (26 Şubat 1921)

Bilindiği üzere Aslen Karamanlı olan ve milli mücadelede Atatürk'ün yanında yer alan Kâzım Karabekir Paşa'nın ahtıraları da Ermenilerin Türklere yaptıkları zulümlerle doludur. Bu zulümler o kadar çoktur ki ayrı bir konferans konusu yapmak gerekir. Bir kısmını örnekleme açısından aşağıda ele alacağız. Ancak milli mücadelenin nasıl emperyalistlerin maşası durumundaki Yunanlılarla yaşanmış bir batı cephesi varsa gene aynı konumdaki Ermenilerle de doğu cephesi yaşanmıştır. Girişilen mücadele sonucu Ermenilerle Kars Anlaşması yapılmış ve Atatürk'ün ifadesiyle "Ermeni sorunu denilen ve Ermeni milletinin gerçek olmayan isteklerinden çok, dünya kapitalistlerinin ekonomik yararlarına göre çözülmek istenilen sorun, Kars antlaşması ile, en doğru şekilde çözüme ulaştırılmış"oluyordu.

Ermenilerin Yaptığı Katliamlar

A. Halka Yaptıkları Katliamlar

Osmanlı Devleti içerisinde, büyük hak ve imtiyazlar içerisinde yaşayan Ermeniler, yukarıda anlatılan süreç içerisinde Devletin güçsüz dönemlerinde Müslüman halka ciddi saldırılarda bulunmuşlar ve katliamlara girişmişlerdir. Örneğin I. Dünya Savaşı sırasında Rus, İngiliz ve Fransız desteğindeki Ermenilerin yaptığı katliamlar ve soy kırımda bir milyondan fazla Türkün hayatını kaybettiği tarih kayıtlarında mevcuttur..[59] Diğer bir ifa-

59 D. Yalçın vd., **a.g.e.**, s.221.

Levent Şahverdi Arşivi

de ile Türklerin kaybı, Ermenilerin kaybı ile kıyaslanamayacak oranda fazladır. Dahası, Ermenilerin kaybı yol koşulları, hastalık, eşkıya ve yakınları katledilen insanların intikam saldırıları gibi nedenlerle olurken ve Devlet bunların önlenmesi için alınabilecek bütün önlemleri almışken, Türklerin kaybı, tarihe geçen inanılmaz vahşetler, katliamlar sonucu gerçekleşmiştir.

Örnek vermek gerekirse, Van soykırımından kurtulanların anlattıklarını içeren ve Van Belediye Başkanı ve Alay Komutanının imzasını taşıyan, İçişleri Bakanlığına gönderilmiş bir belgede, Rus kuvvetleri ile birleşen insan kasabı Ermenilerin girdikleri yerleri cesetten geçilmez halde bıraktıkları, kıymetli şeyleri yağmaladıkları, İslamiyet'e hakaret ederek cami ve medreseleri yağmaladıkları, Müslümanları katletmekten büyük zevk aldıkları, ahalinin burunlarını, kulaklarını, bacaklarını, kafalarını kesip karınlarını yardıkları, çocukları diri diri ateşe attıkları, bazılarının derilerini tulum çıkardıkları, kesik kafaları süngülere taktıkları, bazılarını kütük üzerinde doğradıkları, bir kısmını Mermid Çayına döktükleri, insanları kuyulara doldurdukları, kadın ve çocukları tandır damlarına doldurup yaktıkları, kadınlara anlatılamayacak tecavüzlerde bulundukları, direnenleri vahşi biçimde katlettikleri... belirtilmiştir.[60]

B. Osmanlı Devlet Adamlarına Suikastler

Lozan Konferansında umduklarını bulamayan Ermeniler, bu kez de eski Osmanlı yöneticilerine karşı bir dizi suikasta girişmişlerdir. Aslında Ermeni siyasi cinayetleri Padişah II. Abdulhamit'i bombalama girişimleri ile başlar. Sonra Osmanlı Bankası olayı vardır. Nihayet Lozan konferansında azınlıklar başlığı altında ele alınan ermeni konusundan eli boş dönmeleri sonucu, Osmanlı Döneminde yüksek yöneticilik yapmış bazı kimselere karşı suikastlara girişmişler ve bu cinayetlerde Talat, Cemal, Sait Paşalarla, Bahattin Şakir ve Cemal Azmi Beyler şehit olmuşlardır. Bilindiği gibi bu insanlar o günün bakan, başbakan düzeyinde üst yöneticilik yapmış Osmanlı devlet adamları idi.

60 **Osmanlı Devletinde Azınlıklar ve ...**, s.56.

Levent Şahverdi Arşivi

C. Ermenilerin Birbirlerine Yaptıkları Suikastler

Komitacı Ermeniler sadece Türkleri katliama tâbi tutmakla kalmamış, aynı zamanda durumlarından şüphelendikleri ve Türklerin tarafını tuttuğunu düşündükleri Ermenilere de çeşitli zulümler yapmışlardır.

1890 Temmuzundaki Kumkapı gösterisinden sonra Hınçak Komitesi, durumlarından şüphelendiği, hükûmet taraftarı kabul ettiği Ermenilere suikastlar uygulamaya başlamıştır.

Avukat Haçik, 15 yaşında Armenak adında bir Ermeni tarafından öldürülmüştür.

Gedikpaşa Kilisesi vaizi Dacad Vartabet, parçalanmıştır.

Ruhani Meclis'e üye seçilen Mampre Vartabet, hükümete ajanlık ettiği için suikasta uğramış ve yaralanmıştır.

Patrik Aşıkyan'ın komitenin planlarını hükümete haber vermiş olmasından şüphe edilmiş, bu sebeple, komite tarafından kur'a ile görevlendirilen Diyarbakırlı Agop adında bir Ermeni genci tarafından 28 Mart 1894 günü kendisine patrikhane kilisesinde bir suikast yapılmıştır. Suikastçının kullandığı Karadağ tabancası bozuk olduğu için ateş almamış, genç Ermeni tutuklanmıştır.

10 Mayıs 1894'te Hınçak Komitesi; Aşıkyan'ın arkadaşı kabul ettikleri Simon Maksut'a, Galata'da Havyar Hanı önünde iki komiteci vasıtasıyla suikast yaptırmışlardır.

Bu suikastlar hakkında Fransız elçisi Mösyö Cambon, 27 Mart 1894 tarihinde Fransa Dışişleri Bakanlığı'na şu bilgiyi vermiştir:

"Cambon'dan Casimir Perier'ye

Beyoğlu: 27 Mart 1894

Geçen Pazar günü Patrik Aşıkyan, ayinden sonra patrikhaneye dönmek üzere Kumkapı Kilisesi'ni terk ederken on sekiz yarlarında bir Ermeni genci, tabancası ile nişan alarak üstüne birkaç defa ateş etmiştir. Silah bozuk olduğundan, patriğe hiçbir kurşun isabet etmemiştir. Patrik bayılmış ve evinde tedavi görmüştür. Genç Ermeni karakola götürülmüş ve cinayetin sebebi konusunda sorguya çekilince Aşıkyan'ın Ermenilerin düşmanı olduğunu, sık sık hükûmete ihbarlar yaptığını ve Ermenilerin de milleti bu

Levent Şahverdi Arşivi

adamdan kurtarmak için and içtiklerini söylemiştir. Aynı zamanda kendisinin ve mezhepdaşlarının padişaha bağlı olduklarını belirtmiştir.

Cambon"

Mösyö Cambon'un 3 Haziran 1894'te gönderdiği mesajda ise şöyle denilmektedir:

"Cambon'dan Dışişleri Bakanı Hanotaux'ya

Beyoğlu: 3 Haziran 1894

Son günlerde İstanbul'da Ermeni cemaatinden birine suikast yapılmıştır. Bugün tehlikeden kurtulmuş olan bu şahıs, Patrikhane kapı kahyası ya da baş tercümanı, zengin bir banker, Harbiye Bakanlığı müteahhitlerinden Simon Maksud Bey'dir. Patrikhane halk meclisi üyelerinden olan Maksud Bey, çoktan beri mezhepdaşlarınca Türklere satılmış ve millet haini olarak tanınmıştı.

Geçen yıl, Ermenilere Sultan Mecit tarafından verilmiş olan anayasanın kutlanması padişah tarafından yasak edildiği zaman Maksud Bey, bu yasağın kaldırılması hakkında teşebbüste bulunulmasını reddetmiştir. O zamandan beri Ermenilerin tahrikçi ve fesatçılarının şiddetle nefretini çekmişti.

Kendisini öldürmeye teşebbüs eden Van'lı Ermeni hamalları, Kürtlerden, Türk memurlardan Van'da çok sıkıntı çekmiş kimselerdir.

Siyasi bir cinayet karşısında bulunduğumuz şüphesizdir. Katiller, Ermeni komiteleri tarafından yazılmış belge ve mektupları taşıyorlardı. Kendileri Levon adında biri tarafından para verilmek suretiyle bu iş için tutulmuş olduklarını kabul etmişlerdir. Bunlara silah vermek suretiyle komiteler, patriğe yapılan suikasttan sonra Türk dostu olan, milli davaya ihanet etmekle suçladıkları yüksek Ermeni sınıflarına mensup kimselere karşı bu suretle bir uyarıda bulunmak istemişlerdir.

Bu hareketleriyle komiteler, artık illerde değil, merkezi hükümette darbelerini indirmek, faaliyetlerine daha büyük bir alan temin etmek ve padişah üzerinde kuvvetli bir etki yapmak istemişlerdir.

Bu suikasttan, padişah çok heyecanlanmıştır. İstanbul'da polis tarafından yapılan birçok tutuklama da bunu kanıtlar.

Levent Şahverdi Arşivi

Kumkapı gösterisinden sonra Hınçak komitesinin İstanbul şubesi başkanı Murad (Hamparsum Boyacıyan)'dır. Hınçak temsilcisi olarak da Kafkasya'dan Vart Badrikyan gelmiştir. Badrikyan bir-iki ay sonra tutuklanmış, ancak Rus tebaası olduğu için Rusya elçiliği tarafından alınmıştır. Bunun yerine yine Kafkasya'dan Ardavazt Ohancanyan gönderilmiştir. Suikastlar, bu temsilciler zamanında ortaya çıkmıştır.[61]

Ermenilerin Ermenilere zulümleri sadece suikastlardan ibaret değildir. İsyanlar için para teminine çalışan Ermeni komitecileri, çok sayıda Ermeni vatandaşını soymuşlardır. Nitekim mütarekede büyük rol oynamış meşhur Pantikyan'ın asıl adı Rezi Yalkın olan M. Sıfır'a verdiği şu bilgi son derece çarpıcıdır:

"Şu ciheti bilhassa tebarüz ettirmek isterim ki, o sıralarda Anadolu'nun muhtelif mıntıkalarında yapılan isyan hareketlerine mukabele olmak üzere Kürt ve Türklerin yaptıkları baskınlarda, Ermenilerin maruz olduğu maddi zayiat nispeti, Hınçakların İstanbul'da yaptıkları bu soygunculukta ele geçirdikleri servetler yekununun, emin olunuz ki, yüzde birini bile tutmayacak kadar azdı. Komitacılar, İstanbul Ermenilerini o kadar insafsızca soymuşlardı. Birçok zenginleri on paraya muhtaç bir vaziyete sokmuşlardı.

Bu soygunculuğu rakamla göstermek, yeni Ermeni nesline ibretli bir ders vermek için, o zaman gasp edilen para miktarları ile sahiplerinin isimlerinden hatırımda kalanları şu sütunlara sıralamayı faydalı görüyorum:

Hınçak komitesinin Bakırköy, Yedikule ve Samatya taraflarında meşhur fesatçılardan Van'lı papaz Murat Irakliyan'ın reisliği altında soygunculuk yapan bir heyeti, yalnız fakir Ermeni esnaf ve zenaat sahiplerinden yirmi iki bin altın toplamış ve ayrıca halı tüccarı Karnik Sümbülyan'dan altı bin, manifaturacı Nişan Şahpazyan'dan beş bin, zahireci seyyarlardan on üç bin altın almışlardı.

Yenikapı, Kumkapı semtlerindeki soygunculuk da bundan aşağı değildi. Bütün küçük esnaf ve zenaatkarların varı yoğu alınmış, sayılı varlıklı-

61 Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi,** Belge Yayınları, İstanbul 1987, s. 469-471.

Levent Şahverdi Arşivi

ların kasaları adeta boşaltılmıştı. Hatıralarım eğer beni aldatmıyorsa, bu semtlerdeki vurgunun yekunu da otuz bin altını bulmuştu.

Galata ve Beyoğlu'nu haraca bağlayanlar, soygunculuğun en büyük rekorunu kırmıştı. O zamanın sayılı mücevhercilerinden yalnız İstepan adındaki bir Ermeni zenginin den otuz bir altın alınmış ve vurgunun bu semt yekunu yüz bin altını bulmuştu. Patrikliği de ele geçiren İzmirliyan, komitenin beş gizli hafiyesi Mığır'la, papaz Murat Iraklıyan'ı, Halepli Musdiç Keşişyan ve arkadaşları o günün azametli birer varlıkları olmuştu.

O zamanın komitecileri, bu paralardan mühim bir kısmının saray adamlarına verildiğini söylemişlerdi. Fakat, bu sözler tamamıyla yalandır. Çünkü, Murat Iraklıyan, bu soygunculuktan on sene sonra kaçarak olarak Sofya'da bulunduğu sırada, hadiseyi bütün açıklığı ile bizzat babama anlatmış, kendi hissesine düşen otuz bin altının o zaman İzmirliyan tarafından zorla elinden alındığını da yana yakıla söylemeyi unutmamıştır."

Yüzüncü Yıl Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi Doç. Dr. Hasan Oktay, Ermenilerin Ermenilere zulmü konusuyla ilgili son derece çarpıcı bir örnek tespit etmiştir:

"İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra oluşan siyasi atmosfer sonrası Van'da belediye başkanlığı, Van idare meclisi azalarından Bedros Kapamacıyan isminde bir Ermeni'ye 1909 yılı ortalarında teslim edilmiştir. Şehir nüfusu Müslüman çoğunluğa sahip olmasına rağmen hiçbir ayrıma uğramadan Kapamacıyan Efendi herkesin teveccühünü kazanarak aza seçilmiş, dolayısıyla Müslümanların da oyunu almıştı. Zira yapılan seçim neticesinde 10 idare meclisi azasından ikisi Ermenilerden seçilmişti.

Yöneticiliği esnasında halkı memnun eden ve fakat Taşnak ve Hınçak komitelerine karşı daima Devlet-i Osmaniye'den yana tavır koyan Kapamacıyan Efendi, Van'da yaşayan Türk ve Ermeni toplumunun huzur ve refahı için hizmet etmiştir. Belediye reisi Kapamacıyan, halkın huzuru ve şehrin geleceği için canla başla çalışırken Ermeni Patriği, Ermeni meselesini Avrupa devletleri nezdinde canlı tutabilmek için Taşnak komitesiyle işbirliği yaparak Van ve civarında bazı tertip ve provokasyonlara girişmiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu tertipler doğrultusunda Van'da nisan 1912 de bir dizi yangınlar çıkmış ve bu yangınlarda bazı Ermenilerin de evleri yanmıştı. Patrik bu yangın ve provokasyonlar meselenin belediye reisi ağzıyla Avrupa elçiliklerine rapor edilmesini yani Müslümanların Ermenilerin mallarını canlarını her an ortadan kaldırmaya hazır olduğunu, bu olayları Müslümanların çıkardığını bildirmesini istemiştir. Belediye reisi Kapamacıyan Efendi ise meselenin böyle olmadığını yangını Ermeni Taşnak komitelerinin çıkardığını anlatan bir rapor göndermiştir.

Yıllardır Van merkezinde büyük bir gayret içerisinde çalışan ihtilalci Ermenilerin işlerini zora sokan Kapamacıyan Efendi'nin yaşaması artık komite için hazmedilemez bir durumdu ve Reis hakkında infaz kararı çıktı. Teorilerini Ermeni-Türk çatışması üzerine kuran ihtilalci çeteler, daha önceleri de Ermeni ileri gelenlerinden Osmanlı devletine destek vererek halkın üzerindeki kendi hakimiyetlerini yok edenlere karşı suikastlar düzenlemişler, böylece korku salarak aleyhlerinde oluşacak muhalefeti de ortadan kaldırmış olacaklardı.

Sık sık tehditler alan Van belediye reisi Kapamacıyan Efendi 10 Aralık 1912 günü, isminin üzerine kara haç basıldığından habersiz bir şekilde kalabalık aile efradıyla akşam vakti akrabalarından Marcidciyan Efendi'nin isim koyma günü kutlamalarına misafir olarak gitmek için evinden dışarı çıkıp kapısında bekleyen kızağa bindi. Bu esnada evin etrafında tertip alan Taşnakçı bir grup, kalabalığın üzerine yaylım ateş açmağa başladı. Hazırlıksız ve korumasız bir şekilde yakalanan Reis kafasına isabet eden iki adet kurşunla cansız bir şekilde yere yığıldı.

Başkanın evi Bağlar mevkiinde olduğundan en yakın karakol on dakika mesafedeydi. Bunun için jandarma olay mahalline yetişinceye kadar katiller karanlıktan da istifade ederek kaçtılar. Bağlar mevkii büyük bir çoğunlukla Ermenilerin iskan ettiği bağlık bahçelik bir mahalle olup Taşnak komitesinin en güçlü olduğu yerdir. Bu yüzden katillerin kaçıp saklanması oldukça kolay olmuştur.

Olayı görenlerin ifadeleri alınmağa başlandı. Katillerin eşkal ve haklarında bilgiler yavaş yavaş ortaya çıkıyordu. Özellikle Reisin oğlunun ver-

Levent Şahverdi Arşivi

diği ifadeden anlaşıldığına göre Karakin ve arkadaşı bu cinayeti işlemiş olabileceği ortaya çıkıyordu. Böylece katillerin aşağı yukarı belirmesi Müslüman ahali ile Ermeniler arasında çıkması olası bir karışıklık önlenmiş oldu Hızlı bir şekilde operasyonlar yapılarak Karakin yakalanmış ve ismini tespit edemediğimiz arkadaşı ise kaçmayı başarmıştı.

Olayı gerçekleştiren ekibin içerisinde arabasıyla bulunan ve daha önce Van'a silah sokmak suçlarından aranan arabacı Potur, Saraç Osep, kuyumcu Karakin, olaydan sonra Karagündüz köyüne kaçan ve Taşnak komitesinin önde gelen üyesi ve Kapamacıyan efendinin öldürülmesini planlayan Sahaf lakaplı şahıslar da sıkı bir takipten sonra yakalanmışlardır. Olay anından beri kayıp olan katil Karakin'in arkadaşı daha sonra yakalanarak hapishaneye konulmuştur.

Van'da Taşnak komitesi mensuplarının çıkardığı Azadamart gazetesi köşe yazarlarından Viramyan Efendi'yle Ermeni mektepleri müfettişi ve Taşnak komitesinin Van sorumlusu Aram Manukyan Efendi'nin ve bazı ileri gelen Taşnak komitesi üyelerinin bir kısmı Belediye başkanı Kapamacıyan Efendi'nin öldürülmesinin azmettiricisi olarak tutuklanmalarına karar verildi.

Ermeniler tarafından oldukça fazla sevilen Kapamacıyan Efendi'nin katli üzerine hızlı bir şekilde gidilmesi, katillere gerektiği ceza verilemese bile en azından yakalanmaları, ahali arasında memnuniyetle karşılandı. Katillerin Ermeni olması ise Ermeniler içerisinde derin bir üzüntü meydana getirdi. Kapamacıyan'ın icra edilecek cenaze merasimi için gerekli tedbirler alınarak asayişin bozulmamasına özen gösterildi.

Cenaze merasime yabancı misyon şeflerinden İngiliz, Rus, Fransız konsolosları da katıldılar. Bunun yanında merasime askeri erkandan kimse iştirak etmediği gibi cenazede Taşnak komitesinden de hiç kimse bulunmamsı manidardır. Taşnak komitesi bu tavrıyla açıktan reisi öldürdüğünü net bir tavırla sevenlerine ve düşmanlarına bir gözdağı vesilesi yapmıştır.

Ermeniler Anadolu'da faaliyetlerini sürdürürken bir taraftan da İstanbul'da kendilerine yüz vermeyen dindaşı Ermenileri katlediyorlardı. Avukat Haçik, Gedikpaşa kilisesi başpapazı Dacad Vartabet, tüccar Karagöz-

Levent Şahverdi Arşivi

yan, kandilci Onnik, Apik Uncuyan, polis memuru Markar, Meclis-i ruhani üyesi Mampre Vartabet, Hacı Dikran Mıgırdıc Tütüncüyan Ermeni çeteciler tarafından katledilen yüzlerce Ermeni'den sadece birkaçıdır[62]

V. Cumhuriyet Döneminde Ermeni Terörü Kronolojisi

Türk-Ermeni ilişkilerinin kanlı olaylara dönüştüğü 1878 Berlin Antlaşmasından bu güne gelinceye kadar geçen 120 yılı aşkın dönemde Ermeni terörünü dört ana başlıkta inceleyebiliriz.[63] Birincisi emperyalist ülkelerin kışkırtmaları ile oluşturulan yapay Ermeni Sorunu çerçevesinde Türklere yapılan Ermeni suikastları, kundaklamalar ve isyan hareketleridir. İkincisi, I. Dünya Savaşı ve İstiklal Savaşı yıllarında cephe gerisinde ihanet ettikleri Türk halkına Ermeni çetelerince yapılan hunhar katliamlardır. Üçüncüsü, Lozan Konferansında umduklarını bulamayan Ermenilerin eski Osmanlı yöneticilerine karşı yürüttükleri cinayetlerdir. Bu cinayetlerde Talat, Cemal, Sait Paşalarla, Bahattin Şakir ve Cemal Azmi Beyler şehit olmuşlardır. Bilindiği gibi bu insanlar, bakan, başbakan düzeyine kadar üst düzeyde yöneticilik yapmış Osmanlı yöneticileri idi. Dördüncüsü 1970'lerin başından itibaren özellikle yurt dışındaki diplomatları hedef alan Ermeni terörüdür. Ermenilerin terör konusunda profesyonelleştikleri ve uluslar arası terör örgütleri ile işbirliği içerisinde çalıştıkları da bilinen bir gerçektir.

Bu çerçevede PKK terör örgütü ile sıkı işbirliği içerisinde bulunmaktadırlar. Bu işbirliği 6 Nisan 1980 yılında Lübnan'ın Sedan kentinde ASALA ile PKK'nın işbirliği anlaşması ile de sabittir. Bu anlaşma sonrası ASALA Türkiye'deki terör eylemlerini PKK'ya bırakmış, kendisi de Karabağ'a kaymıştır.[64] PKK'nın eylemlerinin 1984'te Eruh ve Şemdinli'de başlatıldığını biliyoruz. Ayrıca PKK'nın üst düzey yöneticileri içerisinde Ermenilerin bulunduğu, bazı militanların da Suriye Ermenilerinden çıktığı

62 Bkz.Altan Deliorman, **Türklere Karşı Ermeni Komitecileri**, İstanbul 1975, s. 31
63 Bkz. Azmi Süslü vd., **Türk Tarihinde Ermeniler (Temel Kitap)**, Ankara 1995, s.302 vd.
64 Bkz. Gazeteciler Cemiyeti, **Terör Örgütü PKK'nın Gerçek Yüzü**, Ankara 1994, s.24.

Levent Şahverdi Arşivi

basında zaman zaman yer alan olaylardır.[65] Bir başka çarpıcı kanıt, sözde Ermeni soy kırımı yasa tasarısını protesto etmek için 19 Haziran 1998 Cumartesi günü Fransa'da gösteri düzenleyen Türklere saldırı düzenleyip 18 kişiyi yaralayanların, PKK militanı oldukları kesinleşmiş ve basında da yer almıştır.[66] Ermeni terör örgütleri, dış dünyanın tepkileri üzerine 1980'li yıllarda taktik değiştirerek, PKK terör örgütü ile işbirliğine girmişlerdir. 1984 yılında PKK sahneye itilmiş ve ASALA-Ermeni terörü geri plana çekilmiştir. Nitekim, bölücü terör örgütü PKK, 21-28 Nisan 1980 tarihini "Kızıl Hafta" olarak ilan etmiş ve 24 Nisan tarihini sözde Ermenilerin katledilme günü olarak anarak, toplantılar yapmaya başlamıştır. 8 Nisan 1980 tarihinde Lübnan'ın Sidon kentinde PKK ve ASALA terör örgütleri ortak basın toplantısı düzenlemişler ve toplantı sonucu bir deklarasyon yayınlamışlardır. Ancak bu olayın tepki çekmesi üzerine ilişkilerin illegal alanda gizli olarak sürdürülmesi kararlaştırılmıştır. Bölücü terörist Abdullah Öcalan, Ermeni Yazarlar Birliği tarafından "Büyük Ermenistan hayali fikrine olan katkılarından dolayı" onur üyeliğine seçilmiştir.

1970'lerin başından günümüze kadar Ermeni terörünün doğrudan hedef seçtiği kişiler ve olaylar kronolojik sıralamasına göre şöyledir:

27 Ocak 1973: Ermeni terör zincirinin ilk halkası, ABD'nin Santa Barbara kentinde, bir Amerikan vatandaşı olan Ermeni Georgeu Yanikian'ın, iki Türk diplomatını çay içmeye davet ederek öldürmesiyle başladı. Başkonsolos Mehmet Baydar ve Konsolos Bahadır Demir, hiç şüphe duymadan kabul ettikleri davette yaşamlarını yitirirken, Ermeni terörist yaşam boyu hapis cezasına çarptırıldı. Ancak, sağlık nedenleriyle serbest bırakıldı.

22 Ekim 1975: Türkiye'nin Viyana Büyükelçisi Daniş Tunalıgil, üç Ermeni teröristin düzenlediği suikastta şehit oldu. Suikastı ASALA adlı Ermeni terör örgütü üstlendi.

---

65 Anadolu Ajansı'nın 29.06.1998 tarihinde geçtiği habere göre, Muş'un Kızılağaç Belde Belediye Başkanı M. Şirin Yılmaz, Şemdin Sakık'ın yakalanması ile ilgili olarak, hemşehrisi bulunduğu Sakık ile bölücü örgüt başı Abdullah Öcalan'ın Kürt Değil Ermeni asıllı olduğunu ifade etmiştir. Bu yönde başka bir çok yayın da mevcuttur.

66 A.A., 23.06.1998 saat 7.00 tarihli haberi.

Levent Şahverdi Arşivi

24 Ekim 1975: Ermeni terörü, Viyana Büyükelçisi Tunalıgil'in ölümünden sonra, yeni hedefini Avrupa'nın başka bir kentinde, Paris'te seçti. Türkiye'nin Paris Büyükelçisi İsmail Erez ve şoförü Talip Yener, yine ASALA'nın üstlendiği bir suikastte şehit oldular.

16 Şubat 1976: Türkiye'nin Beyrut Büyükelçilği'nde Başkatip olarak görev yapan Oktar Cirit, terörist örgüt ASALA'nın üstlendiği bir suikastte yaşamını yitirdi.

9 Haziran 1977: Türkiye'nin Vatikan Büyükelçisi Taha Carım, Ermeni teröristlerinin saldırısında şehit düştü.

4 Ekim 1977: Ermeni terörünün hedef listesinde sadece Türk diplomatları ve vatandaşları yoktu. ABD'nin Los Angeles kentindeki bir üniversitede, Osmanlı Tarihi dersi veren ve aynı zamanda "Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye'nin Tarihi" adında iki ciltlik eser yayınlamış olan Profesör Stanford Shaw'un evinin önünde bir bomba patladı. Korkutmak amacıyla düzenlendiği sanılan bombalı saldırının sorumluluğunu bu kez "Ermeni 28 Grubu" adındaki terör örgütü üstlendi.

2 Haziran 1978: Türkiye'nin Madrid Büyükelçisi Zeki Kuneralp'ın otomobiline yerleştirilen bombanın patlaması sonucu, araçta bulunan Büyükelçi'nin Eşi Necla Kuneralp ve emekli Büyükelçi Beşir Balcıoğlu yaşamlarını yitirdiler. Otomobildeki patlamada yaralanan İspanyol kuaför Antonio Torres de kaldırıldığı hastanede öldü. Saldırıyı yine Ermeni terör örgütleri üstlendi.

12 Ekim 1979: Türkiye'nin Lahey Büyükelçisi Özdemir Benler'in oğlu Ahmed Benler, Ermeni teröristler tarafından sokak ortasında öldürüldü. Saldırganlar kaçtılar.

22 Aralık 1979: Türkiye'nin Paris Büyükelçiliği'nde Turizm Müşaviri olarak görev yapan Yılmaz Çolpan, yine sokak ortasında uğradığı bir saldırıda öldü. Birçok Ermeni terör örgütü saldırıyı üstlenmek için birbiriyle yarıştı.

18 Şubat 1980: İtalya'nın başkenti Roma'da düzenlenen iki bombalı saldırıda, Lufthansa, El-Al ve Swissair havayolları şirketlerinin büroları hasar gördü. Saldırının sorumluluğunu Ermeni terör örgütü ASALA üst-

Levent Şahverdi Arşivi

lendi. Asala, saldırıları üç gerekçeye bağladı: "İsviçre'nin Ermenilere karşı baskıcı politikaları, Almanya'nın (Türk Faşizmi)ni desteklemesi ve Musevilerin siyonist olması"

10 Mart 1980: İtalya'da, THY'nin ve Türk Turizm Ofisi'nin Roma bürolarına yapılan bombalı saldırıda iki İtalyan ölürken, 14 kişi de yaralandı. Saldırıyı, Ermenistan Gizli Ordusu İçin Yeni Ermeni Direnişi adlı örgüt üstlendi.

31 Temmuz 1980: Türkiye'nin Atina Büyükelçiliği'nde görev yapan İdari Ataşe Galip Özmen ve ailesi, Ermeni teröristlerin silahlı saldırısına uğradı. Büyükelçi ve kızı Neslihan Özmen ölürken, eşi ve oğlu da ağır yaralandı. Saldırının sorumluluğunu Ermeni terör örgütü ASALA üstlendi.

17 Aralık 1980: Türkiye'nin Sidney Büyükelçiliği'nde görev yepen Başkonsolos Şarık Arıyak ve güvenlik görevlisi Engin Sever, iki Ermeni terörist tarafından öldürüldü. Saldırıyı bir Ermeni örgütü üstlendi.

4 Mart 1981: İki terörist Paris'ta görev yapmakta olan Türk diplomatları Reşat Moralı, Tecelli Arı ve İlkay Karakoç'a ateş açtılar. Morali ve Karakoç bir kafeye kaçmaya çalışmalarına rağmen, kafe sahibinin izin vermemesi nedeniyle başarılı olamadı. Karakoç saldırıdan kurtulurken, Moralı ve Arı hayatlarını kaybettiler. Saldırıyı, Ermeni terör örgütü ASALA'ya bağlı bir grup üstlendi.

9 Haziran 1981: Türkiye'nin Cenevre Büyükelçiliği'nde sekreterlik yapan M.Savaş Yergüz, ASALA militanı Madiaros Jamgotchian tarafından öldürüldü.

24 Eylül 1981: Dört Ermeni terörist, Türkiye'nin Paris Konsolosluğu'nu basarak, 56 kişiyi rehin aldılar. Yaraladıkları güvenlik görevlisi Cemal Özen yaşamını yitirdi.

28 Ocak 1982: Türkiye'nin Los Angeles Başkonsolosu Kemal Arıkan, işe giderken, biri 19 yaşında olan iki Ermeni terörist tarafından öldürüldü. Küçük yaştaki terörist yakalanarak ömür boyu hapis cezasına çarptırıldı.

4 Mayıs 1982: Türkiye'nin Boston Fahri Başkonsolosu Orhan Gündüz, Ermeni teröristlerin fahri konsolosluk görevini bırakması yönündeki tehditlerine uymadığı için öldürüldü.

Levent Şahverdi Arşivi

7 Haziran 1982: Türkiye'nin Lizbon Büyükelçiliği'nde görev yapan İdari Ataşe Erkut Akbay ve eşi Nadide Akbay, evlerinin önünde Ermeni teröristler tarafından öldürüldü.

27 Ağustos 1982: Ottowa Askeri Ataşesi Albay Atilla Altıkat, arabasında Ermeni teröristlerce öldürüldü.

9 Eylül 1982: Türkiye'nin Burgaz Konsolosluğu İdari Ataşesi Bora Süelkan, evinin önünde öldürüldü.

9 Mart 1983: Türkiye'nin Belgrad Büyükelçisi Galip Balkar, kent ortasında öldürüldü. Kaçmak isteyen teröristlerden birisi halka ateş açarken, genç bir öğrencinin ölümüne sebep oldu. Saldırıyı terör örgütü ASALA'nın Belgrad'daki kolu üstlendi.

14 Temmuz 1983: Ermeni teröristler, Türkiye'nin Brüksel Büyükelçiliği'nde görev yapan İdari Ataşesi Dursun Aksoy'u öldürdü.

15 Temmuz 1983: Suikasttan bir gün sonra Paris Orly havaalanındaki THY bürosu önünde patlayan bomba, 8 kişinin ölümüne, 60'dan fazla kişinin de yaralanmasına yol açtı. Saldırının sorumluluğunu Ermeni terör örgütü ASALA üstlendi.

27 Temmuz 1983: Türkiye'nin Lizbon Büyükelçiliği'ni ele geçirmeye çalışan 5 Ermeni terörist, Büyükelçilik ikametgahını basarak, Müsteşar Yurtsev Mıhçıoğlu ile ailesini rehin aldı. Teröristler tarafından yerleştirilen bombaların patlaması sonucu Müsteşar'ın eşi Cahide Mıhçıoğlu yaşamını yitirdi.

28 Nisan 1984: İki Ermeni terörist, Türk Büyükelçiliği'nde görev yapan Sekreter Işık Yönder'i Tahran'da öldürdüler. Mart ayının sonundan itibaren Türk diplomatlarına karşı başlayan seri saldırılar ve tehditler çerçevesinde dönemin Başbakanı Turgut Özal da Ermeni teröristler tarafından Tahran'a gitmemesi yönünde tehdit edildi.

20 Haziran 1984: Türkiye'nin Viyana Büyükelçiliği Çalışma Ataşesi Erdoğan Özen, Ermeni teröristler tarafından arabasına yerleştirilen bombanın patlaması sonucu yaşamını yitirdi.

19 Kasım 1984: Viyana'da görev yapan uluslararası memur Enver Ergun, işe giderken Ermeni teröristlerin açtığı ateş sonucu öldü.

Levent Şahverdi Arşivi

7 Ekim 1991: Basın Müşavir Yardımcısı Çetin Görgü (Atina)

11 Aralık 1993: İdari Ataşe Çağlar Yücel (Bağdat)

4 Haziran 1994: Müsteşar Haluk Sipahioğlu (Atina) şehit edilmişlerdir.[67]

Toplam 31 olayda 46 kişi yaşamını yitirmiş, yüzlercesi yaralanmıştır. Terör olaylarının hiçbirisi tasvip edilemez ama, özellikle 27 Ocak 1973'te çay içmeye çağırdığı iki Türk diplomatını öldüren Ermeni Georgeu YANİKİAN'ın planı, tarihte cephe gerisinde isyan çıkartarak masum insanları katleden ve yüzyıllarca en imtiyazlı biçimde yaşadıkları Türk toplumuna ihanet etmeleri ile aynı karakteri taşımaktadır.

VII. Sonuç

Ermeniler Türklerin yönetiminde huzur, refah ve itibar içerisinde yaşamışlar ve en üst düzey görevlerde bulunmuşlardır. Bu elbette ki, Türklerin insancıl ve yüksek yönetim anlayışlarının bir sonucudur. Ermenilerin 1800'lü yıllarda, emperyalist güçlerin kendi çıkarları doğrultusunda kışkırtmalarına kadar Osmanlı Devletinin sadık vatandaşları olarak kaldıklarını ve bir dönem de, tebaa-yı sadıka olarak adlandırıldıklarını görüyoruz.

Devletin zayıflaması, Rus, İngiliz ve Fransızların kışkırtmaları sonucu bir ihanet sürecine giren Ermeniler'e karşı Osmanlı Devleti, hem kendisini hem de Türk vatandaşlarını korumak için yapması gerekeni yapmış ve önlemler almıştır.

Bu sırada bir soy kırım söz konusu olmadığı gibi tam tersine Türk unsurun ciddi kayıpları bulunmaktadır. Onun için, yapay olarak ortaya konan sözde soykırım iddiaları yalandır, bilimsel olarak da geçerli değildir. Nitekim, bu güne kadar bulunan toplu mezarların tamamı, hunharca katledilmiş Türklere ait cesetlerle doludur.

Tarihte emperyalistlerin ortaya çıkardığı Ermeni Sorunu, Türkiye'nin uluslararası ilişkilerinin seyrine ve konjonktüre bağlı olarak gündeme getirilmektedir. Bundan sonra da böyle olacaktır. Biz yeni bir devletiz konu

67 Bkz. **Milliyet Gazetesi**, 5 Temmuz 1998.

Levent Şahverdi Arşivi

bizi ilgilendirmez gibi bir yaklaşım doğru olmadığı gibi yeterli ve geçerli de değildir. Konu bilimsel ve tarihsel gerçeklikler üzerinde ele alınmalı ve doğrular sürekli anlatılmalıdır.

Millî birlik ve beraberliğimizi koruduğumuz sürece, Atatürk ilkeleri doğrultusunda çağdaş ve güçlü Türkiye'nin karşısına bu ve benzer sorunlar getirilemeyecektir. Onun için bize düşen, millî birlik ve beraberliğimizi daima korumak ve Devletimizi güçlü tutmaktır. Bunun için de, Atatürk'ün ifadesiyle "Bizim hiçbir şeye ihtiyacımız yok, tek bir şeye ihtiyacımız var: O da çalışmaktır."

Ulu Önder Atatürk'ü, şehit ve gazilerimizi bir kez daha minnetle anıyor, sizleri yaşanmış olaylara ve belgelere dayanarak, Başbakanlık Atatürk Araştırma Merkezince hazırlanan CD ile baş başa bırakıyor, hepinizi saygıyla selamlıyorum.

Levent Şahverdi Arşivi